

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА**

На правах рукопису

Бабенко Людмила Леонідівна

УДК 351. 746. 1:322(477) «1918 / 1950»:303. 433. 2

**ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У СТРУКТУРІ ВЗАЄМВІДНОСИН
ДЕРЖАВИ І ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1918 – середина 1950-х рр.)**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Нестуля Олексій Олексійович,
доктор історичних наук, професор**

Полтава – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1. Історіографічний аналіз проблеми.....	23
1.2. Джерельна база дослідження.....	51
1.3. Методологія і методи дослідження.....	75
РОЗДІЛ 2. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ОСНОВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1918-середина 1950-х рр.).....	92
2.1. Ідеологічне обґрунтування більшовиками насилля і політичного контролю у відносинах радянської держави і православної церкви.....	92
2.2. Функціонування органів державної безпеки як складника антирелігійної стратегії радянської держави.....	131
РОЗДІЛ 3. ОПЕРАТИВНО-АГЕНТУРНІ ТЕХНОЛОГІЇ БОРОТЬБИ З ЦЕРКВОЮ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ПАРТІЙНО- ДЕРЖАВНИМИ СТРУКТУРАМИ.....	165
3.1. Участь органів державної безпеки у ліквідації економічної бази православної церкви.....	165
3.2. Реалізація тактики внутрішніх розколів православної церкви в діяльності радянських спецслужб: мотиви, форми, методи.....	195

3.3. Суспільно-політичні умови й чинники посилення оперативно-репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви.....	226
3.4. Стратегічні й тактичні детермінанти антирелігійної взаємодії органів державної безпеки й партійних та радянських органів влади.....	260
РОЗДІЛ 4. ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ТА РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	308
4.1. Ієрархи і духовенство УГКЦ у планах радянських спецслужб напередодні Львівського церковного собору 1946 р.....	308
4.2. Агентурно-оперативні аспекти діяльності НКГБ – МГБ – КГБ у процесі підготовки та проведення Львівського церковного собору.....	349
ВИСНОВКИ.....	399
СПИСОК ПОСИЛАНЬ.....	408
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	504
ДОДАТКИ.....	629

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БОПУПАЦ	Братське об'єднання православних українських парафій автокефальної церкви
БСЭ	Большая советская энциклопедия (рос.)
ВАК	Всеукраїнська антирелігійна комісія
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВПЦР	Всеукраїнська православна церковна рада
ВТТ	Виправно-трудоі табори
ВУЧК	Всеукраинская чрезвычайная комиссия (рос.)
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВЧК	Всероссийская чрезвычайная комиссия (рос.)
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ГУГБ	Главное Управление государственной безопасности (рос.)
ГУЛАГ	Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения(рос.)
ГПУ	Государственное политическое управление (рос.)
ДА СБУ	Державний архів Служби безпеки України
ДПУ	Державне політичне управління (укр.)
ІНО	Інститут народної освіти
ІПЦ	Істинно-православна церква
КГБ	Комитет государственной безопасности (рос.)
КДБ	Комітет державної безпеки (укр.)
КП(б)У	Комуністична партія більшовиків України
КПУ	Комуністична партія України
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
МВД	Министерство внутренних дел (рос.)
МВС	Міністерство внутрішніх справ (укр.)

МГБ	Министерство государственной безопасности (рос.)
МДБ	Міністерство державної безпеки (укр.)
наркомат	Народний комісаріат
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел (рос.)
НКГБ	Народный комиссариат государственной безопасности (рос.)
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ (укр.)
НКЮ	Народний комісаріат юстиції
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОУН	Організація українських націоналістів
РГАНИ	Российский государственный архив новейшей истории (рос.)
РГАСПИ	Российский государственный архив социально-политической истории (рос.)
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ	Римо-католицька церква
РМ СРСР	Рада Міністрів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РМ УРСР	Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки
РНК	Рада народних комісарів (раднарком)
РПЦ	Руська православна церква
РСДРП	Російська соціал-демократична робітничка партія
РС РПЦ	Рада у справах РПЦ при РМ СРСР та УРСР
РС РК	Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР та УРСР
СБУ	Служба безпеки України
СВБ	Спілка воєвничих безбожників
СВУ	Спілка визволення України
СО ОГПУ	Секретный отдел Объединённого Государственного политического управления (рос.)
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УГКЦ	Українська греко-католицька церква

УМГБ	Управління МГБ
УНДО	Українське національне демократичне об'єднання
УНКВД	Управління НКВД
УНКГБ	Управління НКГБ
УНО	Українське національне об'єднання
УНРА	Українська народно-революційна армія
УПА	Українська повстанська армія
УПЦ КП	Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ МП	Українська православна церква Московського патріархату
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГОУ	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК	Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демократія й громадянське суспільство, задекларовані як чільні засади державотворення в Україні, є взаємозумовленими й нерозривними поняттями. Розуміючи суть громадянського суспільства передовсім як домінанту прав особи в державі, сучасна історична наука має допомогти суспільству і, особливо, його політичній еліті усвідомити важливі уроки радянського минулого. Щоб уникнути рецидивів тоталітаризму, необхідне глибоке розуміння природи, характеру й сутності комуністичного режиму. Невід’ємною рисою останнього було позбавлення громадян права свободи совісті, перетворення атеїзму на один з основних складників комуністичного світогляду. Практика реалізації політики більшовицької влади у сфері державно-церковних відносин не відповідала теоретичним положенням, проголошеним її вождями, зокрема й ідеям В. Леніна про те, що держава не повинна втручатися у справи релігії, «...а релігійні громади не повинні бути зв’язані з державною владою» [1, с. 13, 16].

Проте антагонізм у відносинах більшовицької влади і Церкви, який проявився вже в перші тижні існування радянської влади, спровокував протистояння влади й суспільства, застосування методів насилля щодо духовенства й віруючих. Релігію проголосили найнебезпечнішим пережитком минулого, а її adeptів – класовими ворогами та фактично оголосили війну православній церкві як соціальній інституції. У цьому контексті В. Кузеванов запропонував увести в науковий обіг поняття «геноцид православ’я» [2]. Відтак держава, ламаючи вікові традиції й світоглядні основи суспільної свідомості, намагалася, за висновком німецького дослідника Й. Баберовскі, творити «земний рай» і «... нових людей, звільнених від «відсталого» духовного й культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою» [3, с. 11]. Богоборча

політика й насадження атеїзму стали засадничими принципами формування нового світобачення.

Із проголошенням незалежності України відбулися істотні зміни й у сфері державно-церковних відносин. Гострота характеру економічних і політичних трансформацій, амбівалентність національного державотворення посилили психологічну напругу в суспільстві й тяжіння до Православної церкви як духовної інституції [4]. Реалізація на практиці принципу свободи совісті призвела до зростання реальної й формальної релігійності населення, збільшення кількості діючих храмів, монастирів, релігійних громад [5]. Через це потреба наукового осмислення й реконструкції історичного досвіду практичної реалізації державної політики насилля щодо Православної церкви постає як відповідь на суспільний запит.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена такими чинниками:

1) глибокими змінами в соціально-економічній структурі та духовно-культурній парадигмі сучасного українського суспільства; 2) необхідністю подолання застарілих ідеологічних концепцій упередженості щодо конституційного права свободи совісті громадян у реальному поліконфесійному просторі України; 3) актуальністю чіткого юридичного регламентування діяльності органів державної безпеки та унеможливлення перетворення їх на інструмент боротьби з політичним інакомисленням і свободою совісті, на чому наголошує Ю. І. Шаповал [6, с. 8]; 4) необхідністю виявлення та систематизації технологій боротьби з православною церквою задля уникнення їх проявів у сучасних умовах; 5) потребою здійснення правової, наукової, моральної оцінки наслідків використання органів державної безпеки в боротьбі проти православної церкви та складних морально-психологічних деформацій суспільної свідомості й національної пам'яті й, зокрема, за численні людські жертви [7, с. 44]; 6) доцільністю з'ясування алгоритму взаємодії партійно-державних органів і органів держбезпеки в боротьбі з духовенством і віруючими періоду сталінізму для встановлення певних закономірностей і особливостей вітчизняної історії радянської доби; 6)

необхідністю зміцнення основ демократичного громадянського суспільства з розвиненою мережею громадських інституцій, діяльність яких унеможливить порушення прав віруючих з боку держави; 7) нагальною потребою гармонізації міжконфесійних та внутрішньоконфесійних відносин, відвернення потенційного утворення конфліктогенних зон та соціального відчуження на релігійному ґрунті; 8) необхідністю створення умов, які б не дозволяли перетворення релігійних вірувань на предмет політичних маніпуляцій, засіб пропаганди імперських інтересів окремих держав пострадянського простору, зокрема так званого «русского мира»; 9) важливістю усвідомлення й осмислення уроків історії та подолання синдромів тоталітарного минулого, а також наукового осмислення суб'єктивних причин моделювання силового варіанта «соціальної інженерії» у сфері релігійних відносин.

Актуальність теми дослідження зумовлена не лише сучасними викликами українського суспільства, але й теоретико-пізнавальними потребами вітчизняної історичної науки. Практика використання радянських органів державної безпеки у структурі антирелігійної політики більшовицької держави досі не узагальнена. Автори опублікованих досліджень здебільшого аналізували їхню діяльність через призму архівно-кримінальних справ, а відтак оцінку визначав алгоритм «арешт – слідство – розстріл / ув'язнення / вислання». Отже, об'єктивно виникла необхідність розробки науково-теоретичних засад і методологічних підходів вивчення спеціальних методів і технологій роботи органів держбезпеки в царині боротьби з Православною церквою.

Демонтаж ідеологічної монополії сприяв розсекреченню фондів державних партійних, відомчих архівів. Дослідники отримали доступ до матеріалів, пов'язаних із діяльністю колишніх радянських спецслужб, у Галузевому державному архіві СБУ, його підрозділах в обласних управліннях. Проте опубліковані дослідження хронологічно охоплюють здебільшого 1920–1930-ті рр., у них домінує період «великого терору»; тривалий час тематично переважали біографічні студії репресованих громадян, серед них і духовенства,

та дослідження загальних закономірностей функціонування сталінського репресивного механізму. Актуальність дисертації зумовлює й поглиблена увага дослідників до вивчення оперативно-агентурних технологій органів держбезпеки, котрі були задіяні в реалізації антирелігійної стратегії й використані не лише для дискредитації православної ієрархії й духовенства, а й для перетворення Церкви на слухняне знаряддя в руках держави та створення у свідомості широких суспільних верств ілюзії природного зникнення релігії з арени соціалістичного буття.

В українській історичній науці на сьогодні бракує праць, які б розкривали та узагальнювали процес формування силової моделі державно-церковних відносин з використанням інструментарію органів державної безпеки. Порушена проблема відповідає вимогам часу з огляду на розкол у православ'ї на теренах сучасної України, орієнтованість утворених течій на підтримку різних політичних сил, що не лише створює підґрунтя для поглиблення конфлікту, а й провокує посилений інтерес спецслужб, зокрема й іноземних, дестабілізує громадсько-політичне життя країни. До того ж кожна з течій в різний час демонструвала контраверсійні позиції стосовно суб'єктів чинної влади в Україні [8, с. 203].

Мусимо констатувати, що в Україні відсутня практика функціонування Церкви поза державою, а держави поза Церквою. Формально відокремлена від держави, Церква ніколи не виходила за межі абсолютного контролю з її боку. Початок цього процесу був покладений більшовицьким партійно-державним керівництвом СРСР та радянської України, котре не лише сформувало, а й постійно культивувало негативне ставлення до релігії, Церкви, духовенства, віруючих, застосовуючи насилля. Наукове осмислення цього історичного досвіду та його уроків робить комплексний аналіз ролі радянських органів державної безпеки в структурі державно-церковних відносин актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційна робота є складовою частиною наукової проблематики кафедри

історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка: «Християнські конфесії в культурно-історичному просторі України» (реєстраційний номер 0103U001240); «Становлення принципу свободи совісті і християнські конфесії в Україні XVIII–XX ст.» (реєстраційний номер 0106U000668); «Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII–XX ст.): політика, суспільство, релігія» (реєстраційний номер 0109U001577).

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз формування силової моделі створення безрелігійного суспільства, умотивованої засадами партійно-державної політики СРСР і УСРР–УРСР та зrealізованої з позицій інформаційно-аналітичних, оперативно-агентурних, репресивних технологій органів державної безпеки упродовж 1918 – середини 1950-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **дослідницьких завдань:**

- визначити рівень наукової розробки проблеми та перспективи для подальших досліджень функцій і методів діяльності органів держбезпеки щодо Православної церкви в радянську добу;
- схарактеризувати основні групи джерел;
- обґрунтувати методологічну базу дослідження;
- на основі комплексного аналізу різних груп джерел і введення в науковий обіг нових або маловідомих документів дослідити інструментарій і технології боротьби органів державної безпеки з найчисленнішою православною конфесією на теренах України в контексті більшовицької антирелігійної стратегії;
- проаналізувати реалізацію ідеологічних засад більшовизму в антирелігійній політиці в радянській Україні, на яких сформувався силовий механізм матеріалістичного світогляду суспільства, ефективного функціонування котрого забезпечували відповідні методи спецслужб;

- виокремити організаційні основи й принципи діяльності органів держбезпеки щодо ліквідації інституціональних основ православної церкви в обстежуваний період;
- виявити роль ВУЧК – ГПУ в процесі ліквідації економічної бази православної церкви;
- схарактеризувати методи і прийоми тактики церковних розколів православної церкви;
- проаналізувати засоби упокорення православного духовенства та методи контролю за його діяльністю;
- розкрити цілеспрямований характер ліквідації УАПЦ та ескалації репресій проти духовенства й вірян української церкви;
- висвітлити систему взаємодії органів держбезпеки з партійними структурами й показати масштаби впливу останніх на глибину й динаміку впровадження оперативних технологій у православне середовище;
- дослідити основні форми взаємодії органів держбезпеки з адміністративними й правоохоронними органами у справі ліквідації релігійних громад в окреслений період;
- виявити основні форми використання РПЦ у контексті оперативно-агентурних заходів щодо ліквідації УГКЦ у повоєнний період;
- розкрити зміст інформаційно-аналітичного, оперативно-агентурного та репресивного аспектів діяльності НКГБ – МГБ щодо ієрархії, священнослужителів і віруючих УГКЦ напередодні та після Львівського церковного собору;
- з'ясувати зміст і характер впливу політики радянської держави й діяльності органів держбезпеки як одного з найдієвіших її інструментів на соціальну активність об'єднань віруючих, стан міжконфесійних і внутрішньоконфесійних відносин у незалежній Україні.

Об'єкт дослідження – державно-церковні відносини в період 1918 – середини 1950-х рр. у радянській Україні як складний комплекс взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників, детермінованих антирелігійною стратегією комуністичної влади.

Предметом дослідження є діяльність органів державної безпеки у структурі взаємовідносин радянської держави й Православної церкви, спрямована на ослаблення й нейтралізацію найпотужнішої на постімперському просторі конфесії, використання її авторитету й впливу на народні маси в інтересах держави.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1918 до середини 1950-х рр. Нижня межа – час утвердження радянської влади на території України, формування партійного й радянського апарату, ухвалення 23 січня 1918 р. декрету Раднаркому радянської Росії «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» й початок його реалізації, створення 3 грудня 1918 р. Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК). Верхня межа – етап завершення періоду «пізнього» сталінізму й початок політики десталінізації, коли оперативна діяльність органів держбезпеки синхронізувалася зі змістом та новими тенденціями партійно-радянської офіційної лінії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української РСР у сучасних кордонах з урахуванням у її складі Західної України, Буковини й Закарпаття. Специфічні процеси релігійного життя в Криму та силові механізми впливу на його перебіг у роботі не розглянуті, оскільки регіон увійшов до складу України в 1954 р.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що, в ній уперше в історичній науці на підставі широкого кола джерел подано комплексне дослідження діяльності органів державної безпеки в контексті взаємовідносин

держави й Православної церкви в радянській Україні. У роботі ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ постають як невід’ємний складник радянської політичної системи, умонтований у партійно-державний апарат як інструмент комуністичної партії в антирелігійній політиці, природа якого зумовлена більшовицьким трактуванням поняття «державна безпека», що всебічно розкрито на нових методологічних принципах та на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів, залучених до наукового обігу.

У дослідженні обґрунтована правомірність уживання абрєвіатури назв зазначених органів у російському прочитанні, що відповідає поглядам, які склалися в історіографії, про їхнє неукраїнське походження, повну політичну й структурно-організаційну залежність від Москви, у тому числі й щодо формування кадрового складу.

Сфокусована увага на комплексному висвітленні політично детермінованої еволюції функцій і ролі органів державної безпеки в антирелігійній сфері перманентно від становлення більшовицької богоборчої концепції до ситуативних компромісів з Православною церквою та зміщення акцентів із репресій на антирелігійну пропаганду, а також запропонована її періодизацію

Значно поглиблений історіографічний аналіз висвітлення участі органів держбезпеки в антирелігійній політиці радянської держави завдяки опрацюванню маловідомих та практично невідомих у наукових колах розробок вітчизняних та зарубіжних авторів, у тому числі німецьких, російських дослідників, а також представників української діаспори, проблем радянського тоталітаризму й державно-церковних відносин.

Здійснений функціональний аналіз ідеологічних засад більшовизму, сутність яких полягає в обґрунтуванні з класових позицій насилля як запоруки творення соціалістичної держави, несумісної з впливом релігії й церкви на суспільство. Встановлено характер кореляції між ідеологічним і прагматичним складниками партійно-державної релігійної політики.

До новацій дисертації належить і аналіз чинників, що впливали на формування особистості співробітників радянських органів державної безпеки, їхніх ціннісних парадигм, причин дегуманізації поведінкових стратегій та перетворення представників спецслужб на «гвинтика» карально-репресивної системи з атеїстичними переконаннями

Уперше на основі архівних джерел комплексно досліджені й реконструйовані технології оперативно-агентурної роботи співробітників органів держбезпеки по «церковній лінії», що впливали на соціальне становище й поведінку церковної ієрархії й духовенства, формували їхній сервілізм і конформізм у ставленні до держави.

Встановлено, що, починаючи зі створення 1 жовтня 1919 р. при ВЧК радянської Росії підвідділу по духовенству, котре характеризувалося як «антирадянська течія», й незалежно від наступних структурних реорганізацій спецслужб і зміни назв у їхній структурі завжди діяли підрозділи, які здійснювали контроль за функціонуванням церковно-релігійного життя.

Застосовані нові концептуальні підходи до оцінки невідомих раніше аспектів застосування співробітниками спецслужб тактики розколів Православної церкви на базі реформаторських тенденцій у її середовищі, для провокування трансформації теологічної полеміки в міжцерковні й внутрішньоконфесійні конфлікти на шкоду авторитетові церкви.

На відміну від абсолютизованої оцінки ролі ВУЧК–ГПУ як «творців розколу» православної церкви упродовж 1920-х рр., доведено, що вони застосовували гнучку тактику впливу на внутрішньоцерковні процеси завдяки активізації інформаційно-аналітичної роботи та вербування агентури серед ієрархів, духовенства й церковного активу релігійних громад. На основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ вперше акцентована увага на особливостях методів вербування негласних інформаторів і секретних співробітників, їхніх персональних характеристиках, оцінках чекістами результативності їхньої діяльності. На основі аналізу інформаційно-аналітичних документів з'ясовано, що органи держбезпеки здійснювали

найбільш наближений до реальності моніторинг процесів у православному релігійному середовищі.

Встановлено характер кореляції між національною та релігійною політикою комуністичної партії й радянської держави в Україні, досліджено, що національну за сутністю православну течію – Українську автокефальну православну церкву інтерпретували як «політичне угруповання», що спричиняло ряд тактичних відмінностей у боротьбі з нею.

У роботі проаналізована зумовленість зростання ролі центрального й місцевих апаратів органів держбезпеки в антирелігійній боротьбі слабкою науково-теоретичною, організаційною й кадровою базою антирелігійної пропаганди, примітивною агітацією за нову радянську обрядовість і спосіб життя. Уперше схарактеризовані форми боротьби органів держбезпеки з містичними «релігійними чудесами», які в 1920–1940-х рр. становили серйозну загрозу стабільності радянської влади, передусім у сільській місцевості.

Принципово новим у дисертації є з'ясування закономірної залежності характеру взаємодії органів держбезпеки й партійних та державних органів щодо ліквідації Православної церкви, а після корегування антирелігійної стратегії – стосовно обмеження її діяльності й приборкання, від тоталітарної сутності більшовицької системи, побудованої на ідеях монопартійності, ідеологічного диктату, вождизму. Виявлено, що спецслужби не були самостійною силою в партійно-державній структурі органів влади, а діяли тільки на основі партійних постанов і директив. Водночас документально potwierджено більш жорстку й безкомпромісну позицію керівництва органів держбезпеки, яка не завжди відповідала стратегічній лінії партії, стосовно окремих аспектів антирелігійної боротьби, передовсім щодо вилучення церковних цінностей, закриття монастирів, корегування процесу зречення церковного сану священниками тощо.

Окреслено й реконструйовано напрям діяльності органів держбезпеки та їхню тісну взаємодію з представниками Православної церкви та її ієрархії щодо ліквідації УГКЦ, виявлено употужнений арсенал оперативно-агентурних

методів діяльності спецслужб, спрямованих на ієрархію й духовенство УГКЦ. На основі архівних справ оперативного обліку ГДА СБУ з'ясовано особливості оперативних ігр співробітників центрального й обласних апаратів НКГБ–МГБ з митрополитом А. Шептицьким, його наступником митрополитом Й. Сліпим, членами «ініціативної групи» та іншими ієрархами для реалізації плану так званого возз'єднання УГКЦ з РПЦ.

Дисертанткою проаналізована вирішальна роль керівництва вищої й середньої ланок НКГБ–МГБ з їх конкретною персоніфікацією та визначенням ступеня їхнього впливу на результати спецоперації з підготовки Львівського церковного собору. Визначено способи тиску на прийняття рішень ієрархами Православної й Греко-католицької церков.

Поглиблене висвітлення питання про мету й завдання відновлення Патріархії як основної інституції РПЦ, що мало вирішити проблему ефективної адаптації радянської влади на територіях, які увійшли до складу СРСР та УРСР напередодні Другої світової війни та після її завершення. Лояльна до сталінського режиму Православна церква повинна була сприяти Кремлю в ліквідації релігійного чинника в національно-визвольних рухах.

Обґрунтоване твердження про те, що початок політики десталінізації не виправдав сподівання суспільства на реалізацію принципу свободи совісті й припинення репресій проти духовенства й віруючих. Доведена жорстка й політично вмотивована позиція спецслужб, котра виявлялася в радикальних підходах голови КГБ республіки В. Нікітченка до «припинення ворожої діяльності релігійних організацій» та закриття діючих церков і монастирів у середині–другій половині 1950-х рр. Уплив Православної церкви на суспільство був кардинально мінімізований, атрофована її здатність до опору, а з ліквідацією УГКЦ відпадала й потреба в її лобістських функціях.

У дослідженні використана низка маловивчених або практично не вивчених архівних документів вітчизняних і зарубіжних архівів.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів полягає в тому, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування

при написанні узагальнювальних праць з історії України, історії Православної церкви, всесвітньої історії, в науково-дослідницькій роботі в галузі релігієзнавства, подальшій розробці обраної теми.

Уведені в науковий обіг документи й матеріали, фактологічний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищих навчальних закладах для студентів соціально-гуманітарних спеціальностей, а також у духовних навчальних закладах, при підготовці й викладанні лекційних курсів з історії України ХХ століття, історії релігії ХХ століття, релігієзнавства, теологічних дисциплін, спецкурсів з історії радянських органів державної безпеки, окремих релігійних конфесій у радянській Україні тощо. Результати дослідження, викладені в монографії й статтях, у тому числі їх електронний варіант, використовують у навчальному процесі та науковій діяльності викладачі й студенти Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Матеріали дисертаційної праці можуть бути використані політичними діячами та органами державної влади сучасної України для удосконалення політики в релігійній сфері, для налагодження міжконфесійного та внутрішньоконфесійного діалогу в лоні власне Православної церкви, досягнення гармонізації стосунків у площині Православна церква – суспільство – Українська держава. Урахування наслідків політики комуністичного режиму, проаналізованих у роботі, має важливе науково-практичне значення для формулювання й реалізації виважених політичних рішень щодо державно-церковних відносин на сучасному етапі державотворення, забезпечення на практиці конституційного права свободи совісті громадян України.

Результати проведеного дослідження можуть стати предметом обговорення в засобах масової інформації в рамках просвітницьких і науково-популярних програм, метою яких є актуалізація й осмислення на широкому суспільному тлі історичних уроків практики репресивно-силової моделі державно-церковних відносин, котра спричинила деформації суспільної моралі й національної пам'яті. Концептуальні підходи, використані в роботі, й

отримані результати становитимуть інтерес для істориків, релігієзнавців, релігійних діячів, політологів, філософів, управлінців, усіх, хто досліджує соціально-політичні та релігійні процеси вітчизняної історії ХХ століття.

Особистий внесок здобувачки полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Представлена дисертація є викладом власних положень та обґрунтованих висновків авторки щодо ролі й місця органів державної безпеки в структурі взаємовідносин держави і православної церкви в радянській Україні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації в наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Полтавського відділення Асоціації релігієзнавців.

Окремі положення дисертації пройшли апробацію на 33 міжнародних, 24 всеукраїнських і 4 регіональних наукових конференціях: XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXIII Міжнародних наукових конференціях «Історія релігій в Україні» (Львів, 19–23 травня 2003 р. ; 11–13 травня 2004 р. ; 16–18 травня 2005 р. ; 16–18 травня 2006 р. ; 15–17 травня 2007 р. ; 12–15 травня 2008 р. ; 12–15 травня 2009 р. ; 15–16 травня 2010 р. ; 20–24 травня 2013 р.) ; II Міжнародному конгресі українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.) ; I, II, IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії» (Черкаси, 24–25 квітня 2003 р., 19–20 травня 2004 р., Київ, 18–19 травня 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Релігія і громадянське суспільство в Україні» (Чернівці, 27–28 квітня 2004 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Динаміка наукових досліджень. 2004» (Дніпропетровськ, 21–22 червня 2004 р.); V, VI Всеукраїнських симпозіумах з проблем аграрної історії (Черкаси, 7–9

жовтня 2004 р., 16–17 березня 2006 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи. 1903 – 2003 рр.» (Полтава, 18–20 грудня 2003 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність» (Черкаси, 29 січня 2004 р.); Міжнародних наукових конференціях «Наука і освіта-2004» і «Наука і освіта 2006» (Дніпропетровськ, 10–25 лютого 2004 р. ; 23–31 січня 2006 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Україна і Росія: досвід історичних зв'язків і перспективи співробітництва» (Кривий Ріг, 23–24 березня 2004 р.), II Міжнародній науково-теоретичній конференції «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (Ніжин, 5–6 листопада 2004 р.); IX Всеукраїнській конференції «Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки, імена. події» (Хмельницький, 14–16 жовтня 2004 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Науковий потенціал світу – 2004» (Дніпропетровськ, 1–15 листопада 2004 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Демократичні процеси та демократична освіта – основи розвитку соборності в Україні» (Полтава, 22–23 січня 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Релігія і церква в історії України» (Полтава, 14–16 вересня 2005 р.); V Буковинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Чернівці, 29 вересня 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Релігія і суспільство: нові преференції» (Чернівці, 27–28 квітня 2006 р.); Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження-2006» (Дніпропетровськ, 20–28 лютого 2006 р.); Всеукраїнському «круглому столі» «Великий терор 1937–1938 рр. в Україні: регіональні особливості, механізми здійснення, наслідки» (Київ, 2 березня 2007 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Митрополит Андрей Шептицький: суспільно-громадська та церковно-релігійна діяльність» (Одеса, 22–23 березня 2007 р.); Четвертому Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання» (Полтава, 27–28 березня 2007 р.); Всеукраїнському круглому столі «Великий

терор на Полтавщині у контексті радянської репресивної політики» (Полтава, 22 травня 2007 р.); П'ятому Міжнародному семінарі місць пам'яті «Различные подходы к изучению тоталитарных систем XX века в Европе» (Польша, г. Вроцлав, г. Кшижова, 18–21 апреля 2007 г.); II і III Всеукраїнській науковій конференції «Релігія і церква в Україні за радянської доби» (Полтава, 18–19 жовтня 2007 р., 15–16 жовтня 2009 р.); Шостій Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 20–21 березня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем» (Івано-Франківськ, 28–29 березня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Українство у світі: Україна є там, де живуть українці» (Чернігів, 23–25 травня 2008 р.); Всеукраїнському круглому столі «Актуальні проблеми вивчення Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні» (Полтава, 29 травня 2008 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 8–10 жовтня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в Україні» (Німеччина, Мюнхен, 16–18 листопада 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2009» (Харків, 27 лютого 2009 р.); Всеукраїнській науковій конференції пам'яті академіка В.О. Пащенко «Актуальні проблеми релігієзнавства» (Полтава, 20 жовтня 2010 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 13–14 травня 2011 р.); IX наукових Петлюрівських читаннях (Полтава, 25 травня 2011 р.); VII науковій конференції «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії» (Росія, м. Краснодар, 9–10 вересня 2011 р.); П'ятих Міжнародних Гуржіївських читаннях (Черкаси, 23–24 вересня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Церковное подполье в СССР» (Чернігов, 18–19 ноября 2011г.); Всеукраїнській науковій конференції «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри» (Київ, 25 жовтня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Держава і церква в новітній історії України» (Полтава, 21–22

листопада 2012 р.); Регіональній науковій конференції з історичного краєзнавства на пошану В. Я. Ревеука (Полтава, 25 квітня 2013 р.); Регіональному круглому столі «Християнські цінності: історія і погляд у III тисячоліття» (Полтава, 14 червня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження визвольного руху 1920–1950-х рр.» (Львів, 25 жовтня 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Другі Череванівські читання» (Полтава, 30–31 жовтня 2013 р.); Всеукраїнському круглому столі «Радянські органи державної безпеки України (1918–1991 рр.): історія, структура, функції» (Київ, 19 грудня 2013 р.); III Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 11–12 квітня 2014 р.); Регіональному круглому столі «Постать митрополита Василя Липківського на тлі релігійно-церковного та національного відродження» (Полтава, 17 жовтня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху середини XX століття» (Львів, 14 листопада 2014 р.).

Основні положення та висновки дисертаційної роботи опубліковані в 1 монографії (без співавторів), 34 статтях у фахових історичних наукових збірниках, з них – 4 у наукометричних збірниках (без співавторів), 3 статті у філософських збірниках (без співавторів). 4 статті надруковані у закордонних наукових збірниках. Основні положення дисертації апробовані на 63 наукових конференціях різних рівнів.

Структура дисертації обумовлена її змістом, окресленою метою й завданнями. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, 7 додатків на 8 сторінках, списку посилань, списку використаних джерел і літератури (1106 найменувань на 124 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 636 сторінок, з них основний текст – 400 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз проблеми

Проблеми історії державно-церковних відносин у СРСР та УСРР-УРСР упродовж останніх двох десятиліть стали об'єктом глибокого наукового аналізу. Це зумовлено багатьма чинниками, зокрема тривалою відсутністю в суспільстві реальної свободи совісті, плюралізму наукових поглядів і оцінок, джерельної бази спеціальних досліджень тощо. Велику роль у створенні суб'єктивної оцінки діяльності Православної церкви й міфологізації її історії відіграла інтенсивна антирелігійна пропаганда за радянської доби, спрямована на дискредитацію релігійних громад різних конфесій. Вище партійно-державне керівництво СРСР–УСРР–УРСР прагнуло змінити свідомість народу, силою утвердити атеїстичні цінності. Останні, як і загалом праці радянських істориків, ґрунтувалися на більшовицькій концепції, яку сформулював у 1909 р. В. Ленін: «Усі сучасні релігії й церкви, всі й усілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди як органи буржуазної реакції, які служать захисту експлуатації й одурманенню робітничого класу» [1, с. 416]. Дискутуючи з прихильниками тези Ф. Енгельса про «приватність релігійних поглядів», В. Ленін, покликаючись на російську специфіку розвитку суспільства, заявив: «Партія пролетаріату (ідеться про РСДРП. – Л.Б.) вимагає від держави проголошення релігії приватною справою, але зовсім не вважає «приватною справою» питання боротьби з опіумом для народу, боротьби з релігійними забобонами і т. д. ...» [2, с. 423], і тому чи не головне для с[оціал-] д[емократії] – «роз'яснення класової ролі церкви й духовенства в підтримці чорносотенного уряду й буржуазії в її боротьбі з робітничим класом» [3, с. 425].

Після встановлення влади більшовиків у листопаді 1917 р. їхня позиція стосовно Церкви й віруючих стала більш жорсткою. Керівництво партії наголошувало на несумісності релігії з новою політичною системою. В. Ленін у 1922 р. назвав боротьбу з релігійними віруваннями «нашою державною роботою» [4, с. 28]. Ураховуючи безпосередню зацікавленість членів більшовицької партії, яка в радянській імперії стала стрижнем політичного життя та ядром державного апарату, у нищенні релігійного світосприйняття й формуванні нового «комуністичного світогляду», слід визнати її також основним координатором перманентного державного терору щодо православної церкви в СРСР і радянській Україні. Поділяємо думку Д. Поспеловського, котрий вважає, що спроби відокремити антирелігійну політику комуністичної партії від антирелігійної політики радянської держави позбавлені сенсу [5, с. 181]. Тому логічним і обґрунтованим є не лише зростання кількості наукових досліджень з історії релігії і Церкви за радянської доби, їх динаміки, але й акцент на державно-церковній політиці вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР–УРСР.

Здобутки вітчизняної історіографії державно-церковних відносин 1920-1950-х рр. уже привертала увагу дослідників. О. М. Ігнатуша одним із перших у 1990-х рр. зробив спробу класифікувати сформовані напрями досліджень, їх методологію, виокремити маловивчені проблеми в сегменті «державна – православна церква» 1920–1930-х рр. [6, с. 174-190]. Учений виокремив такі структурні складники історіографії проблеми:

- джерелознавчі та археографічні студії;
- узагальнювальні праці з історії України та християнської церкви;
- спеціальні монографії й статті, які акцентували увагу на: а) державній політиці щодо релігії та церкви; б) національних чинниках державно-церковних відносин; в) соціально-культурних аспектах; г) історії конфесій; д) вивченні політичної реакції церков на антирелігійну політику більшовицької влади;
- краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика;
- біографічні розвідки [7, с. 175].

Характеризуючи історіографічну репрезентацію кожного з окреслених напрямів, О. М. Ігнатуша твердить, що автори спеціальних досліджень розглядали взаємовідносини Православної церкви та органів державної безпеки переважно в контексті формування адміністративно-правового поля, участі співробітників ВУЧК–ГПУ УСРР у церковних розколах, політичних репресіях, створення мартирологу репресованих священнослужителів та віруючих [8, с. 177-178]. Водночас учений акцентує увагу на спробах деяких істориків осмислити роль місцевих чекістських апаратів як окремого підрозділу для втілення політичних рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР – УРСР щодо релігійних громад [9, с. 179]. Слід зауважити, що серед перспективних проблем для подальшого вивчення О. М. Ігнатуша називає проблему взаємодії кількох ланок державного механізму, котрі на практиці втілювали більшовицьку антицерковну політику [10, с. 184].

Обґрунтовані висновки про органи державної безпеки як інструмент реалізації державно-церковної політики в 1940–1960-х рр. зробив у 2005 р. В. А. Войналович. У фундаментальній праці, присвяченій політологічному дискурсу партійно-державної політики щодо релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр., у контексті аналізу історіографічних тенденцій учений відзначає спроби вивчення зусиль влади, спрямованих на роз'єднання процесів релігійного та національного піднесення, інспірацію протиріч у Православній церкві і протестантських деномінаціях [11, с.30-31].

Дослідник історії православної церкви радянської доби О. П. Тригуб у ґрунтовному історіографічному огляді також звертає увагу на окремі спроби з'ясування ролі співробітників ВУЧК–ГПУ УСРР у розпалюванні ворожнечі між церковними ієрархами, створенні церковних розколів. Однак учений, на відміну від одного з перших українських дослідників державно-церковних відносин доби незалежності В. О. Пащенко [12], не схильний переоцінювати вплив органів державної безпеки на виникнення обновленського руху [13, с. 20, 24-25, 35].

Отже, автори узагальнювальних історіографічних оглядів відзначали, що загалом дослідницький інтерес у царині обстежуваних проблем був спрямований, за незначними винятками, на ленінсько-сталінський період 1920 – 1930-х рр., коли більшовики закладали й утверджували ідеологічні основи антирелігійної боротьби та реалізовували репресивну політику щодо Церкви й віруючих. Джерельну основу досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців становили праці класиків марксизму-ленінізму, документи політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, ВЦВК – ВУЦВК, урядів СРСР та УСРР–УРСР, інших виконавчих та правоохоронних органів, статті й виступи державних діячів, причетних до організації й діяльності каральних органів, зокрема голови ВЧК–ОГПУ Ф. Е. Дзержинського [14]. Відміна ідеологічних табу на рубежі 1980–1990-х рр. сприяла не лише активізації досліджень у галузі державно-церковних відносин, але й розширенню тематичного спектра проблеми. Учені намагалися досягнути їх сутність та узагальнити основні складники державно-церковної політики на загальносоюзному [15] й республіканському рівнях [16]. Загальна історіографічна тенденція свідчить про перспективи подальшого зростання питомої ваги історичних релігієзнавчих студій на пострадянському просторі.

Незважаючи на достатньо розлогу історіографію державно-церковних відносин, лише окремі вчені намагалися рельєфно окреслити участь органів державної безпеки в процесі ліквідації церковних інституцій в СРСР та УСРР – УРСР. Вони акцентують увагу переважно на репресивному сегменті діяльності органів держбезпеки, тоді як лівова її частка була сконцентрована в оперативній та інформаційно-аналітичній ділянках роботи. Тому, аналізуючи історіографію предмета дослідження, розглядатимемо передовсім ті праці, що стосуються проблем історії Православної церкви радянської доби в контексті формування політики державного терору, знищення релігійних громад засобами спецслужб, взаємодії партійних комітетів, державних установ, органів державної безпеки, судових та правоохоронних органів у процесі вироблення

механізму заміщення релігійного світогляду новим «комуністичним світосприйняттям».

Висвітлення проблеми становлення моделі державно-церковних відносин з застосуванням насилля щодо православної церкви проводилося як більшовицькими політичними й державними діячами та радянськими істориками й суспільствознавцями, так і вітчизняними й зарубіжними дослідниками останніх десятиріч. З огляду на наукову актуальність порушеної теми вони продовжуються. Напрацювання інтелектуальної наукової думки, безумовно потребують систематизації та аналізу, щоб об'єктивно оцінити ступінь вивчення теми. Доцільним також є виокремлення періодів розвитку історіографії проблеми ролі органів держбезпеки в структурі державно-церковних відносин періоду сталінського тоталітаризму. На нашу думку, найбільш раціональною є періодизація, запропонована А. Коцуром і В. Коцуром, котрі виокремлюють три періоди вітчизняної історіографії, що об'єктивно відповідають еволюції і трансформації предмета дослідження: 1920-ті–середина 1950-х рр.; середина 1950-х–1980 рр.; 1990–теперішній час [17, с. 314-316].

Перший період становлення історіографії теми бере початок в умовах, коли був ухвалений декрет про відокремлення Церкви від держави. Остання намагалася продемонструвати суспільству, що зникнення релігії й Церкви є закономірним природним процесом, а не результатом насильницького втручання держави. Оцінка більшовицькою партією Православної церкви як класового ворога зумовила й стратегію її інтерпретації в радянській атеїстичній літературі. Перші інвективи «контрреволюційної діяльності» релігійних громад і духовенства, трактування релігії як ідеологічного супротивника з'явилися вже на початку 1920-х рр. Адже більшовицька ідеологія, за висловом М. Бердяєва, сама претендувала на роль релігії [18, с. 41-52].

У своїх працях партійні й державні діячі В. Д. Бонч-Бруєвич [19], А. Воробйов [20], Н. М. Лукін [21], П. А. Красиков [22], Я. Окунєв [23], І. К. Сухоплюєв [24], С. Г. Струмилін [25] та ін. намагалися довести

«антинародну сутність» релігії загалом, і, зокрібно, діяльності священнослужителів та обґрунтувати з позицій «класової теорії» неминучість процесу «розпаду й загибелі Церкви». Більшість публікацій мали суто пропагандистський характер і навряд чи могли претендувати на об'єктивність у науковому сенсі. Своє основне призначення – переконати читача в схильності релігійних організацій та віруючих до контрреволюційної діяльності – вони мали зреалізувати в середовищі, передовсім, широких суспільних верств, комуністів, агітаторів, функціонерів антирелігійних комісій.

У пропагандистській серії «Що потрібно знати кожному робітникові і селянину про свою державу» вийшла праця Г. Желєзногорського «Советская власть и церковь», котра акцентувала увагу читачів на тому, що християнська теза «непротивлення злу» заважає проводити нагальні соціально-політичні зміни в країні [26, с. 9, 12]. На експлуаторській сутності православної церкви наголошував і О. Ярославський. Його численні статті й брошури викривального характеру рясніли статистикою багатств церков і монастирів, прибутків духовенства тощо [27, с. 18].

На тлі згаданих праць вигідно вирізняється опублікована в 1923 р. книга митрополита О. І. Введенського «Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918–1922 годов» [28]. Основна ідея книги, сформульована автором у передмові, – розкриття контрреволюційності й войовничого монархізму Руської православної церкви – накладається на його прагматизм як одного з лідерів обновленської течії в утвердженні принципів останньої.

Викривальна тенденція щодо церковнослужителів і вірян у контрреволюційності набула ще масштабнішого розмаху в публікаціях 1930-х рр. Так, Б. Кандідов стверджував, що всі церковники «шпигуни та агенти світової буржуазії», «мерзенні зрадники», «підлі найманці фашистів». Лояльного до радянської влади митрополита Сергія (Страгородського) він характеризував «як святошу, распутінського прислужника, лицеміра й ханжу», називав «ватажком тихонівців-староцерковників». Для автора Церква –

«середовище решток експлуататорських класів...наповнене троцькістами, бухаринцями, зінов'євцями...» [29]. Погоджуємося з О. Тригубом, котрий зазначає, що згадування духовенства в контексті боротьби з політичною опозицією Й. Сталіна, зради державних інтересів на користь іноземних розвідок означало не лише обґрунтування в очах громадськості доцільності й необхідності репресій [30, с. 13], а й офіційну інтерпретацію діяльності Церкви як «політичного опозиціонера».

Подібне трактування державно-церковних відносин продовжувало панувати й упродовж другого періоду розвитку історіографічної бази теми. Класові оцінки й ідеологічні штампи продовжували займати панівні позиції. Так, Р. Ю. Плаксін в 1960-х рр. акцентує увагу читачів на методах і засобах церковної контрреволюції в боротьбі проти більшовиків, звинувачуючи їх у «прагненні обібрати селян», провокаційних спробах «посварити селян і робітників», звертанні до батьків «як ревнителів християнського духу» з проханням уберегти молодь від «революційної зарази», оцінці періоду революції як «пекельного вихору, котрий гуляє по Русі», «чорних днів» тощо. Автор робить висновок, що «не репресії й терор більшовиків» стали причиною поразки церковників у релігійній війні проти радянської влади, а відсутність підтримки з боку народних мас. Церковний розкол та обновленський рух він трактує як вимушений крок прогресивного духовенства й частини віруючих, котрі «побачили соціальну справедливість у заходах більшовиків». Для посилення аргументації щодо зрадництва церковнослужителів, їх контрреволюційної сутності, автор наводить приклади благословення нацистів вищими ієрархами на боротьбу з Червоною армією та більшовизмом, «підтримки бандерівського руху» архієпископом Полікарпом (Сікорським) та митрополитом Алексієм (Громадським) [31, с. 5, 84, 177].

Традицію звинувачень православної церкви у «контрреволюційності», «мракобіссі» та «шельмуванні народних мас» продовжив уже в кінці 1980-х рр. один із відомих фахівців з історії органів державної безпеки та їх боротьби з контрреволюцією Д. Л. Голенков [32]. Обновленський розкол автор розглядає

лише як внутрішньоцерковний конфлікт. Державні й законодавчі органи та громадські організації, дотримуючись положень декрету про відокремлення Церкви від держави, начебто, як намагається переконати історик, не втручалися у внутрішні справи релігійних організацій [33, с. 205]. Конфіскацію церковних цінностей дослідник традиційно виправдовує метою «порятунку голодуючих». На відміну від інших авторів, Д. Л. Голєнков окреслив участь ВЧК–ГПУ РСФРР в арештах церковників, зокрема патріарха Тихона й колишнього обер-прокурора О. Самаріна. Разом з тим він не виокремлює національних особливостей протистояння православної церкви і радянської держави й не пролонгує хронологічні межі дослідження поза 1920-ті рр.

Зважаючи на загальну спрямованість та зміст історіографії радянської доби щодо повторюваності фактів, класових інвектив та відсутності нових інтерпретацій проблеми державно-церковних відносин, вважаємо недоцільним аналіз інших досліджень, які стосуються «контрреволюційної діяльності церковників».

Окрему групу публікацій радянських істориків, що викликають дослідницький інтерес, становлять праці, присвячені організації антирелігійних кампаній. Користуючись чітко визначеними джерелами (постанови партійних комітетів, рішення законодавчих та виконавчих органів, матеріали антирелігійних комісій), в умовах жорсткої ідеологічної цензури вони намагалися обґрунтувати доцільність антирелігійної боротьби в діяльності місцевих партійно-державних органів, висвітлити процес заміщення релігійної свідомості «радянським поглядом на сучасне життя», вироблення методів та засобів впливу на віруючих громадян [34]. Багато матеріалів виходило друком у пропагандистській серії «На допомогу лекторові». Автори виправдовували репресії щодо духовенства трафаретними стереотипними оцінками як-от: «експлуататорська сутність церкви», «мракобісся церковників» тощо [35, с. 25].

У радянській історіографії практику насильницької уніфікації політичного світогляду громадян обґрунтовували необхідністю формування комуністичного

світобачення у молоді, яка «не пройшла гарту старшого покоління комуністів з його непримиренним ставленням до релігійних вірувань» [36, с. 20-25].

Засобом відвернення уваги громадськості від репресивної спрямованості державно-церковних відносин стали публікації, присвячені обстеженню участі партійних, комсомольських, громадських організацій в антирелігійних кампаніях. Автори аналізують функціонування пересувних атеїстичних клубів, наслідки проведення атеїстичних лекцій, вплив телебачення й радіомовлення на формування атеїстичного світосприйняття [37, с. 103-109]. Вирішальну роль парторганізацій УРСР в обмеженні впливу релігії на молодь упродовж 1950-1970-х рр. досліджували О. Ф. Воронкін і В. Ф. Литвиненко [38, с. 73-78].

Численні праці істориків радянської доби об'єднані спільними тенденціями нищівної критики релігії й Церкви, обґрунтуванням правомірності їх витіснення з життя суспільства, ідеалізацією результатів антирелігійної пропаганди. Цій меті підпорядковувалося видання науково-популярної літератури, розрахованої на широкого читача, з критикою основ християнства, доведенням реакційної суті православ'я, його соціальної мімікрії, вчинених злочинів проти радянського суспільства тощо [39]. Характерним для всіх публікацій є акцентування уваги на «контрреволюційності» й «антинародній діяльності» Церкви та її служителів, тенденційні оцінки й однозначні висновки. В опублікованих монографіях і статтях органи державної безпеки фігурували тільки як інструмент арешту й розслідування «злочинів церковників», справедливої розплати за антирадянську діяльність. При цьому про проведення ними агентурно-оперативних заходів, ініціацію церковних розколів, кадрові маніпуляції та ін., спрямованих на витіснення релігії з радянського суспільства, не було навіть побіжних згадок.

Радянська історіографія державно-церковних відносин мала чимало недоліків, зумовлених не лише суворими рамками політико-ідеологічних постулатів і партійних оцінок історичних подій і явищ, але й, серед іншого, обмеженістю джерельної бази історичних досліджень. Учені, користувалися матеріалами лише визначених комуністичною цензурою архівних фондів та

документів окремих категорій, відкритих для дослідників. Однак погоджуємося з О. Тригубом [40, с. 18] та іншими сучасними істориками, що дослідники радянської доби мимоволі фіксували важливі факти, оцінки, особливості ставлення радянського суспільства та окремих його представників до релігії, Церкви, віруючих.

Третій період історіографії теми бере початок з проголошення державної незалежності України. Дослідники одержали доступ до матеріалів, пов'язаних із діяльністю колишніх радянських спецслужб, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, його підрозділах в обласних управліннях СБУ [41]. Однак на початку 1990-х рр. стосовно висвітлення ролі органів держбезпеки в системі державно-церковних відносин у науці сформувався певний стереотип. Їхню діяльність аналізували через призму архівно-кримінальних справ як репресивного органу, а оцінку здебільшого зумовлював алгоритм «арешт – слідство – розстріл або ув'язнення». З-поміж перших українських істориків, які зробили спробу схарактеризувати діяльність спецслужб під іншим кутом зору, змусили звернути увагу на досі невідомі чи заборонені аспекти проблеми, був Ю. І. Шаповал. Він наголошує на тому, що породжені більшовиками спецслужби з надзвичайними повноваженнями були не лише знаряддям боротьби з контрреволюцією, але й безпосередньо впливали на процес вироблення та прийняття важливих рішень вищими партійними органами [42]. Студії відомого релігієзнавця В. Є. Єленського, які розпочалися ще за часів «горбачовської перебудови», відзначалися сміливим і оригінальним (як на той час) баченням подій релігійного життя минулого й започаткували нові теоретико-методологічні підходи до філософського осмислення державно-церковних відносин [43].

Дослідник державно-церковних відносин В. О. Пащенко зосереджує увагу на діяльності Руської православної церкви на теренах України. У 1990–2000-х рр. його праці, присвячені переслідуванню віруючих українських єпархій РПЦ, обновленському рухові, діяльності Соборно-єпископської церкви, Істинно-православної церкви, стали міцним підґрунтям для подальшого осмислення

Церкви як об'єкта державного терору за радянської доби, а також сприяли формуванню нових перспективних напрямів досліджень [44]. Варто зазначити, що не всі оцінки вченого стосовно аналізованих проблем і висновки, інтерпретації документів, зроблені ним у ранніх працях, поділяють дослідники нового покоління. Вони спростовують або уточнюють окремі їх положення. Проте, незважаючи на сказане, важливим видається той факт, що дослідження В. О. Пашенка заклали теоретичну основу багатьох нових аспектів проблеми. Так, виділимо дисертаційну роботу Е. П. Слободянюк, котра аналізує становище православ'я в Україні 1920-х–середини 1930-х рр. [45]. Авторка зосереджує увагу на релігійному рухові окресленого періоду як специфічній формі виявлення духовних потреб віруючих і проявах боротьби проти антирелігійної політики більшовицької держави.

На теренах України на початку 1990-х рр. у наукових колах набули популярності праці російських учених. Запропонована ними інтерпретація фактів і висновки потверджені дослідженнями вітчизняних релігієзнавців. Так, В. А. Алексєєв [46], М. І. Одінцов [47] фокусують увагу в площині державно-церковних відносин ранньої більшовицької доби. Вони окреслюють загальні тенденції тиску більшовиків на церковних ієрархів, багато уваги приділяють темі опозиції патріарха Тихона (Бєлавіна) та розправи над ним. Однак праця В. А. Алексєєва хибує окремими успадкованими від радянської історіографії однобічними висновками. Наприклад, автор вважає, що створення тимчасових Вищих церковних управлінь зумовлене лише політичними чинниками, зокрема, забезпеченням підтримки білогвардійського руху [48, с. 140]. С. Носов аналізував обновленство 1920-х рр. у контексті назрілих церковних реформ 1990-х рр., не вдаючись при цьому в сутність методів боротьби з православною церквою [49, с. 30-70].

О. Ю. Васильєва в циклі статей досліджує конфлікт РПЦ і радянської влади упродовж 1917–1943 рр., а також витоки церковного розколу [50]. Вона стверджує, що курс на церковний розкол більшовики взяли з перших днів захоплення влади. Уже в лютому 1918 р. вони сприяли публікації

обновленських матеріалів, а у вересні 1919 р. дозволили створення в Москві «Комітету в справах духовенства всієї Росії» [51, с. 43-53].

Дехто з учених вважає твердження про наміри більшовиків використати Церкву для легітимації влади в 1919 р. передчасними. Так, протоієрей Г. Митрофанов зазначає, що звернення лідера обновленства О. Введенського до голови Петроградської ради Г. Зінов'єва з проханням підтримати «прорадянськи налаштованих священників» у їхній боротьбі за владу в Синоді не було підтримане [52]. Більшість науковців солідарні з М. Покровським, котрий вважає, що цілеспрямоване втручання держави в церковні справи починається з листа Л. Троцького від 17 березня 1921 р., адресованого партійним комітетам. Його зміст став основою постанови політбюро ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р., яка задекларувала «розкол і розгром Руської православної церкви» та інших традиційних конфесій країни [53, с. 29].

А. М. Кашеваров досліджує процес і механізми відокремлення Церкви від держави в масштабах СРСР, заходи більшовиків з «викорінення клерикалізму», лібералізації релігійного життя періоду Великої Вітчизняної війни [54]. На його думку, найбільш актуальним для істориків все ж залишається період 1917 – 1922 рр., позаяк саме тоді «Церква зазнала такого погрому й гонінь, яких не відчули на собі упродовж ХХ століття конфесії інших країн Східної Європи з ворожими до релігії комуністичними режимами». А. Кашеваров робить висновок, що стратегія державної політики спрямовувалася на витіснення Церкви з усіх сфер життя суспільства з перспективою її ліквідації. Відповідно до цієї мети влада виробила й успішно застосовувала особливі, переважно репресивні засоби «регулювання церковного життя», котрі й потребують, наголошує вчений, глибокого вивчення й аналізу.

До результатів брутальної практики втілення матеріалістичного вчення, у тому числі й з використанням методів спецслужб, намагається привернути увагу С. М. Савельєв. Він твердить, що побутове хамство, неосвіченість, агресивність місцевих активістів та представників місцевих чекістських апаратів під час проведення антирелігійної кампанії призвели до маргіналізації

традиційних соціальних орієнтирів, девальвації духовних цінностей, втрати авторитету православної церкви [55, с. 164-216].

Актуальною проблемою останнім часом стала історія виникнення та функціонування обновленського руху. Його розвиток здебільшого розглядають як одну з причин падіння авторитету РПЦ серед віруючих на початку 1920-х рр., а також як наслідок втручання органів держбезпеки у церковні процеси. Так, В. Алексєєв інтерпретує його як «амбіції молодих священнослужителів», котрі прагнули захопити владу [56]. А. Кашеваров стверджує, що поглибленню розколу сприяв симбіоз двох складників – зусиль лідерів більшовицької партії та невдоволення священників і віруючих внутрішньою забюрократизованою структурою церковної ієрархії [57, с. 274-275]. В. О. Пашенко конкретно вказував на цілеспрямовану участь органів держбезпеки в церковному розколі й створенні обновленства, називаючи його «дітищем ДПУ» [58, с. 34-39]. Учений акцентував увагу на пріоритетному значенні ініціативи частини православних ієрархів, котрі за підтримки спецслужб вважали за необхідне переведення православної Церкви на позиції лояльного ставлення до радянської влади.

Іншу точку зору висловлює російський історик М. Шкаровський [59]. Він наполягає на тому, що формування обновленства стало наслідком тривалих невирішених внутріцерковних проблем. Але в умовах боротьби за владу, громадянської війни, церковних погромів і конфіскацій більшовики скористалися церковною дискусією, нібито підтримавши їхнє прагнення до реформ, і нав'язали свої правила гри, в основі яких лежав принцип «поділяй і владаруй». Отже, М. Шкаровський подав більш системний і науково обґрунтований аналіз участі державних органів, з-поміж них і спецслужб, в активізації обновленського руху.

Тезу М. Шкаровського підтримав і розвинув вітчизняний дослідник історії державно-церковних відносин міжвоєнного періоду О. П. Тригуб [60]. Він не погоджується з висновком В. Пашенка про вирішальну роль органів державної безпеки у створенні обновленства та вважає недостатньо об'єктивною інтерпретацію існуючої джерельної бази. Передусім історик вказує на

хронологічну невідповідність – активізація обновленського розколу почалася одразу після Лютневої революції, тобто вона передувала створенню ВЧК. Солідаризуючись із О. П. Тригубом, наголосимо, що органи ВЧК–ГПУ дійсно скористалися внутріконфесійними незгодами під час кампанії з вилучення церковних цінностей і своїм втручанням поглибили вже існуючий розкол. На думку О. П. Тригуба, В. О. Пащенко також занижив оцінку популярності симпатиків обновленства. Однак цьому є пояснення, адже учений покликався на статистику однієї лише Полтавської губернії, де обновленці не мали сталої популярності, тоді як в Україні загалом станом на 1 січня 1926 р. налічувалося 3 500 парафій, із яких тільки 60 % належали до «тихонівських» парафій. Такі показники свідчать про прихильне ставлення значної частини населення до ідеї «обновленства».

У подальших дослідженнях В. О. Пащенко поглиблює низку положень аналізу обновленського руху в Україні, а також переосмислює причини й наслідки церковних розколів. Наприклад, у монографії «Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки», написаній у співавторстві з А. М. Киридон, висвітлені передумови православно-християнського реформаторства, виділені етапи обновленського руху в Росії, проаналізована його національна специфіка [61].

До аналізу національних особливостей конфесійного різноманіття в радянській Україні 1920–1930-х рр. звертається також О. П. Тригуб. Учений виявляє причини його виникнення та дає фактологічну ілюстрацію участі органів держбезпеки в придушенні церковної опозиції [62]. Цій проблемі присвячений окремий підрозділ праці, у якому з'ясована роль ГПУ в розкладанні РПЦ. Проте автор хронологічно й структурно обмежує події періодом 1922–1927 рр. та не досліджує діяльність органів ВЧК–ВУЧК (1918–початок 1922 рр.) , котрі власне закладали організаційні підвалини боротьби з РПЦ, і Головного управління державної безпеки у складі НКВД після реорганізації спецслужб у 1934 р.

Глибокий і науково виважений аналіз подій релігійного життя в УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. представлений у монографії О. М. Ігнатуші [63]. Предметом його дослідження також стали дезінтеграційні процеси всередині православ'я, однак основну увагу спрямовано на аналіз діяльності Української автокефальної православної церкви. Автор дійшов висновку, що основою конфлікту в українському етноконфесійному середовищі була суперечність між російським диктатом і українською традицією. Він аналізує роль органів державної безпеки як інструмента репресій проти УАПЦ. Цій проблемі учений присвятив також окремі статті [64, с. 92-98].

Про активне використання органів ВУЧК–ГПУ для боротьби з православною церквою йдеться в монографії В. І. Силантьєва [65]. Проте обмеженість джерельної бази дослідження, на наш погляд, не дала можливості автору вийти за хронологічні межі 1920-х рр. та зробити глибокі системні узагальнення.

Новаторський підхід до вивчення окреслених у дослідженні питань, за визначенням самої дослідниці, запропонувала А. М. Киридон. Її парадигма базується на введенні у контекст проблеми «держава-церква» третього складника – суспільства. На тлі з'ясування впливу соціального чинника на формування атеїстичного суспільства схарактеризовано структуру й завдання органів держбезпеки як сегмента державної влади [66]. Висновки А. М. Киридон базуються на документальних джерелах, які potwierджують факти втручання й фінансування спецслужбами дезінтеграційних тенденцій в РПЦ 1920-х рр.

Для з'ясування багатьох аспектів методологічного характеру щодо проблеми дослідження важливу роль відіграють публікації, присвячені процесу формування тоталітарного режиму в Україні. Так, В. В. Ченцов акцентує увагу на тісному тандемі вищого партійного керівництва СРСР і УСРР–УРСР зі спецслужбами у визначенні «ворогів» радянської влади й виробленні технологій їх знищення. Автор кваліфікує репресивний складник богоборчої діяльності більшовиків як домінанту у взаємовідносинах держави і

православної церкви [67]. Ґрунтовні праці В. А. Греченка та О. Н. Ярмиш побудовані на поетапному виокремленні особливостей становлення політики державного терору стосовно різних соціальних категорій упродовж 1920-х і 1930-х рр. [68].

За наявності перманентного державного терору в СРСР релігійні вірування дослідники розглядали як прояв громадянської опозиції, протестної громадсько-політичної активності. Так, у праці О. Г. Бажана і Ю. З. Данилюка предметом дослідження стали факти непокори у формі своєрідного «релігійного дисидентства», що бере початок зі сталінського періоду правління. Учені дослідили типові форми протестів віруючих та священників проти втручання місцевих органів влади у внутрішню діяльність релігійних громад, порушення радянського законодавства про релігійні культу [69].

Проблеми «розколу», «церковної опозиції», соціального портрету духовенства, наслідків репресій проти духовенства і віруючих й у 2000-х рр. залишаються актуальними в дослідженнях вітчизняних істориків, зокібна Т. Г. Бобко [70], С. І. Жилюка [71], І. М. Преловської [72], Г. І. Білан [73], Л. С. Демидович [74], В. І. Силантьєва [75] та ін.

Суттєвим внеском в історіографію державно-церковних відносин радянської доби є всебічне вивчення питання вилучення церковних цінностей та руйнування матеріальної бази православної церкви, боротьби за врятування історико-культурних пам'яток культового походження. Відомі науковці О. О. Нестуля [76], В. Верига [77], В. О. Пащенко [78] переконливо доводять, що в умовах економічної кризи початку 1920-х рр., перманентного селянського повстанського руху більшовицький уряд намагався вирішити соціально-економічні проблеми країни шляхом реквізиції майна Церкви, її культової атрибутики та віднайти кошти на фінансування революційного руху в Європі. Одночасно більшовики реалізовували справу дискредитації РПЦ як експлуататора народної праці, інституції, що не підтримала боротьбу з голодом. Дослідники розвінчали радянський міф про соціальну спрямованість вилучення церковних цінностей, довели, що основною метою конфіскацій була спроба

підірвати фінансову спроможність релігійних громад. Регіональному аспектові цієї проблеми присвячена стаття А. М. Фесенка [79, с. 120-125]. Утім поза увагою дослідників досі залишається тема механізму вилучення церковних цінностей, використання центрального й територіальних апаратів ВУЧК–ГПУ в організації цієї кампанії в Україні. До її розкриття з використанням архівних матеріалів органів держбезпеки долучилася авторка дисертації [80, с. 410-428].

Одним із важливих об'єктів історико-релігієзнавчих досліджень є діяльність православної церкви під час Другої світової війни. Ґрунтовний аналіз на основі широкої джерельної бази з історії церковного життя в УРСР середини 1940-х рр. здійснив О. Є. Лисенко [81]. Він з'ясовує невідомі аспекти діяльності релігійних громад та ієрархів на окупованій нацистами території УРСР, еволюцію ставлення до Церкви вищого партійно-державного керівництва у роки війни, висвітлює зміни в законодавчій та нормативній базі функціонування держави в контексті створення Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, участь релігійних громад у зборі коштів для потреб фронту та допомоги тилу. Після звільнення території республіки органи держбезпеки звинуватили більшість ієрархів, священників і віруючих у «пособництві ворогу», «зраді Батьківщини», антирадянській агітації й пропаганді, сколихнули нову хвилю арештів.

Суттєво скориговано деякі положення, котрі стосуються діяльності церков різних конфесій періоду війни та окупації, у колективній праці «Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття». Зміст окремого нариску і висновки до нього претендують на спробу окреслення й узагальнення методологічних підходів до аналізу проблеми зазначеного періоду, які набувають певного усталеного вигляду в українській історіографії останніх двох десятиліть [82, с. 177-230].

Відновлення діяльності релігійних громад у період нацистської окупації, ставлення населення окупованих територій до Церкви, прагнення нацистської окупаційної адміністрації використати окремих церковних ієрархів для боротьби з «більшовизмом» та створення позитивного іміджу окупантів

вивчали Ю.В. Волошин [83], В. В. Гордієнко [84], Н. Г. Стоколос [85], І. М. Грідіна та П. В. Добров [86]. Так, Н. Г. Стоколос твердила, що політика нацистів на теренах окупованої України була чітко зорієнтована на підтримку розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові й комунізму; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних церковних структур, щоб унеможливити консолідацію їхніх лідерів для боротьби проти Німеччини та об'єднання православних церков, а також на максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації. Авторка переконливо доводить, що руйнування осередків православної церкви на території Радянської України в 1920–1930-х рр. призвело в 1941–1942 рр. до переміщення центру активного релігійного життя в Західну Україну. Саме звідти протягом нацистської окупації постійно надходили православні імпульси у східні області України для підтримки релігійного духу вірян.

У дисертації Н. Г. Стоколос наголошує, що насильницький неканонічний перехід ієрархів і духовенства православної церкви в Західній Україні під юрисдикцію Московської патріархії у 1939–1941 рр. спровокував конфронтацію в українському православ'ї під час нацистської окупації. У 1941–1944 рр. сформувалися дві ворогуючі церкви – Автономна православна церква на чолі з митрополитом Олексієм (Громадським), яка визнавала канонічну юрисдикцію Московської патріархії, і Українська автокефальна православна церква, очолювана митрополитом Полікарпом (Сікорським). Внутрішньоцерковний конфлікт ієрархів православної церкви на окупованій території вище партійно-державне керівництво СРСР використало для наступних звинувачень у колабораціонізмі Церкви загалом та священників і віруючих зокрема [87, с. 33-35].

Важливу роль у з'ясуванні особливостей релігійної політики періоду нацистської окупації на Півдні України в зоні Трансністрії відіграло дослідження М. І. Михайлуци. На основі матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівів авторові вдалося показати суперечливий характер взаємин Румунської

православної церкви й українських православних вірян, перебіг подій, що зумовлювали, з одного боку, конфліктне поле, а з іншого – створювали базу для звинувачень священників і вірян у колабораціонізмі [88]. Тема репресій православного духовенства висвітлена також у статтях ученого [89].

Окремі публікації відомого вітчизняного історика радянських спецслужб Д. В. Веденєєва присвячені аналізу поведінки священнослужителів періоду окупації. Так, учений у співавторстві з О. Є. Лисенком розглядає релігійні конфесії як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб упродовж 1943–1945 рр. [90, с. 104-126]. Дослідники зосередили увагу на окремих організаційних та оперативно-розшукових технологіях НКВД–НКГБ, застосованих на завершальному етапі війни щодо духовенства залежно від його поведінкових стратегій. У контексті досліджуваної проблеми викликає інтерес збірник історичних нарисів Д. В. Веденєєва «Украинский фронт в войнах спецслужб». Специфіку технологій спецслужб автор розкриває через долі окремих діячів, серед яких були й священнослужителі [91].

Самостійним напрямом обстеження взаємин радянської держави і віруючих різних конфесій став процес ліквідації Української греко-католицької церкви. Методологічний інструментарій радянської історіографії базувався на одновимірних політичних оцінках позиції УГКЦ в роки Другої світової війни як колаборантської, а ієрархів, священнослужителів і віруючих вважали «пособниками фашистів», «зрадниками». Специфіці таких інтерпретацій сприяли й тенденційно впорядковані збірники документів, котрі мали відтворити логічний ланцюг «зрадницького шляху» УГКЦ в союзі з Ватиканом [92]. Загалом слід констатувати наявність значного масиву наукової, науково-популярної, теологічної, мемуарної літератури, яка стосується долі УГКЦ в УРСР. Разом з тим, на наш погляд, в інтерпретаціях подій не знайшло належного висвітлення питання використання державними органами РПЦ як інструменту ліквідації УГКЦ та антиунійної пропаганди.

Протягом останнього десятиліття завдяки публікації передусім значущих документальних збірників вдалося подолати міфи радянської історіографії

щодо репресованої церкви [93]. Наприклад, В. І. Сергійчук зробив спробу на основі виявлених документів окреслити етапи ліквідації УГКЦ. Включені до редактованого ним збірника документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України показують участь партійно-державних та правоохоронних органів у підготовці та реалізації комплексу заходів для її примусового об'єднання з РПЦ. У наступному двотомному документальному виданні за загальною редакцією В. І. Сергійчука автори-упорядники основну увагу акцентували на участі органів державної безпеки в трагічній долі священників та віруючих УГКЦ. Опубліковані оперативні, аналітичні та процесуальні документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України є переконливим підтвердженням цілеспрямованої антирелігійної політики радянської держави [94]. У цьому контексті розширенню джерельної бази сприяв вихід документального збірника «Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.)» [95]. Джерельну лакуну для дослідників, котрі з'ясовують історичні, теологічні, філософські, агіографічні аспекти проблеми, заповнюють опубліковані матеріали Львівського собору 1946 р. [96].

Вивчаючи процес злиття УГКЦ і РПЦ, Ю. Волошин на початку 1990-х рр. акцентував увагу на його насильницькому характері, зумовленому передусім масовими репресіями віруючих [97]. Однак поза увагою вченого залишилися технології підготовчого етапу злиття церков, творцями яких виступали спецслужби, що можна пояснити обмеженою джерельною базою того часу. Відома дослідниця історії католицької церкви в Україні Н. Рубльова аналізувала матеріали архівно-кримінальної справи єпископа Григорія Хомишина й опублікувала матеріали документів, що ілюструють методи ліквідації єпископату УГКЦ [98]. О. Пагіря на основі маловідомих архівних документів дослідив стосунки богослова і громадського діяча Г. Костельника з ОУН у 1941–1948 рр. Автор доводить, що загибель Г. Костельника слід розглядати в контексті протиборства радянської

спецслужби та українського націоналістичного підпілля в Західній Україні в післявоєнний період [99].

Участь органів державної безпеки в ліквідації Української греко-католицької церкви стали предметом спеціального дослідження Н. Сердюк [100]. Авторка ставила за мету розкрити особливості тактики владних структур щодо УГКЦ у Галичині та Закарпатті під час ліквідаційного процесу, окреслити роль органів державної безпеки в ліквідації греко-католицької церкви. Дослідниця робить висновок про наявність взаємозв'язку між рішеннями партійно-державного керівництва СРСР стосовно УГКЦ та діяльністю радянських спецслужб. На її думку, діяльність республіканського та місцевих чекістських апаратів, яка стосувалася УГКЦ, була деструктивно-радикальною [101, с. 22-23].

Окремим напрямом дослідження окресленої проблеми є вивчення її регіональної специфіки. Зокрема, І. О. Андрухів опублікував дві монографії з історії релігійних громад Прикарпаття, подібні за інтерпретацією фактичного матеріалу: «Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз» [102] і «Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз» [103]. Автор простежив процес ліквідації греко-католицьких громад, функціонування громад інших конфесій на тлі підпільної діяльності греко-католиків. У наступній монографії І. О. Андрухів додав нові інтерпретації щодо політичної ситуації на Прикарпатті в період Другої світової війни та оцінку ставлення місцевого партійно-державного апарату до віруючих католиків та протестантів [104].

Я. Стоцький досліджує діяльність православних та греко-католицьких громад, окремих протестантських общин через життя простих віруючих та священнослужителів [105]. Водночас слід наголосити, що учений обмежує аналіз проблеми відображенням лише домінанти державної політики.

Р. М. Белоглазов обстежує політику радянської влади 1920-х рр. щодо релігійних конфесій у Кримській АСРР [106]. Ж. В. Канталінська,

використавши традиційний методологічний інструментарій, хронологічно пролонгувала цю тему аналізом повоєнного періоду та доби «хрущовської відлиги» [107]. Б. В. Змерзлий зосередив увагу на політиці радянської влади щодо Руської православної церкви в Криму періоду 1921–1929 рр. [108]. Згодом І. В. Рибак захистила дисертаційну роботу, яка відрізнялася від попередньої праці лише хронологічними межами досліджуваних процесів [109].

Хронологічно розлогу панораму діяльності православних храмів та монастирів Криму як осередків духовного життя грецького населення в кінці XVIII – 30-і рр. XX ст. обрала для аналізу М. А. Абдуллаєва [110]. Авторка акцентує увагу на регіональних нюансах ліквідації православних осередків національних меншин. При цьому вона не виходить за вже окреслені межі, традиційно обстежуючи репресивний аспект політики держави. Примітно, що в згаданих публікаціях відсутні системні узагальнення ролі органів держбезпеки як інструмента діяльності органів влади у сфері державно-церковних відносин.

На цьому тлі вирізняється зрілістю так званий «подільський» напрям досліджень релігійних процесів краю. Зокрема, А. Л. Зінченко ще на початку 1990-х рр. об'єктом наукового вивчення обрав діяльність обновленських релігійних громад на теренах Поділля. Актуальними для історика стали також проблеми діяльності осередків УАПЦ, її ієрархія, соціальні чинники, котрі зумовлювали підтримку цієї православної конфесії з боку населення, життєвий шлях її очільників – Василя Липківського та Миколи Борецького. Ученому вдалося привернути увагу до майже невідомої досі організації – Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ), яку очолював Павло Погорілко [111].

Продовжила дослідження регіональних особливостей релігійного життя Поділля упродовж 1920-х рр. О. М. Галамай [112]. Авторка з'ясовує особливості релігійного життя в умовах більшовицької модернізації українського суспільства [113]. Вона переконливо доводить, що цілеспрямований вплив органів державної влади на релігійну ситуацію в регіоні був зумовлений прикордонним статусом Подільського округу,

«націоналістичними настроями» селянства, потужною підтримкою УАПЦ, розвитком повстанського руху. Апогеєм втручання держави в церковні справи, вважає О. М. Галамай, стала штучна організація обновленства. Дослідниця наголошує на необхідності виокремлювати національну й регіональну специфіку обновленської реформації з загальноросійського контексту.

Наукове осмислення регіональних особливостей державно-церковних відносин відображене також у дослідженнях В. М. Сторчового та В. А. Нестеренка [114], В. Т. Борщевича [115], В. А. Войналовича [116], О. І. Сотника [117], О. В. Бойко [118] та інших.

Автори колективних праць «Історія релігії в Україні» [119], «Історія християнської Церкви в Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис» [120] та ін. зробили важливі теоретичні узагальнення, обґрунтували нові концепції й методологічні підходи до агіографічних студій, переосмислили й деідеологізували понятійний апарат проблем історії державно-церковних відносин, представили науково виважені оцінки методів державного терору стосовно духовенства й віруючих в СРСР та УСРР–УРСР. У контексті досліджуваної проблеми цінним є й багатотомне видання «Україна: хроніка ХХ століття», де зафіксовано чимало фактів релігійного життя радянської доби [121].

Своєрідним проривом у принциповій оцінці політики держави у ставленні до суспільних інституцій, в тому числі й Церкви, у роки становлення радянського тоталітаризму стала праця «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» [122]. Керівник авторського колективу С. В. Кульчицький у передмові розмежовує ці поняття, уточнюючи, що тероризм здебільшого є відповіддю на державний терор з боку правлячої політичної сили. Автором розділу, присвяченого політиці більшовицької держави щодо релігії в УСРР, В. В. Ченцовим в основу покладено узагальнення і висновки, викладені у згаданій його монографії.

Як окремий напрям історіографії, присвячений реконструкції відносин православної церкви й радянської держави з акцентом на репресивному

складникові, слід розглядати праці дослідників, котрі з політичних причин опинилися в еміграції на Заході. На рубежі 1980–1990-х рр. їхні висновки посутньо вплинули на формування методологічних пріоритетів вітчизняних науковців. Передовсім слід назвати дослідження І. Власовського [123], О. Воронина [124], Д. Дорошенка [125], В. Липинського [126], Н. Полонської-Василенко [127]. Учених цікавили питання виникнення національної церкви, шляхи її розвитку та причини поразки. Вони прагнули з'ясувати й сутність більшовицької богоборчої політики. Проте внаслідок достатньо вузької джерельної бази названим авторам не завжди вдавалося уникнути суб'єктивізму, документально аргументувати певні висновки.

Представник російської еміграції Д. Поспеловський намагався знайти глибинні мотиви апаратної поведінки більшовицької влади, зрозуміти логіку прийняття радикальних рішень щодо Церкви лідерами більшовиків. Він твердив, що партійно-державне керівництво Радянської Росії в перші постреволуційні місяці, обстоюючи принципи інтернаціоналізму, оцінювали РПЦ як національну церкву – духовний фундамент російського народу. Водночас Д. Поспеловський пояснював конфлікт членів місцевих Рад з учасниками Помісного Собору 1917 – 1918 рр. небажанням останніх відновити допетровські канонічні правила церковного життя. На його думку, якби Собор ухвалив відповідні рішення, то Церква як інституція перетворилася б у структуру, що динамічно розвивається, маючи за підґрунтя непохитні канони. За таких умов Церква змогла б відповісти на модернізаційні виклики початку ХХ ст. Однак більшовицькі лідери не бажали модернізації самої Церкви, у якій вбачали ідеологічного конкурента [128].

Аналізуючи інший історичний контекст, Д. Поспеловський та деякі західні вчені сприймали лібералізацію державно-церковних відносин під час Великої Вітчизняної війни як бажання Й. Сталіна поліпшити ставлення союзників до СРСР [129]. Такі погляди з позиції конфесійної належності демонстрували Л. Регельсон [130], А. Левітін-Краснов [131]. Наприклад, Л. Регельсон, як симпатик РПЦ за кордоном, переоцінює, на нашу думку, роль органів

державної безпеки в контролі за церковними ієрархами за межами СРСР. Західні дослідники, користуючись здебільшого спогадами сучасників подій, окремими документами, вивезеними за кордон, аналізом контексту історичних подій щодо церковної опозиції, прагнули створити об'ємну картину історичних подій релігійного життя в радянській Україні. При цьому вони намагалися розглядати дезінтеграційні процеси всередині РПЦ не лише як банальну боротьбу за владу серед духовенства чи чекістські провокації. Навпаки, вони зробили висновок, суголосний думці вітчизняних науковців, про існування реальних спроб проведення церковних реформ в РПЦ, якими скористалися лідери більшовиків.

На цьому тлі цікавими видаються аналіз та оцінки однієї з найдраматичніших сторінок репресивної політики – «великого терору» 1937–1938 рр. німецьких істориків М. Юнге і Р. Біннера. Препаруючи технології великого терору, автори ключову роль у його розгортанні відводять знаковому документу – наказу № 00447 наркома внутрішніх справ М. І. Єжова від 31 липня 1937 р. [132]. Як одну з цільових груп терору дослідники виводять священнослужителів та релігійні об'єднання й наголошують, що лише після 1937 р. більшовикам удалося обмежити вплив останніх на суспільство. Текст самого наказу був опублікований у 1990-х рр. [133, с. 383-388].

Аналізуючи праці про державно-церковні відносини в контексті з'ясування масштабів і форм участі органів державної безпеки у їх формуванні, варто зазначити, що дослідники використовують здебільшого дві інтерпретації. Перша – органи державної безпеки «створили розкол» і провокували внутрішньоцерковні конфлікти [134, с. 53-54]. Категорично оцінюючи як вирішальну роль органів держбезпеки в руйнуванні єдності Церкви, В. О. Пашенко на підтвердження наводить кошторис ГПУ на проведення антирелігійних заходів у жовтні-грудні 1923 р. Останній передбачав витрати на утримання агентури, першочергові витрати для управлінців Синоду, проведення Собору єпископів, субсидії синодальному друкованому органу тощо [135, с. 54]. Дослідник обновленського руху в Криму Б. Змерзлий теж

робить висновок, що обновленський рух – це штучний витвір ГПУ й НКВД, один із засобів проведення антирелігійної політики щодо РПЦ [136, с. 176].

Більшість істориків намагаються створити ширшу панораму причинно-наслідкових зв'язків державно-церковної політики більшовиків, що призвела до розколу православ'я. Так, російська дослідниця Н. А. Кривова наголошує, що під час антицерковної кампанії 1922 р. органи держбезпеки перебували в епіцентрі здійснення державної політики щодо православної церкви. Але вони були частиною системи, у якій їм доручали практичну реалізацію антирелігійної політики. Місцеві Ради виконували лише роль ширми, яка прикривала діяльність каральних органів [137]. В. В. Ченцов, аналізуючи документи ГПУ УСРР, писав, що через ізоляцію «тихонівців» чекісти «розчищали» шлях до посад у єпархіальному керівництві «обновленцям» [138].

Д. В. Сафонов окреслив методи підтримки обновленства, котрі використовували апарати ГПУ–ОГПУ СРСР, – таємне стеження за діяльністю «тихонівців» через інформаторів та освідомлювачів, арешти й заслання антирадянськи налаштованих церковних ієрархів. Крім того, керівники ГПУ гальмували процес легалізації Патріаршої церкви й через неофіційні канали підштовхували «тихонівців» до об'єднання з «обновленцями», обіцяючи їм офіційну реєстрацію [139].

На активне використання різноманітних засобів впливу на релігійні громади звернув увагу Ю. М. Макаров [140]. У своїх працях він досліджував динаміку діяльності спецслужб у період жовтня 1917 – 1930-х рр. [141]. Автор стверджував, що вони проводили спеціальні системні заходи, спрямовані на обмеження участі духовенства в громадсько-політичному житті країни, впливали на формування негативної громадської думки про духовенство, як людей, що не заслуговують політичної довіри [142].

Дослідник церковної опозиції у Руській православній церкві О. П. Тригуб теж зазначав, що органи ГПУ УСРР для ефективного руйнування РПЦ та створення декількох ворогуючих православних течій використовували весь оперативний арсенал, при цьому не вдаючись у його аналіз. На його думку,

вершиною роботи ОГПУ СРСР – ГПУ УСРР щодо упокорення РПЦ стало отримання контролю над керівництвом і кадровою політикою Московської патріархії та визначенням її внутрішнього курсу [143, с. 25]. При цьому дослідники часто констатують результати діяльності спецслужб, не залучаючи джерел, котрі б розкривали технології їх досягнення. Загалом, як показує аналіз історіографії зазначеної проблеми, увага більшості істориків має хронологічні пріоритети, сконцентровані в рамках 1920-х рр. Це можна пояснити, з одного боку, практикою регулярного інформування партійних і радянських органів центральним і місцевими апаратами ГПУ про стан антирелігійної боротьби, з іншого – цілеспрямованим руйнівним впливом на православну церкву, що супроводжувався формуванням нормативної бази, офіційним листуванням, плануванням, звітністю та іншими документами, які в ході фондоутворення державних архівів відклалися у відповідних фондах.

Наголошували на активній ролі співробітників ГПУ у загальнодержавній антирелігійній кампанії й історики-священнослужителі. Протоієрей Харківської єпархії Української православної церкви Московського патріархату М. Матвієнко зауважував, що обновленство було «провокацією державного масштабу, підготовленою органами ГПУ» [144, с. 90]. Аналогічні процеси, що стосувалися штучної сегментації православ'я, простежив протоієрей В. Ципін [145, с. 392-393].

Друга домінуюча інтерпретація функціонування органів державної безпеки пов'язана з репресивним складником їхньої діяльності. Науковці здебільшого на основі розсекречених архівно-кримінальних справ опублікували чимало інформації про діяльність священників та віруючих на тлі масових репресивних операцій [146]. Дослідники не лише виявили та оприлюднили біографічні факти та з'ясували долю осіб після арешту та засудження, але й узагальнили та систематизували матеріал [147].

В Україні ця робота стала системною в контексті реалізації державного науково-видавничого проекту «Реабілітовані історією», який був започаткований постановою Президії Верховної Ради України від № 2256-ХІІ

від 6 квітня 1992 року та постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 року. У 24 областях України та Автономній Республіці Крим видано 72 книги серії. Створена й почала функціонувати в мережі Інтернет інформаційна система «Національний банк жертв політичних репресій радянської доби». За матеріалами архівно-кримінальних справ працівники обласних науково-редакційних груп уклали картотеку на понад 700 тисяч репресованих громадян, чиї імена й прізвища тепер стали частиною трагічних сторінок історії України [148, с. 8-21]. Інформація в науково-документальному виданні чітко структурована за територіальним принципом. Автори намагалися на прикладі долі конкретних осіб показати реалізацію державно-церковної політики більшовиків, розкрити механізми взаємодії місцевих державних структур у ході політичного терору [149].

Отже, аналіз наукових праць, у яких з'ясовані окремі аспекти державно-церковних відносин, трагічні долі духовенства, віруючих, релігійних громад і цілих конфесій періоду сталінського тоталітаризму, доводить, що проблему участі органів державної безпеки в структурі взаємовідносин держави й церкви досі розглядали лише фрагментарно. Спеціальних досліджень, присвячених обстеженню технологій діяльності спецслужб як зручного знаряддя антирелігійної політики вищого керівництва СРСР та радянської України упродовж 1919–середини 1950-х рр. опубліковано не було, що спричинило дещо міфологізований, іноді абсолютизований підхід до оцінки ролі радянських органів державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–МГБ–КГБ) у формуванні безрелігійного, а згодом після об'єктивно зумовлених корегувань – атеїстичного суспільства. Вважаємо, що із зростанням впливу православної церкви на суспільно-політичне життя країни й суспільства в сучасних умовах, її внутрішній розкол на теренах України, втягування віруючих у міжконфесійні конфлікти існує нагальна потреба всебічно дослідити історичний досвід і результати використання радянською державою інструментів контролю й технологічного маніпулювання щодо церковних інституцій, спроб обмеження діяльності релігійних громад, права свободи совісті.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база досліджуваної проблеми становить комплекс різноманітних за походженням і змістом документів і матеріалів, які дозволяють виявити документальну аргументацію та обґрунтування положень і висновків дисертаційної роботи. Відповідно до загальновизнаних принципів розподілу джерел їх можна систематизувати за походженням та фондоутворенням, а також класифікувати на опубліковані (друковані) й неопубліковані (архівні).

Опубліковані джерела, які розкривають механізми функціонування органів державної безпеки в структурі державно-церковних відносин, досвід радянської держави у використанні їх оперативних технологій в антирелігійній політиці, доцільно розподілити на кілька груп.

Першу групу джерел становлять опубліковані документи вищих партійних і радянських органів СРСР та УСРР–УРСР, які повністю або частково відображають політику більшовицької партії і радянської держави в галузі державно-церковних відносин. Це нормативні документи, що регламентували діяльність Церкви, постанови й рішення радянських органів щодо формування засад антирелігійної політики, організації і функціонування контролюючих церковні осередки органів [150]. Передовсім це збірники узаконень і розпоряджень раднаркому України, що оприлюднювали законодавчі норми й зміни до них, які регламентували процес відокремлення Церкви від держави, формували межі компетенції наркоматів юстиції і НКВД, ліквідаційних комісій та інших адміністративних органів.

Серед документів першої групи слід виділити опубліковані документи, що яскраво демонструють більшовицьку оцінку православної церкви і духовенства як метафізичного зла, контрреволюційної сили, яка порушує «радянське законодавство про культу», блокує соціалістичні перетворення, внаслідок чого держава здійснює кримінальні переслідування, застосовуючи методи каральних органів [151].

До другої групи джерел, опублікованих за радянської доби, належать документи й матеріали комуністичної партії СРСР і УСРР–УРСР, що безпосередньо стосувалися формування ідеологічних і практичних засад антирелігійної стратегії. Такі рішення, постанови, резолюції приймали ЦК партії та її політбюро в ході обговорення шляхів подолання релігійного світогляду, впливу православної церкви на суспільно-політичні процеси й настрої, методів боротьби з нею на з'їздах, пленумах, нарадах, засіданнях політбюро [152]. Враховуючи, що органи державної безпеки діяли в структурі партійно-радянської влади як «гвинтик» єдиного механізму, партійні документи складають основу розуміння принципів взаємодії усіх його складників у боротьбі з православною церквою. Створення розгалуженої системи антирелігійної пропаганди і атмосфери рефлексогенного атеїзму, постійна потреба в кадрах для їх проведення потребувало концентрованого викладу позиції комуністичної партії щодо релігії. Цій меті було підпорядковане видання збірників вибраних матеріалів, які націлювали на вироблення алгоритму боротьби як з релігією загалом, так і духовенством та віруючими зокрема. Видані в різні роки, вони доповнювалися й модифікувалися в залежності від нових внутрішніх і зовнішніх викликів [153]. Аналогічними за змістом, ідейною спрямованістю і завданнями можна вважати збірники партійних документів, розширених уривками і цитатами з статей і промов «класиків марксизму-ленінізму» К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна [154].

Серед новітніх публікацій документів комуністичної партії відзначимо збірник, упорядкований російським істориком і архівістом С. Г. Петровим [155]. У ньому безпосередньо оприлюднені документи діловодства політбюро ЦК РКП(б) 1918–початку 1920-х рр., котрі вказують на центр вироблення рішень богоборчого характеру. Значення документів першої і другої груп полягає, передусім, у з'ясуванні природи і першовитоків ідеологічних і практичних засад формування силової моделі державно-церковних відносин за радянської доби.

«Архівна революція» наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., масове розсекречення документів радянських спецслужб в Україні початку 2000-х рр. спричинило поштовх до формування *третьої групи джерел*. Вона мала чітко виражену тематичну спрямованість і присвячувалася державній політиці щодо православної церкви. Абсолютна більшість документальних збірників була опублікована російськими науковцями. Методологічна доцільність їх використання українськими дослідниками з метою вивчення специфіки антирелігійної боротьби в УСРР–УРСР зумовлена централізаторськими політичними реаліями радянської доби, що позбавляли союзні республіки будь-якої самостійності у виробленні й ухваленні стратегічних рішень. Наприклад, у 1989 р. М. І. Одинцов видав листування патріарха Тихона з вищим партійно-державним керівництвом про вилучення церковних цінностей [156], а в 1999 р. збірку документів про трагічні долі церковних ієрархів Тихона (Белавіна) і Сергія (Страгородського) [157].

Динаміку стосунків радянської держави й православної церкви упродовж розлогого хронологічного періоду відобразили автори-упорядники збірників документів «Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917–1941. Документы и фотоматериалы» [158] та двотомного видання «Русская православная церковь в советское время (1917–1991)» [159]. Зміст документів дозволяє простежити серед іншого й парадоксальні тенденції державно-церковних відносин періоду Великої Вітчизняної війни та повоєнного періоду – від продовження репресивного тиску до «політики патріотичного співробітництва». Одним із перших був зініційований видавничий проект «Архивы Кремля», яким керував акад. М. Покровський. Упродовж 1994–1995 рр. були опубліковані документи політбюро ЦК РКП(б), що стосувалися вилучення церковних цінностей, судових процесів над духовенством, підготовки показового процесу над патріархом Тихоном, а також матеріали Антирелігійної комісії при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК РКП(б) [160]. У 1997–1998 рр. вийшли друком дві книги першого тому згаданої документальної серії «Политбюро и церковь 1922–1925 гг.» [161].

Упорядники також вдаються до археографічного аналізу опублікованих документів, досліджують процес фондоутворення, окреслюють загальні риси практичної реалізації директив політбюро. В документах чітко простежується жорстка позиція керівництва ВЧК – Ф. Дзержинського, Є. Тучкова та інших стосовно духовенства й віруючих, які протидіяли вилученню церковних цінностей. Матеріали збірника документально підтверджують процес розгортання «червоного терору» проти православного духовенства.

Іншим напрямом аналізованої групи джерел стала публікація документальних матеріалів Руської православної церкви, що розкривали події очима церковних діячів. Зокрема, були надруковані документи, що висвітлювали процес боротьби патріарха Тихона за права церкви, припинення репресій і вилучення церковних цінностей, за вирішення проблеми спадкоємності влади в РПЦ [162]. Також протягом 2009–2010 рр. було надруковано листування патріарха Алексія I, що відноситься до 1945–1970 рр. Документи розкрили чимало деталей і нюансів взаємовідносин як самого патріарха, так і його оточення із керівництвом радянської держави, Ради у справах РПЦ на етапі, коли органи держбезпеки та інші контролюючі органи загнали церкву в стан екзистенційного страху [163].

Четверта група джерел включає в себе збірники документів і матеріалів, присвячених діяльності органів державної безпеки, прямо чи опосередковано пов'язаної з боротьбою проти православної церкви. У структурі цієї групи варто виокремити два напрями публікаторської діяльності. Перший належить до радянського періоду, упродовж якого у свідомості радянського суспільства формувався міфологізований та героїзований образ чекістів, які стояли на сторожі «завоювань соціалістичної революції» [164]. Увага акцентувалася передусім на боротьбі з контрреволюцією періоду громадянської війни, яка виступала за реставрацію монархічного ладу. Відтак найбільш повно відображена діяльність ВЧК з її надзвичайними повноваженнями. Радянська історіографія свідомо наголошувала на органічному зв'язку ленінської теорії побудови соціалізму в окремо взятій економічно відсталій країні з ідеєю

застосування насилля не лише проти відвертих ворогів, але й дрібнобуржуазної стихії – селянства [165]. Красномовним фактом, що підтверджує відсутність контролю за діяльністю ВУЧК в Україні, є відома записка В. Леніна М. Лацису з характеристикою її діяльності від 4 липня 1919 р., опублікована в багатьох виданнях. Більш повним і різноплановим є документальний збірник, виданий в еміграції Ю. Фельштинським [166]. Зі змісту документів рельєфно проступають технології боротьби органів ВЧК–ГПУ з політичною опозицією, в тому числі церковно-релігійною. Опубліковані в умовах радянської цензури документи про діяльність спецслужб ретельно дозувалися, а їхня справжня роль, зокрема й у розв'язанні «великого терору», не стала предметом неупереджених досліджень.

Другий напрям документальних публікацій був започаткований на рубежі 1980–1990-х рр. на хвилі зламу старої методології й викриття злочинів сталінізму. Вперше були оприлюднені документи про втручання органів держбезпеки в діяльність релігійних осередків, їх ролі у ліквідації Церкви як суспільної інституції, формуванні засад та реалізації антирелігійної політики радянської держави. У 1990 р. Ю. Ахапкін, І. Китаєв, В. Степанов надрукували документи про участь ВЧК–ГПУ і революційних трибуналів у вилученні церковних цінностей. [167]. Серед виданих матеріалів був і лист В. Леніна від 19 березня 1922 р. з вимогою влаштувати показову розправу над захисниками церковного майна в м. Шуї з застосуванням смертної кари. Публікація цього документа важлива з огляду на те, що започаткувала розвінчування міфу про «мудрого політика і державного діяча» В. Леніна, а головне – його гуманістичних методів у реалізації державної політики. У цьому контексті ряд збірників документів ілюструє форми репресій проти православного духовенства [168], а також реабілітаційні процеси щодо жертв репресій тоталітарного режиму [169].

Вивченню специфіки створення і діяльності органів держбезпеки в Україні сприяло започаткування розробки матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Одним із перших серед вітчизняних істориків

розпочав публікацію документів Ю. Шаповал. У 1997 р. вийшла його книга у співавторстві з В. Пристайком і В. Золотарьовим «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи» [170]. Опубліковані в книзі документи зруйнували багато стереотипів в оцінках діяльності органів держбезпеки в республіці, а окремі документи показали їх роль у руйнуванні національного сегменту в релігійному житті.

Чимало документів про роль духовенства у протистоянні з антирелігійними заходами радянської влади, прояви релігійних настроїв населення в екстремальні періоди радянської історії опубліковані у документальних збірниках, присвячених громадянській війні [171], аграрній політиці більшовиків у 1920–1930-х рр. [172], українським голодоморам, селянським повстанням тощо [173]. Особливо відзначимо тематичний збірник «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД». Унікальні документи розкривають суть соціально-політичних процесів, які руйнували традиційний устрій українського села, в якому не лишалося місця релігії.

Важливе місце в аналізованій групі джерел займають збірники документів, у яких йдеться про використання спецслужб для ліквідації окремих українських конфесій, які розцінювалися владою як сегменти національно-визвольного руху. Боротьба з УАПЦ мала пріоритетний характер з огляду на її підтримку серед віруючих і кількість парафій у 1920-х рр., а розгорнуті репресії охопили всі категорії духовенства. Масштаби останніх дає можливість уявити унікальна підбірка документів, що вийшла друком до 80-річчя Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 р. [174]. Акцентування на «націоналістично-петлюрівській» сутності УАПЦ відбувалося у ході слідства й судового процесу у справі СВУ [175].

Особливо рельєфно вдалося простежити діяльність співробітників органів держбезпеки на прикладі ліквідації УГКЦ з використанням впливу зведеної до ролі сателіта РПЦ. Автори-упорядники збірників документів з фондів ГДА СБ України розкрили багаторівневий процес, що складався із комплексу

агентурно-оперативних, інформаційно-аналітичних, репресивних методів впливу на ініціаторів приєднання УГКЦ до РПЦ, дискредитації противників цього процесу, ролі церковних ієрархів РПЦ, формуванні громадської думки щодо необхідності об'єднання церков [176]. Упорядники С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк та ін. оприлюднили окремі документи архівних справ оперативного обліку, котрі до цього були недоступними для дослідників. Відтак завдяки опублікованим документам персоніфіковані події, що пов'язані з ліквідацією УГКЦ. За допомогою опублікованих документів руйнуються стереотипи й одновимірні оцінки діяльності греко-католицького духовенства у роки Другої світової війни та повоєнний період, які сформувалися тенденційно впорядкованими й ідеологічно упередженими збірниками документів, виданими у 1940–1980-х рр. [177]. Джерельну лакуну для дослідників, які вивчають історичні, теологічні, філософські, агіографічні аспекти проблеми, чітко заповнюють опубліковані матеріали Львівського собору 1946 р., попри їх політично заангажований вибірково-характер. Мета подібних видавничих проєктів полягала у відтворенні ланцюга «зрадницького шляху» УГКЦ у союзі з Ватиканом і обґрунтуванні логіки скасування Берестейської унії й возз'єднання з РПЦ [178].

Наступним напрямом роботи істориків Церкви на тлі виявлених документів спецслужб стало створення мартирологів загиблих священників і віруючих [179]. Ця робота тривалий час координувалася й проводилася в рамках виконання державної наукової програми «Реабілітовані історією». На місцях значну роботу в цьому контексті проводять дослідники-краєзнавці. Її результати дозволяють серед іншого встановити обставини загибелі репресованих, невідомі сторінки їх біографій, уточнити статистичні дані щодо масштабів репресій.

Неопубліковані джерела. До цієї групи належать архівні документи і матеріали. Основою архівних фондів є джерела радянського періоду історії, які включають, передусім, документи органів партійної і державної влади, громадських організацій, органів державної безпеки, особові фонди партійних і

радянських діячів. Завданням авторки дисертації у вивченні архівних джерел стало виявлення саме того матеріалу, який розкриває внутрішню сутність і зовнішні прояви державно-церковних відносин у 1918–середині 1950-х рр та участь органів державної безпеки у реалізації антирелігійної політики.

З метою всебічного розкриття проблеми нами було проаналізовано документи і матеріали, які зберігаються у фондах двох вітчизняних центральних державних архівів (Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України) у м. Києві, Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ – рос.), Російському державному архіві соціально-політичної історії (РГАСПИ – рос.), Російському державному архіві новітньої історії (РГАНІ – рос.), одинадцяти обласних архівів України – Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві Донецької області, Державному архіві Івано-Франківської області, Державному архіві Львівської області, Державному архіві Одеської області, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Харківської області, Державному архіві Черкаської області, Державному архіві Чернівецької області, Державному архіві Чернігівської області, а також семи галузевих державних архівів Служби безпеки України у містах Львові, Одесі, Полтаві, Хмельницькому, Черкасах, Чернівцях, Чернігові.

Якщо матеріали центральних державних архівів дозволили дослідити процеси формування антирелігійної стратегії, силового механізму антирелігійної політики в цілому, то архівні джерела державних обласних архівів дали можливість з'ясувати регіональну специфіку релігійної карти, особливості релігійних настроїв населення і їх проявів, густоту мережі релігійних громад, персоніфікувати регіональні релігійні процеси, ставлення до політики радянської держави тощо. З огляду на специфіку документів, їх зміст, характер і призначення класифікуємо їх у кілька груп.

Першу групу архівних джерел становлять документи партійного діловодства ЦДАГО України – матеріали політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У (Ф. 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України). Основні матеріали з досліджуваної проблеми зберігаються в описах 1, 6, 16, 20, 24, 25, 31. Це, передовсім, постанови політбюро ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У, губернських, окружних, обласних, районних комітетів партії та рішення виконавчих органів влади, доповідні записки, інформаційно-аналітичні довідки органів ВУЧК ГПУ, політичні листи, періодичні звіти місцевих та центральних виконавчих органів, центральних органів державної влади СРСР та УСРР–УРСР, стенограми нарад міжвідомчих антирелігійних комісій, партійних конференцій, листування, офіційні та особисті листи тощо.

Постанови і директиви політбюро ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У затверджували політичні засади боротьби з Церквою та релігією загалом, виробляли стратегію, тактику і конкретні механізми взаємодії державних установ, партійних комітетів, правоохоронних органів та органів державної безпеки, визначали конкретних виконавців і терміни виконання запропонованих заходів.

В інформаційно-аналітичних довідках ВУЧК–ГПУ, доповідних записках, політичних листах, періодичних звітах секретарів партійних комітетів та виконавчих органів влади фіксували динаміку релігійного руху та результати боротьби з ним, аналізували ставлення населення до різноманітних релігійних конфесій, конкретних релігійних громад, окремих церковних ієрархів, священиків. У цій категорії документів ЦДАГО України представлена інформація про мережу релігійних організацій, кількісний і якісний склад духовенства й парафіян, подана статистика відвідування храмів з характеристикою соціально-демографічного складу віруючих, відомості про відзначення релігійних свят, проведення різноманітних релігійних обрядів та релігійної пропаганди. Окремо подані приклади «типових», на думку авторів документа, позитивних і негативних настроїв, особливості реагування духовенства і віруючих на постанови й заходи місцевих органів влади.

Стенограми і протоколи партійних конференцій, нарад, міжвідомчих антирелігійних комісій ознайомлюють, як відбувалася реалізація партійних та державних настанов і виконання поточних завдань. Вони дають можливість простежити й міжвідомчу конфліктність, шляхи її подолання, ставлення окремих посадових осіб до впровадження антирелігійної програми лідерів більшовиків. Серед іншого документи містять повідомлення про так звані перегини в антирелігійній практиці боротьби з православною церквою та формальне їх засудження, вказівки на неприпустимість «образ почуттів віруючих», сваволю співробітників місцевих апаратів органів держбезпеки.

Особливе значення в дослідженні теми мають документи «окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У (оп. 16). Засідання політбюро були закритими, і рішення, які ухвалювалися з питань церковних розколів, арештів духовенства, розкладення й ліквідації УАПЦ тощо, мали таємний характер і чітко виражену спрямованість. Зазвичай на засіданнях був присутнім голова ГПУ–НКВД УСРР В. Балицький і брав безпосередню участь у виробленні антирелігійних заходів.

Цікавим джерелом стало листування між центральними державними установами й партійними комітетами та їх місцевими органами й партійними комітетами, особисті листи керівників РКП(б) – ВКП(б), органів державної безпеки, скарги священників та віруючих тощо. Ці матеріали допомагають зрозуміти багато нюансів державно-церковної політики, антирелігійних кампаній та особливостей інтерпретації вищими посадовцями таких понять, як «Церква», «релігія», «вірування», «контрреволюційна діяльність церковників» тощо. Аналіз документів першої групи встановлює джерело вироблення стратегії боротьби з православною церквою й іншими конфесіями, показує механізм інтегрування в її структуру органів держбезпеки.

До *другої групи джерел* належить масив документів ЦДАВО України. Рішення ВУЦВК УСРР–УРСР (ф. 1) та урядових структур регламентували діяльність місцевих органів влади щодо реалізації декрету про відокремлення церкви від держави, реєстрації, функціонування та закриття релігійних громад, визначали долю церковних споруд, здійснювали адміністративно-правове

регулювання церковно-релігійного життя загалом. Місцеві органи влади виконували функції контролю за виконанням священиками, керівниками релігійних громад, віруючими законодавства про релігійні культу. З міжвідомчого листування довідуємося також про специфіку проведення антирелігійної пропаганди, її недоліки та висловлені пропозиції щодо поліпшення. Скарги громадян і священиків, яких в архівних справах відклалася величезна кількість, розкривають механізм ліквідації релігійних громад, закриття й руйнування культових споруд, тиску на віруючих, підстави для арештів та їх виконавців.

Документи фонду Наркомату внутрішніх справ УСРР–УРСР (ф. 5) уможливили аналіз формування співпраці органів державної безпеки, місцевих виконкомів та адміністративних відділів НКВД УСРР, які займалися легалізацією релігійних громад. У доповідних записках, інформаційних зведеннях губернських, окружних адміністративних відділів містяться докладні відомості про діяльність, соціально-демографічний склад, культові споруди релігійної громади. Водночас керівництво адміністративного відділу/управління направляло директивні документи місцевим підрозділам. Нормативно-розпорядчі документи (циркуляри, розпорядження, директиви) повністю регламентували діяльність релігійних громад, пропонували алгоритм взаємодії центральних та місцевих органів влади, партійних комітетів, органів спецслужб щодо репресивного тиску на віруючих.

Масив документів фонду Наркомату юстиції УСРР–УРСР (ф. 8) дозволив проаналізувати діяльність ліквідаційної комісії та її підрозділів на місцях, формування законодавчої бази та контролю за дотриманням її норм у контексті відокремлення Церкви від держави, конфіскації церковно-монастирського майна, діяльності релігійних громад і духовенства тощо. Одним із напрямів діяльності наркомату юстиції була взаємодія з апаратами органів держбезпеки в центрі й на місцях для посилення боротьби з впливом православної церкви, що знайшло відображення в документах фонду. Це листування з ВУЧК–ГПУ,

урядові постанови, циркуляри ВУЦВК, Раднаркому УСРР–УРСР, листування наркомату юстиції з ВУЦВК й місцевими ліквідоками та ін.

Створення об'ємної панорами державно-церковних відносин з застосуванням методів органів держбезпеки було б неможливим без аналізу документів Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР (ф. 4648). Створені як органи державної влади для контролю за діяльністю релігійних громад на території СРСР, на практиці вони проводили жорстку політику обмеження впливу Церкви та її ліквідації. Службова документація фонду складається з доповідних записок, статистичних довідок, інформаційно-аналітичних записок, які надсилювалися Уповноваженим РСРПЦ в ЦК КП(б)У–КПУ та в Раду у справах РПЦ при РМ СРСР, листи Уповноваженого щодо діяльності РПЦ, доповідні записки та періодичні звіти Уповноважених Ради у справах РПЦ в областях УРСР про діяльність громад РПЦ, відзначення релігійних свят, зафіксовані факти культової поведінки віруючих, інформація про виконання урядових рішень щодо церковно-релігійного життя, прийом іноземних делегацій, здебільшого віруючих, іноді навіть зі стенограмами офіційних та неофіційних переговорів і розмов, листування, скарги місцевих органів влади та установ тощо. Документи демонструють тісну взаємодію з центральним та місцевими апаратами НКГБ–МГБ–КГБ через кадрові призначення, вироблення спільної тактики поведінки в конкретних ситуаціях, взаємообмін інформацією та ін.

Третя група джерел, виділена у дослідженні, складається з документів та матеріалів державних архівів одинадцяти областей України. Документальний масив фондів обласних архівів дозволив проаналізувати специфічні особливості розбудови державно-церковних відносин на місцях, встановити спільне і відмінне у процесах релігійного життя, його проявів, ступеня активності, прихильність до тієї чи іншої релігійної течії православ'я, які виникали в результаті розколів. Зокрема, матеріали фондів Вінницького держархіву висвітлюють перебіг подій з утворення БОПУПАЦ на чолі з Павлом Погорілкою, Полтавського – про так званій «Лубенський розкол» тощо.

Важливу роль відіграла така категорія документів як інформаційно-аналітичні зведення ВУЧК–ГПУ–НКВД керівництву органів держбезпеки УСРР–УРСР, доповіді й інформації місцевим партійно-радянським органам про політичний і економічний стан губерній, округів, областей. Вони в обов'язковому порядку вміщували розділ, що детально аналізував релігійне життя регіону, персоніфікував його та давав політичні оцінки з класових позицій. Попри політичну заангажованість подібних документів, зазначимо, що чекісти здійснювали найбільш наближений до реальності моніторинг релігійного життя. Матеріали обласних держархівів містять також статистичні повідомлення та звіти про кількість православних осередків, культових споруд (церков, монастирів), їхній технічний стан, скарги й клопотання віруючих із питань відкриття й закриття культових споруд, межі компетенції та участі апаратів спецслужб у цих питаннях тощо. Низка документів, використаних у дослідженні, опосередковано розкриває окремі процеси діяльності органів держбезпеки в контексті державно-церковних відносин на тлі загальної суспільно-політичної ситуації (боротьба з так званим бандитизмом, проведення хлібозаготівель, політики колективізації та ін.), що дозволяє створити панорамну ретроспекцію проблеми. Також деякі події, висвітлені в дослідженні, хронологічно пролонговані (Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1. ф. Р-388) з метою показу перманентного внутрішнього опору ліквідації УГКЦ.

До *четвертої групи джерел* нами віднесені документи органів державної безпеки, які зберігаються у фондах ГДА СБ України у м. Києві та архівів тимчасового зберігання Управлінь Служби безпеки України у Львівській, Одеській, Полтавській, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій, Хмельницькій областях. Значущість названих матеріалів безсумнівна. У дисертаційній роботі використовувалися матеріали ГДА СБ України: ф. 6 – Кримінальні справи на реабілітованих осіб, ф. 9 – Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ, ф. 13 – Колекція друкованих видань КГБ УРСР, ф. 16 – Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР, ф. 65 – Справи оперативного обліку КГБ УРСР. Їх залучення до наукового обігу

сприяло ліквідації багатьох «білих плям» новітньої історії України, зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії щодо «авторів» та «виконавців» антирелігійної політики, уможливило з'ясування механізмів її реалізації, способів здійснення тотального контролю над внутрішніми процесами в релігійному середовищі та управління ними.

Паралельно з розсекреченням корпусу документів учені намагалися провести їх джерелознавчий аналіз. Одним із перших у вітчизняній історіографії порушив джерелознавчі проблеми опрацювання архівно-кримінальних справ і розкрив форми й методи їх фальсифікації С. І. Білокін [180]. На необхідності вироблення наукової методики опрацювання архівно-кримінальних справ акцентували увагу фахівці архівної справи О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко [181]. Проблему джерелознавчої критики архівно-кримінальних справ вчені обговорювали на науковій конференції в жовтні 1997 р. (м. Київ). Розбіжність у поглядах на проблему дала можливість зробити висновок, що специфіка таких джерел вимагає вироблення нових нетрадиційних прийомів їх наукової критики та інтерпретації [182]. З огляду на сказане заслуговує на увагу дисертаційна праця Е. П. Петровського, у якій поданий джерелознавчий аналіз архівно-кримінальних справ періоду «великого терору» [183]. Спробу джерелознавчої критики документів органів держбезпеки зробили В. В. Ченцов [184], Р. Ю. Подкур [185]. А в 2010 р. ці автори опублікували спільне дослідження, у якому доводять виняткову цінність цієї групи документів для перспективних досліджень [186]. Дослідники Російської Федерації у процесі публікації матеріалів органів держбезпеки також проводили джерелознавчий аналіз окремих категорій документів [187].

Цінність документів спецслужб для вивчення історії державно-церковних відносин зумовлена багатьма чинниками. По-перше, пріоритетом радянських спецслужб у таємній «неофіційній» боротьбі з церквою. Вони поєднували «інформаційно-аналітичне обслуговування партійного керівництва країни з виконанням каральних функцій» [188, с. 16-17]. По-друге, оперативно-службовою діяльністю, спрямованою проти різних релігійних течій, займалися

лише спеціально створені підрозділи. Вони спеціалізувалися на виробленні тактичного інструментарію й напрямів розкладання релігійних організацій. По-третє, лідери СРСР та Радянської України всіляко маскували курс на знищення Церкви. Їхні декларації мали здебільшого толерантний характер, позаяк задекларовані принципи діяльності базувалися на статті Конституції про свободу совісті та законах про релігійні культу. Водночас лідери комуністичної партії зобов'язували спецслужби здійснювати руйнування релігійних організацій негласними методами, відшукувати або провокувати їх «контрреволюційність», унаслідок чого заборони, арешти, розправи виглядали логічним результатом. По-четверте, аналізовані документи засвідчують участь органів державної безпеки в цілеспрямованій дискредитації Церкви й духовенства різних конфесій, провокації розколів і конфліктів. Це дало підстави науковцям аналізувати причини окреслених проблем не лише в площині виникнення канонічних незгод, але й політики радянської держави. По-п'яте, актуальною залишається проблема достовірності документації органів держбезпеки, особливо архівно-кримінальних справ та інформаційно-аналітичних довідок. Російській історик М. Покровський вважає останні надзвичайно тенденційним джерелом [189, с. 61]. С. В. Кульчицький у зв'язку з цим зазначає про неабияке значення наукового критичного аналізу таких документів [190, с. 31].

Весь комплекс доступних архівних документів органів держбезпеки, які висвітлюють релігійне життя в УСРР – УРСР, можна поділити на кілька категорій:

- архівно-кримінальні справи репресованих представників церковної ієрархії, рядового духовенства та релігійного активу;
- директивно-розпорядчі документи керівництва ВЧК – ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, які безпосередньо визначали об'єкти, завдання і методи боротьби;
- інформаційно-аналітичні довідки, інформаційні зведення, спеціальні донесення, звіти губернських, окружних відділів ВУЧК–ГПУ УСРР, обласних

Управління НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ УРСР або їх уповноважених, котрі направляли місцевим партійно-радянським органам та центральному керівництву спецслужб;

– щотижневі узагальнювальні інформаційні зведення секретного відділу ГПУ УСРР–НКВД УРСР для керівництва ОГПУ–НКВД СРСР, політбюро ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У;

– справи-формуляри, які формували на конкретну людину – потенційного «ворога народу», що перебував на оперативному обліку чекістів. У них накопичувався компрометувальний матеріал, обсяг якого часто перевищував обсяг слідчих справ. Наприклад, на момент третього арешту в 1930 р. справа-формуляр чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) мала 2 томи, тоді як його кримінальна справа – 21 аркуш [191];

– оперативно-агентурні розробки, за матеріалами яких готували доказову базу для наступних арештів, слідчих дій та судових процесів. Фраза «передати в розробку», що побутувала в чекістській професійній лексиці, означала початок підготовки до репресій конкретної особи чи групи осіб. У службових документах кожній розробці присвоювали назву, котра, на думку чекістів, метафорично уособлювала «злочинну» суть її фігурантів. Наприклад, Ладинський жіночий монастир на Чернігівщині називали «Чорне гніздо», оперативна розробка ченців Києво-Печерської лаври отримала назву «Чорні павуки»;

– узагальнювальні огляди завершених політично значущих справ. Їх готував центральний апарат ОГПУ–НКВД СРСР для ознайомлення і практичного використання досвіду «викриття» на місцях. Наприклад, «Огляд щодо ліквідованої у Чорноморському, Армавірському і Майкопському округах нелегальної церковно-монархічної організації, очолюваної єпископом Варлаамом (Лазаренком)» у 1929 р. (за цією справою заарештовано 119 осіб), надрукований лише в 45 примірниках. Він складається з 11-ти розділів, зміст яких є спробою системного обґрунтування наявності в СРСР розгалуженого, ретельно законспірованого антирадянського фронту, котрий сформували

церковники підпільної ІПЦ. Інформація про зв'язки заарештованих активістів із благочинним Василем Подгорним і його послідовниками у м. Суми стала для українських чекістів сигналом до негайного пошуку підстав для «викриття» нової організації «контрреволюційного духовенства» [192, арк. 1, 3, 4, 13, 20].

У липні 1931 р. ОГПУ СРСР закінчило слідство у справі «Політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної організації церковників «Істинно-православна церква». Обвинувальний висновок на 92-х сторінках машинопису за підписом заступника голови ОГПУ СРСР Г. Ягоди вражає кількістю фігурантів справи – до кримінальної відповідальності притягнуто 3 тисячі осіб, під час ліквідації так званих філій – 1606, з-поміж них 1 митрополит, 11 єпископів, 243 священники, 358 ченців [193, арк. 84]. Такі документи містять цінні статистичні дані, персоніфікують соціальні групи, які перебували в епіцентрі репресій, вказують безпосередньо або опосередковано на існування в суспільстві критичної оцінки антирелігійної політики держави та прояви опору останній.

У процесі наукових досліджень найчастіше використовують архівно-кримінальні справи репресованих. Часто вони містять й особисті документи звинувачених – паспорти, посвідчення, довідки, фотографії, листування, щоденники, зошити з текстами молитов і релігійних пісень тощо. Значну частину таких документів долучали до справи як докази провини. Наприклад, під час обшуку в помешканні митрополита УГКЦ Й. Сліпого 11 квітня 1945 р. було вилучено 24 ящики з церковними документами, частину яких знищили, а іншу направили у відділ «А» НКГБ УРСР для використання в процесі слідства [194, арк. 91, 93].

У повоєнний період у практику органів НКГБ–МГБ–КГБ входить залучення учених для проведення наукової експертизи релігійної літератури, періодики, рукописів текстів та ін. Висновки експертів, котрі беззастережно базувалися на марксистсько-ленінській методології, слідчі використовували під час складання обвинувачувального висновку, а на судовому засіданні вони слугували доказом провини підсудного [195, арк. 159-162]. Отже, окрім фабули

справи, яка вказувала на політичні пріоритети репресивного терору того чи іншого періоду радянської історії, дослідник отримує можливість з'ясувати основні тенденції боротьби з релігією, її методи й засоби, простежити інтенсивність репресій у конкретні періоди, через долі людей вивчити соціальну атмосферу та настрої в суспільстві.

Слід враховувати й особливості потрактування релігійних процесів у архівно-кримінальних справах. Для вищого керівництва і органів держбезпеки – це не природні прояви світоглядних переконань духовенства й віруючих, а цілеспрямована антирадянська, контрреволюційна діяльність, що вимагала викриття й покарання згідно з радянським законодавством. Директиви, циркулярні листи, орієнтування керівництва спецслужб виходили під грифом «цілком таємно». Кількість примірників таких документів чітко відповідала кількості адресатів і призначалася тільки для службового користування. Отже, вони гранично відверто розкривали таємні плани, завдання й механізми боротьби з релігією. Наприклад, циркулярний лист № 37 «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОГПУ» від 22 березня 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління ОГПУ СРСР Ю. Г. Євдокимова, начальника 6-го (антирелігійного) відділення СО ОГПУ СРСР Є. О. Тучкова орієнтував чекістів на знешкодження «реакційного духовенства», яке було суттєвою перешкодою в процесі здійснення суцільної колективізації [196, арк. 1-9]. На динаміку релігійних процесів та появу нових тенденцій і явищ у релігійно-церковному житті чекістські органи, як правило, дуже швидко реагували новими директивами. Причому, на наш погляд, характер і масштаби контрреволюційної загрози вони суттєво перебільшували. Так, циркулярний лист секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД СРСР від 10 січня 1936 р. «Про агентурно-оперативну роботу стосовно церковно-сектантській контрреволюції» акцентує увагу, зокрема, на активній інтеграції в релігійні процеси «церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання» та ін. Пропонувалося «перевіряти й виключати з мережі всіх агентів, яких викрили, котрі розклалися,

«розшифрувалися і втратили контакти з ворогом», обновляти агентурну мережу через вербування «свіжої агентури», продовжувати виявлення керівних центрів контрреволюції, можливих зв'язків духовенства із зарубіжжям, не залишаючи «нерепресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля» [197, арк. 1-4]. Подібні директиви були відповіддю на нові політичні виклики. Так із приєднанням західноукраїнських земель до УРСР була видана директива «Про агентурно-оперативну роботу щодо релігійників у Західній Україні» [198, арк. 62].

Важливим джерелом дослідження стали інформаційно-аналітичні документи спецслужб (інформаційні зведення, довідки, аналітичні звіти й доповідні записки з місць), адресовані керівництву ГПУ УСРР, ОГПУ СРСР, головам губвиконкомів, секретарям територіальних партійних комітетів, відділам ГПУ сусідніх губерній, повітів, округів. Інформаційні зведення (щоденні, щотижневі, щодвотижневі, щомісячні) фіксували факти, події, тенденції та нові явища політичного, соціально-економічного становища адміністративної одиниці, політичні настрої різних соціальних груп, з-поміж яких в окремий розділ виділяли духовенство. Чекісти скрупульозно аналізували висловлювання, чутки, реакцію на громадсько-політичні події й заходи радянської влади, підозрілі знайомства й зустрічі тощо, всіх, хто безпосередньо чи опосередковано пов'язаний з релігійним життям. Автори документів також висловлювали пропозиції та рекомендації стосовно різних питань органам влади [199, арк. 60-61]. Особливість таких документів полягає в системному викладі відомостей, котрі включають характеристику та оцінку всіх релігійних конфесій, течій, протестантських громад різних напрямів, як традиційних, так і новоутворених, що діяли в республіці. Окремі документи увійшли або згадані у зарубіжних публікаціях [200].

У фондах архівів обласних управлінь СБУ абсолютну більшість документів становлять архівно-кримінальні справи на реабілітованих громадян. У багатьох архівах вони не каталогізовані, що ускладнює дослідницьку роботу. Вони здебільшого мають однакову структуру, фабулу, принцип систематизації

документів у справі. При їх опрацюванні ми виявили як окремі, так і загальні характерні риси репресивної діяльності органів держбезпеки, методи й технології слідства стосовно духовенства й віруючих у різні періоди розвитку досліджуваної проблеми. Отже, констатуємо значний науково-інформаційний потенціал документів спецслужб як історичного джерела вивчення їх участі в боротьбі з релігією і Церквою.

П'яту групу джерел складають документи закордонних архівів. Це документи центральних державних архівів Російської Федерації. Фонди Державного архіву Російської Федерації розкривають зміст і суть партійно-державної політики щодо православної церкви у зв'язку з вилученням церковних цінностей, зокрема ф. Р-1065 ЦК ПОСЛЕДГОЛ при ВЦВК. У матеріалах, які пов'язані з діяльністю Уповноваженого у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР (ф. 6991) фіксуємо інформацію про функціонування легальних та нелегальних релігійних громад на території УРСР: греко-католиків, Істинно-православної церкви, істинно-православних християн. Крім того, вони містять постанови Ради Міністрів СРСР, ЦК ВКП(б)–КПРС щодо діяльності релігійних громад, документи про реалізацію радянських законів про релігійні культу, директиви, інструкції Уповноваженого РС РПЦ для республіканських органів, доповідні записки, інформаційно-аналітичні довідки Уповноваженого РСРК при Раді Міністрів СРСР по УРСР та обласних Уповноважених про діяльність релігійних громад, динаміку їхнього соціально-демографічного складу, характеристику керівників. Вказані матеріали залучалися для порівняння діяльності органів державної безпеки в контексті державного терору як щодо православної церкви, так і інших релігійних громад. Значна увага в документах приділялася становищу УГКЦ та справі її ліквідації, що вказує на централізований характер вироблення рішень по релігійній ситуації в УРСР, повну її підпорядкованість інтересам союзного центру. У цьому контексті ми скористалися матеріалами фонду Всесоюзного товариства «Знання» (ф. Р-9547), яке з моменту створення повело масовану антирелігійну пропаганду з критикою діяльності УГКЦ.

Виявлені матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії у фонді Центрального комітету КПРС (ф. 17) використані для з'ясування мотивів прийняття політичних рішень щодо Церкви, віруючих та релігії загалом. Це доповідні записки голови ВЧК–ОГПУ СРСР, наркома НКВД СРСР, керівників місцевих партійних комітетів, листи секретарів ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПРС щодо вироблення конкретних заходів з ліквідації релігійних громад, вилучення церковних цінностей, релігійних настроїв населення, діяльності антирелігійної комісії, а також статистичні дані стосовно культових споруд, релігійних громад, віруючих та соціально-демографічної характеристики останніх тощо. Особливо цікаво простежити інтерпретацію інформації щодо Церкви по всій вертикалі партійної структури та державних і чекістських органів, яка міститься в архівних справах. Крім того, проаналізовані документи фонду про зміну організаційно-штатної структури органів державної безпеки в контексті реалізації державно-церковної політики, характеристики керівників підрозділів, причетних до реалізації агентурно-оперативних заходів стосовно церковних ієрархів, релігійних громад та віруючих.

Для дослідження окремих аспектів вироблення державно-церковної політики залучені документи з особових фондів партійно-державних керівників СРСР. Наприклад, матеріали фонду М. І. Єжова (ф. 671) яскраво ілюструють взаємовідносини наркома НКВД СРСР та Й. В. Сталіна в період великого терору. Листування й окрема інформація, адресована особисто Й. В. Сталіну, свідчать про повну готовність М. І. Єжова виконувати будь-які накази «вождя народів».

Із фонду Ф. Е. Держинського (ф. 76) обстежені матеріали про формування організаційної структури ВЧК–ОГПУ, її залежність від поставлених вищим партійно-державним керівництвом завдань. У листуванні голови ВЧК–ОГПУ СРСР простежується бажання розширити штат і поліпшити матеріально-технічне забезпечення місцевих апаратів та їх співробітників, ефективно використати оперативні можливості органів державної безпеки для боротьби з «контрреволюцією», формування «нового радянського світогляду».

Ф. Е. Дзержинський, аналізуючи інформацію місцевих апаратів ВЧК–ОГПУ СРСР, їхні агентурні напрацювання, був одним із активних розробників заходів з використання співробітників органів державної безпеки для ліквідації Церкви загалом. В цьому фонді зберігається відома записка голови ВЧК М. Лацису, в якій він наголошує на тому, що «лавівувати у боротьбі з церквою може тільки ВЧК, а не будь-хто інший».

Листування Л. М. Кагановича (ф. 81), його виступи на партійних форумах та нарадах дають можливість дослідити ставлення осіб з оточення Й. Сталіна до таких категорій, як «буржуазна культура», «національність», «контрреволюція», «антирелігійна пропаганда» тощо. Їхніми інтерпретаціями послуговувалися і місцеві керівники під час вилучення церковних цінностей, котрі вони називали елементами «патріархальщини», «експлуаторської / буржуазної культури», а УАПЦ – «націоналістичною церквою» тощо.

Документи, листи, доповідні записки, інформації, протоколи нарад, тексти газетних публікацій і виступів із фонду О. М. Ярославського (ф. 89) засвідчують цілковиту поінформованість вищого партійно-державного керівництва СРСР про релігійну ситуацію в губерніях, округах СРСР загалом та УСРР – УРСР зокрема. Наприклад, у фонді збереглися записки керівництва та співробітників ОГПУ СРСР, відділів ЦК ВКП(б) з інформацією щодо релігійних рухів, настроїв населення губерній, які постраждали від неврожаю, листи про передачу церковного майна музейним закладам, ліквідацію монастирів, використання культових споруд.

Документи фонду Апарату ЦК КПРС (ф. 5) Російського державного архіву новітньої історії стали джерелом дослідження особливостей проведення агітаційно-пропагандистських кампаній щодо віруючих громадян. Це головню доповідні й аналітичні записки та інформації про вироблення методів атеїстичної пропаганди, організацію заходів для їх реалізації, а також відомості про результати такої діяльності й реакцію населення.

У цьому ж архіві сформований фонд 89 «Документи, розсекречені спеціальною комісією з архівів при Президентові Російської Федерації в 1992 –

1994 рр.», який містить копії матеріалів політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС, що зберігалися в загальному відділі ЦК КПРС, поточного архіву політбюро ЦК КПРС (нині Архів Президента Російської Федерації), архіву зовнішньої політики СРСР (нині Архів зовнішньої політики Російської Федерації) та ін. Це документи, які були розсекречені на запит Конституційного суду Російської Федерації в так званій «справі КПРС», для виконання тематичних запитів при проведенні науково-дослідницької роботи.

Усього дисертанткою було опрацьовано 10 фондів центральних вітчизняних, 11 фондів центральних російських та 55 фондів обласних державних архівів, що дало можливість провести ретроспективний аналіз ролі органів держбезпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви на теренах радянської України.

Шосту групу джерел становлять періодичні видання. У контексті дослідження ці матеріали важливі з огляду на їх оцінку як каналів інформування населення про офіційну лінію держави в політиці щодо Церкви, духовенства і віруючих через публікацію офіційних документів і матеріалів. Безпосередньо про методи і технології діяльності органів держбезпеки не йшлося, однак про «злочини» духовенства, їх паразитування і експлуаторську сутність радянська преса повідомляла регулярно. як, наприклад, в «Известиях» і бюлетнях губвиконкомів. Резонансний ефект мала стаття В. Росовича (Я. Галана) «З хрестом чи з ножем?» у ході підготовки Львівського собору, яку надрукували всі західноукраїнські газети.

Подібного змісту публікації з нищівною критикою УГКЦ у цей період мали масовий характер. Відверто пропагандистський зміст мали публікації часописів «Безвірник» і «Безбожник», які влада зобов'язувала передплачувати установи, підприємства, навчальні заклади, активістів. Періодичні видання постійно друкували статті і промови антирелігійного змісту радянських функціонерів. Преса використовувалася для публікації заяв священнослужителів, які добровільно або під тиском зрікалися церковного сану.

Публікації сучасних українських істориків з актуальних питань методології історичних досліджень, історії державно-церковних відносин, біографічні нариси репресованих православних ієрархів і священників на сторінках газет і часописів використовувалися в ході фактологічної аргументації положень і висновків дисертаційного дослідження. Відзначимо також пізнавальне значення матеріалів періодичних видань.

У дисертації використовувалися такі джерела як *мемуари*. У них відображені окремі аспекти внутрішньоцерковного життя, його складних консолідаційних параметрах у рамках радянського атеїстичного суспільства, елементи історії повсякдення, які важко простежити в офіційних документах. Цінними джерелами стали спогади митрополита Харківського і богодухівського Никодима [201], архієпископа сімферопольського і Кримського Луки (Войно-Ясенецького) [202]. Наприклад, Лука, як колишній військовий хірург, добре розумів межу між життям і смертю. Він згадує ті моменти, що стали поштовхом до різкої зміни спрямування його буття, дали можливість по іншому оцінити ставлення суспільства до віруючої людини упродовж 1940–1950-х рр.

Спогади митрополита Харківського й Богодухівського Никодима, хоч хронологічно й не стосуються досліджуваного періоду, однак допомагають зрозуміти характер і оцінити результати багатолітньої боротьби держави з Церквою. Загальний історичний контекст більшовицької доби з її богоборчим характером доповнює й інша мемуарна література, тематично пов'язана з проблемами державно-церковних відносин і репресій [203].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що для дослідження комплексу проблем, пов'язаних із участю органів державної безпеки в державно-церковній політиці упродовж 1918–1950-х рр., у державних та відомчих архівах зберігається значна кількість важливих джерельних матеріалів. Однак вони потребують серйозного критичного аналізу й зіставлення з історіографічним доробком, оцінки їхнього дослідницького потенціалу для визначення нових

напрямів досліджень механізмів боротьби радянської державно-політичної системи з релігією та православною церквою.

1.3. Методологія і методи дослідження

В умовах незалежної України вітчизняні вчені одержали можливість брати участь у загальносвітовому процесі дослідження розвитку людської цивілізації, а це відкрило шлях для ознайомлення з філософськими системами, різноманітними принципами, методами та підходами, наявними в арсеналі сучасної історіографії.

Дослідження державно-церковних відносин та ролі органів державної безпеки в їх реалізації передбачає, з одного боку вивчення функціонування державних, партійних і правоохоронних управлінських структур, їх взаємовпливів, а з іншого – аналіз мотивів дій окремих людей, соціальних груп у контексті їхнього соціального буття, зумовленого релігійною та культурною традицією.

Марксистсько-ленінська методологія світової історії, яка безальтернативно панувала в радянську добу, призвела до замовчування реальних історичних подій, їх масштабної міфологізації, надмірної суб'єктивності в реконструкції історичного процесу. Сучасний стан української історичної науки характеризується використанням (іноді еkleктичним) різних методологічних засад аналізу історичного минулого. Відомі українські дослідники наголошують, що дослідження історичного процесу повинно базуватися на багатьох поглядах і оцінках, синтезі теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепціях різних наук [204].

За радянської доби розробники й ідеологи марксистсько-ленінської теорії, обґрунтувавши необхідність масштабної економічної й політичної модернізації, «забули» про вивчення людини як об'єкта і суб'єкта модернізації. Водночас світова гуманітарна наука ХХ століття намагалася показати механізм взаємодії

загального, особливого і одиничного, пов'язати в конкретно-історичному дослідженні дію фундаментальних компонентів історичного розвитку з діями конкретних людей [205, с. 34]. Тому вивчаючи діяльність органів державної безпеки в контексті взаємовідносин держави й церкви як комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників варто окреслити теоретичні аспекти й методологічні засади аналізованої проблеми.

Дослідження взаємовідносин держави й церкви за визнанням істориків та політологів розвинулося сьогодні в самостійну міждисциплінарну проблему. Формування державно-церковної політики розглядається вченими в чіткому алгоритмі – керівництво держави визначає ставлення до релігійних організацій через мету й завдання сформульованих соціально-політичних пріоритетів, які фіксуються в офіційних і закритих (таємних) постановах і рішеннях вищих політичних і державних органів. Далі постанови й рішення об'єднують у комплекс відповідних правових і практичних заходів для реалізації окресленої мети й завдань. Варіації ставлення вищого політичного керівництва держави до проблеми використання органів держбезпеки у боротьбі з Церквою залежать від багатьох чинників: трансформації ідеологічних засад держави, міжконфесійних, міжцерковних, міжетнічних конфліктів, соціально-економічної й політичної ситуації, світоглядних пріоритетів керівництва держави тощо.

Тому вчені вивчають різні моделі взаємовідносин держави й релігійних організацій, які склалися в процесі історичного розвитку. В. А. Войналовичу, зокрема, належить їх класифікація, у процесі створення якої він аналізував:

- а) комплекс історико-культурних, політичних, релігійних і церковних чинників;
- б) наявність чи відсутність державної ідеології та характер залучення чи відкидання релігійного чинника для її легітимації;
- в) наявність політико-правового інструментарію здійснення державно-церковної політики;
- г) ригідність чи гнучкість політичної концепції.

Так, перша модель, виділена вченим, – теократична політика, де державна ідеологія стає обов'язковою релігійною ідеологією, а релігійна доктрина – основний складник громадсько-

політичного життя. Друга – політика, яка передбачає ототожнення держави з одним віровченням. Третя – передбачає існування державної церкви. Ця модель відрізняється від попередньої інтерпретацією Церкви як історико-культурного феномена, що об'єднує громадян країни попри їх особисті релігійні переконання. За умов реалізації четвертої моделі існує державна підтримка лише окремих релігійних течій. П'ята – це політика, коли держава спрямовує свою діяльність на співпрацю з релігійними організаціями. Шоста модель – це відокремлене існування держави від Церкви. Однак остання модель, за висловом В. А. Войналовича, має широкий діапазон – від нейтрального до доброзичливого ставлення. Сьома модель передбачає ворожість держави до церковних інституцій [206, с. 49-51].

Іншу класифікацію моделей державно-церковних відносин, в основі якої також лежить політичний чинник, запропонував В. Є. Єленський. Учений виокремлює такі моделі: секуляристський абсолютизм; антагонізм стосунків держави й Церкви, і водночас використання церкви для легітимації влади; Церква як інструмент зміцнення панівного режиму; ліберальна модель, за якої держава визнає значущість Церкви як інструмента піднесення суспільної моралі, однак їй заборонено втручатися в політичне життя; активна взаємодія Церкви й державних органів. Ця модель можлива лише за умови абсолютного домінування віруючого населення в суспільстві, коли Церква грає роль суспільного морального авторитету. За таких обставин лідери держави змушені погоджуватися на співпрацю навіть при невігідних політичних перспективах. Громадська думка в такому разі стає мірилом майбутніх політичних можливостей [207].

Пропоновані класифікації мають спільні та відмінні риси, що зумовлено описом різних аспектів під час визначення моделі відносин держави і Церкви в СРСР. В. А. Войналович трактує їх як «антагоністичні» і вказує, що більшовицькі лідери використовували релігійну практику й культ для ідеологічної та агітаційно-пропагандистської діяльності (есхатологічна перспектива – «комунізм», «світле майбутнє»); партійно-державні лідери –

«пантеон святих»; святково-обрядовий цикл; абсолютне заперечення існування інших «правильних» ідеологічних систем тощо) [208, с. 51]. В. Є. Єленський визначає «радянську модель» державно-церковних відносин теж як «антагоністичну», але визнає прагматичний момент «політичної доцільності», «політичної необхідності», з огляду на який більшовицькі лідери обґрунтовували можливу ситуативну лібералізацію ставлення до релігійних громад певних конфесій для вирішення соціально-політичних та економічних завдань. Спочатку для утримання влади в колишній Російській імперії, особливо в її європейській частині, де панувало православ'я, більшовикам конче необхідно було, якщо не заручитися підтримкою Церкви для легітимації влади, то принаймні нейтралізувати її вплив. Тому в умовах відокремлення Церкви від держави конституційно оформили норму щодо «свободи совісті». В інших умовах для мобілізації населення на боротьбу з нацистами, зняття певної соціальної напруженості від колосальних людських втрат лідери СРСР ухвалили політичне рішення, яке стосувалося не стільки лібералізації державно-церковних відносин, скільки виконання згаданої конституційної норми стосовно окремих конфесій. Але віруючі та священнослужителі навряд чи довіряли владі в окремі короточасні періоди «потепління» або поблажливого ставлення партійно-державного керівництва до церковних інституцій. Це засвідчують їхні протестні настрої, виражені всупереч політичній лояльності представників влади щодо вищих церковних ієрархів.

Тому, солідаризуючись з висновком В. Є. Єленського, вважаємо, що радянську модель державно-церковних відносин варто визначити як антагоністичну, з політично вмотивованим переслідуванням церковнослужителів і віруючих та елементами підпорядкування / використання релігійних інституцій для вирішення конкретних соціально-політичних, оборонних, економічних завдань.

Аналіз низки опублікованих праць, архівних документів радянської доби переконує в тому, що партійно-державне керівництво характеризувало взаємини з релігійними організаціями як «антирелігійні» чи «атеїстичні».

Поняття «державна церковна політика», «державно-церковні відносини» в дослідницьких працях з'явилися у пострадянську епоху [209, с. 26]. Одним із перших визначення цього «умовно операційного терміну» запропонував В. А. Войналович. У його основу він поклав політологічні чинники, зазначивши, що політика щодо релігії, Церкви й віруючих була елементом будівництва «нації-держави» / «держави-імперії». Згідно з концепцією їх розбудови національні й культурно-релігійні відмінності асимілювалися. Наслідком цього процесу стало формування нової історичної спільноти – «радянського народу». Тому радянська державно-церковна політика, за його оцінкою, – це синхронізована діяльність політичних лідерів і державного керівництва РСФРР–СРСР, УСРР–УРСР з цілепокладання, його ідеологічного й правового обґрунтування, формування комплексу організаційно-практичних заходів, агітаційно-пропагандистської системи, які діяли в інтересах радянської держави, співвітчизників та «прогресивного людства» [210, с. 8].

Погоджуючись загалом з таким визначенням, зазначимо, однак, що акцентування уваги на «інтересах держави й співвітчизників» та «прогресивного людства» – це формальна пропагандистська формула лідерів СРСР та УСРР–УРСР, котрі в агітаційно-пропагандистських настановах для громадськості боротьбу з релігією пов'язували з активною культурно-просвітницькою діяльністю, ліквідацією «мракобісся», створенням соціально справедливої держави «світлого майбутнього». Адже центр цієї політики – боротьба за світоглядні орієнтації (божественна – комуністична), формування буденної (побутової) свідомості на основі «комуністичних суспільних принципів» з використанням модернізованої обрядовості, заснованої на принципі «віри», зокрема в соціально справедливе комуністичне суспільство. «Віра» поза релігією – це бажане, сформульоване на основі узагальненої суспільної практики й науково доведеної істини. Однак, якщо протягом певного часу така «віра» не підтверджується практичними результатами, успішними науковими експериментами – вона є хибною. Тому сьогодні мусимо констатувати, що віра «у світле комуністичне майбутнє» як концептуальний

елемент більшовицької ідеології і побудови соціально справедливого суспільства «радянського типу» є хибною, оскільки не витримала перевірки практикою.

Досліджуючи діяльність органів державної безпеки в контексті державно-церковних взаємовідносин сталінської доби, варто окреслити поняття «державної безпеки». Термін «державна безпека» був уперше використаний у «Положенні про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою» від 14 серпня 1881 р. зі значенням «суспільна безпека» [211, с. 20-21]. В СРСР він був зафіксований у назві структурного підрозділу НКВД СРСР – Головного управління державної безпеки постановою ВЦВК від 10 липня 1934 р. про створення загальносоюзного наркомату внутрішніх справ СРСР [212, с. 183-184]. У Конституції СРСР 1936 р. у статті 14 про межі компетенції союзної держави одним із пунктів названа «державна безпека», що законодавчо закріпило існування цього терміна. Динаміку вивчення змістового наповнення його в радянську добу докладно проаналізував доктор юридичних наук В.Г. Пилючук [213, с. 19-39]. У СРСР подібні дослідження проводили з початку 1960-х рр. юристи й співробітники органів державної безпеки. Їх результати вони публікували в закритих для широкого загалу збірниках, зокрема й у матеріалах Вищої Червонопрапорної школи КГБ СРСР. Автори цих досліджень бачили сутнісні характеристики поняття «державна безпека» в контексті класової боротьби. В основу його визначень були покладені переважно політичні критерії, матеріалізовані штампами «антирадянські елементи», «контрреволюційні елементи», «ворожі елементи», «внутрішні та зовнішні вороги», «ворожі соціальному ладові сили» тощо [214, с. 22]. На основі теоретичних розробок радянських фахівців було сформульоване розуміння терміна «державна безпека» як сукупності заходів для захисту існуючого державного і суспільного ладу (радянського. – Л.Б.), територіальної цілісності й незалежності держави від підривної діяльності розвідувальних та інших спеціальних служб ворожих держав, а також противників такого ладу всередині країни [215, с. 151-153].

Основний елемент характеристики державної безпеки – захист «диктатури пролетаріату», тобто соціально-політичних підвалин «більшовизму», «комунізму». Водночас лідери СРСР ототожнювали безпеку монополії правлячої партії РКП(б) – ВКП(б) – КПРС з безконтрольною можливістю проводити власні амбітні соціальні експерименти з «безпекою держави». Тому всі зусилля органів державної безпеки спрямовувалися на боротьбу з політичними опонентами, зокрема і з релігійними організаціями. Разом з тим діяльність органів держбезпеки була пов'язана і з викриттям реальної агентурної розвідувальної мережі інших держав, боротьбою зі злочинами в галузі економіки, розкраданням державних коштів тощо.

Звідси термін «державна безпека» сталінської доби розуміємо як сукупність заходів для забезпечення політичної монополії більшовицької партії, підтримки олігархічного, а згодом диктаторського режиму Й. Сталіна та ліквідації політичної опозиції, забезпечення контррозвідувальної та розвідувальної діяльності для збереження територіальної цілісності й незалежності держави. Але в роботі основну увагу приділяємо участі органів державної безпеки у творенні диктаторської моделі управління громадсько-політичним життям, ліквідації релігійної опозиції і формуванні атеїстичного світогляду суспільства.

Одним із методів боротьби вищого партійно-державного керівництва СРСР та України з релігією стали політичні репресії [216, с. 37-38]. Цей термін у радянську добу мав різне наповнення. Наприклад, перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов на XX з'їзді КПРС використав його в контексті політичних процесів 1935–1938 рр. та «розгрому троцькістів, бухаринців, зінов'євців». Він визнав факт їх застосування як засобу політичної боротьби в умовах повного політичного розгрому внутріпартійної опозиції. У доповіді керівник партії наголосив, що Й. Сталін та його оточення ініціювали «[...] масові репресії за державною лінією спочатку проти противників ленінізму – троцькістів, зінов'євців, бухаринців, давно вже політично розбитих партією, а потім і проти багатьох чесних комуністів [...]» [217, с. 24].

М. С. Хрущов інтерпретував «репресії» як конкретну дію силового вилучення громадян із суспільно-політичного процесу. Це «розстріл», «масові арешти», «вислання». Політично грамотно маніпулюючи громадською думкою, М. С. Хрущов стосовно «культу особи Й. В. Сталіна» у доповіді використовував кількісні характеристики – «сотні тисяч громадян», «масові репресії». Іншою якісною характеристикою явища було те, що масові репресії зазвичай проводили «без розслідування та в позасудовому порядку». Події «хрущовської відлиги» засвідчили що для лідерів КПРС у 1950-х–1960-х рр. був важливий не факт наявності репресій [218]. Вони передусім прагнули відмежуватися від «сталінського типу управління» та «культу особи». Д. Фельдман, досліджуючи використання терміна та маніпуляції з ним, вказує, що значення його за хрущовської доби детерміноване «використанням Сталіним у 1934–1953 рр. репресій як засобу придушення», суть їх – «порушення норм права й партійної етики, не обумовлені надзвичайними обставинами» [219, с. 123]. Тому в офіційне трактування поняття «репресії» вкладали значення «одноособове правління, відсутність колективного прийняття рішень, що створило умови для недотримання соціалістичної законності».

У другій половині 1980-х рр. на тлі загальної демократизації науковці розпочали дослідження замовчуваних сторінок історії, так званих «білих плям», періоду сталінського правління в СРСР. Одразу розпочалися дискусії навколо його репресивного складника. Вчені в термін «репресії» вкладали передусім політичний зміст. Р. Ю. Подкур та О. С. Рубльов, аналізуючи еволюцію смислового навантаження терміна «політичні репресії» в дослідженнях другої половини 1980-х–2000-х рр., дійшли висновку, що це поняття переважно трактували як порушення та перекручення законності командно-адміністративною системою в 1920–1950-х рр., а всю відповідальність за них поклали на Й. Сталіна як головного організатора терору. Учені здебільшого не розширювали хронологічні межі дослідження проблеми часом після смерті Й. Сталіна [220, с. 17].

Політичні репресії стали одним із головних методів протидії релігійним віруванням та Церкві як суспільній інституції. Більшовицькі лідери були досвідченими політиками й прекрасно розуміли, що еволюційна зміна світоглядних орієнтирів не лише потребує тривалого часового проміжку (декілька поколінь), а й масштабних соціально-політичних перетворень. Саме вони мали кардинально змінити рівень повсякденного життя та виробити нові засади соціалістичного співжиття. Однак ні В. Ленін, ні Й. Сталін, ні їхнє оточення не бажали чекати природних результатів еволюційних змін. Вони хотіли користуватися наслідками амбітного соціального експерименту протягом власного життя. Тому фізичне усунення небезпечних реальних і потенційних опонентів, зокрема з релігійного середовища, здавалося їм найбільш дієвим. Віруючі, на їхню думку, на тлі модернізації економіки повинні були відчуті «жорстку руку диктатури пролетаріату» й переконатися в правильності атеїстичного світобачення. Тому «політичні репресії» радянської доби слід розглядати як комплекс заходів, вироблений вищим партійно-державним керівництвом СРСР та Радянської України для ліквідації реальних чи уявних політичних опонентів.

Загалом проблема взаємовідносин органів державної безпеки, виконавчих та правоохоронних органів, партійних комітетів з Церквою, релігійними громадами складна для аналізу через труднощі виявлення справжніх мотивів політичних рішень. Формальні мотиви й причини зафіксовані в архівних документах відповідних управлінських структур і спецслужб. Однак дослідницька практика засвідчує, що значну роль у мотивації прийняття тих чи тих політичних рішень, відігравали міжособистісні стосунки, ставлення влади до конкретних осіб з релігійного середовища, власні суб'єктивні оцінки співробітників спецслужб історичних явищ і тенденцій розвитку, рівень інтелекту й загальної культури суб'єктів управлінської діяльності тощо. Ці елементи важко зафіксувати у формальних документах, але окремі риси і прояви спостерігаємо у стенограмах виступів, особистому та офіційному листуванні, резолюціях або помітках на доповідних записках та інформаціях,

запротокольованих репліках, спогадах тощо. Це загалом стосується психології особистості та міжособистісних відносин.

В іншій площині знаходяться дослідження історичного процесу в контексті діяльності органів державного управління, правоохоронних органів, спецслужб, їх комбінованого впливу на релігійні процеси в нових політичних умовах. Ураховуючи багатовимірність історичного процесу, на нашу думку, варто застосувати синергетичний підхід у вивченні їхньої діяльності, неодмінною умовою реалізації якого є визнання поліваріантності та альтернативності вибору шляхів розвитку суспільно-політичних процесів [221]. У ширшому трактуванні – це теорія самоорганізації в системах різноманітної природи. Вона має справу з явищами та процесами, у результаті котрих у системі можуть з'явитися властивості, яких не має жодна частина. Оскільки йдеться про виявлення та використання загальних закономірностей у різних галузях, то такий підхід передбачає врахування міждисциплінарних зв'язків.

Сутність застосування синергетичного підходу до ефективного управління системами полягає в тому, що він орієнтований не на мету та сподівання суб'єкта управлінської діяльності, а на те, що притаманне саме системі, тобто на її власні закони еволюції та самоорганізації. При цьому увага приділяється узгодженості управлінського впливу з тенденціями динаміки нелінійної системи. Комбінований одновекторний вплив кількох складників на визначений об'єкт завжди є сильнішим, аніж вплив кожного окремо взятого компонента.

Синергетичні засади передбачають відмову від абсолютних істин і начебто реконструйованого об'єктивного історичного минулого. Це справді неможливо, адже кожна реконструкція минулого має відбиток суб'єктивізму вченого-реконструктора, на чому наголошує українська дослідниця Н. Яковенко [222, с. 11-41]. Синергетика дає можливість використовувати нелінійну аргументацію, опис багатовимірного історичного процесу, на який впливають різноплощинні чинники, враховувати множинні зв'язки комбінованого впливу на явища суспільного життя тощо [223].

Разом з тим Є. Князева і С. Курдюмов окреслили певні обмеження щодо застосування синергетичного підходу в дослідженні соціально-політичних явищ:

- синергетику використовують під час вивчення колективних явищ чи загальних тенденцій;
- синергетика не враховує роль чинника свідомого в духовній та ідеологічній сферах;
- синергетикою послуговуються в процесі аналізу масових колективних процесів лише тоді, коли незначна кількість детермінантних чинників (параметрів порядку) може бути «виділена і введена в поле дослідження» [224, с. 55-56].

Отже, вивчення участі органів державної безпеки у взаємовідносинах держави і Церкви постає як багатовимірний, об'ємний процес, який потребує міждисциплінарних та універсальних методів дослідження як описаних у спеціальних працях [225], так і зумовлених новими досягненнями науки.

При розв'язанні дослідницьких завдань нами використовувалися нові методологічні підходи. Застосування *цивілізаційного* підходу сприяло осмисленню суті більшовицької ідеології, заснованої на ігноруванні об'єктивних закономірностей людського поступу, упровадження силової моделі формування матеріалістичного світобачення та викорінення релігії.

Спираючись на *антропологічний* підхід, ми намагалися показати як суспільство, так і окремих його індивідів у контексті тотального нав'язування нової системи цінностей, котра базувалася на насильницькому руйнуванні вікових традицій, зумовлювала драматичні трансформації суспільного буття.

Структурно-системний підхід сприяв розумінню механізмів взаємодії органів держбезпеки з структурними ланками партійно-державного механізму в УСРР–УРСР у ході реалізації антирелігійної стратегії більшовицької партії. Синергізм як філософська сутність, притаманний радянській моделі антирелігійної політики, виявився в тому, що комбінований вплив на засадах взаємодії спецслужб і партійних, державних, правоохоронних,

адміністративних, судових органів є сильнішим за вплив кожного окремого компонента., що й гарантувало в результаті перетворення на певному етапі РПЩ на сателіта держави. При цьому зазначимо, що координуюча роль завжди залишалася за комуністичною партією.

Макроісторичний підхід застосовувався при з'ясуванні місця партійно-державного механізму радянської України, органів держбезпеки як його компонента, й релігійної ситуації в республіці в політичній системі СРСР, ступеня їх самостійності у прийнятті рішень. Натомість *мікроісторичний* підхід дозволив дослідити оперативні методи, технології, засоби органів держбезпеки в боротьбі з окремо взятими релігійними громадами і священиками. Вказаний підхід органічно передбачає посилений інтерес до історії повсякденності з її увагою до побуту, традицій, ментальності тощо. Застосувавши *регіональний* підхід, ми виявили спільне і відмінне у проведенні антирелігійних заходів, спрямованих проти православної церкви, регіональні особливості поведінкових стратегій духовенства і віруючих, ставлення до церковних розколів та симпатії до різних церковних течій тощо.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на всебічне вивчення суспільно-політичних, релігійних явищ, фактів і подій, об'єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. В основу роботи покладено фундаментальні принципи наукового пізнання: *історизму, об'єктивності, критичного аналізу, діалектики, системності, всебічності, альтернативності* та ін.

Згідно з принципом історизму історичні явища пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Дотримання принципу історизму дозволяє розглянути діяльність органів держбезпеки у структурі державно-церковних відносин як процес, що еволюціонував у часі, в сукупності історичних взаємозв'язків та взаємозалежностей. Так, простежуємо реорганізації та структурні зміни всередині самих апаратів органів держбезпеки та їх тісний взаємозв'язок зі змінами політичного курсу, важливими політичними і економічними кампаніями тощо.

Принцип об'єктивності впливає в контексті цивілізаційного підходу до історії як об'єктивного процесу. Він має глибокий етичний зміст, оскільки вимагає від історика відмовитися від перекручення й фальсифікації фактів, уникати конструювання історичних сюжетів на догоду політикам, владі, кон'юнктурним інтересам. В дисертаційному дослідженні об'єктивність виявляється у відображенні ролі вищого партійно-державного керівництва, співробітників апаратів спецслужб, духовенства, які несуть відповідальність за руйнування морального авторитету православної церкви у суспільстві, сервілізм православних ієрархів, участь у провокативних схемах розвалу церковних осередків і їх дискредитації.

Важливе значення має застосування діалектичного принципу, який вимагає досліджувати явища історичного процесу у діалектичній єдності, логічного взаємозв'язку причин і наслідків. Завдяки цьому діяльність органів держбезпеки упродовж 1918 – середини 1950-х рр. розглядалася у розвитку, логічній послідовності з виявленням причинно-наслідкових зв'язків.

Принцип системності дозволив підійти до розгляду предмета дослідження комплексно, охопивши всі складники забезпечення реалізації функцій органів держбезпеки, а саме ідеологічне обґрунтування їх діяльності як апарату насилля, характеристики оперативно-службового, освітнього, морально-психологічного потенціалу його співробітників, безпосередні плани і завдання, які ставилися більшовицькою партією тощо. Доповнює попередній принцип всебічності, керуючись яким ми враховували всі внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні чинники впливу на складні процеси державно-церковних відносин. У контексті всебічного висвітлення предмета дослідження враховувалися взаємозв'язки і взаємовпливи як всередині структури органів держбезпеки, підрозділи якої мали конкретно визначені об'єкти оперативної діяльності, так і з іншими державними органами, які дотично відповідали за безпеку держави (в розумінні влади диктатури пролетаріату – безпеку владного режиму).

Принцип альтернативності визначає ступінь імовірності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє побачити або змодельовати, узагальнивши практику діяльності держави, невикористані можливості процесу, знайти варіанти розв'язання гострих суспільно-політичних проблем, врахувавши історичні уроки. З його застосуванням вдалося виявити потужний опір українського суспільства богоборчій політиці перших років радянської влади, що змусив скорегувати її, зробити більш гнучкою, посилити роль пропаганди. В українському суспільстві на початку 1920-х рр. існувала реальна перспектива створення національної церкви, як альтернативи РПЦ. Однак комуністична партія і спецслужби не використали історичний шанс порозуміння на релігійному ґрунті, а навпаки, посилили репресії. Отже, врахування досвіду та уроків дозволяє спрогнозувати можливу перспективу екуменічних процесів у сучасному церковно-релігійному житті України.

Названі принципи реалізовані через сукупність науково-дослідницьких методів. Передусім нами використовувалися загальнонаукові методи пізнання – *історичний, логічний, аналітико-синтетичний, проблемно-тематичний, компаративістський, історіографічний*. Застосування історичного методу дало змогу простежити діяльність органів держбезпеки в умовах антирелігійної боротьби з урахуванням специфіки конкретного моменту і тривалого часу. Логічний метод використаний для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у складній системі реалізації державно-церковних відносин, обґрунтування логіки прийняття рішень щодо православної церкви. Аналітико-синтетичний метод застосовувався при вивченні й обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків, висвітленні стану опрацювання майже не розробленої проблеми агентурно-оперативних технологій органів держбезпеки, змісту директивно-розпорядчих документів їх керівництва. Цей метод дозволив визначити роль органів держбезпеки у справі вилучення церковних цінностей в Україні, розробці спецоперацій з підготовки ліквідації УГКЦ. Проблемно-тематичний метод дослідження є одним з найбільш

універсальних. У ході проведення дослідження з його допомогою вдалося виділити комплекс найбільш важливих проблем, які визначили структуру роботи, розкриття сутності процесів державно-церковних відносин. Компаративістський метод дозволив установити загальне й особливе у державній політиці щодо православної церкви у контексті діяльності різних партійно-державних, правоохоронних органів та спецслужб. Історіографічний метод забезпечив аналіз та узагальнення стану наукової розробки теми дослідження. У ході його реалізації аналізувалися праці науковців з різними підходами й оцінками, часто суперечливими, явищ державно-церковних відносин.

Серед спеціальних історичних методів були використані такі: періодизації, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-системний, історичної реконструкції, метод актуалізації. Метод *періодизації* відіграв важливу роль при визначенні місця органів держбезпеки в системі державно-церковних відносин в різні періоди 1918–середини 1950-х рр. Ми виділили періоди у зміні ставлення держави до православної церкви, а також періодизували діяльність органів держбезпеки у залежності від курсу партійно-державної політики.

Проблемно-хронологічним методом послуговувалися, досліджуючи динаміку історичних процесів у взаєминах держави і Церкви, православних громад, окремих суб'єктів релігійного життя у розлогодному часовому проміжку. *Історико-системний* метод відіграв важливу роль у визначенні місця державно-церковних відносин у загальній політико-економічній системі СРСР і Української РСР, а органів держбезпеки відповідно в системі як державно-церковних відносин, так і в масштабах держави.

Вивчення державно-церковної політики вимагало відповідного історичного контексту, на тлі якого відбувалися досліджувані події. Тому *метод історичної реконструкції* використано для його відтворення. Передовсім це стосується періоду першого «комуністичного штурму» православної церкви 1920-х рр., насильницької модернізації початку 1930-х рр.,

проведення масових операцій органами державної безпеки у 1935–1938 рр., у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. *Історико-типологічний метод* застосовано для класифікації подій, явищ, фактів, теоретичних компонентів з метою врахування специфіки елементів релігійності.

Дослідження історичних процесів передбачає формування філософського уявлення про цілісність об'єкта пізнання, співвідношення цілого та частини в межах складної системи. Тому *системно-структурний* метод застосовано для розгляду окремих історичних явищ і динаміки процесів у загальній цілісній картині розвитку радянського суспільства. Це дає підстави вважати правомірним вирішення проблеми аналізу ролі і місця радянських органів державної безпеки у структурі взаємовідносин радянської держави і православної церкви як найбільш багаточисельної релігійної конфесії в радянській Україні у поліконфесійному постреволюційному просторі упродовж 1918–середины 1950-х рр. Органи держбезпеки слід розглядати як невід'ємний складник радянської політичної системи, механізму антирелігійної політики радянської держави.

* * *

Отже, здійснений історіографічний аналіз теми дослідження переконує, що питання участі органів держбезпеки певною мірою висвітлювалися радянськими, українськими й зарубіжними істориками. Ми виділили три періоди в становленні історіографії проблеми, Радянська історіографія априорі не могла бути об'єктивною в оцінці історії і діяльності православної церкви. Її основоположні принципи базувалися на класовій ідеології, відповідно до якої духовенство становило категорію реакційного експлуаторського сегменту соціуму. Відтак у публікаціях упродовж 1920–1930-х рр. науковий аналіз складних світоглядних трансформацій підмінявся політико-пропагандистськими гаслами. Репресії проти духовенства й віруючих подавалися як боротьба з запеклими «контрреволюціонерами», а роль чекістів героїзувалася.

Для історіографії повоєнного періоду була характерною стара методологія, яка не дозволила виділити в самостійну проблему глибокий і всебічний аналіз силової моделі формування безрелігійного / атеїстичного суспільства. Лише на рубежі 1980–1990-х рр. історія державно-церковних відносин перетворилася на самостійну міждисциплінарну проблему, цілий ряд аспектів якої перебуває в епіцентрі уваги сучасних дослідників. Якщо загальні проблеми історії православної церкви за радянської доби, формування державних засад релігійної політики, масштаби і наслідки репресій духовенства і віруючих у різній мірі висвітлені, то праці, яка б розглядала державно-церковні відносини в радянській Україні з позицій інформаційно-аналітичних та агентурно-оперативних технологій органів державної безпеки упродовж 1918–середини 1950-х рр., немає.

Опрацювання різнопланової джерельної бази дозволило, з одного боку, підтвердити виявлені в історіографії положення, судження й висновки, з іншого – дало можливість виявити малодосліджені або досі невідомі факти і явища, які сприяли формуванню цілісного бачення діяльності органів держбезпеки в структурі державно-церковних відносин. Аналіз документів центральних українських і російських архівів створив чітке уявлення про систему прийняття політичних рішень щодо православної церкви. Документи особових архівних фондів очільників органів держбезпеки демонструють концептуальні засади їх участі в боротьбі з духовенством та іншими «антирадянськими елементами».

Матеріали ГДА СБ України в м. Києві й в областях стали головним джерелом інформації про оперативні технології, інструментарій, систему інформування й аналізу явищ церковно-релігійного життя, які кваліфікувалися як «антирадянські».

Загалом комплексне використання напрацювань історіографії, виявленої джерельної бази, фундаментальних загальнонаукових та історичних підходів, принципів і методів дозволило всебічно й глибоко дослідити проблему участі органів державної безпеки у взаємовідносинах радянської держави і православної церкви досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ 2.

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ОСНОВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1918 – середина 1950-х рр.)

2.1. Ідеологічне обґрунтування більшовиками насилля і політичного контролю у відносинах радянської держави і православної церкви.

У Російській імперії 70 % населення сповідували православ'я. Його релігійні потреби обслуговували понад 66 тис. храмів, 1100 монастирів [1, с. 114] (за іншими даними станом на 1914 р. налічувалося 54 174 храми, 25 593 каплиці, 1025 монастирів) [2, с. 117, 132, 139]. Пастирську діяльність здійснювали понад 110 000 білого та майже 100 000 чорного духовенства [3, с. 114]. На 1914 р. загалом в Україні зафіксовано 9071 церкву, із них у Катеринославській губернії – 834, Донецькій – 728, Київській – 1825, Чернігівській – 794, Одеській – 786, Харківській – 838, Волинській – 791, Подільській – 1188, Полтавській – 1287. Кількісні показники щодо служителів культу становили: священників – 10 565, дияконів – 1832, псаломщиків – 10793 [4, с. 239].

Структуру взаємовідносин світської та церковної влади визначав алгоритм, відповідно до якого російського імператора вважали «помазаником Божим», а Священний Синод контролював через світського обер-прокурора безпосередньо сам імператор. Здавалося б, у православній країні зруйнувати систему взаємовпливів «державна – православна церква», «православна церква – громада» неможливо. Однак уже через два десятиліття на теренах колишньої Російської імперії панували засади офіційного атеїзму з ігноруванням інтересів віруючих.

Ідеологічне підґрунтя згаданих трансформацій криється в еволюції поглядів лідерів більшовизму на питання «ставлення пролетаріату до релігії» та в наступній практиці антирелігійної політики органів радянської влади. Їхні

ідеологеми спиралися на «Марксове вчення войовничого атеїзму» з акцентом на хрестоматійних оцінках релігії як «опіуму народу». Зауважимо, що ідея К. Маркса боротьби з релігією не лише її заперечувала, але й мала чітку соціальну спрямованість. На думку К. Маркса, «джерела релігії знаходяться не на небі, а на землі» і вона «для нас не причина світської обмеженості, а лише її прояв. Тому ми пояснюємо релігійні пута вільних громадян держави їх світськими путами» [5, с. 388].

Лідер російського більшовизму В. Ульянов-Ленін вважав ці міркування «[...] наріжним каменем усього світобачення марксизму щодо питання про релігію» [6, с. 416]. На думку російського релігієзнавця А. С. Попова, Ленін відійшов від суспільного виміру сутності релігії й заполітизував цю проблему, розглядаючи її тільки в контексті буржуазного суспільства й класової боротьби, порушивши в такий спосіб, принцип історизму [7, с. 87-97]. Ще в грудні 1905 р. він писав про релігію як про один із видів духовного гніту «народних мас», які «задавлені вічною роботою на інших, злиднями й самотністю»: саме безсилля експлуатованих класів у боротьбі проти експлуататорів породжувало віру в краще потойбічне життя. Тому в умовах розгортання революційних подій 1905-1907 рр. В. Ленін вважав своєчасним гаслом повне відокремлення Церкви від держави. Запорукою звільнення від релігійних забобонів, на його думку, була загальна боротьба проти самодержавства – «революційна боротьба пригнобленого класу за створення раю на землі». У результаті, заявляв В. Ленін, руйнувалася кріпацька залежність Церкви від держави і громадян від державної Церкви. Залежність духовенства від держави особливо актуалізувалася під час виборів у IV Державну думу, коли уряд, як стверджував В. Ленін, намагався залучити голоси священників «для організації чорносотенних сил». Отже, підтверджувалася теза про безпосереднє втручання православної церкви як інституції в політичне життя імперії, що мало наслідком її взаємодію з державними органами. В. Ленін наполягав на тому, що релігійні та церковні організації повинні стати спілками громадян-однодумців, які мають бути позбавлені фінансування з державного бюджету [8, с. 142, 144].

У програмних документах того часу російські соціал-демократи ще не заявляли про «войовничий атеїзм». В. Ленін зазначав, що партійна програма роз'яснює історичні та економічні корені «релігійного туману», пропагує атеїзм через видання науково-просвітницької літератури, яку поширюватимуть через партійні осередки, і наголошував, що боротьба проти релігії поза класовою боротьбою неможлива [9, с. 146]. Сама ж проблема боротьби з релігією в умовах висхідних революційних подій 1905 р., як тлумачив В. Ленін, повинна бути на «третьому місці». На той час політична ситуація вимагала об'єднання всіх сил на боротьбу із самодержавством та неприпустимості розколів і дискусій щодо проблем, які «швидко втрачають своє значення» [10, с. 146]. Але після поразки в 1905–1906 рр. соціал-демократи дещо змінили своє ставлення до ролі релігії в Російській імперії й у майбутньому соціалістичному суспільстві. У травні 1909 р. в газеті «Пролетарій» була опублікована стаття В. Леніна «Про ставлення робітничої партії до релігії», яка за радянської доби стала однією з найбільш цитованих у середовищі релігієзнавців та істориків. Автор присвятив її виступу депутата П. Суркова в Державній Думі стосовно затвердження кошторису Священного Синоду. Заперечуючи твердження «буржуазних прогресистів, радикалів, матеріалістів» про те, що коріння релігійності населення в невігластві і, визначаючи його як «буржуазно-обмежене культурництво», В. Ленін заявив, що соціальна пригніченість, безпорадність людини перед «сліпими силами капіталізму» є «найбільший сучасний глибокий корінь релігії» [11, с. 419].

Отже, соціальне походження релігії у В. Леніна не викликало сумнівів, тому, вважав він, ніяка просвітницька книга «не витравить релігію із забитих капіталістичною каторгою мас». Як засіб боротьби з релігійним світоглядом він відразу запропонував навчити маси «об'єднано, організовано, планомірно, свідомо боротися проти цього кореня релігії, проти панування капіталу у всіх формах» [12, с. 149].

Справді, В. Леніна не цікавили Марксові теоретичні пошуки соціальних коренів релігійного світобачення людини. Будучи прагматиком, націленим на

формування ідеології політичної партії, котра мала захопити владу, В. Ленін із інтелектуальних досягнень європейських філософів обрав лише тезу про «радикальний атеїзм». У його статтях основною думкою завжди були практичні форми й методи організації мас на боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату, яка буде реалізовуватися через систему Рад. Для В. Леніна та його оточення «насилля – це інструмент влади» [13, с. 354]. Отже, більшовики вже у квітні 1917 р. відкрито задекларували використання насилля не лише для ліквідації старої системи управління, а й для побудови нових органів виконавчої влади і формування нових соціальних відносин.

Зміст насилля над Церквою як інституцією залежно від політичної ситуації дещо видозмінювався. Так, у лютому 1919 р. під час підготовки проекту нової програми РКП(б) В. Ленін писав, що політика більшовицької партії ґрунтується не лише на відокремленні Церкви від держави, школи від Церкви. Він заявляв, що ці заходи пропонувала й буржуазія, але через різнобічні зв'язки з капіталом їх не зреалізувала, тому «РКП(б) намагається досягти ... звільнення трудящих мас від релігійних забобонів, організовуючи для цього найширшу науково-просвітницьку та антирелігійну пропаганду». Лідер більшовиків у проекті програми партії також наголошував на уникненні образ почуттів віруючих [14, с. 118].

Аналізуючи пропозиції В. Леніна до програми партії, варто акцентувати увагу на таких моментах: по-перше, більшовицький «Декрет про відокремлення Церкви...» від 20 січня (2 лютого) 1918 р. був правовим актом, який повністю ліквідував юридичні та майнові права Церкви, але не забороняв віруючим громадянам реалізувати власні релігійні потреби [15, с. 124-129]. По-друге, посиляючись на негативний «буржуазний досвід реалізації процесу відділення держави від Церкви», В. Ленін у завуальованій формі пропонував розірвати зв'язок релігії з експлуататорами. На тлі громадянської війни такий «розрив» був можливий лише силовими методами (розстрілами, ув'язненнями тощо), на що прозоро натякав В. Ленін у пропозиціях до партійної програми.

Підставою для радикалізації поглядів більшовицького керівництва щодо Церкви стала масова участь священиків у повстаннях, волинках, численних актах пасивного спротиву та непокори. Так, в інформаційних зведеннях ВЧК, починаючи з 1918 р., виділяли спеціальну рубрику про «контрреволюційні настрої та діяльність» духовенства. Аналіз періодичних зведень ВЧК, проведений зарубіжними та російськими вченими, продемонстрував, що в 1918–1919 рр. священики брали активну участь у селянських повстаннях, причому не лише як рядові учасники, але й іноді як керівники. Їх церкви, монастирі ставали місцями зберігання зброї, боєприпасів, продовольства для повстанців, притулком для поранених та втікачів. Священики за рахунок майна церкви фінансували загони повстанців тощо [16, с. 34]. Користуючись авторитетом Церкви, представники духовенства проводили агітацію проти радянської влади, влаштовували поминальні служби в пам'ять про представників царської родини. Основними причинами такої поведінки духовенства стали ліквідація матеріальної основи її існування згідно з «Декретом про відокремлення держави від церкви...», конфіскація церковних та монастирських земель, конфіскаційні заходи в рамках «політики воєнного комунізму», позбавлення Церкви юридичних прав. Як типову слід розглядати ситуацію, про яку повідомляла Гжатська ЧК у 1919 р.: «У селищі Уваровка, переповненому буржуями й куркульством, колишній земський діяч Прусаков і колишній урядник Михлеєв розвинули чорносотенну пропаганду. ... Приводом до виступу буржуазії і духовенства послужило розпорядження земельного відділу про надання бідності сінокошу з монастирської дачі. Помітну участь у цьому виступі брав настоятель монастиря. Їм вдалося прогнати бідноту й розподілити луг між собою та населенням сусіднього села. Коли прибув загін із Гжатська, щоб арештувати підбурювачів і настоятеля, ченці вдарили на сполох, з боку монастиря почулися постріли» [17, с. 79].

Звинувачення на адресу елисаветградського духовенства з одночасною вимогою передати матеріали слідства у їх справі Миколаївському ревтрибуналу міститься в клопотанні ліквідаційного відділу наркомату юстиції УСРР за

підписом І. Сухоплюєва від 21 грудня 1921 р. Автор вимагає від ВУЧК посилити нагляд за «контрреволюціонерами в рясах», які поширюють «заклик колишнього обер-прокурора Самаріна до збройного спротиву при спробі Радянської влади передати церкви за договором та складати описи» [18, арк. 13].

Риторика директив і постанов партійно-урядових органів перших років радянської влади та їх втілення в життя підтверджують доктринальний характер богоборчої політики. Так, постанова Раднаркому УСРР від 10 травня 1921 р. у 3 і 4 пунктах категорично вимагала: «Доручити НКЮ не пізніше 1 вересня 1921 р. завершити всі роботи по дійсному відокремленню церкви від держави. ...Для боротьби з релігійними забобонами запропонувати НКЮ використати всі свої слідчо-судові апарати для викриття обманів церкви і розкриття злочинів її служителів» [19, арк. 50]. А в ухвалі політбюро ЦК КП(б)У (протокол № 52 від 28 травня 1921 р.) зазначалося: «ВУЧК доручити вести якнайсуворіше спостереження за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями» [20, арк. 4].

Але більшовицькі лідери добре усвідомлювали, що насилля над духовенством та Церквою не може бути єдиним засобом боротьби з релігійними віруваннями широких мас населення у загалом православної європейській частині колишньої Російської імперії. Вони неодноразово наголошували на необхідності проводити широкомасштабну антирелігійну пропаганду. Певна формально-пропагандистська схема ставлення більшовиків до Церкви була викладена в «Азбуці комунізму», написаній відомими більшовиками М. Бухаріним і Є. Преображенським у жовтні 1919 р. За задумом вождів РКП(б), вона мала стати «підручником комуністичної грамоти» [21]. Глава 11 «Релігія і комунізм» була присвячена ідеологічному протистоянню релігії і більшовизму. Ми свідомо акцентуємо увагу на цьому «підручнику», адже на його сторінках на основі вироблених вищим партійно-державним керівництвом Радянської Росії ідеологічних принципів, були виписані моделі й

штампи поведінки комуністів в умовах проведення антирелігійної агітаційно-пропагандистської кампанії в усіх радянських республіках.

Автори, покликаючись на «великих учителів К. Маркса та Ф. Енгельса», твердили про несумісність релігії та комунізму через відсутність «можливості в надприродних сил впливати на суспільний розвиток», хоча все ж змушені були визнати, що «релігійні забобони бентежили навіть дуже розумних людей». Науковий комунізм у розумінні всіх явищ природи, на думку авторів, спирається на досягнення природничих наук [22]. Автори пропонували таку модель поведінки комуніста: якщо комуніст, який відкинув релігійні заповіді, діє за розпорядженнями партії, він перестає бути віруючим. Якщо комуніст віруючий, він порушує розпорядження партії заради заповідей релігії, отже, перестає бути комуністом. Невід'ємною рисою поведінки комуніста мала стати активна боротьба з релігійними віруваннями [23].

У наступному розділі М. Бухарін і Є. Преображенський обґрунтували необхідність відокремлення Церкви від держави. Логіка цього тлумачення базувалася на цілому ланцюгові чинників, пов'язаних з пануванням приватної власності та експлуатації: самодержавно-дворянська держава спиралася на великих землевласників – церква була одним із найбільших землевласників – обидва землевласники об'єднувалися для закріплення панування над широкими масами населення – міська буржуазія протистояла Церкві як великому землевласнику – тому буржуазія вимагала відокремлення Церкви від держави через власні претензії на володіння землею і прибутками – однак протистояння пролетаріату зумовили союз буржуазії та Церкви для тримання в покорі й невігластві широкі трудящі маси. Пролетаріат зруйнував цей союз і спеціальним Декретом Церква була відокремлена від держави і школи. Радянська держава відкинула найменші спроби використання Церкви для зміцнення пролетарського панування [24].

Відокремлення Церкви від школи викликало протести батьків, писали автори «Азбуки комунізму». Але більшовики вважали, що присутність духовенства в навчальних закладах означала б державну підтримку Церкви в

поширенні релігійних забобонів [25]. М. Бухарін і Є. Преображенський були переконані, що «відокремлення Церкви від держави і школи пролетарська влада здійснила легко», адже сам процес перебував у сфері реалізації адміністративних повноважень. Незрівнянно важче було перебороти вікові релігійні забобони, пов'язані з нерозумінням широкими масами населення не лише природничих законів, а й засад розвитку суспільства та виробництва. Автори пояснювали, що в комуністичному суспільстві у сфері виробництва і розподілу для трудящих не буде ніякої таємниці. Отже, трудящі позбавляться підґрунтя для містичних пояснень економічних та суспільних процесів.

Як один з методів боротьби з релігією М. Бухарін і Є. Преображенський пропонували антирелігійну пропаганду через спеціальні лекції, диспути, поширювані наукові знання, викривальні акції з дискредитації нетлінних мощей тощо. Усі заходи повинні проводитися без образ віруючих громадян, інакше духовенство відразу скористається «чинником гоніння, переслідування», щоб викликати співчуття. Апелюючи до віруючих мас, духовенство може використовувати антисемітські заклики, гасла щодо «захисту національної свободи» та «національних символів», асоціюючи їх з релігією. Водночас автори наводили статистичні дані про кількість культових споруд, представників духовенства, використання державних субсидій щодо. Послугуючись мовою цифр, М. Бухарін і Є. Преображенський стверджували, що більшість багатства Церкви уже перейшли в державну казну для розподілу на соціальні потреби, однак духовенство все ще має значні прибутки, спекулюючи релігійними забобонами пересічного громадянина [26].

Запропонована В. Леніним та його оточенням широка наступальна антирелігійна кампанія в поєднанні з насильницькими діями, стали основними структурними компонентами боротьби з православною церквою.

М. Шкаровський, узагальнюючи окремі положення ленінської теорії, визначив два чинники, які постійно впливали на протистояння між Церквою й більшовицькою державою: по-перше, світоглядна несумісність марксизму з релігією, по-друге, ставлення до Церкви як одного з наріжних каменів царизму

й експлуататорського ладу. Вдалим тактичним прийомом більшовиків, яким вони уміло скористалися, щоб повернути на свій бік значну частину суспільства, на думку дослідника, було формування негативного ставлення населення до Церкви як провідниці російського націоналізму і бюрократичної імперської структури [27, с. 72].

Проаналізувавши архівні документи та спеціальні дослідження щодо антирелігійної кампанії 1920–1950-х рр. проти православної церкви, можемо виділити такі періоди політики радянської держави:

- 1918 р. – початок 1920-х рр. – безкомпромісний натиск на позиції церкви із застосуванням методів воєнного часу;
- 1923 р. – кінець 1920-х рр. – декларативна лібералізація державно-церковних відносин, перенесення уваги на методи антирелігійної пропаганди;
- 1930-ті – початок 1940-х рр. – масові переслідування Церкви та віруючих;
- початок 1940-х – 1945 рр. – антирелігійна пропаганда втрачає свою войовничість і Церква стає додатковим чинником консолідації суспільства, символом захисту національної гідності;
- середина 1940-х – середина 1950-х рр. – відновлення войовничої антирелігійної політики.

На кожному із названих етапів важливим чинником реалізації більшовицьких планів ставала антирелігійна пропаганда, що мала на меті «викривати перед широкими масами класову суть релігії і релігійного руху» та «стати бойовою і пристосованою до всіх запитів мас» [28, арк. 97].

В Україні її повинні були проводити агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (агітпроп) та аналогічні відділи в губерніях, округах та головний політико-освітній комітет при наркоматі освіти (головполітосвіта). Координувала антирелігійну діяльність Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК) при ЦК КП(б)У. Це був таємний орган, про що свідчить, наприклад, лист завідувача агітпропу М. Попова. Категоричністю характеризувалася його тональність, коли він звертався до чиновника наркомату юстиції, котрий на

конверті відповідного листа вказав таку адресу: «Таємно. Харків, ЦК КП(б)У, Комісія по церковних справах». «Звертаємо вашу увагу, – писав М. Попов, – на недопустимість такої адреси на конверті, оскільки ця комісія існує неофіційно» [29, арк. 112]. На місцях створювали агітаційно-пропагандистські відділи при губкомах КП(б)У. Після проведення адміністративно-територіальної реформи у складі окружних комітетів партії також діяли агітаційно-пропагандистські відділи, які керували роботою районних відділів та культурно-просвітницьких організацій.

Антирелігійна пропаганда на першому етапі характеризувалася яскраво вираженим лівацьким екстремізмом. У численних тезах доповідей, матеріалах для агітаторів наголошувалося на класовій та експлуататорській суті Церкви, «яка піддавала анафемі борців за народну справу» [30, арк. 19]. Останню тезу розвинули в контексті боротьби з голодом 1921 – 1923 рр.: «Священики діють заодно з білогвардійцями..., повсюди є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство» [31, арк. 68 зв.]. Їх звинувачували в саботажі кампанії вилучення церковних цінностей. Визначивши, що «на Україні масове поширення релігійності має значення головної опори несвідомої культурної контрреволюції», агітпроп закликав вести пропаганду у двох напрямках: «Проти церкви і духовенства – з одного боку, проти всіх форм релігійної свідомості – з іншого» [32, арк. 99-100].

До першочергових завдань антирелігійної пропаганди входило: «Встановити факт повної непримиренності науки і релігії... і повної тотожності висновків науки і комунізму» [33, арк. 102]. Спрощене трактування релігійної перспективи при комунізмі зумовило передчасний висновок, зроблений у тезах агітпропу від 7 вересня 1921 р.: «Основний підхід до антицерковної пропаганди вироблений; централізований апарат церковного насилля розбитий. Залишається наполеглива боротьба з церковними обрядами, таїнствами (хрещення, шлюб), богослужіннями, святкуваннями» [34, арк. 101]. При цьому наголошувалося, що релігійна свідомість може бути «викорінена, але не заборонена» [35, арк. 42, 72, 76].

На тлі цього документа набагато безкомпромісними виглядають положення тез «Комуністи і обрядовість» (автор І. Сухоплюєв) у розділі «Агітація і пропаганда» збірника циркулярів НКЮ ліквідаційного відділу 1921 р. [36, арк. 14 зв.-15 зв.]. Передусім наголошувалося, що компартія повинна очиститися від віруючих, а комуністи «не мають права здійснювати обряди». У п. 10 зазначено: «Участь комуніста в здійсненні релігійних обрядів або церемоній вважається *кваліфікованим злочином для інтелігента і простим проступком для селянина* від сохи, *робітника* від станка, які ще не пройшли партійної школи (виділення в тексті документа – Л.Б.).». Суворі критика позитивного ставлення інтелігенції до релігії зумовлювалася освітніми критеріями: для людини, що володіє знаннями з основ природничих наук, віра в Бога, на переконання комуністів, є «неприпустимою» і призводила до виключення з партії та позбавлення посади. Не менш суворі організаційні висновки очікували й на робітників та селян, котрі не дистанціювалися від старого світогляду. «Для поглиблення класової свідомості» вони були зобов'язані пройти повторний курс навчання в партійній школі зі складанням екзаменів та звільненням з відповідальних посад [37, арк. 15 зв.].

Визнавши пріоритетність антирелігійної боротьби, партійно-урядові структури не шкодували державних коштів на її проведення навіть в умовах тяжкої економічної кризи. На засіданні Президії ВУЦВК 1 жовтня 1921 р. (прот. № 4) розглядалося питання «про відпуск НКЮ кредитів для ведення боротьби з релігійними забобонами і пережитками». В ухвалі констатовалося: «Відкрити кредит в розмірі 200 мільйонів рублів. Терміново провести цей кошторис» [38, арк. 18].

На практиці альтернативні цінності нав'язували брутально, що часто супроводжувалося ексцесами, які призводили до зворотних, неочікуваних для більшовиків результатів. Пропаганда губилася в адмініструванні й беззаконні. У тому ж 1921 р. ЦК КП(б)У надіслав радянським і партійним органам на місцях директиву під грифом «таємно», у якій змушений був визнати, що «заходи проводилися без достатньої обережності й підготовленості», тому вони

не завжди мали позитивні результати [39, арк. 92]. У закритому листі Донецького губкому КП(б)У в серпні 1924 р. зазначалося, що на селі антирелігійна пропаганда нерідко перетворюється на «хуліганство і головоотяпство». Ось лише деякі приклади: у колишньому костьолі влаштували більярдну; із риз, узятих із ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; під час вінчання навколо храмів влаштовують галас і «котячі концерти» тощо [40, арк. 3 зв.-4]. Типовими стали факти вандалізму, зокрема, у Катеринославі мало місце публічне спалення ікон [41, арк. 11-12, 19, 173-174]. Партійні структури в черговий раз змушені були визнати, що «підвищену релігійність» спровокувало «викривлення лінії партії в церковній політиці і антирелігійній пропаганді» [42, арк. 31].

У місцевих газетах з викривальною метою постійно друкували статті та фейлетони про віруючих громадян, що працювали в органах виконавчої влади всупереч суворим вимогам циркулярів за підписом І. Сухоплюєва. Так, О. Топчій [43, с. 172-185] оприлюднив чимало подібних фактів. Наприклад, у с. Свидовець на Ніжинщині секретар сільради Скопиченко читав у церкві «Апостол» [44]. Дописувач засуджував проживання голови сільради поряд з місцевим священиком у с. Горохівське Конотопського округу [45]. А в с. Карпівка Сновського району голова сільради не наполіг на конфіскації будинку священика під хату-читальню, тому кореспондент назвав його «попівським прислужником» [46].

Місцеві партійно-державні керівники, зокрема Донецького губкому КП(б)У, інформували про зростаючу активність духовенства, якій нібито сприяла відповідна поведінка місцевого активу та природні явища (засуха, з приводу якої влаштовувалися молебні і хресні ходи). Поряд з численними фактами образ, завданих віруючим, місцеві партійні керівники фіксували значну кількість хрестин, вінчань дітей комуністів, товариських стосунків з духовенством представників сільського активу. Ліберальне ставлення сільських комуністів до релігії зумовлювалося багатьма чинниками: небажанням конфліктувати з односельцями, дотриманням традиційних форм соціальної

поведінки, сумніви щодо атеїстичних цінностей, впроваджуваних методами, що не знаходили масової підтримки тощо. Ліквідаційна комісія пояснювала такий стан ще й «властивою сільському населенню інертністю» [47, арк. 32]. Це породжувало сподівання окремих священників на тимчасове продовження пастирської роботи, але, як показала подальша практика, не надавало індульгенції на збереження парафії та забезпечення потреб віруючих.

Враховуючи певну політичну та економічну лібералізацію із впровадженням нової економічної політики, вищі та місцеві партійно-радянські керівники змушені були констатувати втрату динаміки, а головне – дієвості антирелігійної кампанії. Так, у доповіді на колегії агітпропу 4 серпня 1922 р. зацентрована увага на тому, що антирелігійна робота практично завмерла із закінченням кампанії з вилучення церковних цінностей, вкрай слабо пропагуються її ідеї в пресі, у повному занепаді перебуває лекційна робота [48, арк. 22].

Початок *другого періоду* пов'язаний з рішеннями XIII з'їзду РКП(б), який задекларував неприйнятність адміністрування та насилля в галузі релігійної політики. Але насправді йшлося про зміну тактики, а не стратегії: «ЦК звертає увагу, що період, який ми переживаємо, є найменш зручним для висування на перший план антирелігійної боротьби» і закликає «готувати в наших радпартшколах кадри працівників, науково підготовлених до боротьби з релігійними віруваннями і забобонами широких народних мас» [49, арк. 92]. Посилюється централізація розробки методичних матеріалів та їх методологічна уніфікація [50, арк. 25].

Чи вдалося досягти відчутних зрушень в ефективності пропагандистських заходів? На нараді ВАК 20 травня 1924 р. наголошувалося, що ситуація катастрофічна: «Наша антирелігійна пропаганда спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити» [51, арк. 2]. Констатувалося, що з губерній інформація не надходить, тому повного уявлення про стан цієї роботи на місцях скласти не вдалося, що вона й досі має «хаотичний, невизначений характер». На заваді стоять відсутність досвідчених працівників на місцях,

погано налагоджений зв'язок центру з периферією, недбалість у надсиланні циркулярів і розпоряджень та ін. [52, арк. 32].

Щоб реанімувати антирелігійну агітацію і пропаганду, Всеукраїнська антирелігійна комісія пропонувала зробити їх методи більш гнучкими і пристосованими до конкретних умов. Зокрема, на найближчий літній період у містах рекомендувалося припинити гурткову й лекційну роботу, натомість розгорнути екскурсійно-виставкову для наочного ознайомлення з питаннями «світогляду і релігії», будинкам відпочинку негайно передплатити журнали «Безвірник» і «Безбожник», популяризувати нові обряди.

Проте антирелігійна кампанія й далі супроводжувалося лівацькими діями, що виявилися, зокрема, в оголошенні днів релігійних свят робочими, а радянських – вихідними, спробах вилучення з календаря недільного дня, комсомольських «пасках», карнавальних ходах з «ряженими» та ін. Між тим, реакція населення на великодні карнавальні ходи в 1929 р., як повідомляв начальник секретного відділу ГПУ УСРР К. Карлсон, була різко негативною [53, арк. 6-6 зв., 23-23 зв.].

У чергових тезах ЦК КП(б)У про антирелігійну пропаганду 1925 р. партійні лідери настійно радили зосередити антирелігійну пропаганду в стінах шкіл, сільбудів, хат-читалень, а зміст заходів на селі спрямувати на агрономічну освіту [54, арк. 11]. Незадовго до початку суцільної колективізації в доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВД України Слинко застерігав, що «приклади неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричиняють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії» [55, арк. 23 зв.].

Однією з найболочіших проблем залишалось кадрове забезпечення реалізації антирелігійної кампанії. Як у Москві, так і в Києві визнавали, що на місцях організацією пропаганди займалися невідготовлені люди, часто безпартійні, в округах «антирелігійники» працювали за сумісництвом. В УСРР антирелігійних працівників вищої категорії налічувалося 220 осіб, другої

категорії – 500. Більшовики змушені були визнати, що «проти церковної вченості наші агітатори виступали майже беззбройними, оскільки на місцях виявилася велика беспорядність у справі підготовки антирелігійних пропагандистів» [56, арк. 58]. Так, у доповідній записці про диспут у Харкові на тему «Чи є Бог» яскраво передане враження про опонента від духовенства вікарного єпископа Серафима: «...невеликого зросту, сивий, у поношеній рясі, з аскетичним обличчям, ...розмовляв тихо і з акцентом. Але зал слухав завмерши і зірвався аплодисментами» [57, арк. 3].

Для подолання кадрового дефіциту створювали семінари, гуртки «підвищеного типу». Відповідно до постанови ЦК КП(б)У створили антирелігійний відділ на факультеті політосвіти Харківського ІНО, а в Комуніверситеті ім. Артема впровадили курс «Основи й методика антирелігійної пропаганди», оформили перший в УСРР навчальний профільний кабінет. В інституті педагогіки над антирелігійною проблематикою працювали три аспіранти [58, арк. 82].

Для підсилення ефективності пропагандистської кампанії влада також використовувала так званих «червоних попів». Московські чекісти розробили широкий план використання обновленців у агітаційних заходах ще в ході кампанії з вилучення церковних цінностей. Для цього місцеві уповноважені повинні були «запропонувати освідомлювачам – церковникам, проваленим, непридатним для роботи на місцях – виїхати в Москву для тимчасової агітаційної роботи». А ієрарха обновленців Антоніна (Грановського) затвердили членом ЦК Помголу як представника «радянського» духовенства [59, с. 44-45]. Варто наголосити, що в такий спосіб використовували й священиків інших конфесій. Наприклад, католицький ксьондз Церкович, який у 1927 р. зрікся сану, «виїде в округи з метою антирелігійної пропаганди серед польського населення» [60, арк. 5].

Певне пожвавлення антирелігійної пропаганди другої половини 1920-х рр. ЦК КП(б)У пов'язував з діяльністю «Спілки безвірників», яка дбала передусім про масовість руху, та її місцевих осередків. Однак викликає сумнів

достовірність наведеної динаміки їх кількісного зростання з 20 тис. у 1928 р. до 150 тис. у 1929 р. О. Ігнатуша вважає, що початок організації спілки, непартійної і недержавної за статусом, був показником кризи всієї державної антицерковної роботи [61, с. 264]. Поглиблення критичного становища потверджувало й розростання «релігійного фронту» через збільшення кількості релігійних громад. Так, станом на 1925 р. їх було 12 208 з 7 063 154 членами [62, арк. 83]. У наступні роки документи фіксують ще більше зростання. Наприклад, у Києві тільки за 1926 р. кількість членів громад збільшилася на 7,6 %, у Харкові з 1925 по 1927 рр. зафіксований ріст з 10 676 до 34 597 осіб. Річний прибуток Софіївського собору в Києві збільшився на 48,8 % [63, арк. 17]. Серед рядового партійного складу, особливо на селі, чимало комуністів продовжували дотримуватися релігійної обрядовості, тримати в оселях ікони. Зокрема, у Сталінському окрузі, де успіхи в антирелігійній пропаганді вважали значними, таких було понад 6 %.

Усвідомлюючи необхідність кардинальних змін на цій ділянці державної антирелігійної кампанії через низьку ефективність агітаційно-роз'яснювальної роботи, більшовицьке керівництво активізувало використання силових методів ліквідації усіх проявів релігійного світогляду в радянському суспільстві. Починаючи з кінця 1920-х до кінця 1930-х рр. тривав *новий етап* тотального силового витіснення Церкви з радянського суспільства. Поряд із цим на всесоюзній нараді в ЦК ВКП(б) 8 червня 1929 р. було ухвалено рішення про обов'язкове включення антирелігійної пропаганди в перелік постійних агітаційно-пропагандистських заходів усіх структурних підрозділів партійних органів [64].

Зміщення політичних акцентів наприкінці 1920-х рр. у бік репресивної рефлексії уможливило висновок про те, що «в останній період релігійний апарат являє собою єдино легальну в наших умовах антирадянську організацію, перетворюється на своєрідну партію куркульства. Цю роль у сучасний момент виконують усі місцеві релігійні осередки незалежно від того, до якої релігійної течії офіційно належить цей осередок, ...яку в ставленні до радянської влади

проголошує офіційно політику. Від такої подвійності ... діяльність релігійних організацій набуває особливо шкідливого характеру» [65, арк. 75]. Цією заявою була задекларована відкрита війна релігії і Церкві, пріоритет у якій належав карально-репресивним органам.

Водночас у 1929 р. була доповнена відповідна ідеологічна й законодавча база боротьби з Церквою. Постанова ВЦВК і РНК СРСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» та травневі 1929 р. зміни до Конституції УСРР розширювали трактування поняття «антидержавна діяльність» стосовно духовенства та віруючих і різко обмежували діяльність релігійних громад. Відтепер було заборонено проведення богослужінь та культових дій поза межами молитовних будинків, здійснення релігійними громадами благодійної діяльності, надання в приватному порядку релігійних знань тощо. Дії священнослужителів, пов'язані з порушенням цих вимог, тепер інтерпретувалися як «антидержавна діяльність» [66, арк. 515].

Силовий натиск на Церкву чинили в контексті загального спрямування політики Й. Сталіна та його оточення на ліквідацію окремих соціальних груп, які, на їх думку, заважали соціалістичній перебудові економіки країни. Напередодні колективізації політична ситуація в українському селі була надзвичайно складною. Селяни категорично не бажали виконувати хлібозаготівлю за низькими закупівельними цінами, не сприймали ініціативи вищого та місцевого партійно-державного керівництва щодо господарських та фінансових кампаній – самообкладання, позик тощо. Фактично «соціалістичні перетворення» на селі відбувалися дуже повільно. Й. Сталін та його оточення були впевнені, що причиною такого становища є «дрібнобуржуазна стихія», керована місцевими куркулями та духовенством.

Місцеві керівники й активісти, змушуючи селян виконувати хлібозаготівельні плани, часто вдавалися до насилля. Так, у доповідній записці від 10 квітня 1929 р., адресованій ЦК ВКП(б), ішлося про масові беззаконня сільських активістів. Біднота Леонтіївської сільради Кочкарівського району Херсонського округу відмовилася вступати до колгоспу та брати участь у

перевиборах рад через масові катування селян місцевими активістами. Прикметно, що на поведінку сільських активістів селяни неодноразово скаржилися в районні та окружні інстанції, однак, захисту не отримали [67, л. 1-1 зв.].

У повідомленнях про конфронтацію на селі самі більшовики іноді мимоволі вказували на її природу: «Дуже часто можна спостерігати недоброчливе ставлення селян до своїх сільських комуністів з тієї причини, що комуністи села відриваються від маси, селянство звикло дивитися на комуністів як на адміністраторів, що стягують з них ті чи інші повинності. Останні грубо поводяться з населенням, своєю поведінкою і роботою дискредитують всю партію» [68, арк. 5]. Подекуди навіть сільські активісти протестували проти впровадження «лівацьких» методів спілкування із селянством. Наприклад, один з активістів с. Плехове Оржицького району на Полтавщині, колишній матрос, «активний учасник революційних подій 1917 р. ненавидів комуністів, часто вів розмови про Кронштадтське повстання, став ярим організатором автокефалії» [69, арк. 25].

У різноманітні типи антибільшовицьких настроїв був міцно вмонтований і релігійний чинник. Керівництву КП(б)У довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися «без достатньої обережності й підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів» [70, арк. 85]. Це шкодило «змицці з селянством» і потребувало від агітаторів розуміння того, що «для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості та побуту», пряме ж «руйнування релігії озлоблює маси», «допомагає утвердитися в думці про радянську владу як владу антихриста» [71, арк. 99-100].

Дослідниця О. В. Лисенко стверджувала, що наруга сільських активістів над релігійними віруваннями селянства зачіпала як внутрішній психологічний світ селянина (віра в бога, потойбічний світ як перспектива «вічного радісного життя», уявлення про справедливу побудову «світу на основі божих заповідей»), так і святі символи (ікони, хрести, церковні будівлі, священні могили) [72, с. 176]. Серед більшовицьких методів боротьби з релігійними

віруваннями чи не найбільше селян обурювало закриття церков у адміністративному порядку. Активісти глушилися над такими релігійними символами як «молитва», «таїнство сповіді» [73, с. 226-227].

На початку 1930-х рр. закриття церков набуває масового характеру. Однак, не маючи масової громадської підтримки, місцеві партійно-державні керівники намагалися максимально приховати результати таких акцій. О. Ігнатуша, наприклад, порівняв оприлюднену в журналі «Безвірник» статистику закритих церков з документами ВУЦВК [74, с. 234]. Згідно з інформацією журналу «Безвірник» у 1925 р. було закрито 46 церков, у 1926 р. – 28, 1927 р. – 58, 1928 р. – 97, 1929 р. – 136, 1930 р. – 234, 1931 р. – 350 [75, с. 40]. Але після аналізу документів ВУЦВК виявилось, що тільки за період з 1 жовтня 1929 по 1 жовтня 1930 рр. з дотриманням радянського законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них 260 православних храмів. Водночас без санкції ВУЦВК закрили 719 культових споруд. Найбільше церков було закрито в Центральній та Правобережній Україні – у Шевченківському окрузі – 225 храмів, Уманському – 118, Білоцерківському – 78, Кременчуцькому – 47, Київському – 42 [76]. Траплялися випадки, коли навіть окружне партійно-державне керівництво не було поінформоване про закриття культових споруд. Зокрема, Бердичівський окружком довідався про незаконне закриття 27 церков лише тоді, коли почалися так звані «куркульські волинки» [77, арк. 147].

Подібні методи антирелігійної політики в контексті операції з розкуркулення ще більше загострили конфлікт між українськими селянами та представниками місцевого партійно-радянського апарату. Голова ГПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі типову вимогу повсталих селян окреслив гаслом «Не чіпайте церкви» [78, арк. 20]. Також 3 березня 1930 р. В. Балицький у телеграмі генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору, інформуючи про виступи у Бердичівському окрузі, вказував, що селяни жадають «повернення дзвонів й у подальшому не втручатися в церковні справи села» [79, арк. 25]. У Тульчинському окрузі в лютому – березні 1930 р. лунали такі категоричні прохання: «Повернути будівлі

попам», «Ввести вивчення в школах слов'янської мови, щоб краще розуміти церковну службу» [80, арк. 63-64]. У с. Куренівці Чечельницького району на Вінниччині 18 березня 1930 р. загальні збори вимагали виселити вчителя, а в його будинок вселити священика. Було також підтримане клопотання про визволення арештованого священика [81, арк. 247]. У березні 1930 р. подібні вимоги висловлювали мешканці сіл Устя, Лугова, Джулинка, Кириївка та М'ягкохід. Селяни запропонували вчителям залишити будинки священиків і розпочати викладання Закону Божого. Були зафіксовані навіть бійки між віруючими та вчителями за звільнення житлових приміщень [82, арк. 82-85].

Варто зазначити, що в багатьох доповідних записках місцевих чекістів, голів райвиконкомів та секретарів райкомів КП(б)У представників духовенства називали «ідейними керівниками» волинок та повстань. Зокрема, секретар Бершадського райкому КП(б)У Сельцер вказував, що «попи, релігійні громади, церкви стали основними центрами організації сил, особливо куркульства, проти радянської влади, а різні секти стали за центр організації всіх відсталих темних сил, особливо жінок, для виступу на боротьбу проти радянської влади. В церквах проводили збори, дзвонили на сполох та ін.» [83, арк. 1].

Формально вище партійно-державне керівництво засуджувало силовий метод ліквідації релігійних осередків. Так, С. Косіор у листі до окружкомів і райкомів КП(б)У від 20 березня 1930 р. схарактеризував «перекручення» сільських активістів та місцевих партійно-радянських керівників в антирелігійній політиці як «нищість». Він акцентував увагу на шкідливості спроб місцевих керівників, користуючись репресивним складником суцільної колективізації, заодно максимально швидко вирішити проблему антирелігійної боротьби [84, арк. 141-148 зв.].

На нашу думку, активізації політичних переслідувань духовенства й віруючих в умовах суцільної колективізації кінця 1920-х – початку 1930-х рр. сприяло кілька чинників. По-перше, колективізація потребувала ідейно-політичної монолітності в сільському середовищі. Адже ЦК КП(б)У ще в 1920-х рр. констатував, що «українське село ще довго буде являти собою елемент

населення, на який комуністичній партії надто важко закріпити свій домінуючий вплив» [85, арк. 30]. Оскільки релігія розглядалася як альтернативне світобачення, а духовенство мало серйозний вплив на свідомість селянина, то, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, її слід знищити. Застосування пропагандистських та адміністративних методів у попередні роки не дало бажаних для більшовиків результатів. По-друге, репресії та адміністрування стосовно духовенства викликали небезпечну реакцію – збільшення кількості скарг у центральні органи влади від релігійних громад, співчуття стосовно репресованих священиків, причому навіть з боку атеїстів, «розпалювання фанатизму сільської релігійної маси». Останнє було вкрай небажаним для концентрації агітаційних та організаційних зусиль комуністів для проведення колективізації. По-третє, у суспільстві реально мала місце негативна оцінка заходів, ініційованих Й. Сталіним та його оточенням, щодо «соціалістичної реконструкції економіки», котра призвела до різкого погіршення соціально-економічного життя населення. Віруючі та духовенство, враховуючи масові репресивні заходи (розкуркулення, конфіскації, депортації, арешти, вбивства), інтерпретували більшовиків як представників «влади антихриста». Адже їх традиційне уявлення про «справедливий світ» та реалізація більшовицького гасла про «світле майбутнє» були діаметрально протилежними. У результаті ігнорування представниками місцевого партійно-державного апарату об'єктивних причин такої критики посилювався антагонізм, накопичувався компрометувальний матеріал, що давав підстави для розгортання репресій. По-четверте, теза Й. Сталіна про загострення класової боротьби в період будівництва соціалізму призвела до тенденційного трактування соціально-класової структури села напередодні колективізації. Усіляко підкреслювалася спільність класових інтересів духовенства та куркульства, їх непримиренна ворожість до колективізації та інших заходів радянської влади. Оскільки куркульство мало бути «ліквідоване як клас», то духовенству належало розділити аналогічну долю.

Однак вище партійно-державне керівництво СРСР та УСРР намагалося все ж переконати широку громадськість у необхідності силової ліквідації релігійних осередків. Для цього використали широкомасштабний судовий процес «Спілки визволення України». Ця справа повинна була відіграти ключову роль у роз'ясненні українському суспільству репресивних мотивів лідерів СРСР – УСРР стосовно представників окремих соціальних груп [86]. Голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці ЦК КП(б)У писав: «Організація об'єднувала антирадянськи налаштовану інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства» [87, арк. 185-186].

Фактично Й. Сталін, С. Косіор, В. Чубар «обрали» винуватців провалу більшовицької економічної політики. Координація процесу проходила на рівні політбюро ЦК ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У. Наприклад, 24 жовтня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило В. Чубарю погодити з ЦК ВКП(б) навіть публікацію повідомлення в пресі про «справу СВУ» [88, арк. 58].

Лідери СРСР та УСРР намагалися представити українському радянському суспільству розгалужену «буржуазну націоналістичну повстанську організацію», де ідеологічним підґрунтям було релігійне світобачення, а Церква відігравала роль морального авторитету. За «релігійну роботу» у «Спілці визволення України» начебто «відповідали» І. Карпович, К. Товкач, В. Чехівський. Тому зупинимося на використанні справи «Спілки визволення України» в контексті реалізації антирелігійної пропаганди.

Дуже цікавим є виступ захисника С. Б. Ратнера, який на засіданні 12 квітня 1930 р. пояснював: «На сьогодні, на 13-му році пролетарської революції, переможної ходи диктатури пролетаріату, коли робітничий клас, бідняцьке та середняцьке селянство й трудова інтелігенція всі сили поклали на те, щоб спільними зусиллями і спільними можливостями якнайшвидше підійти до повного здійснення соціалізму, ...перебудувати наше життя, наш побут на нових началах соціалізму, і тепер, коли всі зусилля докладаються до якнайкращого і якнайшвидшого здійснення п'ятирічки і проведення

колективізації сільського господарства, ...тут, у цьому залі для судових засідань, понад місяць витратили на те, щоб розібратися у справі про контрреволюційну діяльність підсудних» [89, с. 252]. Далі захисник вказав, що основні фігуранти справи власноруч написали сотні сторінок свідчень про «контрреволюційну діяльність», що стало особливістю цього відкритого судового процесу [90, с. 257]. Отже, логіка всього процесу демонструвала безперспективність найменшого спротиву ідеям соціалістичного перетворення, змушувала визнати віруючих та релігійні осередки як такі, що служать куркулям для збереження економічного панування на селі, заважаючи бідноті та середнякам розбудовувати колгоспи – основний чинник матеріального добробуту селян.

Одним із важливих напрямів звинувачення у справі СВУ стало поєднання політичної контрреволюції з релігійною. Як вважає Ю. І. Шаповал, саме фабрикація цієї справи мала, на думку її організаторів, поставити крапку в історії Української автокефальної православної церкви, остаточно знищити її морально й фізично. Організатори процесу наголошували на тому, що СВУ використовувала УАПЦ як «зброя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи», а більшості автокефального духовенства нібито притаманний «атеїзм» [91, с. 133-134].

Про роль судового процесу «Спілки визволення України» в посиленні антирелігійної кампанії свідчать численні директиви місцевого партійно-радянського керівництва. Як типову можна згадати, зокрема, директиву Тульчинського окружного комітету КП(б)У, підписану завідувачем агітаційно-масового відділу Скеберісом 2 квітня 1930 р., тобто тоді, коли процес «СВУ» вже наближався до завершення. Партійний чиновник вважав, що антирелігійна кампанія в 1930 р. проходила в умовах «посиленої моральної підготовки хрестового походу на СРСР та високого ступеня антирадянської діяльності церкви й усіх релігійних організацій в Україні». Їхню реакційну роль, на його думку, «підтвердив процес СВУ» [92, арк. 99].

У другій половині 1930-х рр. політичні репресії стосовно духовенства та віруючих лише посилювалися. Масові операції в 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна та його оточення, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» в СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога» - вони протягом 1930-х рр. постійно змінювалися з огляду на тактичні, політичні та економічні чинники. Тому до радянських концтаборів направляли нові соціальні й національні групи населення, а частину громадян розстрілювали [93].

Ставало все очевиднішим, що духовенство й віруючі були поставлені поза радянським суспільством. Лише в 1937 р. в Україні за неповною інформацією органами державної безпеки було репресовано 3970 осіб за звинуваченням у «церковній та сектантській контрреволюції» [94, с. 84]. Згідно з даними про оперативно-слідчу роботу органів НКВД УРСР з 2 червня 1937 р. по 15 січня 1938 р. було арештовано 8246 осіб «церковників», у слідчому провадженні знаходилася 141 особа [95, арк. 11, 22]. У таборах ГУЛАГу НКВД СРСР загинули визначні церковні діячі Чернігівщини – архієпископ Чернігівський Пахомій (Кедров), єпископ Ніжинський Дамаскін (Цедрик), єпископ Прилуцький Василій (Зеленцов), архімандрит Георгій (Смільницький), ігумен Смарагд (Чернецький), ігумен Єфрем (Кислий), ігумен Савватій, ієромонах Михаїл (Корма), ієромонах Іннокентій (Козько), священники Гавриїл Павленко, Іоан Смоличев, Іоан Лабунцов, ієродиякон Місаїл (Стішковський) та ін. [96, с. 24]

У 1937 р. в Очакові арештували «групу церковників» на чолі зі священником Х. Г. Господіновим, болгариним за національністю. На момент арешту священнослужитель проживав в с. Куцуруб Очаківського району. До групи також входили церковний староста Ф. Г. Данілов та активіст громади І. І. Дубина [97].

У грудні 1937 р. арештований житель с. Великий Кобелячок Ново-Санжарського району В. Старчак за «антирадянську агітацію». У минулому

«куркуль», він був «безприходним попом» і жив за рахунок «подаєння». Свідки стверджували, що в розмовах із селянами В. Старчак говорив: «Даремно ви відрікаєтеся від Бога, ви вірите в цих антихристів-більшовиків, а того не мислите собі, що скоро радянська влада впаде. Ви читаєте в газетах, який розкол стався в партії комуністів. Ви думаєте, що Тухачевський і Якір – вороги народу?» [98, арк. 2]. В. Старчака засудили до розстрілу.

Священика кладовищенської церкви м. Полтави О. Яковлева у грудні 1937 р. звинуватили «в релігійному фанатизмі, поразницькій антирадянській агітації». За словами свідка, після здійснення обряду хрещення дитини, О. Яковлев сказав: «Добре, що ви залишилися віруючими, не зважаючи на те, що служите цим хриstopродавцям-комуністам. Терпіти залишилося не довго, вони зараз в останній агонії, тому арештовують багато людей» [99, арк. 6]. Священика О. Яковлева за вироком «трійки» від 27 грудня 1937 р. також розстріляли.

Уже після припинення масових операцій згідно з постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. мешканку Ніжина Уляну Линник арештували 28 червня 1939 р. Їй інкримінували «зв'язок з чоловіком, який емігрував за кордон, та із висланим священиком Цуймановим» [100, арк. 3]. Хоча У. Линник винною себе не визнала, судова колегія Чернігівського обласного суду засудила її до 5 років ув'язнення в таборах та 2 років поразки в правах. У 1990 р. її, як і багато інших громадян, реабілітували [101, арк. 73].

Загалом наведені приклади є досить типовими щодо засудження пересічних віруючих громадян та духовенства. Вражає подібність висунутих звинувачень, ба, навіть, тотожність вербальних кліше в процесуальних документах, незважаючи на віддаленість округів, районів, населених пунктів. Серед тисяч архівно-кримінальних справ зустрічаються однакові негативні оцінки радянської влади («влада антихриста», «кінець світу», нелюдський, жорстокий режим), суцільної колективізації (експропріація, панщина), господарсько-політичних кампаній (вилучення коштів, грабїж), очікування війни (повалення більшовицької влади за допомогою інтервенції), участі

місцевих представників партійно-державного апарату в закритті церков, конфіскації релігійної атрибутики та церковного майна. Звичайно, слід мати на увазі, що така подібність зумовлена відомою практикою фальсифікації чекістами показів свідків та арештованих. Навряд чи селяни та духовенство обговорювали питання розколу партії чи ролі Л. Троцького й М. Тухачевського в опозиції до Й. Сталіна. Однак негативна оцінка сталінського економічного експерименту, його трагічні наслідки, силова ліквідація релігійних осередків, тобто те, що безпосередньо торкалося інтересів пересічних громадян, справді жваво обговорювали, часто лунали й різкі «антирадянські оцінки». Будь-яку критику влада сприймала як «державний злочин», котрий тягнув за собою масові арешти громадян. Очевидно, що віруючі сприйняли арешти як придушення масового спротиву більшовицькій владі. Однак, як показала практика, ішлося про бажання Й. Сталіна скористатися превентивними заходами – попередити потенційний спротив радянського суспільства, створити атмосферу страху за власне майбутнє.

Але чи змінилися вікові релігійні традиції та світобачення пересічних громадян? На це питання важко відповісти, адже неупереджених соціологічних досліджень органи влади не проводили. Проте окремі дослідники, аналізуючи різні за походженням джерела, зробили деякі висновки. Так, Ю. П. Зуєв писав, що в середині 1930-х рр. більше половини населення відійшло від релігійних традицій, інша частина продовжувала сповідувати обрану релігію. Дослідник так ранжував віруючих: переконані віруючі, формально віруючі, ті, хто вагався. Критеріями такої класифікації стали ступінь релігійності, зумовлений власною самооцінкою, повнота визнання релігійних ідей, глибина віри / переконання, послідовність стосовно дотримання культових норм та виконання обрядів, наявність релігійної мотивації в поведінці [102, с. 4-5]. О. Ю. Васильєва стверджувала, що найбільш чисельну групу представляли формально віруючі, а кількість осіб, що поділяла релігійні погляди, становила не менше половини від загальної кількості населення країни. Такий поділ, як пояснює дослідниця,

спричинений масовими переслідуваннями віруючих, котрі через побоювання арешту приховували своє релігійне світобачення [103, с. 7].

О. М. Ігнатуша, аналізуючи офіційну статистику щодо релігійних вірувань населення конкретних населених пунктів та архівні документи, також зробив кілька важливих висновків. По-перше, за його оцінкою, станом на початок 1930-х рр. понад 85 % сільського населення були віруючими, із них майже 52 % – жінки, третина віруючих – особи віком від 21 до 30 років, 45-50 % – неписьменні чи особи з нижчою освітою (при зростанні рівня освіти скорочувалася кількість громади) [104, с. 378, 387-388, 393, 396]. Статистика релігійності робітників показує, що вона мала значно нижчий рівень, але, на думку О. Ігнатуші [105, с. 418-420] та Н. Лебіної, (на прикладі м. Ленінграда) становила на кінець 1930-х рр. від 13 до 27 % у віковій категорії від 18 до 40 років, у віковій категорії старше 60 років понад 47 % робітників мали стійкі релігійні вірування [106, с. 142]. З-поміж причин збереження стійких релігійних симпатій, дослідники передовсім вказують на тісний соціальний зв'язок робітничого класу України з селом. Здебільшого це були робітники другого або першого покоління, які остаточно не розірвали зв'язок з селянською культурою і релігійними поглядами.

Перепис населення 1937 р., в опитувальні листи якого було внесене питання про релігійні вірування теж підтвердив низьку ефективність антирелігійної кампанії в контексті формування більшовицького світобачення громадянина. Так, із 30-ти млн. неписьменних громадян СРСР, старших 16 років, 84 % (або 25 млн.) визнали себе віруючими, а з 68,5 млн. письменних – 45 % (або більше 30 млн.) [107].

Отже, можна стверджувати, що більшість сільського населення України наприкінці 1930-х рр. так чи так дотримувалася традиційних релігійних норм. Рівень релігійності мешканців міста залежав від рівня освіти і залучення в радянсько-партійне середовище. Тому основна мета Й. Сталіна та його оточення – позбутися релігійного світобачення через державний терор – не була зреалізована, принаймні щодо більшості населення.

Певні зміни у ставленні держави до Церкви та віруючих спричинила агресія військ нацистської Німеччини 22 червня 1941 р. Із початком війни антирелігійна діяльність державних органів у формі агітаційно-масової пропаганди практично припинилася. По-перше, розпочалася перебудова агітаційно-пропагандистської роботи в умовах війни. По-друге, вищі ієрархи православної церкви виступили із закликами до боротьби з нацистами. Так, 22 червня 1941 р. митрополит Сергій (Страгородський) звернувся до пастирів і пастви Христової православної церкви з патріотичним зверненням і закликом боронити Батьківщину [108, с. 4]. Митрополит Ленінградський Алексій (Симанський) 26 червня 1941 р. теж поширив заклик до мирян виконати священний обов'язок.. Пропагандистську ефективність таких дій православних ієрархів, як це не парадоксально, засвідчили самі нацисти. У вересні 1941 р. в Києві за виголошення та поширення в церквах послання митрополита Сергія нацисти розстріляли архімандрита Олександра (Вишнякова) – настоятеля Миколо-Набережної церкви та протоієрея Павла Остренського [109, с. 44], у Сімферополі – протоієрея М. Швеця, диякона О. Бондаренка та ін. [110, с. 44].

Й. Сталін не заперечував проти такого варіанту втручання Церкви, адже з'явилася додаткова можливість активізувати широкі маси населення на боротьбу з ворогом. Послання розтиражували й у формі листівок переправляли на окуповану територію. Так, 12 березня 1943 р. заступник начальника Українського штабу партизанського руху І. Старинов доповідав ЦК КП(б)У: «Третім управлінням НКВД УРСР до нас направлені листівки-звернення духовенства до віруючих, які проживають на окупованій території УРСР, для розповсюдження їх в тилу ворога. Листівки ми вручимо для розповсюдження партизанським загонам, що формуються». Однак, перед їх розповсюдженням з текстом листівок ознайомився секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, який підтримав ідею їх використання в агітаційно-пропагандистській роботі. Тексти були підготовлені ще в грудні 1942 р. Листівки-звернення підписали митрополит Московський і Коломенський Сергій, митрополит Київський і Галицький Миколай (Ярушевич), старообрядницький архієпископ Московський

Іринарх, члени Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів М. Орлов, Я. Жидков, М. Голяєв [111, арк. 2-6].

Використання авторитету вищих ієрархів православних та протестантських течій було не випадковим. Донесення розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі та партизан свідчили про зацікавленість нацистської окупаційної влади в задоволенні релігійних потреб населення окупованих територій. Протягом нацистської окупації в багатьох областях були відкриті сотні православних храмів. Так, у Вінницькій області – 822, Київській – 604, Рівненській – 438, Чернігівській – 410, Полтавській – 347 [112, л. 159].

Досліджуючи типи настроїв населення окупованих територій України за документами органів державної безпеки, Р. Подкур виявив, що наростання релігійності населення чекісти пов'язували з діяльністю українських націоналістів та підтримкою місцевої окупаційної влади [113, с. 69-70]. До того ж пошук «українсько-німецьких націоналістів» дав несподівані результати: «велике повстанське підпілля ОУН» було виявлене навіть у такій області як Дніпропетровська. Заведену агентурну справу «Соборники» вдалося реалізувати «за допомогою вдалого вербування внутрішнього агента», – зазначалося в орієнтировці за підписом наркома НКВД УРСР О. Рясного обласним УНКВД [114, арк. 7-13]. Оцінюючи церковну політику окупаційної влади, нарком НКВД УРСР С. Савченко в доповідній записці від 17 липня 1942 р. зазначав, що окупанти зробили ставку на українську автокефальну православну церкву й навіть у східних районах УРСР прагнуть підпорядкувати УАПЦ парафії різних православних течій (тихонівців, обновленців, соборно-єпископців). «Адміністратор УАПЦ» єпископ Полікарп Сікорський заявляв: «Майбутнє українського народу тісно пов'язане з перемогою німецької держави» [115, арк. 31].

Нацисти навіть враховували «самосвятство» ієрархів УАПЦ, тому всю роботу проводили «через канонічно правильно висвячений єпископат». Чекісти також відзначили жорстке протистояння «тихонівців», священників Московського патріархату, які відмовилися підкорятися УАПЦ. У засобах

масової інформації окупаційна адміністрація вказувала, що духовенство Московського патріархату «частково гнуло спину перед більшовицьким урядом, а тепер бореться з автокефалізацією церкви на Україні». Аналітики з НКВД УРСР були переконані, що «попи і єпископи старої дореволюційної синодальної школи та кадри тихонівців» будуть найзапеклішими противниками окупаційної влади. Основною причиною цього конфлікту, що бачилася їм, були «націоналістичні устремління українських церковників» [116, арк. 26, 31-32].

В областях Правобережної України активна діяльність осередків ОУН, «Просвіти», завжди орієнтованих на українську православну церкву, найімовірніше, збігалася з бажаннями місцевого духовенства й населення. Священики проводили церковні служби українською мовою, яку добре розуміла переважна більшість населення. Очевидно, ці обставини сукупно уможливили висновок чекістів про активну націоналістичну діяльність духовенства. Так, начальник 4-го відділення 2-го відділу УМДБ по Вінницькій області капітан Леженко констатував, що під час нацистської окупації на території області було відкрито 840 парафій православної церкви. Існували дві єпархії – українська автокефальна (215 парафій, понад 150 священиків) і автономна слов'янська (230 парафій, 169 священиків). На території області, окупованій румунами, діяла «духовна православна консисторія Трансністрії» з центром у Тирасполі.

Особливу увагу чекісти приділяли автокефальному духовенству. На їхню думку, воно «було базою українських націоналістів і займалося протягуванням націоналістичних ідей у маси». Співробітників органів державної безпеки вважали за необхідне звернути увагу на той факт, що з 421 священика 157 були висвячені в період нацистської окупації, причому значна кількість останніх до війни працювала вчителями. Ці віруючі люди через неможливість в умовах сталінського режиму займатися пастирською діяльністю знайшли вихід служіння в освітній сфері. Однак, як тільки траплялася нагода, ставали священиками. У липні 1946 р. співробітники УМГБ по Вінницькій області зробили кількісні підрахунки зростання релігійності населення: 58,5 %

народжених дітей хрестили в церкві, 31,5 % громадян, що брали шлюб, вінчалися, 49 % померлих відспівували в церкві. Понад 16500 осіб брали активну участь у діяльності церковних громад [117, арк. 1-18]. Такі результати, на їх думку, були безпосереднім наслідком окупаційного режиму.

Про бажання Й. Сталіна залучити духовенство до активізації масового патріотизму та спротиву нацизму свідчать і певні вказівки, які фактично припиняли войовничу антирелігійну пропаганду. Через свого секретаря О. Поскробишева Й. Сталін «порекомендував О. Ярославському публічно відзначити «нову патріотичну позицію церкви». Згодом один із основних виконавців більшовицької антирелігійної кампанії підготував доповідну записку «Про ставлення релігійних організацій і церковних служителів до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз». Згодом була опублікована стаття «Чому віруючі люди проти Гітлера» під псевдонімом Кацій Адаміані [118, с. 78], тональність якої кардинально відрізнялася від решти антирелігійних статей О. Ярославського. У 1942 р. вийшла наступна його стаття про православного письменника й російського націоналіста Ф. М. Достоевського, у якій класик постав ненависником німців [119, с. 38].

Результати такого кроку вищого партійно-державного керівництва СРСР віруючі громадяни сприйняли позитивно. Так, житель с. Ремізна Чернівецької обл. Кожушанський вказував: «Коли радянська влада допомагає церкві, удосконалює її, створює школи, освіту, то вона наша цілком і повністю, і з божою допомогою ми будемо працювати для неї, будемо працювати по 12 годин і перевиконувати норми на 150 – 200 відсотків» [120, с. 79].

Однак, як окремі ієрархи, так і віруючі добре розуміли мотиви «потепління» в ставленні Й. Сталіна та його оточення до Церкви як інституції. Так, протоієрей Д. Константинов (під час війни офіцер Червоної Армії), під час зустрічі із західноукраїнським священиком пояснював йому причини впровадження нового курсу радянської влади щодо Церкви: «Більшовизм завжди буде антирелігійним, завжди буде непримиренним ворогом усілякої релігії... Тому говорити про те, що нова політика стосовно церкви серйозна, не

доводиться. Це тільки політичний трюк, зумовлений необхідністю» [121, с. 178].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники вже неодноразово зверталися до проблеми з'ясування мотивів зміни політики Й. Сталіна щодо Церкви. Так, зміни в більшовицькій політиці інтерпретували як «вдячність» за підтримку у важкі початкові роки війни, демонстрація жителям як окупованих районів, так і загалом населенню СРСР лояльності до традиційних релігійних вірувань. Дехто твердив про вплив зовнішньополітичного чинника (включення до декларації про створення ООН пункту про «свободу релігій», бажання керівництва СРСР відкрити «другий фронт» тощо) [122, с. 298].

Усі ці факти не до кінця пояснюють причини зміни сталінської політики. Якщо Й. Сталін бажав одержати підтримку Церкви в боротьбі з нацистами, то чому реальні переговори почалися не в період страшних поразок 1941 – 1942 рр., а 1943 р., коли Червона армія здобула перемоги під Сталінградом та на Курській дузі? С. Майнер вважав, що мотивація зміни більшовицького курсу полягала в бажанні Й. Сталіна вирішити цілий комплекс політичних проблем, у тому числі зовнішньополітичних. Зокрема, відновлення Патріархії як інституції РПЦ повинно було вирішити проблему ефективної адаптації радянської влади у визволених районах, республіках, що увійшли до складу СРСР у 1939–1940 рр., та на територіях, на які сподівався Й. Сталін при післявоєнному розподілі Європи. Національно-визвольні антирадянські рухи в Західній Україні, Білорусії, Прибалтиці, Польщі користувалися активною підтримкою духовенства. Отже, лояльна до сталінського режиму Церква повинна була сприяти Кремлю в ліквідації релігійного чинника в націоналістичному русі. Зовні демонструючи релігійну терпимість, ієрархи РПЦ повинні були або змусити священників до покори, або змістити їх з посад і позбавити впливу на паству. Проте, відновивши Патріархію для маніпуляції релігійними почуттями й поглядами населення СРСР, Кремль, на думку С. Майнера, не чекав такого сплеску релігійності на місцях [123, с. 78].

Аналіз організаційних кроків, проведених вищим партійно-державним керівництвом СРСР свідчить про нову хвилю цілеспрямованої політики маніпулювання Церквою для посилення «радянської» в СРСР та нівелювання впливу нацистського окупаційного режиму. Але кардинальних змін у правовому становищі Церкви та віруючих громадян не відбулося. Органи виконавчої влади залишали за собою всі важелі контролю над релігійним життям громадян. Духовенство й віруючих переконували в тому, що повна лояльність Кремля гарантуватиме можливості, хоча й обмежені, для реалізації традиційних релігійних вірувань.

Перетворення в 1940-х рр. Церкви на знаряддя більшовицької влади вирішило чимало політичних проблем. За словами М. Шкаровського, «для Й. Сталіна виявилось важливим перш за все створити видимість благополуччя в релігійному питанні, а за цією ширмою поставити Церкву під жорсткий контроль, вбудувати її в систему режиму своєї влади» [124, с. 204-205].

Формальна лібералізація державно-церковних відносин в СРСР мала суто тактичний характер і не зачіпала ідеологічних основ ставлення більшовиків до релігії, хоч і були відкриті духовні курси для підготовки священників, відновлені окремі монастирі, повернуті Церкві деякі культові споруди, з початку 1943 по березень 1948 рр. почали діяти 1297 православних церков [125, л. 8]. Але вже у вересні 1944 р. вище партійно-державне керівництво країни заявило про необхідність «посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду» [126, с. 256]. У «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії», який був надісланий у місцеві партійні організації в 1945 р., українські лідери наголошували: «Наша партія й уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а під час Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави. ... Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому, марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і тому повинна бути подолана» [127, арк. 28-30].

Тотальний контроль за релігійними осередками здійснювали створені згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. Ради у справах Руської православної церкви СРСР та союзних республік. Їх уповноважені в областях отримали повноваження на реєстрацію церковних громад, відкриття культових споруд, контроль поточного життя православних осередків [128, л. 2]. Для контролю за іншими релігійними конфесіями створили Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР та відповідні Ради при РНК союзних республік, які мали відповідних уповноважених при облвиконкомах [129, л. 38].

Релігійна ситуація повоєнної та постокупаційної України суттєво відрізнялася від ситуації на території Російської Федерації. По-перше, «релігійне відродження», спровоковане нацистською окупаційною владою, мало «націоналістичне забарвлення». Поряд з осередками РПЦ, протестантськими громадами відроджувалися парафії УАПЦ. По-друге, до складу УРСР увійшли західноукраїнські землі, де величезним авторитетом користувалася УГКЦ. Свою специфіку мала ситуація у відносинах з православною церквою на Буковині. Згідно з отриманими оперативними методами даними, «дуже багато священиків, дияконів і ченців відійшли з румунами. Священиків дуже мало в області (Чернівецькій. – Л.Б.) і вони обслуговують по 4-5 парафій» [130, арк. 12 зв.]. Також у 1944 р. уповноважений РСРПЦ в цій області зазначав, що облік духовенства, храмів і монастирів відбувається з величезними труднощами і насправді «По області є набагато більше церков, ніж їх зареєстровано» [131, арк. 18, 27].

Звичайно, що, ознайомившись з результатами обліку релігійних осередків в УРСР, більшовицьке керівництво було вражене статистичними відомостями. О. Бажан, використовуючи статистику РС РПЦ станом на липень 1945 р., зазначає: в СРСР налічувалося 10243 церкви та молитовні будинки, із них в Україні – 6072 (за іншими даними на 1 квітня 1946 р. – 6070 культових споруд) [132, арк. 40], що свідчить про високий рівень релігійності населення [133, с. 31]. Для порівняння – наприкінці 1930-их рр. у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Проскурівській областях не

залишилося жодної православної церкви. У Луганській, Полтавській і Харківській – по одному діючому храму. У Київській єпархії з 1710 парафій, що діяли до 1917 р., на 1940 р. залишилося лише дві, із 1435 священників залишилося лише троє [134, с. 909].

Лідери більшовиків розробили низку заходів щодо активізації антирелігійної роботи. Зокрема, 5 березня 1945 голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов запропонував Й. Сталіну план ліквідації УГКЦ, яку звинувачували в підтримці «українського націоналізму», «співробітництві з фашистами та Ватиканом» [135, с. 16]. Подібна доля спіткала віруючих та духовенство відродженої в умовах нацистської окупації УАПЦ. Частина духовенства, «покаявшись», повернулася до служіння в РПЦ, інша – отримала відповідні терміни ув'язнення, невелика група, головно ієрархи, емігрувала [136, с. 51].

Паралельно активізувалася поточна антирелігійна пропаганда в областях України. Так, 28 лютого–2 березня 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що обговорив питання «Про стан внутрішньопартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях» [137, с. 144]. На травневому 1946 р. пленумі лідери ЦК КП(б)У знову вимагали «поліпшити зміст природничо-наукової пропаганди» [138, с. 148].

Ініціативи ЦК КП(б)У підтримували в Кремлі. Й. Сталіну загалом імпонувала ініціатива місцевих керівників щодо активізації антирелігійної боротьби. Він не сумнівався в лояльності РПЦ, однак стійкість релігійних настроїв його дратувала. Так, Й. Сталін у 1947 р. радив новому секретареві ЦК ВКП(б), завідувачу відділу агітації та пропаганди М. Суслову «не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу», адже в сучасних умовах це питання було чи не найголовнішим [139, с. 341].

Одним із організаційних заходів, спрямованих на посилення антирелігійної пропаганди стало утворення 29 квітня 1947 р. згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1377 «Про Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань» товариства «Знання». Громадську організацію створювали на

базі Всесоюзного лекційного бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР, до складу якого входило Державне видавництво антирелігійної літератури, ряд великих музеїв, і Спілки войовничих безбожників [140, л. 2-3]. Товариство паралельно з партійними осередками цілеспрямовано займалося антирелігійною пропагандою. У його складі в 1949 р. була створена навіть спеціальна секція науково-атеїстичної пропаганди, лектори якої користувалися спеціалізованою літературою, що виходила масовими тиражами. Основний штат цієї секції складався переважно з колишніх «агітаторів-пропагандистів» Спілки войовничих безбожників з відповідним багажем «ідеологічної підготовки» і «більшовицьким світобаченням» [141, л. 19].

Велика увага спрямовувалася на ідейно-теоретичну підготовку кадрів уповноважених РСРПЦ в областях України. Так, у лютому 1948 р. програма семінару-наради в Києві передбачала таку тематику лекцій: «Маркс – Енгельс – Ленін про релігію», «Основні етапи розвитку РПЦ», «Сучасний стан РПЦ в СРСР і за кордоном», «Католицька церква і уніатство в СРСР», «Релігійні формування антидержавного і бузувірського характеру» та ін. [142, арк. 3-5].

На пленумі ЦК КП(б)У (травень 1948 р.) та на XVI з'їзді КП(б)У (січень 1949 р.) питання активізації антирелігійної пропаганди було одним з найважливіших питань ідеологічної роботи [143, с. 256]. Проте знову її основним завданням стала не агітаційно-роз'яснювальна робота, а силові механізми боротьби з діяльністю релігійних осередків. Архівні документи свідчать про типові факти насилля над духовенством та віруючими, вилучення культових приміщень, конфіскації церковного майна, обмеження релігійної діяльності, обкладання завищеними податками, примушення до підписання позик на значні суми, відмови дітям священників у вступі до вищих навчальних закладів. Як це не парадоксально, але водночас місцеві партійні організації вказували на зростання кількості комуністів, котрі брали участь у релігійних обрядах чи мали стосунок до їх проведення. У 1947 р. у зв'язку з цим розглядалися 349 персональних справ, а в 1948 р. – 629 [144, арк. 240-244].

Численні факти проявів релігійності серед населення, зростання активності релігійних громад щодо розширення мережі культових закладів підштовхнули вище партійно-державне керівництво до рішучих кроків. У Києві 14-15 грудня 1948 р. відбулася нарада обласних уповноважених РСРПЦ за участю Г. Карпова. Обласних уповноважених зобов'язали вивчити реальну релігійну ситуацію в областях. Зокрема, слід було виявити церковні осередки і виокремити з-поміж них ті, що були створені в умовах нацистської окупації, з'ясувати кількість священників та вакантні посади в парафіях, висвітлити кадровий склад духовенства, особливо висвяченого в період окупації, проаналізувати підстави для відкриття культових споруд, що діяли в той час [145, арк. 31]. Для зменшення кількості церковних осередків уповноважені Ради у справах РПЦ отримали наказ не сприяти відкриттю нових церков, реєстрації нових релігійних осередків [146, с. 342, 344].

Якщо смерть Й. Сталіна змінила загальнополітичний і суспільний клімат в СРСР, то на стосунках держави й Церкви це не позначилося. М. Шкаровський відзначав формальне зміщення центру *оприлюднення рішень* (виділення наше. – Л.Б.) щодо церковних проблем. Він писав: «Якщо для Й. Сталіна і В. Молотова в церковній політиці не потрібні були санкції органів ВКП(б) і в контактах з Патріархією вони підкреслено виступали від імені радянської держави, з 1953 р. питання цієї політики поступово переходять у сферу партійного впливу й пов'язуються з метою й завданнями атеїстичної роботи» [147, с. 347-348]. Центр *прийняття рішень* (виділення наше. – Л.Б.) не змінився – ним, як і в минулому, залишалося політбюро ЦК КПРС (з 1952 р. президія ЦК КПРС).

Уже у квітні 1954 р. М. Хрущов отримав спільну доповідну записку відділу пропаганди і агітації та відділу науки і культури ЦК КПРС «Про значні недоліки у природничо-науковій, антирелігійній пропаганді». У ній констатовано зростання кількості релігійних осередків (18 609), православних церков – з 3021 у 1940 р. до 13500 в 1953 р., наголошено на появі нових духовних навчальних закладів. Закцентована увага на активізації діяльності релігійних осередків усіх конфесій – зростання тиражу релігійної літератури,

усної пропаганди, збільшення кількості громадян, які відзначали релігійні свята [148, с. 80]. Так, за два тижні до Великодніх свят 1954 р., за свідченням уповноваженого РСРПЦ по Чернігівській області Ф. Репи, «магазини як гастрономічні, так і універмаги були переповнені селянами, які купували мішками хлібобулочні вироби, білий хліб, цукор, цукерки та інші продукти. У Великодню ніч усі церкви області були переповнені віруючими [149, арк. 39-41]. У доповідній записці вказано, що причиною такої ситуації стала недооцінка радянськими та партійними організаціями антирелігійної роботи як засобу «комуністичного виховання». Тому вже 7 липня 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення. Ця постанова зобов'язувала проводити антирелігійну роботу «систематично, з усією наполегливістю, методами переконання, роз'яснення та індивідуального підходу». Названі й основні її недоліки: незадовільне керівництво партійних організацій науково-атеїстичною пропагандою, недостатнє використання можливостей лекційної пропаганди, преси, кіномистецтва, культурно-освітніх закладів, знань наукової і творчої інтелігенції, послаблення атеїстичного виховання у шкільних та вищих навчальних закладах [150, с. 261].

Однак, як показала практика, місцеві партійно-державні керівники не були готові до агітаційно-пропагандистського та дискусійного методу роботи з духовенством і віруючими. За останнє двадцятиліття, упродовж якого формувалися більшість керівників партійно-державного апарату, вони засвоїли лише силовий метод антирелігійної пропаганди – «припинити», «закрити», «виключити», «вилучити», «конфіскувати», «покарати» тощо. Результатом виконання згаданої постанови стали тисячі листів від духовенства й віруючих зі скаргами на дії місцевого керівництва, адресовані вищим органам партійно-державної влади. Автори наводили приклади адміністрування, відвертих образ почуттів віруючих, втручання у внутрішні справи релігійних громад, незаконні конфіскації тощо. Порухення набули такого масового характеру, що через чотири місяці, 10 листопада 1954 р., було ухвалено нову постанову ЦК КПРС

«Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» [151, с. 448]. У подальшому партійні лідери намагалися постійно удосконалювати методи і форми антирелігійної роботи. Періодичні нові постанови ЦК КПРС та ЦК КП України тримали в «тонусі» місцеве партійно-державне керівництво. Так, у серпні 1957 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення», у якій ішлося про зміст і форми атеїстичної пропаганди, у жовтні 1958 р. – постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». В останній релігію інтерпретовано як реакційне явище, котре світова буржуазія використовує в боротьбі проти соціалізму [152, арк. 100]. 28 листопада 1958 р. з'явилася чергова постанова «Про заходи щодо припинення паломництва до святих місць», яка офіційно засуджувала релігійний фанатизм, а 12 лютого 1959 р. – наступний документ «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи її поліпшення» [153, с. 280].

Отже, у процесі аналізу численних директивних документів, які були підготовлені на ідеологічних засадах, сформульованих лідерами більшовицької партії, виявилось, що з року в рік в системі антирелігійної пропаганди фіксувалися ті ж прорахунки. На нашу думку, це свідчило про кризу в теорії і практиці реалізації настанов більшовицької партії стосовно боротьби з релігією, відсутність науково обґрунтованої бази пропагандистської діяльності упродовж 1918–1950-их рр. Антирелігійна пропаганда характеризувалася забюрократизованістю, кампанійщиною й формалізмом. У ній була відсутня системність ідеологічних форм роботи, впливу на пересічного громадянина. Її войовнича риторика не сприяла органічному сприйняттю населенням основних «матеріалістичних» ідей більшовизму. Нагнітання темпів ліквідації релігійних пережитків призводило до глибоких конфліктів з духовенством і віруючими. Як зазначало керівництво агітпропу ЦК КП(б)У, «справа не пішла далі постанов без значних наслідків». Альтернативою політико-ідеологічним методам залишалося насилля.

2.2. Функціонування органів державної безпеки як складника антирелігійної стратегії радянської держави

Ідею застосування насилля – політичного, фізичного, морального – в системі більшовицької влади сформулював В. Ленін: «Історія показала, що без революційного насилля неможливо досягти перемоги. Без революційного насилля, спрямованого на прямих ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів. А, з іншого боку, революційне насилля не може не проявлятися і по відношенню до хитких, невитриманих елементів самої трудящої маси» [154, с. 270].

С. Кульчицький зазначав, що в українському суспільстві «комунізм справді викликав незадоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків». Вчений звертав увагу на один з прийомів влади – пошук «ворогів народу», які шкодили комуністичному будівництву, тому «вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обійтися... Після знищення «ворогів народу» вони обіцяли масам світле майбутнє» [155, с. 3].

Одним з інструментів насилля та впровадження в життя політики вищого партійного-державного керівництва СРСР стали органи державної безпеки. Розширення меж компетенції, посилення прямого втручання органів державної безпеки в усі сфери життя суспільства було пов'язано з процесами внутрішнього розвитку як Комуністичної партії, так і держави загалом. Як наголошував один з відомих чекістів П. Судоплатов: «Без відповідного висновку ОГПУ–НКВД–МГБ про «фактичний стан справ», за висловом Леніна, керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики» [156, с. 16-17].

Утвердження диктатури Й. Сталіна, форсоване «соціалістичне будівництво», зовнішньополітичні та інші чинники рішуче впливали на діяльність ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКДБ–МГБ–КГБ СРСР. Всі економічні і

політичні проблеми та протиріччя інтерпретувалися Й. Сталіним та його оточенням як «протидія класового ворога». В залежності від ситуації Й. Сталін сам визначав «ворога» – це «верхівка буржуазної інтелігенції», «куркульство», «бюрократичні елементи, які стали агентами класового ворога», «духовенство» тощо. Найменші ідеологічні та теоретичні дискусії про шляхи соціалістичного будівництва сприймалися ним як створення «антирадянського контрреволюційного угруповання».

Духовенство та віруючі мали власну думку про перебіг соціально-економічних трансформацій. Вона впливала з релігійного світобачення, але не передбачала масованого насилля над особистістю та цілими соціальними групами. Більшовицькі лідери, зорієнтовані на швидку перебудову не лише економіки, а й світогляду, нетерпимо ставилися до альтернативних суспільно-політичних цінностей, тим паче до таких, що мали релігійне забарвлення. Тому органи держбезпеки були свідомо перетворені партією на інструмент боротьби з Церквою.

За радянської доби процес виникнення органів державної безпеки (ВЧК – ВУЧК) аналізувався винятково на тлі ліквідації контрреволюційних змов, придушення повстань і контрреволюційних заколотів [157, с. 248]. Дослідження здійснювалися за звичною схемою – постанова Компартії та уряду, заходи щодо її виконання. Наступні публікації з історії органів держбезпеки демонстрували досягнення у захисті пролетарської держави, на основі фактичного матеріалу доводили наявність «контрреволюційних змов» і реальність небезпеки «класових ворогів» з наступною героїзацією чекістів. Не заперечуючи існування реальних розвідувально-диверсійних мереж інших держав на теренах СРСР, варто зазначити, що у публікаціях часто увага акцентувалася не на них, а на внутрішньому ворогові: «куркульському бандитизмі», «буржуазному націоналізмі», «іноземних диверсантах, пов'язаних з місцевими націоналістами». Оприлюднюючи факти, автори зазвичай виокремлювали релігійний аспект у «контрреволюційних діяннях»: або

мотивацію злочину церковно-релігійного характеру, або фігурантів з числа віруючих чи духовенства.

Сучасні дослідники, використовуючи значно ширшу джерельну базу й нову методологію, внесли істотні корективи у з'ясування причин створення більшовицького «караючого меча». Так, Р. Подкур зазначав, що соціально-політична ситуація після жовтневого перевороту 1917 р. справді загрожувала більшовикам втратою влади. Але найбільшою загрозою стала не збройна контрреволюція, як твердили радянські історики, а саботаж усієї управлінської мережі колишньої імперії в листопаді–на початку грудня 1917 р. Тому первинним мотивом для створення ВЧК стала небезпека всеросійського страйку службовців.

Численні конфлікти та дискусії з політичними союзниками – лівими есерами – через різне бачення шляхів досягнення соціально справедливого суспільства, реальна загроза контрреволюції переконали більшовицьке керівництво у необхідності створення силової структури, підпорядкованої партії і здатної радикально вирішити проблему політичної опозиції [158, с. 32]. Російський історик С. Леонов, ознайомившись з організаційною частиною звіту ВЧК за перші чотири роки існування, процитував ту його частину, яка пояснювала появу політичного мотиву у створенні нового силового органу замість Петроградського Військово-революційного комітету, що безпосередньо керував боротьбою з контрреволюцією. У цьому звіті за підписом Мартіна Лациса зазначалося: «Першу боротьбу з контрреволюцією довелося винести на собі Петроградському Військово-революційному комітету. В числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітету доводилося в першу чергу стикатися з ними. А в них були свої «плакальники» у складі ВРК в особі лівих есерів. Останні сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова і друку для контрреволюціонерів. Для керівників Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немисливо вести боротьбу з

контрреволюцією. Тому висувається думка про створення нового органу боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих міркувань, 7 грудня (20 грудня за новим стилем – Л.Б.) Радою Народних Комісарів було прийнято ... постанову про організацію ВЧК ...»[159, с. 123-124].

Надалі, переконавшись у дієвості тимчасової ВЧК, створеної для вирішення локальної проблеми, лідери більшовицької Росії почали її інтенсивну розбудову. Цьому завданню були підпорядковані всі наступні кадрові перестановки й організаційні зміни ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–КГБ СРСР та її республіканських і місцевих апаратів. Протягом першої половини 1918 р. проходили численні реорганізації ВЧК, ішов пошук оптимальної організаційної структури для боротьби з «контрреволюцією» та політичними опонентами. Питання вдосконалення штатної структури обговорювалося на Першій Всеросійській конференції працівників ВЧК 11–14 червня 1918 р. Згідно рішення конференції була визначена наступна структура: голова ВЧК, заступники голови ВЧК, президія ВЧК, секретар; відділи – Іногородній (з підвідділами – інструкторським, зв'язку, інформаційним бюро, прикордонним, залізничним), по боротьбі з контрреволюцією, по боротьбі з спекуляцією, по боротьбі з посадовими злочинами [160, л. 201-205]. Також до ВЧК входили військовий штаб, контрольо-ревізійна комісія при ВЧК для контролю за повсякденною роботою співробітників, загальна канцелярія, господарський, комендантський, автомобільний відділи [161, с. 15-16].

На відділ по боротьбі з контрреволюцією покладалося основне навантаження по боротьбі з політичними опонентами більшовиків, у тому числі й православною церквою. Співробітники ВЧК, керуючись власним «революційним почуттям», «інформацією від пролетарського населення», розпочали масові арешти контрреволюціонерів. До вищих органів влади хлинув потік скарг на дії чекістів, які стали майстрами швидкого «слідства», вимагали розстрілу арештованих. Типовими стали факти розстрілів громадян лише за ознаками соціального походження. Для утримання контролю за процесом президія ВЧК 22 листопада 1918 р. створила єдиний слідчий відділ ВЧК.

На грудень 1918 р. припадає чергова реорганізація структури ВЧК. Зокрема, спочатку 23 грудня 1918 р. був створений Оперативний відділ для проведення арештів, обшуків, засідок за завданнями інших відділів. Потім згідно ухвали колегії ВЧК від 24 лютого 1919 р. був створений Секретний відділ для боротьби з «антирадянською діяльністю буржуазних і дрібнобуржуазних партій і груп», «ворожою діяльністю церковників і сектантів». Але практика показала слабку скоординованість дій Секретного та Оперативного відділів. Тому на Третій Всеросійській конференції 1–3 червня 1919 р. була підтримана пропозиція про створення Секретно-оперативного відділу ВЧК та відповідних підрозділів у місцевих апаратах. Першим начальником став М. Скрипник, а після його від'їзду до України О. Ейдук [162, с. 18].

У тексті циркулярного листа ВЧК № 2 від 1 жовтня 1919 р. згадувалося про створення *«при ВЧК підвідділу по духовенству для боротьби з існуючими антирадянськими течіями серед духовенства як православного, так й інших віросповідань»* [163, с. 144]. У 1919–на початку 1920-их рр. у ВЧК «церковну лінію та роботу по духовенству» координував В. Фортунатов. З травня 1920 по січень 1921 рр. керівництво перейшло до уповноваженого СОВ ВЧК по правих партіях і духовенству І. Шпіцберга, який з травня 1919 р. був також експертом VIII відділу НКЮ, з травня 1920 р. слідчим з особливо важливих справ VIII відділу НКЮ, з грудня 1920 р. юрисконсультом ВЧК, з січня 1921 р. начальником 7 відділення (робота по небільшовицьких партіях) СОВ ВЧК, брав активну участь у виявленні релігійних осередків, що були пов'язані в першу чергу з монархічними організаціями (кадети, октябристи, «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела» тощо) [164, с. 145].

На початку 1921 р. була проведена чергова масштабна реорганізація, в результаті якої були визначені оперативні підрозділи з розподілом переліку їх обов'язків. Так, наказом Адміністративно-організаційного управління від 14 січня 1921 р. було створене Секретно-оперативне управління ВЧК, до складу якого входили оперативний, особливий, секретний відділи. Очолив СОУ

В. Менжинський. У складі секретного відділу, відділення якого були спрямовані виключно на боротьбу з політичними опонентами більшовиків (анархістами, меншовиками, правими есерами, правими партіями, лівими есерами та іншими політичними і громадськими організаціями) було сформовано *6-те відділення (робота проти духовенства)*. З січня 1921 р. його очолював П. Валеїчик, з червня 1921 р. по травень–червень 1922 р. А. Рутковський. Отже, визначення «церковної лінії» у структурі таємної радянської спецслужби означало серйозність намірів вищого політичного керівництва щодо формування силового складника у стосунках держави і Церкви.

Штат 6 відділення у першій половині 1922 р. складався спочатку з 5, потім 8 осіб. Керівництво відзначало старанність і дисциплінованість співробітників, але змушене було констатувати їхню недостатню освіченість та низький рівень інтелектуального розвитку [165, с. 436]. У лютому 1923 р. спрямування 6-го відділення було дещо уточнене: «Церковники, тихонівці, «жива церква», «древньоапостольська церква». Згідно наказу Адміністративно-організаційного управління ОГПУ СРСР від 15 січня 1925 р. до згадуваних «ліній роботи» були додані «секти». Після чергового затвердження нового штату Секретно-оперативного управління ОГПУ СРСР 1 грудня 1929 р. «лінія» 6-го відділення у складі Секретного відділу стала іменуватися «церковники і сектанти всіх культів і течій».

Участь радянської спецслужби у «соціалістичній реконструкції» села спричинило нові організаційні зміни, покликані максимально використати силовий потенціал ОГПУ СРСР. Для оперативного реагування на швидкоплинні події під час колективізації, індустріалізації, реакції населення на соціально-економічні та культурні зміни у радянському суспільстві наказом ОГПУ СРСР № 95/94 від 5 березня 1931 р. у складі Секретно-оперативного управління інформаційний та секретний відділи були об'єднані у секретно-політичний відділ. У його складі було сформовано чотири відділення. *Співробітники 3-го відділення* займалися агентурно-оперативною роботою «по

церковниках усіх конфесій та сектантах, монархістах, фашистах, кадетських організаціях, колишніх жандармах, чиновниках, фабрикантах», займалися оперативним обслуговуванням міліції.

Після реорганізації ОГПУ СРСР в НКВД СРСР і створенні у його складі Головного управління державної безпеки у липні 1934 р. «церковна лінія» залишилася у компетенції 3-го відділення (з 24 квітня 1935 р. 8-го відділення) секретно-політичного відділу (боротьба з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами) ГУГБ НКВД СРСР. Штатний розпис відділу налічував 196 співробітників.

Про пошук оптимальної структури для початку масової соціальної чистки свідчать численні реорганізації структури органів державної безпеки СРСР другої половини 1930-х рр. Вже 25 грудня 1936 р. згідно наказу № 00411 НКВД СРСР відділам ГУГБ для конспірації були присвоєні номери: Секретно-політичний відділ став 4-м відділом ГУГБ НКВД СРСР. «Церковними справами» з 1 квітня 1937 р. опікувалося тепер 12-те відділення.

Наступні зміни нумерації для зручності дивись у додатку А.

Зміна нумерації відділень та відділів в межах одного управління вірогідно відбувалася через об'єднання структурних одиниць для оптимізації оперативної діяльності.

Аналізуючи структурні зміни, чітко простежуються періоди актуалізації боротьби вищого партійно-державного керівництва з Церквою. Так, якщо у 1918–1921 рр. духовенство і віруючі вважалися «антирадянським елементом» поряд з членами «антирадянських і контрреволюційних партій», то створення 6 відділення секретно-оперативного управління і подальше розширення кола оперативної розробки інших релігійних громад, «сектантів» свідчить про оцінку Церкви як одного з головних політичних опонентів більшовицького режиму.

Ситуація певним чином змінюється наприкінці 1920-х–початку 1930-х рр., коли завдяки оперативній діяльності (розколи, арешти, дискредитація духівництва, показові суди тощо) органів державної безпеки і

взаємодії виконавчих та партійних апаратів організаційні структури Церкви були розгромлені, віруючі та духовенство інтерпретувалися як «антирадянські елементи» у контексті спільного «контрреволюційного фронту».

Ситуація корінним чином змінилася, коли виникла необхідність у нейтралізації «окупаційного релігійного відродження», Української греко-католицької церкви, побоювання, що повоєнне пожвавлення релігійного життя може вийти з-під контролю вищого партійно-державного керівництва. У центральному та місцевих апаратах органів державної безпеки знову був створений окремий підрозділ для боротьби з релігійними громадами.

Ліквідація «гнізд церковної та націоналістичної контрреволюції», лояльна позиція РПЦ, створення нових контролюючих органів – Ради у справах Руської православної церкви та Ради у справах релігійних культів – спричинила ліквідацію спеціалізованого оперативного підрозділу МГБ СРСР і переведення «церковників» у ранг звичайних «антирадянських елементів».

Свідомо хронологічно пролонгуючи проблему в часі, наголосимо, що надалі увага до Церкви утримувалася в контексті посилення ідеологічної роботи, акцентуванні уваги вищого політичного керівництва наприкінці 1950-х–середині 1960-х рр. на активізації «імперіалістичних» та «ревізіоністських» сил щодо «ідейного розкладення радянського суспільства». Голова КГБ СРСР при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов констатував: «Пропагандистські центри, спецслужби й ідеологічні диверсанти, що приїжджають в СРСР, уважно вивчають перебіг соціальних процесів у країні і виявляють середовище, де можна було б реалізувати свої підривні задуми. Ставка робиться на створення антирадянських груп, розпалювання міжнаціональних конфліктів, пожвавлення церковників та сектантів» [166, с. 712]. Як наслідок було сформоване 5-те управління (боротьба з ідеологічними диверсіями) КГБ СРСР при Раді Міністрів СРСР, у складі якого діяв окремий 4-й відділ, що здійснював оперативну діяльність у релігійному середовищі.

Поставлені вищим партійно-державним керівництвом СРСР глобальні завдання щодо перебудови світогляду одночасно декількох поколінь населення СРСР та ліквідації релігійних громад виконувалися співробітниками органів державної безпеки практично беззастережно. Й. Сталін та його оточення були впевнені у надійності кадрового складу ОГПУ СРСР та його місцевих апаратів. Окрім системи кадрового добору кандидатів у чекісти (соціальний стан, ідеологічна лояльність, рекомендації комсомольської та партійної організацій, різного рівня службові перевірки), існували ще ряд чинників контролю за діяльністю поточної діяльності співробітників.

Зокрема, дослідники акцентували увагу на тому, що структура органів державної безпеки поділялася на дві складові: *адміністративну* (ГПУ – ОГПУ при РНК, НКВД, НКГБ, МГБ СРСР як органи державного управління) і *політичну* (наявність партійних осередків в апаратах органів державної безпеки, членство в РКП(б)–ВКП(б) більшості співробітників). Вже в 1923 р. в центральному апараті ОГПУ СРСР було понад 50 % комуністів, що становило рекорд серед апаратів інших наркоматів. Чекісти будували всю свою діяльність у відповідності до вказівок вищого політичного керівництва СРСР. Дієвим способом партійного впливу було входження керівників центрального та місцевого апарату спецслужби до складу партійних органів. Ф. Дзержинський, зокрема, входив до складу ЦК ВКП(б) і оргбюро ЦК ВКП(б), з червня 1924 р. – кандидат у члени політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів дуже часто обиралися членами відповідних місцевих партійних комітетів. О. Плеханов цитував Ф. Дзержинського, який закликав керівників-комуністів брати до уваги: «Чекіст може лише тоді бути борцем за пролетарську справу, коли він відчуває на кожному кроці підтримку з боку партії і відповідальних перед партією керівників». У свою чергу, звертаючись до чекістів він просив не забувати: «Ми тримаємося тільки на довірі партії». Ще одним прикладом своєрідного єднання та колективної відповідальності партійних та чекістських апаратів були так

звані «трійки», що під час «великого терору» здійснювали позасудові репресії [167].

Наступним чинником політичної заангажованості радянської спецслужби стала відсутність законодавчого акту, який би регламентував діяльність її центрального та республіканських і місцевих апаратів. Спецслужби діяли виключно в руслі партійних директив, виконуючи, за висловом Й. Сталіна, роль «караючого меча партії». Ще в лютому 1919 р. ЦК РКП(б) вказав, що надзвичайні комісії «...створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем» [168, с. 95]. А після обрання в листопаді 1927 р. голови ГПУ УСРР В. Балицького кандидатом у члени політбюро він роз'яснював керівному складу очолюваного ним відомства, що «...апарат ГПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через мою голову. Якщо є наказ стріляти у натовп, незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх ... Центральному комітету партії потрібен міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії» [169, с. 95].

Отже, природа і витоки жорстких форм суспільного антагонізму в період становлення більшовицької влади були зумовлені втіленням у життя класової ідеології більшовицької партії та необхідністю мати апарат насилля в суспільстві, де правляча партія не мала абсолютної підтримки. С. Кульчицький з цього приводу зауважив, що «органи насилля у вигляді ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС були безпосереднім продовженням партійних структур» [170, с. 14].

Використання терору як форми державного управління потребувало специфічного людського матеріалу, котрий би без страху і сумнівів виконував будь-які завдання партії. Офіційна радянська історіографія стверджувала, що серед співробітників територіальних органів державної безпеки абсолютну більшість становили комуністи з пролетарським соціальним корінням. Однак, статистичні дані 1922 р. свідчать, що, наприклад, у штаті Полтавського губвідділу ГПУ разом з чекістськими збройними формуваннями налічувалося 1435 осіб, з них тільки 549 комуністів. За соціальним походженням з 210 осіб,

які належали до керівництва губвідділу та оперативного складу, 30 походили з робітників, 36 – із селян, 100 – зі службовців. 42 – колишні учні та студенти, 1 – чиновник, 1 – колишній офіцер царської армії [171, арк. 14]. Зокрема, начальник Полтавського губвідділу ВУЧК–ГПУ Едмунд Лінде виріс у родині службовця, співробітники Чернігівського губвідділу В. Нахманович – шевця, С. Лабзов –столяра, Д. Рабинович –прикажчика мануфактури, М. Шнейдерман – кравця і т. д. [172, арк. 4, 8, 13, 20]. Секретний співробітник Миргородського повітового відділення ВУЧК А. Бунін до служби займався торгівлею [173, арк. 1-4]. Отже, ці дані спростовують пропагандистське кліше щодо пролетарської соціальної бази спецслужб.

Невисоким був і освітній рівень чекістів. Тривалий час серед них навіть побутувало хизування власним неуцтвом, як рисою, що відрізняла їх від буржуазії. Наприклад, у 1922 р. серед очільників та співробітників підрозділів Полтавського губвідділу лише 3 мали вищу освіту, 85 – середню, 87 – початкову, 27 – домашню, 10 – зовсім неписьменні. Голова ГПУ УСРР В. Балицький теж не мав закінченої вищої освіти і не володів жодною з іноземних мов, хоч і вказував у анкетах на знання східних мов. В. Балицький був вільним слухачем Лазаревського інституту східних мов, потім служив у складі корпусу російської армії у м. Тавріз (Персія), а далі працював на підпільній партійній роботі [174, с. 99-100]. Володіння іноземними мовами здебільшого залежало від національності співробітника. Наприклад, помічник коменданта Кременчуцького губвідділу ВУЧК німець А. Майзінгер, який народився в Ганновері, вільно володів німецькою, польською і російською мовами [175, арк. 1], співробітник для доручень оперативної частини Полтавського губвідділу грузин А. Цворіоні – грузинською і російською мовами [176, арк. 1]. На посади канцеляристів, секретарів, друкарок в апаратах органів держбезпеки часто зараховували жінок з гімназичною освітою, що видно з особових справ Н. Ротшільд [177, арк. 1], К. Добровольської [178, арк. 1], П. Диковської [179, арк. 1], В. Ростовської [180, арк. 1] та інших. Оцінити загальний рівень мовної грамотності чекістів дає можливість

ознайомлення з архівними документами-автографами, котрі належать до службової, нормативної, процесуальної документації спецслужб. Прикметними її рисами є абсолютний пріоритет вживання російської мови, незнання орфографічних та стилістичних норм правопису. Документи службового характеру українською мовою написані здебільшого розмовним суржиком.

Керівництво ГПУ України якщо й звертало увагу на необхідність поглиблення знань у певних галузях, то, передусім, підпорядковувало їх удосконаленню оперативно-слідчої майстерності кадрів. В. Балицький, роз'яснюючи на нараді підлеглим у липні 1937 р. чергові завдання боротьби з контрреволюцією, акцентував увагу на політичній мімікрії «ворога» в нових умовах. Тому, повчав він: «...щоб вести слідство, треба бути підкованим. Для цього треба читати не тільки партійну літературу, але треба й белетристику читати, щоб загальний кругозір був ширшим. Для цього взагалі треба бути значно культурнішими», щоб протиставити ворогу «більш тонку і ажурну роботу» [181, арк. 7-8].

Голова ГПУ констатував небезпечну тенденцію у поведінці оперативних співробітників – хизування власною всесильністю та безкарністю, що є закономірним наслідком тривалого використання органів держбезпеки в якості інструменту розправи над політичними супротивниками. Припускаємо, що керівництво країни було зацікавлене у збереженні невисокого культурно-освітнього рівня чекіста середньої і нижчої ланок системи, оскільки це полегшувало політичне зомбування кадрів. Зокрема, В. Балицький на згаданій нараді, всупереч висловленим вище закликам до посилення інтелектуального потенціалу, нагадав її учасникам, що «... ворог зізнається не тому, що ми такі розумні і здібні, а тому, що, коли він дивиться на тебе, а ти носиш високе в нас у країні звання чекіста, він відчуває за тобою силу радянської влади, диктатури пролетаріату, і він тобі зізнається» [182, арк. 8]. Таким чином, керівник відомства лише підсилював самовпевненість чекістів. До того ж, варто нагадати, що чекісти з часу створення органів ВЧК–ВУЧК отримували особливі права в умовах надзвичайщини, що міцно вкорінилися в наступні періоди радянської

влади. Так. у посвідченнях оперативних співробітників Полтавського губвідділу ВУЧК П. Масюти [183, арк. 2], К. Кручі [184, арк. 4], Г. Фраймовича [185, арк. 1] зазначалося про надання їм права арештовувати «підозрілих осіб», безкоштовно поза чергою давати телеграми, користуватися «прямим проводом», а всім радянським установам і командирам Червоної армії «надавати всіляке сприяння аж до застосування збройних сил».

Кадрова селекція, що базувалася на класових принципах, тільки з часом, переважно під впливом зовнішньополітичних факторів почала зазнавати корекції, коли й самі більшовики змушені були визнати кризу якісного складника у лавах ВЧК. Вже 4 липня 1919 р. В. Ленін у записці до М. Лаціса дає вбивчу характеристику діяльності українських чекістів: «...на Україні ЧК принесла тьму зла, будучи створеною занадто рано і впустивши в себе тих, хто примазався» та вимагає негайної чистки її рядів [186, с. 338]. Відповідь М. Лаціса гранично відверта, а відтак цинічна: «Все наше нещастя в тому, що ні з чого будувати На Україні зібралися ті співробітники, яких ми викидали в Москві як малоприслатних і малонадійних» [187, арк. 295]. До Харкова з огляду на критичний стан моменту виїхав особисто Ф. Дзержинський, що зайвий раз указує на повну підпорядкованість українських державних структур більшовицькій Росії [188].

У відповідь на стурбованість В. Леніна розпочалася кампанія кадрових чисток губвідділів згідно з циркуляром ЦК РКП(б). У документі визнавалася наявність серед чекістів «елементів, що скомпрометували себе», однак вони спрощено трактувалися як «різного роду авантюристи, політичні спекулянти і взагалі любителі нагріти руки», обивателі, котрі «не втратили зв'язків з ворожим нам класом». До того ж наголошувалося на епізодичності таких явищ. Однак масштаби першої чистки та численні факти переконують у зворотному, а перед спеціальними комісіями з чистки особового складу губвідділів висувалося завдання: «... очищення органу революційної репресії від сміття» [189, арк. 26]. У результаті масової кампанії десятки чекістів були звільнені з посад і переведені на господарську роботу чи у виконавчі органи влади.

Звільнені з різних мотивів співробітники згідно зі спеціальними відомчими наказами 1924 – 1925 рр. підлягали особливому обліку запасу ОГПУ СРСР і за потреби знову поновлювалися на службі. При цьому, з 5 тисяч звільнених на обліку перебувало всього 156 чоловік, тоді як потреба в заповненні вакансій сягала 3 тисяч [190, л. 2, 5].

Особовий склад надзвичайок формувався, здебільшого, з людей молодого віку. Середній вік чекістів у 1920-х рр. становив 25-30 років. Характерним прикладом може бути Полтавський губвідділ, де в 1922 р. налічувалося 110 співробітників віком від 18 до 25 років і 70 – від 25 до 30 років [191, с. 47]. Переважна більшість з них мала ранній досвід участі в революційній боротьбі й організації терористичних актів. Віковий фактор у системі органів ВУЧК в роки «червоного терору» сприяв розвитку непоправних деформацій людських особистостей, девальвації загальнолюдських цінностей, зрештою, й самого людського життя. Стурбованість керівництва служби знайшла відображення в наказі ВУЧК № 73 від 22 липня 1921 р. Автори документу зауважено намагаються пояснити, чому вкрай небажано брати на службу молодь до 18 років, а дещо старшу – тільки в індивідуальному порядку. Молодь, мовляв, «надзвичайно вразлива у своїй психології, незміцніла ні ідейно, ні психологічно, потрапляє в обстановку ..., що діє розкладницьки й на дорослих працівників. ...Використання членів Комуністичної спілки молоді в розвідувальних апаратах, в якості секретних співробітників і освідомлювачів, в якості комісарів при обшуках і т.д. ще більше загострює кепські сторони роботи в ЧК для молодих товаришів» [192, арк. 39-39 зв.].

Які саме «кепські сторони» малися на увазі, стає зрозумілим з інших документів. У роки «червоного терору» і громадянської війни головним критерієм оцінки чекіста була кількість викритих і знищених ворогів революції. Так, після ліквідації в Криму у грудні 1920 р. понад 12 тисяч осіб за підозрою в «контрреволюції» начальник Центрального управління надзвичайних комісій УСРР В. Манцев писав Ф. Держинському: «Тепер після Криму, ймовірно, і я

дістану прізвисько «кривавий». Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне» [193, с. 68].

Інформація про свавілля і знущання чекістів масово надходила з місць. Наприклад, внаслідок перевірки скарги, що надійшла з Миргорода в грудні 1921 р. був розстріляний голова повітової ЧК «за пияцтво, грабежі, нелюдські знущання і розстріл селян» [194, арк. 41]. У тому ж році за посадові злочини «без права вступу в ЧК і особливі відділи» колегією полтавського губвідділу ВУЧК були звільнені С. Мосін і Н. Тулінов [195, арк. 1], а згодом І. Еберман і В. Кобрін [196, арк. 6-6 зв.]. Останні під час обшуку в помешканні громадянки Х. Куцової привласнили її майно і гроші, при цьому погрожуючи арештом і розстрілом. Про одного з «героїв» перших років діяльності радянських спецслужб С. Саєнка згадував С. Мельгунов. Після відновлення радянської влади у Харкові в січні 1919 р. Саєнко наводив жах на жителів міста, власноруч здійснюючи у камерах тортури і криваві страти ув'язнених [197, с. 25-26].

Практика садистського «вибивання» свідчень обвинувачених набула своєрідної досконалості в роки «великого терору». Полтавець К. Ляшенко в 1938 р. спробував донести жахливу правду до Й. Сталіна в листі, який був перехоплений під час перлюстрації і долучений до його кримінальної справи. Заарештований пише, що його били ніжкою від стільця, дубовою лінійкою, чобітьми, змушувати сидіти на кутику стільця і стояти на одній нозі, позбавляли сну, а також «виконувати такі речі, про які соромно писати в заяві» [198, арк. 70]. Священик церкви Третього кладовища м. Одеси Іоанн (Крижановський), який був заарештований у березні 1931 р., під час перевірки підстав для його арешту у протоколі від 21 жовтня 1958 р. свідчив: «Під час досудового слідства я сидів на стільці протягом трьох діб, не встаючи з місця, біля мене стояв вартовий. Я намагався причесати волосся, за що вартовий вдарив мене прикладом в плече і голову, мені стало погано, потемніло в очах» [199, арк. 1065].

Співробітник ГДА СБУ О. Лошицький опублікував низку документів про ведення слідства співробітниками УНКВД по Полтавській та Вінницькій

областях, що розкрили систему допитів в умовах «великого терору» [200, с. 183-227]. Наявність однотипної поведінки слідчих під час допитів областей Правобережної та Лівобережної України свідчать про загальну тенденцію у проведенні масових операцій 1937–1938 рр., широке застосування тортур до арештованих громадян.

У Полтавському управлінні НКВД фізичні тортури як метод «обробки арештованих» всіляко заохочувалися у період «великого терору», коли УНКВД у Полтавській області очолював О. Волков. Вражаючі факти були оприлюднені його співробітниками на закритих партійних зборах, що тривали упродовж п'яти днів з 2 по 6 січня 1939 р. На порядку денному стояло тільки одне питання «Про викривлення в роботі УНКВД». Численні оратори змалювати вражаючу картину тотальної фальсифікації і фабрикування слідчих протоколів і спецповідомлень, наводили приклади катувань у практиці ведення допитів та неадекватної реакції Волкова на відповідні скарги тощо. Практика побиття і тортур застосовувалася до всіх без винятку категорій арештованих [201, арк. 1-91].

Такий тип поведінки, який супроводжується агресією і садизмом, знайшов пояснення в працях сучасних психологів. Відомий російський дослідник Леонід Китаєв-Смик, автор концепції «бойового стресу», стверджував, що війна і супутнє їй кровопролиття збуджує зоантропоморфні інстинкти людини, провокує первісну жорстокість як необхідну умову виживання. Однак, учений і його послідовники розглядають проблему як соціально зумовлену, вказують на відповідальність держави за розв'язання конфліктів, у процесі яких підвищується затребуваність певних категорій людей, в тому числі маргіналізованих, з особливими психофізіологічними властивостями [202, с. 98-102].

Деактуалізація принципів гуманності руйнувала не тільки мораль, але й психічне здоров'я виконавців кривавих розправ. Матеріали Полтавської губерньської контрольної комісії, яка вивчала у 1924–1925 рр. стан партійних організацій окружних відділів ГПУ УСРР, демонстрували вражаючу картину

масштабів пияцтва, самогубств, етичного нігілізму, побутових злочинів на ґрунті пияцтва тощо. Майже кожний чекіст констатував у ході співбесід наявність «розладу нервової системи» внаслідок участі в масових розстрілах та «специфічних умов роботи в ЧК». Окремі з них поводитися зухвало й грубо навіть з членами комісії. Так, начальник Прилуцького окружного відділу ГПУ І. Ковальов у відповідь на питання неодноразово кидав: «Які у вас є підстави задавати мені такі питання?... Мене не проведеш, я – чекіст». Привертає увагу поблажливість членів комісії до очевидних аморальних рис у поведінці чекістів та вчинених ними порушень. Красномовною є ухвала стосовно одного з них, В. Шерстньова: «За часті випивки підлягав би виключенню з рядів партії. Але, враховуючи його робітниче походження, революційні заслуги і думку про нього членів осередку як акуратного і дисциплінованого члена партії і що нервово він дуже виснажений – в партії залишити» [203, арк. 28].

Тривожні тенденції, пов'язані з морально-етичною атмосферою в чекістському середовищі, констатували місцеві органи Робітничо-селянської інспекції. Так, на ґрунті «морального розкладу (пияцтво, статева розбещеність) 2 березня 1931 р. у нетверезому стані став самогубцем співробітник Конотопського окрвідділу ГПУ Ханкевич. У п'ятиці, котра передувала самогубству, замішаний ще один відповідальний працівник ГПУ». З масовим пияцтвом серед керівного та рядового складу чекістів зіткнулися члени партколегії Полтавської губернської контрольної комісії, що в 1924 р. перевіряли роботу партійних осередків окружних відділів ГПУ УСРР. Догани і пропозиції «категорично позбавитися» цієї згубної пристрасті були записані у висновках щодо Е. Лінде, Б. Розенберга, В. Шерстньова та ще 53 співробітників [204, арк. 1-3]. В. Шерстньов визнав, що «пияцтво компрометує і партію, і органи влади», однак мотивує залежність від згубної звички тим, що «специфічні умови роботи в органах ЧК сильно підірвали нервову систему», зізнається членам партколегії у неодноразових «обіцянках собі не пити, але не може втриматися», розкаюється, навряд чи щиро, оскільки сам констатує безуспішність попередніх профілактичних бесід з ним. Контрольні комісії з

підозрою ставилися до співробітників, серед членів родини яких зустрічалися особи духовного походження. Наприклад, спецперевіркою Полтавського управління НКВД в 1939 р. щодо співробітника М. Криворотова було встановлено, що його дружина є донькою дяка. Були проведені допити жителів с. Костромка Дніпропетровської області, котрі знали дяка Назаревського [205, арк. 102, 103-104].

У постреволуційному суспільстві чекісти належали до радянської соціальної еліти. Навіть в умовах господарської розрухи, фінансової кризи їх матеріальне забезпечення завжди було порівняно кращим. До того ж у перші роки радянської влади чекісти займалися як санкціонованими, так і несанкціонованими реквізиціями. Їм дозволялося під час обшуків вилучати понаднормові запаси продуктів у населення (у 1920 р. дозволялося тримати в помешканні не більше, ніж пів пуда борошна, 5 фунтів сала, 2 фунти цукру, 3 фунти солі, 10 коробок сірників, 0,5 фунта тютюну тощо). Однак вони не поспішали розлучатися з конфіскованим майном. Зокрема, полтавські чекісти неодноразово отримували нагадування від губревкому про здачу конфіскаату [206, с. 23] та були помічені у спекуляції продуктами харчування [207, арк. 22-25].

Натомість Ф. Дзержинського дратували щедрі подарунки, які періодично надсилали йому місцеві керівники. Так, 14 січня 1921 р. він передав у лікувальний відділ ВЧК посилку від голови ЧК Азербайджану Хандалова, в якій були 7 пляшок коньяку й вина та 4 банки чорної ікри. Невідомо, за яким призначенням їх використали, але записка-відповідь Ф. Дзержинського голові ЧК Азербайджану була сердитою: «... Не слід Вам як Голові ЧК і комуністу, ні мені, ні будь-кому іншому надсилати такі подарунки» [208, л. 1-3]. Але практика завуальованого хабарництва не тільки не була припинена, а й набула нових імпульсів та форм. Майбутньому наркому НКВД М. Єжову довелося, наприклад, пояснювати секретареві ЦК ВКП(б) Шкірятову, яким чином у 1934 р. він отримав у подарунок від начальника УНКВД по Полтавській області Бергавінова хутро білки на пошиття шуби. У пояснювальній записці він

мотивував свій вчинок докором наркома НКВД Г. Ягоди, котрий звернув увагу на легке пальто М. Єжова та нагадав, що держава витрачає на його лікування гроші, а той себе не береже [209, л. 22-25]. Про розгульне життя й аморальну поведінку вищого керівництва органів держбезпеки дослідники також опублікували значну кількість документів [210]. Інформація про пияцтво та статеву розбещеність не особливо хвилювала Й. Сталіна. Хабарництво, розкрадання коштів, бенкети підлягали осуду лише тоді, коли Й. Сталін вилучав керівника із свого оточення. Тоді й виявлялися під час конфіскацій сотні одиниць одягу, пляшок вина, порнографічні фотокартки та фільми, сервізи, дорогоцінності тощо [211, с. 40].

Не відставали від московських керівників їх республіканські підлеглі. Начальник Одеського окрвідділу ГПУ Ю. Перцов витрачав значні державні кошти на артистку-коханку. Керівники центрального апарату ГПУ УСРР та обласних відділів «преміювалися» поїздками до Стамбулу, звідки привозили контрабандою дефіцитні товари. Для доставки дефіциту навіть використовувалися зв'язкові Іноземного відділу ОГПУ СРСР. В. Балицький особисто підписував телеграми про заборону митного догляду окремих осіб [212, с. 196-197]. Отже, аскетичні принципи Ф. Дзержинського не лише не прижилися у середовищі керівників та співробітників органів державної безпеки, а й набули істотної деформації.

Незважаючи на економічні труднощі, в республіці запроваджувалася система державного забезпечення партійної номенклатури, до якої належали і високопосадовці органів державної безпеки. Система державних пільг і заохочень торкнулася всієї спецслужби. Про це йшлося в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р., прийнятій по доповіді голови ГПУ УСРР В. Балицького. У ній, зокрема, наголошувалося на недопущенні «зменшення ... на Україні кількості гласних співробітників ГПУ», з цією метою слід «тримати курс на підвищення зарплати працівникам ГПУ ... у порівнянні з уніфікованою зарплатою інших відомств», що необхідно мотивувати їх ненормованим робочим днем і напруженим режимом роботи, значно збільшити обсяги і якість

надання санаторно-курортного лікування «внаслідок зношеності і хворобливості співробітників», прирівняти їх «у партійному відношенні (прийом в партію, стаж і т. п.)» до командирів Червоної армії [213, арк. 55, 209]. Зрозуміло, не всі в однаковій мірі могли скористатися матеріальними благами, насамперед, рядовий оперативний склад. Окремі з них у приватному листуванні нарікали на матеріальні труднощі, перевантаженість, ослаблений стан здоров'я, що потребував посиленого харчування [214, л. 1-10].

У 1930-х рр. в органах держбезпеки, здається, вже остаточно втратила навіть декларативну актуальність «Пам'ятка співробітника ЧК» 1918 р. за підписом Ф. Дзержинського, котра закликала їх дотримуватися встановлених норм [215, с. 14]. Підтвердженням цього стала й особлива практика притягнення до відповідальності чекістів за допущені порушення. Вони несли політичну відповідальність тільки перед партійними органами. Останні виводили їх із правового поля, культивуючи невиправданий лібералізм до порушників «радянських законів» і провокуючи ескалацію насилля і безкарності [216, арк. 187]. У 1931 р. партколегія ЦКК настійно рекомендувала райкомам партії і районним контрольним комісіям «проявляти необхідне співчуття і максимальну обережність» при притягненні до відповідальності співробітників ГПУ, мотивуючи це «особливими умовами їх роботи» [217, арк. 1].

Система пільг і особливий статус у державі сприяли утвердженню кастовості чекістів. Пропагандистська метушня навколо їх винятковості у суспільстві спричинила хизування голови ГПУ УСРР В. Балицького у виступі перед учасниками наради працівників наркомату юстиції в липні 1935 р. Доповідач визнав, що спільно з органами прокуратури і юстиції чекісти «...попрацювати дуже добре і дуже міцно», але при цьому «... ніколи всієї слави виявлення злочинів не брали тільки на себе» [218, арк. 11-11 зв.].

У поведінці рядових співробітників, як правило, теж проявлялося демонстративне хизування власною всесильністю перед іншими категоріями працівників установ і підприємств, що викликало, з одного боку, негативну

реакцію, з іншого, сіяло страх і приниження людської гідності. Ці риси ставали надто рельєфними, щоб їх не помічати, і 8 травня 1933 р. під грифом «Таємно. Не для друку» Й. Сталін надіслав інструкцію партійно-радянським працівникам, органам ОГПУ СРСР, суду і прокуратури про необхідність «впорядкування репресій», позаяк «арештовують усі, кому не лінь», а органи ОГПУ СРСР «втрачають почуття міри і часто проводять арешти без будь-яких підстав, діючи за правилом «спочатку арештувати, а потім розібратися». Й. Сталін висловив застереження, що «адміністративно-чекістські операції органів ГПУ і міліції» зводять «до нуля вплив нашої партії на селі» [219, арк. 1]. У даному випадку не йшлося про дотримання «радянської законності» чи припинення репресій. Понад усе Й. Сталіна хвилювала санкціонованість усіх арештів, які здійснювали співробітники органів державної безпеки задля стабільності диктатури й убезпечення політичних лідерів ВКП(б) від загрози політичної змови. Жорсткий контроль політичного керівництва над органами державної безпеки був головною умовою.

Усі сукупні фактори спричинили формування особливої корпоративної етики чекістів, яка, зокрема, виключала будь-яку гласність чи дискусії в оцінці внутрішньої ситуації. Так, коли в 1932 р. відбулося зміщення з керівних посад в ОГПУ СРСР С. Мессінга, Ю. Євдокимова, Л. Бельського, які виступили з критикою стилю керівництва Г. Ягоди, ЦК ВКП(б) ухвалив цілком таємну постанову, що зобов'язувала секретарів ЦК республік, крайкомів і обкомів роз'яснити лише «вузькому активу співробітників ГПУ причини останніх змін у керівному складі ОГПУ». Вище політичне керівництво намагалось уникнути розголошення самого факту найменших дискусій щодо доцільного чи не доцільного використання органів державної безпеки. Віра у непогрішимість чекістів, керованих партією, – це один із міфів радянської доби. Поява внутрішньої, хоч і слабкої та вельми умовної опозиції, була небажаним явищем. ЦК ВКП(б) був стурбований тим, що з'явилися «розмови і нашіптування про внутрішню слабкість органів ОГПУ і неправильність лінії їх практичної роботи», однак кваліфікує їх як «чутки, що йдуть, поза сумнівом, з ворожого

табору і підхоплені через глупство деякими горе-комуністами». Тому «вузькому колу чекістів» пояснили, що «... вони (вищі посадовці ОГПУ СРСР. – Л.Б.) розхитувати залізну дисципліну серед співробітників ОГПУ» [220, арк. 11-11 зв.].

Більшовицька партія визначала політичні та моральні пріоритети, якими керувалися спецслужби у виборі об'єктів професійної уваги, виробленні форм і методів нейтралізації чи ліквідації певних загроз. Пропагандистськими засобами свідомо творився міф про ідеального чекіста-патріота, афористично охарактеризованого першим головою ВЧК радянської Росії, «залізним» Феліксом Дзержинським, як людини «з гарячим серцем, холодною головою і чистими руками», а самого Дзержинського сучасники називали «лицарем революції». Не менш пафосно висловився про фахові якості чекіста секретар партійного осередку Полтавського губернського відділу ВУЧК І. Миронов: «Український чекіст повинен мати особливий нюх і, вийшовши вранці на вулицю, повинен встановити, чим пахне місто» [221, арк. 8].

В другій половині 1930-их рр. вищим партійно-державним керівництвом СРСР та України активно формувалася громадська думка про активну і справедливу боротьбу органів державної безпеки у боротьбі з «шкідниками» та «контрреволюціонерами». Про це наголошував ще Ф. Дзержинський, який вказував, що органи держбезпеки очікує «... довга вперта боротьба, поки не будуть придушені остаточно наші білогвардійці, меншовики та інші контрреволюціонери» [222, с. 125], йшлося з трибун нарад, пленумів ЦК, що стосувалися діяльності органів державної безпеки у боротьбі з «контрреволюцією», «шкідництвом», «ворогами народу». Автори газетних статей називали чекістів «захисниками першої у світі соціалістичної держави», «борцями із ворогами народу», «охоронцями інтересів радянського народу», що забезпечує їм повагу населення. Стверджувалося, що чекістська робота «важка» і «небезпечна», вимагає «політичної пильності», «сміливості», «всебічної уваги», тому «партія завжди направляє найкращі кадри в ОГПУ–НКВД». Справді, як засвідчують документи, переважна більшість чекістів потрапляли

на службу за рекомендаціями губкомів партії [223], а О. Балона-Орлова рекомендував «голова ВУЦВК тов. Петровський» [224, арк. 5].

Вище партійно-державне керівництво особливо підкреслювало почесність роботи чекіста. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов на засіданні Президії ЦВК СРСР 27 липня 1937 р. наголосив: «Робота в органах НКВД вже є нагородою сама по собі, оскільки народ довіряє тобі цю найгострішу ділянку захисту інтересів усього Радянського Союзу. Звідси і вимоги народу до співробітника НКВД найвищі. І найпершим священним нашим обов'язком стало – це виправдання цієї довіри» [225, с. 25].

Виступаючи 20 грудня 1937 р. на святковому засіданні у Великому театрі, присвяченому 20-річчю органів держбезпеки, член політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян відзначав, що НКВД – «організація найбільш близька нашій партії і всьому нашому народові. Вони – один із авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського народу від всіляких ворогів» [226, с. 29]. Завдяки передбачливості Й. Сталіна та керівництва партії, які «кадрово укріпили органи НКВД», чекісти не дають «втратити класову пильність» [227, с. 36]. Причини успіху важкої та небезпечної роботи НКВД, особливо в 1937 р., полягали, за оцінкою А. Мікояна, у масовій підтримці народних мас. Він стверджував, що населення довіряє органам НКВД і на підтвердження навів декілька прикладів народної допомоги у виявленні «фашистських шпигунів, шкідників та контрреволюціонерів» [228, с. 37].

Ще однією рисою, яку варто відзначити у формуванні чекістських кадрів 1920–1950-их рр. – це випробування владою. Жодний із виконавчих органів не давав такого відчуття всесильності від необмеженості влади. Але водночас людина потрапляла в систему, де було заборонено висловлювати власну думку. «Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно», – писали комуністи у листі до ЦК РКП(б) [229, с. 45]. Чекіст отримував необмежену владу над окремою людиною, колективом,

галузями виробництва, цілими адміністративно-територіальними одиницями. Залишити в собі людські почуття під час вирішення глобальних «державних завдань» було дуже важко. Людина відчувала надзвичайне емоційне піднесення, свою приналежність до чогось величного, важливого. Тому долі простих людей у процесі побудови «світлого майбутнього», на думку чекістів, нічого не важили. Вони швидко вчилися посилати людей на смерть на благо великої ідеї, вважаючи це необхідністю і єдино правильним рішенням.

Типовим представником цієї когорти чекістів був начальник 6-го (церковного) відділення *Євген Олександрович Тучков*. Тривале керування «церковною лінією» у центральному апараті ОГПУ СРСР (травень-червень 1922–жовтень 1929 рр.) під час численних реорганізацій та кадрових змін, секретарство у Комісії з проведення Декрету по відокремленню церкви від держави при ЦК РКП(б) – Антирелігійній комісії при ЦК ВКП(б) свідчили не лише про його безпосередню участь у виробленні практичних заходів антирелігійної політики у СРСР, а й важливість його як «фахівця з церковних справ» в апараті органів державної безпеки. Діяльність Є. Тучкова стала предметом дослідження сучасних істориків, зокрема, йому присвячено окремий розділ книги дослідника історії православної церкви радянської доби С. Бичкова під назвою «Чекистский игумен – Євгений Тучков» [230, с. 173-195].

До свого призначення в центральний апарат ОГПУ він отримав воєнний досвід на фронтах Першої світової війни, брав участь у революційних подіях, а з 1919 р. Іваново-Вознесенським губкомом партії направлений на роботу в ЧК. Брав участь у придушенні селянських повстань у Башкирії, спровокованих масштабним вилученням продовольства. Під час військових операцій Є. Тучков проявив неабиякі організаторські здібності і згодом був призначений начальником секретного відділу губЧК. Восени 1921 р. його відрядили у розпорядження ВЧК. Дослідники акцентують увагу на тому, що стрімкій кар'єрі Є. Тучкова сприяли результати роботи по вилученню церковних цінностей релігійних громад в Уфі. Якщо в інших містах вилучення

супроводжувалося масовими ексцесами, то в Уфі таких не відбулося [231, с. 178]. Спочатку його призначили заступником начальника, а потім начальником 6-го (антирелігійного) відділення Секретно-оперативного управління ОГПУ СРСР. Спільна робота поряд з такими високопосадовцями як Л. Троцький, Ф. Дзержинський, Й. Сталін, М. Бухарін, А. Луначарський, Н. Крупська змусила його навчитися ввічливості, вихованості, певних гарних манер. Сучасники відзначали його вміння мовчати у гострих ситуаціях та скрупульозність у виконанні доручених завдань. Водночас, складалося враження, що Є. Тучков мав власну думку на певні процеси – він не був простим «гвинтиком сталінської машини». С. Бичков назвав його «хитреньким чоловіком у військовій формі» [232, с. 177].

Примітним є той факт, що, переїхавши до Москви, він оселився на Серафимо-Дівеєвському подвір'ї, що почало формуватися при Троїцькому Серафимо-Дівеєвському монастирі ще у 1909 р. У 1911–1912 рр. тут побудували каплицю преподобного Серафима Саровського. Фактично це був один із православних центрів столиці. Історик РПЦ М. Губонін писав: «Вельможа Є. Тучков, розташувавшись у покоях Серафимо-Дівеєвського подвір'я, вбив зразу двох зайців. По-перше, надбав прекрасну комфортабельну і безкоштовну квартиру з усім асортиментом комунальних зручностей. По-друге, з моменту в'їзду він отримав стільки послужливих, а також безкоштовних покоївок, кухарок, прибиральниць, праль, скільки проживало богомільних сестер на подвір'ї». Для сестер таке сусідство теж було своєрідною «охоронною грамотою». Іноді Є. Тучков допомагав у вирішенні певних господарських та комунальних проблем подвір'я. Його віруюча старша сестра, яка проживала разом з ним, була завжди поінформована про місця проведення богослужінь вищих ієрархів [233, с. 181-182]. Руйнування цієї церковної пам'ятки відбулося вже після того, як звідси виїхав Є. Тучков у 1929 р.

Керування «церковним» відділенням СОУ ОГПУ СРСР та посада секретаря Антирелігійної комісії зробила Є. Тучкова однією з ключових фігур у антирелігійній політиці більшовицького уряду. У бюрократичній системі та

масштабності адміністративного впливу він почав суперничати з головним пропагандистом боротьби з РПЦ О. Ярославським. Посилення ролі Є. Тучкова у сталінській бюрократичній системі відзначали і церковні ієрархи. Так, архієпископ Пензенський Володимир у 1923 р. називав його «своєрідним Победоносцевим при церковному управлінні», а нарком освіти А. Луначарський – «верховним наглядачем над церквою» [234, с. 355-356]. Така оцінка статусу Є. Тучкова одразу позначає його адміністративний вплив на події у релігійному житті країни. Фактично на кінець 1929 р. він став одним з керівників, який реально знався на церковних справах.

Фактичне перехоплення Г. Ягодою керівництва ОГПУ СРСР наприкінці 1920-их – на початку 1930-их рр., коли важкохворий В. Менжинський не міг повноцінно керувати спецслужбою, дещо послабило позиції Є. Тучкова. Це було зумовлено придушенням на той час спротиву церковної опозиції, досягненням вимушеної лояльності православних ієрархів до влади, розпуском Антирелігійної комісії при ЦК ВКП(б), і вище партійно-державне керівництво переключилося з церковних інтриг на силове знищення церковних осередків. У новоствореному Секретно-політичному відділі ОГПУ СРСР Є. Тучков очолив 3-тє відділення (церква, антирадянські організації, дореволюційні діячі та ін.) [235, с. 49], але він не входив до близького оточення Г. Ягоди й не брав участі у виробленні засад державної політики. Після звільнення з органів держбезпеки в 1939 р. займався лекторською та організаційною антирелігійною діяльністю, а в повоєнні роки розпочав роботу над книгою про «контрреволюційну діяльність Церкви». Вона лишилася незавершеною через прогресування хвороби автора. С. Бичков припускає, що на схилі життя Є. Тучков постійно переосмислював скоєне ним протягом 1920–1930-их рр., про що свідчить його кількагодинна зустріч у госпіталі з патріархом Московським Алексієм І. Однак внутрішній страх та самоцензура, яку вважає дослідник, не дозволили йому оприлюднити власні думки про результати своєї оперативної діяльності [236, с. 191, 193-195].

Іншою, не менш знаковою постаттю «фахівця з церковних питань» в органах державної безпеки, який опинився в полі зору сучасних учених, є

генерал-майор *Георгій Григорович Карпов*. Він народився 1898 р. в Кронштадті у робітничій сім'ї, отримав освіту в духовній семінарії. Проте надалі був утягнутий в революційну боротьбу, упродовж 1918–1922 рр. – матрос Балтійського флоту, з 1922 р. – на службі в органах держбезпеки. Оперативні навички Карпов отримав у контррозвідальному та секретно-політичному відділах Повноважного представництва ОГПУ по Ленінградському військовому округу, управлінні державної безпеки НКВД по Ленінградській області. У 1936 р. нетривалий час обіймав посаду заступника начальника УНКВД по Карельській автономній республіці, а в 1936–1937 рр. Карпов – заступник начальника, потім начальник 4-го (секретно-політичного) відділу УГБ НКВД по Ленінградській області [237, с. 143]. Під час проведення масових операцій активно застосовував «методи фізичного впливу» до арештованих. Так, арештований у 1937 р. А. К. Таммі свідчив, що «Карпов спочатку молотив мене табуреткою, потім душив шкіряним ременем» [238, с. 436].

З 1939 р. службова кар'єра Г. Карпова пов'язана з відповідальними керівними посадами в центральному апараті органів держбезпеки у Москві, зокрема. в цьому ж році його призначили начальником відділення 2-го (секретно-політичного) відділу ГУГБ НКВД СРСР. Дослідники вважають, що ця посада врятувала Г. Карпова від арешту й покарання за участь у масових фактах «фізичного впливу» на арештованих після виходу спільної постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства». Військова колегія військ НКВД Ленінградського військового округу ухвалила відкрити кримінальну справу стосовно Г. Карпова й направила клопотання в центральний апарат НКВД СРСР. Але керівництво ГУГБ НКВД СРСР не відреагувало на клопотання [239, с. 52-53]. У липні 1941 р. він навіть був призначений на вищу посаду начальника 4 відділу 3 (секретно-політичного) управління НКВД СРСР, з травня 1943 до травня 1946 рр. реорганізований у 5 відділ 2 (контррозвідального) управління НКГБ–МГБ СРСР, до сфери компетенції якого входили «церковники».

Як один із головних фахівців «церковної лінії» в структурі органів державної безпеки, він був запрошений на зустріч до Й. Сталіна 4 вересня 1943 р. У присутності Л. Берії та Г. Малєнкова він представив матеріали оперативної розробки на митрополита Сергія, митрополита Алексія та екзарха України, митрополита Київського і Галицького Миколая. Політичне керівництво СРСР було поінформоване про обставини обрання патріарха Тихона, становище православних церков у Болгарії, Румунії, Югославії, зарубіжні зв'язки РПЦ, ситуацію у Вселенській та Єрусалимській патріархіях. Особливо Й. Сталіна цікавив стан РПЦ, кількість парафій, склад єпископату тощо [240, с. 42]. Рівень володіння висвітлюваними питаннями свідчив, що Г. Карпов повністю координував лінію оперативної розробки «церковників» у центральному апараті держбезпеки. Тому прогнозованим було його призначення на посаду голови Ради у справах Руської православної церкви, підписуючи яке Й. Сталін застеріг: «Тільки пам'ятайте, що ви не обер-прокурор Синоду...» [241, с. 53]. Варто наголосити, що Г. Карпов суміщав посади голови Ради у справах РПЦ та начальника 5-го відділу контррозвідального управління НКВД–НКГБ СРСР. У травні 1946 р. «церковну лінію» знову виділили у самостійний відділ «О» МГБ СРСР. Тепер Г. Карпов, очолюючи відділ, мав ранг начальника управління центрального апарату МГБ СРСР. Але вище партійно-державне керівництво вважало, що сумісництво заважало Г. Карпову сконцентруватися на питаннях Ради у справах РПЦ. Тому в серпні 1947 р. генерал-майора Г. Карпова перевели в резерв МГБ СРСР.

Отже, у середині 1940-х рр. через особу Г. Карпова і його нову посаду почала поглиблюватися взаємодія між виконавчими органами, що контролювали Церкву, та органами державної безпеки. Якщо раніше співробітники ОГПУ входили до складу непублічних міжвідомчих комісій і відігравали у їх роботі ключову роль (Є. Тучков), то, починаючи з 1943 р., Г. Карпов, як представник органів держбезпеки, очолив публічну виконавчу структуру. У бюрократичній ієрархії державних структур, причетних до контролю за діяльністю Церкви, сформувався новий рівень стосунків між

публічними виконавчими органами й таємними органами державної безпеки. Під час формальної міжвідомчої переписки та бюрократичного погодження спільних заходів термін прийняття рішення з нагальних питань різко скоротився. Аналізуючи листування Ради у справах Руської Православної Церкви, дослідники акцентували увагу на існуванні достатньо високого рівня порозуміння Г. Карпова з вищими церковними ієрархами [242]. Зокрема, Г. Карпов позитивно відреагував у січні 1946 р. на клопотання екзарха України, митрополита Київського і Галицького Миколая про передачу ченцям Києво-Печерської Лаври Трапезної церкви, уплинув на рішення Уповноваженого РСРПЦ при РМ УРСР П. Ходченка про доцільність передачі в «найближчому майбутньому у відання патріархії в особі екзарха України всю територію Києво-Печерської Лаври...». Щоправда, останнє рішення мотивувалося тим, що «ця передача буде політично вигідною» [243, арк. 1, 7-8].

Однак, ситуація для Г. Карпова суттєво змінилася в 1956 р. Гасло М. Хрущова «Наступне покоління радянських людей буде жити при комунізмі», оприлюдненої ним на XXII з'їзді КПРС у 1961 р., почало реалізовуватися ще в середині 1950-х рр. Один із акцентів стосовно поліпшення добробуту населення базувався, як і в його попередників, на швидкій зміні світобачення особи і суспільства. Г. Карпов вважав помилкою негайну силову ліквідацію церковних інституцій. На нараді в травні 1957 р. він наголошував: «Головне – для цього Рада і була створена, але це, на жаль, забувається, і не тільки на місцях, – це забезпечити стійкі нормальні відносини між державою і церквою, і шляхом зв'язку з патріархом та іншими керівниками церкви – єпископами – ...забезпечити, щоб церква, як релігійна організація в країні, і духовенство, як її кадри, не скотилися і не повернулися б на позиції давно минулих років, тобто на позиції реакційної політики щодо держави. І це буде зовсім неприпустимим, навіть злочинним, якщо б це сталося в результаті наших неправильних, непродуманих, поспішних чи яких-небудь інших рішень або помилкових дій» [244, с. 117-118].

Г. Карпов був далеким від захисту конституційного права особи на «свободу совісті» чи підтримки Церкви в задоволенні релігійних потреб віруючих. У його розумінні Церква була, передусім, тимчасовим інструментом впливу на населення, який поступово зі зміною поколінь та розвитком «соціалістичного будівництва» просто відімере. Так, у записці М. Хрущову від 15 січня 1960 р. він продовжував наполягати на збереженні нормальних стосунків із Церквою «з точки зору використання її в державних інтересах» [245, с. 142]. Водночас, лояльна Церква де-факто відігравала б важливу роль у зовнішньополітичних стосунках СРСР, формуванні позитивного іміджу держави. Це також, на думку Г. Карпова, варто було брати до уваги вищому партійно-державному керівництву СРСР. Однак М. Хрущов та його оточення не підтримували таку позицію. Можна констатувати початок ослаблення його позицій з повторного розгляду «порушення Г. Карповим соціалістичної законності» в 1937 – 1938 рр. З архіву були підняті матеріали Військової колегії військ НКВД Ленінградського військового округу за 1941 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС ухвалив, що Г. Карпов заслуговує позбавлення членства в КПРС. Але, враховуючи давність його вчинків і зразкову роботу в партійно-державних органах, суд постановив оголосити Г. Карпову сувору догану із занесенням в облікову картку члена партії [246, с. 80].

Хоча КПК при ЦК КПРС фактично захистила Г. Карпова від переслідувань за минулі злочини, партійні керівники залишалися невдоволені його діяльністю на посаді голови РСРПЦ. Завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС Л. Іллічов у вересні 1959 р. порушив питання перед Комісією ЦК КПРС з питань ідеології, культури і зовнішніх зв'язків про незадовільну роботу проти церковників і сектантів., зростанні релігійності населення СРСР. Л. Іллічов звинувачував Г. Карпова в нерозумінні завдань Ради, небажанні враховувати зміни, що відбуваються в країні [247, л. 161]. Ознайомившись із доповідною запискою Л. Іллічова, Г. Карпов, з-поміж інших звинувачень, спростував і звинувачення стосовно власної особи [248, л. 158-160]. Однак М. Хрущов

наприкінці 1959 р. ще не прийняв остаточного рішення про кадрові зміни в керівництві РСРПЦ.

Дослідниця Т. Чумаченко загострює увагу на позиції Г. Карпова, котрий уважав невиправданим застосування жорсткого адміністрування стосовно релігійних громад, інформував лідерів ЦК КПРС про грубі порушення законодавства про культу представниками місцевих виконавчих та партійних органів, а також негативно оцінював методи закриття монастирів в Україні й Прибалтиці [249]. Але наростання грубого адміністрування місцевого партійно-радянського апарату щодо релігійних громад свідчило, що протести Г. Карпова залишалися без уваги. М. Одінцов наголошував, що Г. Карпов «подумки заперечував цей «новий», а по суті, уже звичний курс і не бажав бути його слухняним виконавцем» [250, с. 29]. Отже, наприкінці своєї кар'єри Г. Карпов переживав внутрішній конфлікт. Він вважав невмотивованим продовження грубого силового тиску на РПЦ, котра фактично вже діяла в рамках державних інтересів. Але вище партійно-державне керівництво СРСР аргументи Г. Карпова розцінювало як надто ліберальні, що йдуть врозріз з генеральною лінією комуністичної партії. Саме тому Г. Карпов написав заяву про звільнення з посади голови РСРПЦ. Постановою Ради Міністрів СРСР від 6 лютого 1960 р. Г. Карпова звільнили з посади. Новим головою Ради у справах РПЦ був призначений партійний діяч В. Куроедов [251, с. 139].

Проаналізувавши життя двох керівників органів державної безпеки – «фахівців з церковного питання» – простежуємо певну закономірність. Наприкінці кар'єрного та життєвого шляху обидва еволюціонували в бік іншого сприйняття Церкви, хоча дослідники й не знайшли підтвердження кардинальних змін у світогляді організаторів боротьби з нею. На наш погляд, саме людський чинник відіграв важливу роль у формуванні «обличчя» державного органу, покликаного захищати непорушність більшовицької моделі політичної системи. Цілком імовірно, що, окрім революційної патетики, було ще декілька чинників, які суттєво впливали на формування войовничого антирелігійного класового світогляду» співробітників органів держбезпеки

упродовж досліджуваного періоду. По-перше, надмірна розкіш церковних ієрархів, значні прибутки місцевих священиків на тлі масового зубожіння населення переконували чекістів у правильності конфіскаційних заходів.

По-друге, реальний опір духовенства більшовицькій моделі державно-церковних відносин та підбурювання віруючих до участі в повстаннях проти більшовиків, їх ідеологічне протистояння. Натомість, наступальна пропаганда більшовиків щодо соціальної рівності, боротьби з експлуатацією, популістська риторика й конкретні дії (націоналізація землі та надання її селянам, встановлення контролю за підприємствами та ін.) переконували чекістів у контрреволюційності церковних інституцій та справедливості їх ліквідації.

По-третє, більшовики запропонували зрозумілий алгоритм побудови «світлого майбутнього» на землі, надали певні важелі для реалізації соціальних і культурно-освітніх потреб широких мас населення. Це уможливило формування вищим партійно-державним керівництвом прошарку людей, для яких радянська влада стала уособленням добробуту, соціальної рівності, розвитку кар'єри, реалізації власних інтересів та амбіцій. У такому контексті Церква справді виступала як «контрреволюційна сила», а віруючі – перепорою в прискореному «соціалістичному будівництві».

По-четверте, переважна більшість майбутніх чекістів, як засвідчують їхні біографічні довідки, у юнацькі роки до революції, не маючи твердої соціально-економічної опори, не змогли зреалізувати кар'єрні амбіції. Соціальне походження, політична лояльність до радянської влади, служба в органах ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ зробила цих «маленьких людей» всесильними. Навіть звичайний писар районного апарату був причетним до державної таємниці, що зміцнювало його самооцінку. Психологія «маленької людини», втілена в численних комплексах, зреалізувалася шляхом демонстрації владних повноважень, використання зброї тощо. Українці негативно позначився на формуванні іміджу радянських спецслужб приплив людей із садистськими й кримінальними нахилами, які комфортно себе почували в революційній стихії «надзвичайщини» чи «великого терору».

По-п'яте, певну роль відігравав матеріальний чинник, що приваблював на службу в органи державної безпеки гарантованим матеріальним забезпеченням, порівняно високою заробітною платою, пільгами, продовольчими пайками, обмундируванням тощо.

Переважна більшість чекістів усе ж керувалися ідейними переконаннями під час виконання службових обов'язків, не піддаючи сумніву правильність класової стратегії і тактики комуністичної партії. Це про них у 1932 р. Й. Сталін сказав, що «ОГПУ було й залишається зараз оголеним мечем робітничого класу, влучно і вміло б'ючи у ворога, чесно виконуючи свій обов'язок перед радянською владою» [252, с. 17]. С. Кульчицький доходить висновку, що використання органів держбезпеки у міжвоєнний період для встановлення паралельного до партійного контролю над суспільством з боку вищого керівництва комуністичної партії «...ставило чекістів у особливе незалежне становище стосовно місцевих (включаючи республіканські) органів влади» [253, с. 254], а отже, провокувало негативні для суспільства наслідки. Узятий курс на силове вирішення світоглядних проблем лише поглиблював суперечності між партійно-державним апаратом і населенням країни.

* * *

Аналіз ідеологічних та організаційних засад діяльності органів державної безпеки щодо православної церкви в період сталінського тоталітаризму дозволив автору зробити низку важливих висновків. Встановлення радянської влади в Україні передбачало корінну перебудову суспільної свідомості, традиційним компонентом якої було релігійне світобачення. Лідер більшовицької партії В. Ленін та його ідейні соратники обґрунтували теоретичні засади безрелігійного суспільства та правомірність насильницького механізму його побудови. Разом з тим було сформовано нігілістичну модель ставлення комуністів до релігії, а останню оцінювали як один з наріжних каменів царизму й експлуаторського ладу. Запропонована періодизація стратегії держави щодо релігії у хронологічних межах дослідження демонструє інваріантність політики партійно-державного керівництва, яка, попри зовнішні

прояви з ознаками лібералізації на окремих етапах, не передбачала вільного розвитку православної церкви поза державним впливом і контролем органів держбезпеки.

Алгоритм боротьби з православною церквою за участю органів держбезпеки зніціював перший голова ВЧК радянської Росії Ф. Дзержинський. Він вважав, що саме ВЧК зможе вибудувати гнучку оперативну тактику, щоб не скомпрометувати комуністичну партію на тлі непопулярності жорсткої богоборчої політики у суспільстві та неефективності антирелігійної пропаганди. Як показують документи, чекісти постійно зараховували духовенство й віруючих до числа контрреволюційних сил, а боротьба з ними виокремлювалася у структурних підрозділах у самостійну «церковну лінію».

Методи роботи органів держбезпеки щодо православної церкви зумовлювалися особливостями тих політичних завдань, які ставили більшовики. Партійні і державні органи володіли контролем над органами держбезпеки, однак він був слабким і безсистемним, обмежувався лише окремими сферами, переважно неоперативного характеру. На місцях цей контроль теж мав формальний характер. Героїзація діяльності чекістів зумовила не лише їхній особливий соціальний статус, але й безкарність і поблажливість до порушень правових і моральних норм. Людський чинник, запрограмований на боротьбу з духовенством і віруючими як «ворогами народу», проходив відповідне ідеологічне виховання й репрезентував себе захисником комуністичних цінностей. Як приклад може виступати керівник 6 (антирелігійного) відділення СОУ ГПУ СРСР Є. Тучков.

Нові тенденції в політиці держави щодо РПЦ були задекларовані в 1943 р. з відновленням Патріархії і утворенням РСРПЦ. Однак показовим є те, що організацію розбудови останньої було доручено досвідченому організаторові боротьби з церквою Г. Карпову. Через його персону почала поглиблюватися взаємодія між виконавчими органами, що контролювали церкву, та органами державної безпеки.

РОЗДІЛ 3.

ОПЕРАТИВНО–АГЕНТУРНІ ТЕХНОЛОГІЇ БОРОТЬБИ З ЦЕРКВОЮ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ПАРТІЙНО–ДЕРЖАВНИМИ СТРУКТУРАМИ

3.1. Участь органів державної безпеки у ліквідації економічної бази православної церкви

Процес вилучення коштовного майна православної церкви на початку 1920-х рр. минулого століття не випадково викликав великий інтерес учених. Розглядаючи його в контексті голоду 1921–1923 рр. [1], лівацько-авантюрної ідеї запровадити комунізм воєнними методами [2, с. 91-105], під кутом зору зусиль наукових установ України зі збереження високохудожніх виробів культового призначення від варварського знищення [3], дослідники дійшли висновку, що кампанія з вилучення церковних цінностей не виправдала себе ні економічно, ні політично, ні морально-психологічно.

Конфіскація майна та культових речей із храмів ґрунтувалася на Декреті РНК Радянської Росії від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та аналогічному документі, ухваленому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 23 січня 1919 р. Саме вони проголошували принцип позбавлення релігійних організацій права власності. Інструкція ліквідаційної комісії наркомату юстиції РНК Радянської Росії від 24 серпня 1918 р. про порядок застосування декрету передбачала ряд жорстких конфіскаційних заходів, серед яких вилучення капіталів, цінностей, земельних угідь та іншого майна церков і монастирів, що передавалося на баланс місцевих рад. Надалі наркомат юстиції в численних циркулярах ліквідаціям уточнював та роз'яснював окремі положення декрету. Так, циркуляр № 140 від 30 липня 1921 р. у розділі «Ліквідація монастирських і церковних капіталів» нагадував про необхідність завершення націоналізації належного їм майна і земель, ретельне ведення облікових книг, збирання відомостей про кількість діючих

монастирів і стан націоналізації їхнього майна та інше [4, арк. 9-10]. Циркуляр від 30 серпня 1921 р. категорично вимагав від губернських відділів юстиції суворо стежити за тим, щоб священники не здійснювали церковні обряди. Для органів юстиції і ВУЧК в циркулярі були навіть прописані засоби покарання священників у разі невиконання положень декрету: «Викликати в губернську ліквідаційну комісію вищих у губернії і всіх представників релігійних організацій ...відібрати в них підписку – для кожного віросповідання особливу, з особливим текстом, такого ж змісту, яку ще в 1920 році дали патріарх Тихон у Москві й члени так званої вищої церковної ради» [5, арк. 155].

Під час громадянської війни розпочалася реалізація запланованих заходів, що межували з брутальним пограбуванням. Так, у січні 1918 р. відбулося збройне захоплення Олександрівської і Почаївської Лавр. У монастирській економії Святогірської Успенської пустині під Слов'янськом волосний земельний комітет відібрав земельний наділ, хліб, худобу, реманент на суму 44 923 крб., а ченців вигнав з обителі. Великокамишанський волосний виконком реквізував худобу і 1440 пудів пшениці на суму 107 185 крб. у скита Неопалимої Купини поблизу хутора Гаражівки на Донеччині [6, с. 13-14]. М. В. Шкаровський зазначав, що тільки в Петрограді в другій половині 1919 р. вивезли в державні сховища церковних цінностей на 1 млн. 915 тис. руб. [7, с. 77].

Співробітники новостворених місцевих апаратів органів державної безпеки брали активну участь у конфіскаціях відповідно до декрету про відокремлення церкви від держави. Лідери більшовицької партії цілком свідомо залучили чекістів до цієї акції. По-перше, підриваючи економічну спроможність Церкви, більшовицьке керівництво намагалось одночасно ліквідувати якомога більше релігійних осередків (церков і монастирів).

По-друге, вищі ієрархи Руської православної церкви з моменту прийняття декрету неодноразово висловлювали протест проти відвертої богоборчої політики більшовиків. Патріарх Тихон у «Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Руської церкви» від 19 січня 1918 р. та в наступних зверненнях

закликав припинити гоніння на Церкву, насилля над віруючими. У відповідь голова ВЧК Ф. Держинський у записці до Ради Народних Комісарів РРСФР у лютому 1919 р. стосовно направлення делегації Руської православної церкви в Константинополь звинуватив церковних ієрархів у контрреволюції [8, л. 9-10]. Тому процес вилучення церковного майна з 1918 – до початку 1920-их рр. проводили паралельно з ліквідацією «білогвардійсько-церковних» чи «петлюрівсько-церковних» організацій.

По-третє, чекісти намагалися контролювати обіг коштовностей, які належали Церкві і в умовах громадянської війни разом із золотом були основним видом фінансових розрахунків і накопичення. Золотом розраховувалися за зброю, його використовували для організації антибільшовицьких повстань, «контрреволюційних організацій» тощо.

Значні фінансові ресурси у вигляді релігійної атрибутики, виготовленої з дорогоцінних металів, коштовностей, золотих монет знаходилися в розпорядженні релігійних осередків. Вони й стали об'єктом «зацікавленості» як більшовиків, так і їхніх політичних опонентів. Чекістів не цікавили збіжжя, худоба та інше подібне майно. Його передавали в розпорядження місцевої влади для організації комун, розподілу серед партійно-радянського апарату. Так, Чернігівський губернський відділ соціального забезпечення навіть створив міжвідомчу комісію щодо реалізації церковного майна на користь держави [9]. Зокрема, у циркулярі ЦК КП(б)У 1921 р. прямо зазначалося, що комуністи й радянські працівники повинні всіляко протидіяти спробам використання «народного добра» для «церковних цілей» і передавати колишні церковні й монастирські приміщення «для потреб соціального забезпечення» – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. У документі також наголошувалося, що неухильне виконання комуністами цих вимог «повинне поставити церкву в стан матеріального безсилля і значить безсилля духовного» [10, арк. 160].

Для концентрації в руках органів державної безпеки процесу «розвалу церкви» існував ряд передумов. По-перше, умови громадянської війни практично не дозволяли розгорнути широку атеїстичну пропаганду. Останню в

перші роки радянської влади вели некоординовано, вона мала яскраво виражений брутальний характер. Не вистачало кадрів, які б володіли спеціальними або бодай елементарними знаннями.

По-друге, упередженою, занадто прямолінійною, радикальною, а звідси й нереалістичною стосовно православної церкви була позиція восьмого (релігійного) відділу наркомату юстиції. Його керівник П. Красіков у 1919 р. вважав, що через 5 років релігія буде «знищена і витравлена з народної душі». В Українській СРР Раднарком планував, доручивши справу НКЮ, «...закінчити не пізніше 1 вересня 1921 року всі роботи по реальному відокремленню церкви від держави» (підкреслено в документі. – Л.Б.) [11, арк. 9]. На думку ж Ф. Дзержинського, політика мала бути більш гнучкою, враховуючи, що «кавалерійська атака» 1918 – 1920 рр. не змогла зруйнувати «стару церковну машину», отже, «лавірувати» у виборі методів боротьби могла «тільки ВЧК».

По-третє, органи державної безпеки, використовуючи легальні та агентурні методи збору інформації, володіли широкою й достовірною інформацією про стан церкви, настрої духовенства й мирян. У щоденних інформаційних зведеннях ВЧК–ВУЧК для керівництва країни було передбачено окремий розділ «Духовенство», який відображав настрої священнослужителів, їх ставлення до декрету про відокремлення церкви від держави та інших актів радянської влади.

До речі, в Україні з остаточним встановленням влади більшовиків антирелігійна політика йшла у фарватері аналогічних заходів російської більшовицької партії, а постанови й циркуляри ЦК КП(б)У дублювалися, причому, як правило, без урахування місцевої специфіки. Красномовним підтвердженням цьому є постанова Раднаркому УСРР від 10 травня 1921 р., у якій чітко зазначено: «Доручити НКЮ в найкоротші терміни систематизувати всі норми, прийняті в різний час, а також ужити заходів щодо якнайшвидшої реєстрації законодавчих актів РСФРР, які підлягають поширенню на Україні» (підкреслення нашою. – Л.Б.) [12, арк. 9]. Зауважимо, що СРСР ще не існувало, а УСРР формально зберігала статус самостійної республіки.

Поштовхом до рішучого наступу на Церкву, який, на думку більшовиків, остаточно мав деморалізувати її й призвести до загибелі, став голод. Він спалахнув у російському Поволжі та значній частині губерній і повітів України в 1921 р. Загалом у Катеринославській, Донецькій губерніях, на півдні України взимку 1922 р. голодувало та відчувало нестачу продовольства за різними оцінками від 3,7 до 8 млн. населення [13]. Гострих продовольчих труднощів через вилучення продрозкладки зазнала Подільська і Полтавська губернії [14].

Катастрофічний стан продовольчого забезпечення в республіці констатували співробітники місцевих апаратів Всеукраїнської надзвичайної комісії. Інформаційний бюлетень ВУЧК № 29 за період з 16 грудня 1921 р. по 1 січня 1922 р. повідомляв: «Продовольча криза на Лівобережжі є основним чинником, який визначає господарсько-економічний і політичний стан тієї чи тієї місцевості». Чекісти в інформаційно-аналітичних повідомленнях описували численні факти голодної трагедії [15, арк. 1-12].

Ситуація вимагала негайного втручання державних органів, надання продовольчої допомоги населенню. Однак вище партійно-державне керівництво Радянської Росії та УСРР скористалося скрутними економічними обставинами, масовою смертністю населення для позбавлення Церкви економічної спроможності. Патріарх Тихон ще влітку 1921 р. у своєму зверненні до віруючих констатував трагедію голоду і смертей [16, с. 146-147]. 22 серпня 1921 р. патріарх направив лист партійно-державному керівництву Радянської Росії з пропозицією про готовність РПЦ допомогти в зборі продовольчих та фінансових ресурсів для допомоги голодуючим. Він висловив готовність провести такі заходи: створити Церковний комітет, очолюваний патріархом, проводити служби, читати проповіді, спрямовані на збір коштів та продуктів, відкривати їдальні, притулки, пункти медичної допомоги тощо [17, л. 42-42 об.]. Однак вище партійно-державне керівництво не виявило бажання скористатися висловленими пропозиціями. Категорично проти виступили лідери російського більшовизму В. Ленін, Л. Троцький, Г. Зінов'єв та ін. Натомість М. Калінін та О. Риков вважали за необхідне використати моральний

авторитет Руської православної церкви в зборі коштів [18]. Лише 8 грудня 1921 р. ВЦВК після тривалих дискусій ухвалив рішення про дозвіл Церковному комітетові збирати гроші для голодуючих [19, л. 46].

В Україні та Росії більшовики розгорнули шалену пропагандистську кампанію навколо «величезних багатств, накопичених церквою», аби використати їх для відповідної допомоги голодуючим. У тезах агітпропу ЦК КП(б)У для агітаторів і преси від 7 вересня 1921 р. наголошувалося на експлуаторській суті Церкви [20, арк. 68]. Автори прямо вказували на винуватців голоду: «Виконання продподатку є боротьбою з власним голодом. Продподаток – якір порятунку. Священники агітують проти цього, погрожуючи селянам божою карою, ллють воду на млин контрреволюції й повинні бути вигнані з робітничо-селянського середовища» [21, арк. 68 зв].

Розвінчанню експлуаторської суті церкви було підпорядковане й масове видання антирелігійної літератури. Зокрема, брошура А. Луначарського під назвою «Кому належить церковне майно?» дала безальтернативну відповідь: «... цар-народ, втілений у Радянському уряді, хоче тепер взяти те, що він і ніхто інший раніше давав, і взяти він хоче не на війну і не на політику, а на боротьбу з голодом» [22, с. 14].

Зарахувавши Церкву до класових ворогів-експлуаторів, більшовицьке керівництво свідомо відкинуло чи не перший, після жовтня 1917 р. шанс для порозуміння з нею. І це при тому, що Церква не залишилася осторонь вирішення проблеми допомоги голодуючим як у Росії, так і в Україні. Патріарх Тихон, митрополит київський Михаїл, митрополит УАПЦ В. Липківський та інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу. Патріарх Тихон 19 лютого 1922 р. оприлюднив пастирський лист із зверненням до парафіяльних рад із дозволом дарувати церковні предмети, що не мали літургійного та обрядового значення у фонд допомоги голодуючим. Священнослужителі й віряни були готові робити пожертви, і, як вказував у своєму клопотанні від 13 березня 1922 р. голова правління Київського союзу православних парафіяльних громад Д. Любанський, задля збереження

церковних святинь «виплачувати за призначені до вилучення предмети церковного вжитку справжню їхню вартість згідно зі справедливою оцінкою грошима, речами або продуктами з тим, щоб останні були віддані на допомогу голодуючим» [23, арк. 2].

Проте влада ставила іншу мету. Активні переговори з духовенством проводили й регіональні керівники. Так, голова Одеського губернского виконкому В. Аверін у бесіді з архієпископом Феодосієм наполягав на добровільній здачі всього цінного церковного майна, що засвідчено в стенограмі від 1 квітня 1922 р. Архієпископ Феодосій не заперечував проти надання допомоги тим, хто голодує, і поцікавився їх кількістю. Він підкреслював, що вищі церковні ієрархи неодноразово висловлювали свої наміри про допомогу й готові їх повторити. Однак, за словами архієпископа, зараз «охоронцем цінностей є сам народ і він розуміє, що слово єпископа має лише моральне значення. Думаю, що здадуть ложки, різне начиння, срібло, але не священні речі». В. Аверін наголосив, що лише в Одеській губернії голодує близько 400 тис. осіб, і настійливо пропонував архієпископу виступити із заявою про здачу всіх цінностей у фонд голодуючих. Голова губвиконкому заявив, що він вважає «... аморальним носіння священиками багатого одягу, коли люди вмирають. Тому вирішальне слово належить вам і нікому іншому. І якщо духовенство захоче, а не захотіти воно не може, то паства погодиться». Натомість Феодосій відповів: «Ви кажете, що робітники із своїх мізерних пайків вносять частину на користь голодуючих. Цілком правильно, але зараз ідеться не про те, щоб віддати частину із свого заробітку, а про вилучення церковних цінностей. Ми готові віддати половину свого статку, але не церковні цінності. Це не означає, що церква проти допомоги тим, хто голодує». В. Аверін досить дипломатично, разом з тим цинічно, зауважив, що «...радянська влада достатньо міцна, щоб вирішити це питання. Але влада не бажає лаятися з духовенством, бо воно не представляє для влади небезпеку. Я працював у багатьох губерніях і ніяких непорозумінь між радянською владою і духовенством не було і я сподіваюся, що і тут не буде. Бо дуже обережно

ставлюся до цього. Але все-таки вам потрібно взяти і почин, і ініціативу на себе». Архієпископ Феодосій у черговий раз підтвердив, що все духовенство одноголосно за вилучення, але «одна маленька церква проти», на що В. Аверін порадив у такому випадку зайняти «начальницьку позицію». Наприкінці розмови архієпископ Феодосій попросив голову Одеського губвиконкому не розголошувати факт зустрічі з ним. У відповідь В. Аверін запевнив священнослужителя у приватному характері цієї розмови [24, арк. 32-39].

Кампанія з вилучення церковних цінностей супроводжувалася цинічною політикою подвійних стандартів. Спочатку 27 грудня 1921 р. був оприлюднений Декрет ВЦВК «Про цінності, що знаходяться у церквах та монастирях», котрий наголошував на необхідності збереження «колосальних цінностей, які є в церквах та монастирях і мають як історичне, художнє, так і матеріальне значення». Коштовності були класифіковані на три категорії: майно, яке мало історичне та художнє значення, і тому підлягало контролю Відділу у справах музеїв й охорони пам'яток мистецтва та старовини наркомату освіти; майно, що мало матеріальну цінність і його слід направити у Державне сховище цінностей РСФРР; майно повсякденного користування, котре могло залишатися в храмах та монастирях [25, с. 215]. Фактично вже нібито створювалося правове підґрунтя для виявлення та вилучення коштовностей у релігійних громадах.

Основним виконавцем партійних рішень щодо розгрому Церкви був Л. Троцький, який спирався на підтримку В. Леніна. Причому останній наполягав, щоб Л. Троцький «ніколи і ніде» не виступав «ні в пресі, ні будь-яким іншим способом перед публікою» з питань жорстких і непопулярних заходів щодо вилучення культових речей. Легальними дійовими особами в цій справі були Центральна комісія допомоги голодуючим (Помгол) при ВЦВК на чолі з М. Калініним і Центральна комісія з вилучення церковних цінностей та створені у вирішальні місяці весни-літа 1922 р. її губернські органи на місцях. Провідну роль у складі останніх відігравали представники партійних і силових структур. Політбюро ЦК РКП(б) 20 березня 1922 р. погодилося з пропозицією

Л. Троцького про необхідність утворення в губерніях «таємних підготовчих комісій», до складу яких обов'язково мали увійти «комісар дивізії, бригади або начальник політвідділу».

ЦК КП(б)У, готуючись до застосування сили, орієнтував місцевих керівників на ретельне режисування пропагандистсько-агітаційної кампанії: «У кожній губернії призначити офіційний тиждень агітації й попередньої організації з вилучення цінностей (зрозуміло, не оголошуючи цього). У міру можливості поєднувати її з 2-тижневиком допомоги. Для цього підібрати кращих агітаторів, зокрема військових. Агітації надати характеру несумісного з усіякою боротьбою з релігією й церквою, а цілком спрямувати на допомогу голодуючим. Одночасно з цим внести розкол у духовенство, проявивши в цьому рішучу ініціативу і взявши під захист держави тих священиків, які відкрито виступлять на користь вилучення» (підкреслення наше. – Л.Б.). Пропонували й відверто провокаційні заходи: «Скрізь, де можна, випускати в церквах, на зборах, у казармах представників голодуючих з вимогами якнайшвидшого вилучення цінностей» [26, арк. 1].

Агітаційну кампанію вирішили апробувати на столичних московських підприємствах. З 19 по 26 березня 1922 р. відбулося 715 робітничих зборів, під час яких демонстрували кінофільми й фотознімки про голод. Учасники лише 5 з них не підтримали резолюцію про необхідність вилучення церковних цінностей, решта прийняли потрібні резолюції. Московський комітет РКП(б), маючи намір опублікувати в пресі матеріали зборів, ретельно цензурував їх [27, л. 69, 74-77]. Центральна комісія з вилучення цінностей на засіданні 23 березня 1922 р. доручила Агітаційній комісії РКП(б) зв'язатися із редакціями газет, щоб усі «статті й резолюції від робітників, селян і червоноармійців негайно направлялися у друк. Вжити усіх заходів, щоб якомога більше було статей про вилучення церковних коштовностей. Наприклад: крадіжки попів, відозви єпископів і духовенства про вилучення цінностей і т.д.» [28, л. 45].

Масову агітаційну діяльність розгорнули і в українських містах та селах. Однак чекісти зафіксували поряд із підтримкою мети кампанії «шкурницькі

настрої робітників підприємств», котрі сподівалися, що вилучені цінності покращать становище голодуючих настільки, що весь тягар податків, зборів, пожертв та ін. з робітництва буде знятий. Селяни реагували на заклики здебільшого апатично. До того ж вони потерпали від високих ставок продподатку, протизаконних дій військових частин, що безжально реквізували фураж і продовольство, і не приховували свого обурення [29, арк. 34-35].

23 лютого 1922 р. прийнятий відомий декрет ЦВК – основний інструмент широкої кампанії з розгрому як «релігії» загалом, так і окремих конфесій. Цим документом акценти зміщувалися з участі Церкви у справі допомоги постраждалим від голоду, задекларованої патріархом Тихоном, на примусове вилучення владою церковних цінностей. Так, у декреті місцевим радам було доручено: «... вилучити із церковного майна, переданого на користування віруючим громадам усіх релігій, відповідно до опису й договору всі дорогоцінні предмети із золота, срібла і каміння, конфіскація яких не може суттєво зачіпати інтереси самого культу, і передати органам Народного Комісаріату Фінансів для допомоги голодуючим» [30, с. 217]. Патріарх Тихон у посланні від 28 лютого 1922 р. закликав більшовиків не конфісковувати коштовних предметів культового значення, необхідних для богослужінь чи для поклоніння. Він вважав дії більшовиків «актом святотатства» [31, с. 190].

Справжні наміри більшовицького керівництва щодо вилучення церковного майна та й загалом щодо розуміння суті взаємин «пролетарської держави» і Церкви розкрив лист В. Леніна до членів політбюро ЦК РКП(б) стосовно кривавого зіткнення в Шуї під час конфіскації від 19 березня 1922 р. Лист супроводжувався власноручними помітками вождя «Цілком таємно», проханням «в жодному разі копій не робити». В. Ленін радив скористатися фактом масового голоду для вироблення загального плану боротьби «з чорносотенним» духовенством і «провести вилучення з найшаленішою й нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору. Нам будь-що необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучіше і найшвидше, чим ми зможемо забезпечити себе кількома сотнями мільйонів

золотих карбованців ...». Голод виявився несподіваним союзником більшовиків в утвердженні впливу на селянство: «Відчайдушний голод», констатував Ленін, забезпечить «нам співчуття цієї маси, або принаймні забезпечує нейтралізацію цих мас» [32, с. 141]. Отже, Ленін відверто визнає справжню мету кампанії вилучення церковних цінностей, спекулюючи темою голоду.

Серед комплексу заходів, запропонованих В. Леніним, передбачалося на XI з'їзді партії провести таємну нараду делегатів за участю «головних співробітників ГПУ, НКЮ і Ревтрибуналу» для підготовки рішення з'їзду щодо «вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, і воно має бути проведене в найкоротший строк. Чим більшу кількість представників реакційного духовенства й реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати» (підкреслення наше. – Л.Б.) [33, с. 143].

Отже, лідер більшовиків конфіскацією майна Церкви сподівався вирішити декілька завдань: по-перше, ліквідувати економічне підґрунтя релігійних громад та сформувати громадську думку про експлуататорську сутність Церкви, її байдужість до проблем народу; по-друге, продемонструвати широким масам населення рішучість більшовиків у наданні продовольчої допомоги; по-третє, в умовах міжнародної ізоляції суттєво поповнити за рахунок коштовностей Церкви державний бюджет та «партійну касу» для втілення ідеї «світової революції».

У постанові політбюро ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р. наголошувалося на необхідності починати вилучення з «найважливіших губерній» і якнайшвидшими темпами, в інших – після того, як успішні результати матимуть певний позитивний резонанс. Циркуляр ЦК КП(б)У уточнював, що починати справу слід з найбагатших міських церков, бажано з церкви, «на чолі якої стоїть лояльний піп. До церков селянських бідних парафій ставитися з обережністю». Місцевим органам влади радили також ретельно обміркувати способи нейтралізації можливих протестних акцій: «Комуністи повинні бути на

всіх сусідніх вулицях, щоб не допустити натовпу. Надійні частини (краще за все «Ч[асти] О[собого] Н[азначения]») мають бути поблизу» [34, арк. 2].

Директивні документи ЦК КП(б)У віддзеркалювали як правову, так і практичну систему організації вилучення церковних цінностей у Росії, дублювали рішення Центру з незначним запізненням. Через два тижні після ухвали декрету ЦВК РСФСР, 8 березня 1922 р., ідентичний документ, щоправда, під іншою назвою – «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» – схвалив ВУЦВК [35, арк. 18]. При останньому почала діяти Центральна комісія з вилучення церковних цінностей під головуванням М. Скрипника. Одним із членів її був голова ГПУ УСРР В. Манцев. Комісія затверджувала циркуляри про вилучення цінностей, жорстко контролювала весь перебіг подій, заслуховувала голів губернських комісій. У документі наголошувалося, що все листування Центральної та губернських Комісій слід проводити через ГПУ УСРР та його місцеві апарати для суворої конфіденційності [36, арк. 9 зв.].

Місцевим релігійним громадам, зокрема Чернігівської єпархії, пропонувалося «протягом двох тижнів з дня отримання листа провести реставрацію всіх ікон, знявши всі цінності (золото, срібло, дорогоцінне каміння)» [37, арк. 15]. Заборонялося замінювати церковні цінності хлібом або грошима [38, арк. 47]. Невиконання розпорядження «каралося за революційними законами» [39, арк. 1]. Відповідно до цієї норми лише в 1922 р. у Чернігівській єпархії розстріляно 78 духовних осіб [40, с. 22].

Важливою ланкою кампанії стало інтенсивне інтегрування в цю стратегію органів державної безпеки – ВЧК–ВУЧК, ГПУ Радянської Росії та ГПУ УСРР, що засвідчують наведені факти. Однак воно проходило в умовах дискусії щодо необхідності використання співробітників органів державної безпеки в процесі дискредитації Церкви загалом, і патріарха Тихона зокрема, на тлі масової конфіскації коштовностей. Так, А. Луначарський у 1921 р. запропонував використати архієпископа Володимира Путятю та ув'язненого в «Бутирці» митрополита Сергія Страгородського, щоб у «безпечній для нас формі

примирити з нами (більшовиками. – Л.Б.) селянство ідеологічно». Нарком освіти Росії різко критикував «погромницькі дії щодо Церкви» колишнього слідчого з особливо важливих справ VIII відділу наркомату юстиції, а з січня 1921 р. начальника 7-го відділення СОВ ВЧК І. Шпіцберга, який «зазвичай ішов напролом». Натомість А. Луначарський пропонував використати авторитет залежних від більшовиків ієрархів для формування позитивної для «пролетарської держави» громадської думки. Член колегії ВЧК М. Лаціс іронічно назвав пропозиції А. Луначарського «черговою спробою «богошукування». Він підкреслив, що з цілого ряду причин це неможливо зреалізувати: «... [митрополит] Сергій вже зовсім для цієї мети непридатний». Тому голова ВЧК Ф. Держинський, покликаючись на думку М. Лаціса та начальника Секретного відділу ВЧК Т. Самсонова, акцентував увагу вищого політичного керівництва Радянської Росії на доцільності використання агентурно-оперативних методів у боротьбі з релігійними громадами [41, с. 191].

Інтеграція спецслужб у процес вилучення церковного майна проходила по всій владній вертикалі. Особиста присутність керівників спецслужби на засіданнях політбюро РКП(б) та КП(б)У, членство в різних антирелігійних комісіях уможлилювали їхню безпосередню участь у виробленні постанов і директив. Причому нерідко позиція московських керівників ВЧК–ГПУ Ф. Держинського, І. Уншлихта, В. Менжинського щодо церковних ієрархів та віруючих мала більш жорсткий характер, ніж позиція представників інших органів влади. Наприклад, 8 березня 1922 р. у Москві на засіданні колегії ГПУ за участю І. Уншлихта, Г. Базилевича, М. Галкіна, Ф. Медведя ухвалили: «Вилучення церковних цінностей з діючих церков проводити рішуче» і запропонували Політбюро ЦК РКП(б) план конкретних заходів. У доповідній записці ГПУ в політбюро ЦК РКП(б) «Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей з церков» від 20 березня 1922 р. заступник голови ГПУ І. Уншлихт і начальник секретного відділу Т. Самсонов висунули пропозиції щодо боротьби з «патріархом Тихоном і «зграєю вищих ієрархів», що його оточує, – членів Синоду, які ведуть певну, нічим не приховану

контрреволюційну роботу проти вилучення». Чекісти, спираючись на дані агентури, резюмують, що арешт Синоду й патріарха був би своєчасним, а «всіх попів і церковників, які виступають проти вилучення церковних цінностей з церков, необхідно вислати у найбільш голодуючі райони Поволжя, де їх афішувати перед місцевим голодним населенням як ворогів народу» [42, с. 115, 149].

Також представники ГПУ брали участь у роботі «трійок», що координували роботу з вилучення коштовностей. До складу центральної «трійки» станом на 14 січня 1922 р. входили Л. Троцький, заступник наркома внутрішніх справ О. Белобородов і заступник голови ВЧК І. Уншлихт. Центральна трійка розіслала в регіони вимогу про створення губернських «трійок» з вилучення церковних цінностей.

В УСРР теж діяли «трійки» у складі секретаря губкому КП(б)У, начальника губвідділу ГПУ УСРР і губернського військового комісара. Ролі були заздалегідь розподілені: партійні працівники здійснювали загальне керівництво та проводили агітаційно-пропагандистську роботу, військові комісари та командири військових частин, що дислокувалися в регіоні, забезпечували легальну військову підтримку, а керівники місцевих чекістських апаратів ГПУ УСРР забезпечували агентурно-оперативне виявлення схованок коштовностей, характеру настроїв духовенства і мирян, прогнозування можливих актів спротиву вилученню тощо. Інформаційні та аналітичні записки із заданою періодичністю (щоденно, щодакдно, щомісячно) надходили в Секретний відділ ГПУ УСРР у Харкові, потім співробітники 6-го (антирелігійного) відділення аналізували її й подавали керівництву ГПУ УСРР, узагальнивши певні тенденції та зробивши відповідні прогнози. Узагальнені відомості, пропозиції і рекомендації керівники ГПУ УСРР направляли в секретаріат і політбюро ЦК КП(б)У. Координаційна діяльність губернських «трійок» була конспіративною. Офіційно місцеві «трійки» діяли через виконавчі органи та губернські комітети «Помголу». У циркулярі ЦК КП(б)У № 199 під грифом «Цілком таємно» чітко вказувалися повноваження цих

створених комітетів: «... для формального приймання цінностей». Також лідери ЦК КП(б)У застерігали, щоб «склад офіційних комісій не давав підстав для шовіністичних агітацій».

Аналізуючи доповідні записки губернських та центрального апаратів ГПУ УСРР, лідери ЦК КП(б)У спільно з керівництвом ГПУ УСРР надсилали в регіони циркуляри із санкціонованим алгоритмом дій. Від місцевих чекістських апаратів вимагали: «... забезпечити повне інформування про все, що відбувається в середовищі духовенства, віруючих та інше. У разі виявлення в ролі організаторів виступів буржуазних, купецьких елементів, колишніх чиновників та ін. арештовувати їх призвідників. За потреби, особливо якщо чорносотенна агітація зайде надто далеко, організувати маніфестації за участю гарнізону зі зброєю, з плакатами “Церковні цінності для порятунку життя голодуючих” та ін. Авторитетних попів, якщо можливо, не чіпати до кінця кампанії, негласно, але офіційно (через розписки, через Губполітвідділи (ГПУ – Л.Б.) попередити їх, що в разі будь-яких ексцесів вони будуть відповідати першими» (підкреслення наше. – Л.Б.) [43, арк. 1]. Отже, наперед було визначено не лише коло противників вилучення церковних цінностей за класовою ознакою, але й методи їх знешкодження.

На засіданнях Центральної комісії з вилучення церковних цінностей в УСРР неодноразово предметом обговорення ставала проблема спротиву духовенства та віруючих відвертому грабунку церковного майна. Так, 26 квітня та 31 травня 1922 р. комісія розглядала питання протидії в губерніях республіки, зокрема, акцентували увагу на тому, що її недостатньо інформують про подібні факти. Голові ГПУ УСРР В. Манцеву, наркомату юстиції, Ревтрибуналу республіки було доручено негайно припинити спротив вилученню цінностей. В. Манцев одержав завдання розробити окремий план заходів для придушення «церковного опору». Комісія також прийняла ухвалу, котра зобов'язувала голів губвиконкомів систематично подавати достовірні статистичні відомості про факти спротиву [44, арк. 5, 9].

Відповідно до затвердженого алгоритму дій співробітники органів держбезпеки займалися широкомасштабними арештами й підготовкою судових процесів. Типовим став судовий процес у справі з приховування цінностей ченцями Святогірського монастиря, котрий став можливим завдяки оперативній пильності уповноваженого ГПУ Слов'янського повіту Журавльова. Останнього включили до складу спеціально створеної «для проведення дізнання й вирішення кінця справи сесії трибуналу». Чекіст виявив осіб, які в минулому мали відношення до чернецької обителі. Зокрема, колишній послушник Кузнецов точно вказав, що «сховані речі за іконостасом у Покровській церкві, що ієромонах Михаїл зберігає срібний посуд вагою 2 пуди 30 фунтів у коморі» тощо. Основними винуватцями приховування оперуповноважений Журавльов визнав ієромонаха Михаїла, архімандрита Трифона та ієродиякона Діссидерія [45, арк. 138-138 зв.].

Українські чекісти координували власні заходи з керівництвом ГПУ радянської Росії. Основою для інформаційно-аналітичних матеріалів ставали записки, направлені в ЦК КП(б)У, щоденні інформаційні зведення, оперативні повідомлення, телеграми місцевих відділів ГПУ УСРР та дорожньо-транспортних відділів. Так, з інформаційного зведення від 25 квітня 1922 р. стало відомо, що в Харківській губернії вилучення відбувається без інцидентів, духовенство «тримається пасивно». З 28-ми храмів української столиці найбагатшим був Благовіщенський кафедральний собор, відповідно і опис його майна уповільнився через недостатню кількість персоналу губернської комісії з вилучення. До 1 травня тільки з храмів Харкова зібрано 58 пудів, 8 фунтів, 50 золотників срібла і 20 фунтів, 1 золотник, 5 долей золота. Успішних результатів «мисливці за коштовностями» досягли і в окремих повітах – Куп'янському, Зміївському й Сумському. Загалом держава отримала лише з трьох повітів 71 пуд, 20 фунтів, 77 золотників срібла; 93 алмази; 49 перлин і 187 коштовних каменів. Місцеві чекісти вважали, що їм вдалося в Харківській губернії зорганізувати місцевий партійно-радянський апарат та військові частини для вилучення коштовностей так, що «на місцях і в Харкові приділили

велику увагу операції вилучення, повсюдно були вжиті заходи для відвернення можливих крадіжок» [46, арк. 7]. У Чернігівській губернії, згідно зі звітом Чернігівського губвідділу ГПУ, станом на травень 1922 р. зібрали золота 9 фунтів, 88 золотників, 31 долю; діамантів – 7,5 карат; окремо 4 діаманти й 2 аметисти; алмазів – 5 карат; перлів – 1 фунт, 37 золотників, 52 долі й окремо 1 нитка; дорогоцінних матеріалів – 10 митр з алмазами й перлами, 3 оксамитові покрови, вишиті перлами та золотом; срібла – 275 пудів, 35 фунтів, 16 золотників. У доповідній записці була подана таблиця з кількістю вилучених дорогоцінностей за повітами Чернігівської губернії [47, арк. 101 зв.]. У Подільській губернії вилучили срібла – 61 пуд, 9 фунтів, 83 золотники, 81 долю; золота – 89 золотників, 48 долей; срібних монет 684 крб.; золотих монет – 20 крб.; мідних – 33 крб.; золотий хрест з рубінами; Анненський золотий хрест. У Кременчуцькій губернії срібла – 15 пудів, 31 фунт, 66 золотників [48, арк. 15].

Загалом важко визначити загальну кількість церковних дорогоцінностей, вилучених в українських церквах через розпорошеність даних. Однак і певні проміжні цифри теж вражають. Так, у першій половині 1922 р. було вилучено золота – 2 пуди, 35 фунтів, 56 золотників; срібла – 1430 пудів, 3 фунти, 45 золотники, 79 долей; польського срібла – 1 фунт, 35 золотників; діамантів – 1265 штук, перлів – 9 фунтів, 73 золотників, 45 долей; алмазів – 135 штук; рубінів – 53 штуки (100 карат); сапфірів – 44 штуки (100 карат); смарагдів – 4 штуки (80 долей); аметистів – 6 штук; інших дорогоцінних каменів – 5 штук; різних каменів – 836 штук; простих каменів – 31 штука; митр – 10 штук та ін. [49, арк. 20]. Інформація про кількість вилученого дорогоцінного церковного майна входила до переліку питань щоденного бюлетня губернських відділів ГПУ УСРР [50, арк. 2].

На противагу цьому в московських церквах, синагогах, костьолах у березні-квітні 1922 р. було вилучено срібла – 3059 пудів, 28 фунтів, 43 золотники, 72 долі і 400 срібних рублів; золота – 2 пуди, 21 фунт, 86 золотників, 76 долей і 500 рублів; алмазів, діамантів і розочок – 365 штук [51,

л. 82]. Це дало підстави О. Белобородову в доповідній записці Центральної комісії з вилучення церковних цінностей від 10 травня 1922 р., адресованій ЦК РКП(б), констатувати, що конфіскація в Україні проходить дуже повільно [52, с. 180]. Очевидно, О. Белобородов або не володів загальною інформацією по УСРР, або українські чекісти не давали повної інформації про кількість вилучених цінностей. Адже тільки в травні 1922 р. за зведенням республіканських органів державної безпеки з храмів лише Кременчуцької губернії було вилучено 136 пудів срібла та 5 золотників золота [53, арк. 98].

У Полтавській губернії, як зазначено в інформаційному бюлетні ВУЧК № 29, для вилучення коштовностей використали цікавий оперативний метод. Місцевим чекістам вдалося використати суперечності між «екзархістами» й «автокефалістами». Місцевим ієрархам-«автокефалістам» чекісти пообіцяли сприяння в боротьбі за парафії, а священники-«автокефалісти» повинні були підтримати агітаційно-пропагандистську кампанію з вилучення цінностей із храмів. Намагаючись бути «лояльними до більшовицької влади» і зберегти від реквізиції цінне майно, священники й парафіяни пропонували комісії гроші замість культових речей.

Більшовицька влада планувала використати кампанію з вилучення церковних цінностей для провокування внутрішнього розколу православної церкви. Розкольницька діяльність чекістів серед духовенства не була «українським винаходом». У записці від 12 березня 1922 р. до політбюро ЦК ВКП(б) Л. Троцький писав: «Вся стратегія наша у цей період повинна бути розрахована на розкол серед духовенства на конкретному питанні: вилучення цінностей із церков» [54, арк. 31]. На такому розколі акцентував увагу і ЦК РКП(б). Так, Д. Мануїльський писав у записці, переданій прямим проводом голові Центральної комісії з вилучення церковних цінностей М. Скрипнику: «ЦК [РКП(б)] просить надіслати письмову доповідь, причому в доповіді необхідно вказати на розкол серед духовенства» [55, арк. 26].

Чекісти із задоволенням відзначали, що акція з вилучення цінностей спровокувала чвари не лише в середовищі різних течій православ'я. Зокрема,

Катеринославський губернський відділ ГПУ УСРР відзначав, що доля церковних цінностей розділила православну громаду губернії: «... Менша його (духовенства – Л.Б.) частина ставиться до вилучення зі співчуттям, більша – вороже. Траплялися випадки антирадянської агітації духовенства й приховування цінностей» [56, арк. 20, 27].

У цьому контексті цікаво виглядає поведінка рядових священиків, що були прихильниками «обновленців». У звіті Московського міського РКП(б) про проведення вилучення в березні 1922 р. зазначено, що священики Замоскворіцького району м. Москви «послужливо надали всі цінності комісії й пояснили, що всі предмети з церкви можна вилучати, а ті священики, які називають окремі предмети «священними, просто брешуть». У Краснопресненському районі, наприклад, деякі попи із задоволенням розділили трапезу з членами комісії і смакували ковбасу у Великий піст. Не відмовлялися від цигарочки черниці одного жіночого монастиря ...» [57, л. 82]. Загалом у звіті відзначалася пасивна роль основної маси московських священиків під час процесу вилучення коштовної релігійної атрибутики.

Подібні настрої та чвари були бажаними для більшовицького керівництва. Розкол давав можливість дискредитувати й духовенство, і церковні інституції, що відповідало основній меті більшовиків – повній їх ліквідації. У «Короткому огляді по духовенству», датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А. Соколовський констатував: «Пророблена нами робота з розколу православної церкви увінчалася повним успіхом». Зазначивши, що «методи боротьби проти церкви тільки ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху», він далі писав: «Використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, а з другого – використавши біле рядове духовенство, яке знаходилося під гнітом князів церкви й ненавиділо їх, ми організували й розвинули обновленський рух» [58, арк. 1].

Подібна практика була типовою в оперативній роботі органів державної безпеки. Так, московські чекісти теж розробили масштабний план використання священиків-«обновленців» в агітаційній роботі під час кампанії

вилучення. Губернські відділи ГПУ отримали шифрограми про направлення в Москву з місць лояльного духовенства. Для цього місцеві уповноважені повинні були «запропонувати освідомлювачам-церковникам, розконспірованим, непридатним для роботи на місцях, виїхати в Москву для тимчасової агітаційної роботи». Після приїзду вони повинні були з'явитися не пізніше 20 березня 1922 р. до начальника 6-го відділення секретного відділу ГПУ Рутковського. Як результат, за пропозицією Л. Троцького, одного з ієрархів «обновленців» Антоніна (Грановського) політбюро ЦК РКП(б) затвердило членом ЦК «Помголу» як представника «радянського» духовенства [59, с. 44-45].

Паралельно чекісти розпочали ряд судових процесів над окремими представниками духовенства, що не бажали коритися приписам місцевого радянського апарату й добровільно здавати коштовне майно. Подібні судові справи входили в перелік агітаційно-пропагандистських заходів місцевого партійно-радянського апарату, основну роль у підготовці яких відігравали чекісти. Вони не лише повинні були «знайти» об'єкти для публічного судового процесу, а й надати переконливі докази їхньої «контрреволюційної діяльності». Так, гучного резонансу набула справа протоієрея Хрестовоздвиженської церкви м. Катеринослава Федора Романовського та його «спільників». Помічник оперуповноваженого 4-ї групи Катеринославського губвідділу ГПУ УСРР Л. Чернов доповів керівництву, що 7 квітня 1922 р. дві жінки винесли з церкви великі пакунки. Він був переконаний, що виносили коштовні речі для переховування в помешканні голови правління сестринської громади Наталії Вуличевич. «Знаючи настрої духовенства стосовно церковних цінностей, ГПУ було вжито заходів для встановлення вмісту згаданих пакунків», – зазначалося в матеріалах заведеної чекістами справи. 20 квітня 1922 р. співробітники губвідділу провели обшук, під час якого виявили 6 ікон у срібних ризах, у тому числі одну з надписом: «Пожертва офіцерів 228 полку».

Наступного дня Н. Вуличевич заарештували, а через кілька днів до неї приєдналися протоієрей Ф. Романовський, староста церковної громади

О. Співачевський, мирянка М. Максимович. Незважаючи на те, що отець Федір обіймав посаду голови комісії для боротьби з голодом при союзі церковних громад, чекісти не бачили підстав йому довіряти та підозрювали, що «він хитрує, нібито не знає точної кількості ікон у церкві». Висновок співробітників Катеринославського ГПУ був прогнозованим: «Цій справі надати серйозного політичного характеру. Для всебічного висвітлення в пресі при широкому гласному слуханні на предмет визначення міри покарання й пред'явлення позову правлінню церкви на вартість розкраденого майна». На засіданні «малої трійки» Катеринославського губвідділу ГПУ її члени ухвалили передати справу «разом з особами звинувачуваних і речовими доказами» військовій секції губерньського ревтрибуналу. Останній на засіданні 22 червня 1922 р. визнав винними всіх фігурантів справи в «контрреволюції, яка виявилася в приховуванні церковних цінностей напередодні їх вилучення для справи допомоги голодуючим і в систематичному пособництві у розкраданні церковного майна, переданого державою церковним громадам». Але міра покарання виглядає не зовсім адекватною в контексті суворого звинувачення – Ф. Романовського засудили до позбавлення волі терміном на 1 рік, Н. Вуличевич – на 6 місяців, проте згодом звільнили за віком, вина О. Співачевського та М. Максимович не була доведена [60, арк. 1, 70, 73, 77, 128 зв., 173].

У грудні 1922 р. відбувся відкритий судовий процес над Чернігівським єпископом Пахомієм (Кедровим), завідувачем єпархіальної канцелярії М. І. Храмовим і настоятелем Спасо-Преображенського собору О. О. Короткевичем, котрих звинувачували в «церковній контрреволюції». Їм було висунуто цілий комплекс звинувачень, що мали потвердити тривалу «контрреволюційну діяльність». Зокрема, єпископові Пахомію інкримінували підпис під зверненням до липневого 1918 р. Всеукраїнського собору – «актом жахливого поневолення трудящих», а також підтримку гетьмана П. Скоропадського. Наступним пунктом звинувачення стали протести проти кампанії з вилучення цінностей, зокрема, він намагався зберегти від наруги

мощі святителя Феодосія. У зверненні до Чернігівського губвиконкому Пахомій писав: «Посягання на доторкання до мощів є неприпустимою образою віри народу, що обурила всю Чернігівщину». За вироком революційного трибуналу єпископа Пахомія вислали за межі губернії на три роки» [61, с. 17].

Мощі Святого Феодосія Чернігівського було розкрито 18 лютого 1921 р. згідно з рішенням губерньського з'їзду Рад. До комісії включили по одному представникові від усіх повітів губернії, переважно позапартійних селян, та делегата від Червоної Армії. Розкриття святині не виправдало пропагандистських сподівань місцевої влади. Медичні експерти дійшли висновку, що це «тіло людини в стані сухого омертвіння, без ознак гниття». Результати мікроскопічного дослідження підтвердили висновки, зроблені при зовнішньому огляді, і показали «доволі якісну будову тканини і клітин» [62].

Ця подія спричинила гучний резонанс серед місцевої громадськості. Стурбовані перебігом подій секретар Чернігівського губкому КП(б)У Одинцов та виконувач обов'язків голови губвиконкому Філатов відправили телеграми до ЦК КП(б)У та РНК УСРР з інформацією про висновки експертизи та звернулися з проханням направити до Чернігова спеціалістів для повторного обстеження мощей. Висновки прибулої комісії виявилися збіжними з тими, що зробила попередня експертиза – тіло муміфіковане природно, а не штучно [63].

Питання про мощі Святого Феодосія Чернігівського обговорювали на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 березня 1921 р. [64, арк. 35]. Вище політичне керівництво УСРР ухвалило рішення про відправлення їх до Москви. У листопаді 1921 р. до Центрального державного сховища була перевезена і срібна рака Святителя Феодосія, вага якої понад 10 пудів. Її розділили і склали в чотири ящики [65, арк. 40]. На антирелігійний екстремізм відреагувала й ліквідаційна комісія НКЮ в травні 1921 р. І. Сухоплюєв, за підписом якого був направлений лист в Чернігівський губвідділ юстиції, вимагав «зібрати всі матеріали про розкриття без відома і дозволу», а також «з'ясувати, які чутки ходять, чи немає зцілень, чи не веде духовенство контрреволюційну агітацію». Цікавило його й те, що думає «Чернігівська губЧК про чернігівське

духовенство» [66, арк. 31-31 зв.]. Для більшовиків культові речі, частина яких являла собою культурну та історичну цінність, були лише виробами з дорогоцінних металів. Пакували їх для відправки до Москви не в спеціальну тару, а в звичайні мішки [67, с. 22-23].

Загалом упродовж усього процесу вилучення коштовностей співробітники ГПУ УСРР зустрічали активну чи пасивну непокору священників та віруючих. Так, протягом травня-червня 1922 р. у Полтавському повіті священника й старосту церкви передали ревтрибуналу через відсутність опису цінностей, у Бахмуті трибунал розпочав процес над духовенством Святогірського монастиря, звинувативши в приховуванні цінностей та інших «зловживаннях, пов'язаних із вилученням». Вилучення церковного майна формувало негативне ставлення до більшовиків не лише віруючих, а й населення загалом. Так, у черговому інформаційному зведенні чекісти повідомляли: «Настрій Лозовської дільниці незадовільний у зв'язку з вилученням церковних коштовностей»; «При вилученні коштовностей з церкви с. Ново-Павлівки селянство, що збіглося туди (переважно жінки), почали відстоювати це, вигукуючи: «Ви відділили церкву від держави, а самі прийшли за золотими чашами, але ви їх не отримаєте. Протягом двох діб комісії з вилучення нічого не вдавалося зробити» [68, с. 236].

Цілком типовими були факти активного опору діяльності «трійок», «комісій з вилучення церковного майна». У с. Новоборовицях Городнянського повіту Чернігівської губернії селяни побили члена волосної «комісії з вилучення церковних цінностей». Громади Веркіївської церкви Ніжинського повіту і села Калита Остерського повіту оточили комісію й не дали провести конфіскацію майна. Голови комісій викликали збройне підкріплення й таки провели вилучення цінностей. Напружена ситуація склалася в Березнянській волості, де натовп із 500-600 жінок зачинив церкву на кілька замків, оточив її й не впускав «комісію». У селі Буромка Борзнянського повіту натовп увірвався до церкви й відібрав уже конфісковані цінності. У Сосницькому повіті «при виконанні службових обов'язків» був убитий голова комісії. Чернігівські

чекісти в травні 1922 р. констатували, що в більшості випадків вилучення церковних цінностей відбулося лише при залученні «озброєної сили» [69, арк. 102].

Органи ГПУ переслідували священнослужителів за приховування інвентарних книг храмів, що містили опис культового майна до 1917 р. На засіданні Центральної комісії з вилучення церковних цінностей від 21 квітня 1922 р. під головуванням М. Скрипника було ухвалено «притягувати до відповідальності священників за приховування інвентарних описів церковного майна». Пропонувалося провести показові судові процеси [70, арк. 3]. Так, у м. Вінниці в травні 1922 р. провадилося слідство у справі священників римо-католицького костьолу і Вознесенської церкви УАПЦ Антонія Юнака, Василя Жоткевича, Івана Левинського, Григорія Борисевича, Івана Лашкевича. Чекістам не вдалося знайти будь-які речові докази. Справу будували лише на припущеннях про навмисне приховування інвентарних книг. Але справа все ж була передана до ревтрибуналу. На судовому засіданні жоден звинувачений винним себе не визнав [71, арк. 8-9]. Мав місце також факт засудження до смертної кари відразу чотирьох римо-католицьких ксьондзів у Кам'янці-Подільському. Один з них, Антоній Недзельський, невдовзі помер у в'язниці від тифу, інших помилували й відпустили на волю [72, с. 41].

Тільки в Київській губернії в першій половині 1922 р. 33 парафіяльних ради були засуджені революційними трибуналами. Подібні справи ще раз переконливо засвідчили загальне спрямування більшовицької політики – ліквідацію всіх без винятку релігійних громад.

Позицію духовенства співробітники органів державної безпеки як радянської Росії, так і УСРР інтерпретували лише як «контрреволюційну». Зокрема, керівництво ГПУ УСРР, характеризуючи політичне становище в Україні у квітні 1922 р., зазначало: «Особливо слід виділити контрреволюційний рух, пов'язаний з вилученням (церковних коштовностей. – Л.Б.). Чутки про намічене вилучення стривожило духовенство, захоплене боротьбою з автокефалією. Негайно ж найбільш реакційна частина духовенства

розпочала кампанію наклепів на радянську владу й комуністів, «що ополчилися на православну віру», «грабують Божі храми» і т.д.» [73, арк. 3].

Наявність «політичного забарвлення» у спробах захисту культового майна означало можливість застосування жорстокішого покарання. Адже діяння віруючих могли кваліфікувати як «хуліганство», що дозволяло використання суду, а не ревтрибуналів. Однак інкриміновані політичні звинувачення перекваліфіковували діяння віруючих у протистояння «пролетарській державі», «спротив пролетарській диктатурі» та «замах на владу робітників та селян», що обґрунтовувало необхідність арештів, розстрілів та вислань ревтрибуналами.

Як свідчать опубліковані документи, у випадках, коли донесення з місць про спротив вилученню церковного майна не супроводжувалися переліком застосованих репресивних заходів до «винуватців», керівництво органів держбезпеки надсилало в губернії розпорядження з категоричною вимогою негайного їх арешту й передачі до ревтрибуналу. На суді обов'язково повинен бути присутнім начальник губвідділу ГПУ, який мав вимагати «суворих репресій за опір владі». Однак архівні документи не підтверджують масового опору духовенства й віруючих. Тому припускаємо, що органи держбезпеки навмисне перебільшували його масштаби, як привід для посилення наступу на церкву. В. Пащенко, покликаючись на статистику журналу «Антирелигиозник», вказував, що в різних місцях України та Росії відбулося 1414 кривавих зіткнень [74, с. 45]. Наприклад, у Петрограді місцеві чекісти, збираючи компрометувальний матеріал для трибуналу, виявили всього 11 випадків сутичок на 300 діючих церков. Поряд із цим опубліковані документи засвідчили й відверті спроби провокацій з боку спецслужб для нагнітання антирелігійної істерії. Як вказував В. Алексєєв, згідно з розробленими чекістами сценаріями зіткнень віруючих з представниками влади у виступах брали участь «невідомі місцевій пастві особи», «п'яні перехожі» або ті, що «випадково» зайшли до церкви. Вони здіймали галас і колотнечу, які підхоплював натовп, у стані збудження кидали каміння в червоноармійців, благаючи про допомогу: «Підбурювальники кричали: «Бий жидів і

комуністів!». Після цього починали діяти армійські підрозділи» [75, с. 227]. Хрестоматійним прикладом для радянської пропаганди стала кривава сутичка в Шуї [76, с. 141-142].

Наприклад, у Полтавській губернії було порушено тільки три кримінальні справи під час проведення антицерковної кампанії початку 1920-х рр. Із них найбільшого резонансу набула справа священника (пізніше єпископа) Троїцької церкви Василя Зеленцова. Аналізуючи дії радянської влади, отець Василь дійшов висновку, що вона є не «народною», а «партійною владою», а декрет про відокремлення церкви від держави – це передовсім «політичний акт». Він звинувачував більшовицький уряд у відсутності нормативної бази, що забороняла б безконтрольне вивезення продовольства за кордон, вважав, що треба «спочатку реквізувати домашні цінності переможців у громадянській війні й спекулянтів, а потім уже починати розмову про церковні цінності», був переконаний «у нездатності влади в теперішньому вигляді на довге панування в країні» [77, с. 119-122].

Неординарна постать В. Зеленцова не випадково привернула увагу полтавських чекістів. Василь Іванович Зеленцов народився в Рязанській губернії в сім'ї священника. Після закінчення Московської духовної семінарії, обіймав різні духовні посади на батьківщині. Напередодні Першої світової війни як єпархіальний місіонер служив на Катеринославщині. Громадянську війну священник зустрів в Україні. Він виявляв солідарність з патріархом Тихоном, тому що, за його словами, більшовики «... розділили народ на ворогуючі між собою стани і втягнули його в небачене за жорстокістю братовбивство. Любов Христову вони відкрито замінили ненавистю і замість миру штучно розпалили ворожнечу. І не бачиться кінця породженій ними війні, оскільки вони прагнуть руками російських робітників і селян забезпечити торжество привида – світової революції» [78, арк. 54].

Приводом для арешту В. Зеленцова стали його спротив вилученню церковних цінностей та публічна підтримка генерала А. Денікіна в липні 1919 р. Згідно з матеріалами справи В. Зеленцов визнав, що під час

виголошення проповідей у храмі закликав населення «підтримувати денікінців, як захисників Євангелія, проти більшовиків, як ворогів Євангелія». Під час відступу білогвардійської армії з Полтави він звернувся до губернатора Старицького з проханням «надати окремий вагон для духівництва», яке побажало залишити місто [79, арк. 39]. Сам же В. Зеленцов залишився в м. Полтаві. Незалежний у поглядах і судженнях, переконаний у правоті віри, ревний прихильник патріарха Тихона, В. Зеленцов виступав з критикою більшовицької політики, називав більшовицький уряд «найгіршим за ставленням до православ'я». На допиті в липні 1922 р., відповідаючи на питання про оцінку Декрету про відокремлення Церкви від держави, священнослужитель сказав: «Нам радянська влада не дає бути ситими, не дає жити й не дає юридичних прав, що обмежує задоволення релігійних потреб».

Як нечуване зухвальство слідчий ГПУ розцінив відповідь арештованого на питання: «Якби радянська влада знову приєднала церкву в лоно республіки й платила б жалування священикам, вважали б ви радвладу законною, тобто владою від Бога, й поминали б у своїх молитвах?» Відповідь була такою: «Моя особиста думка. Борони Боже від усякої державної влади, яка дає нам жалування» [80, арк. 16 зв.].

Та все ж особливе місце належало звинуваченню у «викраденні й використанні зі злочинною метою державних документів», що трактували як шпигунство, оскільки той документ, про який іде мова, мав характер цілком таємного, був здобутий незаконним шляхом. а його конфіденційний зміст розголошений. Йдеться про таємну незашифровану телеграму на адресу ГПУ УСРР у Харкові за підписом начальника Полтавського губвідділу ГПУ Е. Лінде про хід реалізації кампанії вилучення. Її текст, переписаний від руки з оригіналу, священику передав відомий полтавський історик, перший організатор музею Полтавської битви І. Ф. Павловський [81]. В. Зеленцов ознайомив з її змістом полтавське духовенство, яке вкрай стривожилося висловленими в телеграмі намірами вжити суворих репресій щодо приховувачів інвентарних книг з описами церковного майна: «Агітаційна

кампанія проведена по всій губернії, ...пройшла під гаслом: «Не віддасте – заберемо!». Позиція й дії священнослужителя підлягали за ухвалою суду в серпні 1922 р. вищій мірі покарання. Проте реалізувати присуд держава не наважилася, і смертну кару замінили п'ятирічним ув'язненням, що перманентно переросло в нову сфабриковану полтавськими чекістами кримінальну справу, соловецьке ув'язнення, наступне рішення судової колегії ОГПУ від 22 жовтня 1928 р. про заслання в Сибір. Після чергового арешту В. Зеленцова перевели до Луб'янської в'язниці в Москві, де й розстріляли 25 січня 1930 р.

Згідно з вироком Одеського ревтрибуналу за прояви «контрреволюції» під час виявлення коштовного церковного майна та його конфіскації покарали служителів культу А. Гриневича, О. Ляшевського, В. Малинського, М. Ракитського. В одній зі справ фігурували псаломщик П. Калабін і селянин В. Вовк із с. Лозуватка Єлисаветградського повіту, які на вимогу селян склали протокол про відмову здавати церковні цінності. У ньому вказувалося: «Будь-які податки, розверстки, продподатки і самообкладання ми виконуємо й будемо виконувати як належить, але не церковно-народним майном. Усі лишки срібла й начиння для релігійних обрядів ми віддали б добровільно, але в нас їх немає, оскільки церкву нашу пограбували в 1918 році». Розглядалася також справа Г. Іванової і А. Підлісного за звинуваченням у агітації проти вилучення [82, с. 360-362, 384, 414, 427-428].

Щоб зрозуміти природу ревного ставлення віруючих до вилучених цінностей, варто акцентувати увагу на інтерпретації цінностей сільського храму як «церковно-народної» власності. Якщо поглянути на історію розбудови сільських храмів, то виявиться, що дорогоцінні прикраси для ікон, срібні та золоті культові предмети купували переважно за «сільські» гроші, тобто за гроші громади [83]. Іноді заможний односець міг пожертвувати певну суму грошей на купівлю того чи того предмета, щоб його ім'я згадували під час богослужіння. Але придбані за його кошти дорогоцінності теж вважали власністю сільської релігійної громади. Тому реакція вірян на вилучення

коштовностей із сільських церков була подібною до реакції на конфіскацію власного, приватного майна.

Ще одним способом протидії кампанії щодо вилучення коштовного церковного майна стали чутки. Агентурні мережі органів державної безпеки почали фіксувати значну кількість чуток, пов'язаних із подальшою долею конфіскованого майна. У селянській країні з традиційно високим рівнем релігійності при відсутності прозорої поінформованості суспільства вони були типовим явищем. Характерно, що однакові чутки одночасно фіксували в різних губерніях і повітах як України, так і радянської Росії. Спецслужба передовсім звертала увагу агітаційно-пропагандистських структур на необхідність адекватного реагування на хвилю чуток, оскільки останні сіяли панічні настрої, посилення ворожого ставлення до більшовиків, сприяли формуванню негативної громадської думки щодо «пролетарської влади». Типовими були визнані такі чутки: «церковні цінності замість використання для голодуючих переносять у театри, палаци»; «підуть на особисті потреби комуністів»; «розграбовують різні комісії»; «вилучають для забезпечення втечі комуністів за кордон»; «потрібні для майбутньої війни» тощо [84, арк. 45].

Варто наголосити, що підстави для чуток справді були. Так, в Олександрівському монастирі під час розпечатування раки з мощами святого озброєний загін ВЧК конфіскував з монастирських сховищ 40 пудів срібла у вигляді культових предметів і розділив їх між місцевим комбідом, музеєм і губЧК [85, с. 74-76]. Значна кількість дорогоцінних реліквій осідала у чекістів й не протоколювалася. Водночас пам'яткоохоронцям доводилося «воювати» за врятування бодай якоїсь частини високохудожніх виробів від розкрадання й переплавки їх на злитки [86, с. 141-142].

За підрахунками істориків кампанія з вилучення церковних цінностей дала 4,6 млн. золотих карбованців. Безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Л. Троцького, виділили 1 млн. крб., проте жодного документа про використання цих коштів за призначенням не виявлено. Як вважав М. Покровський, зібрані (і не розграбовані тоді ж) церковні цінності пішли

передовсім на саму кампанію з вилучення, а точніше, на кампанію з розколу й розгрому православної церкви [87, с. 82].

Голова Центральної комісії з вилучення церковних цінностей УСРР М. Скрипник констатував 31 травня 1922 р. «деякі недоліки» кампанії в республіці: незавершеність конфіскації церковного майна в Катеринославській та Миколаївській губерніях, бездіяльність під час проведення відповідних заходів Харківського, Чернігівського, Волинського, Полтавського губвиконкомів. Тому закономірним став висновок, що вилучено «не все» [88, арк. 9]. Станом на 24 червня 1922 р. про завершення кампанії прозвітували Кременчуцька, Чернігівська, Харківська, Київська, Миколаївська губернії [89, арк. 28-29].

Незважаючи на сказане посадовцем, наприкінці літа 1922 р. темпи кампанії з вилучення церковних цінностей поступово уповільнилися. Однак у контексті антирелігійної політики держави увага до неї зберігалася. Так, на порядку денному одного із засідань колегії НКВД УСРР у лютому 1923 р. знову розглядали питання про «додаткове вилучення цінностей» [90, арк. 65].

Випадки виявлення прихованих коштовностей траплялися й надалі. Зокрема, 2 лютого 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) розглядало питання про долю цінностей, знайдених у Києво-Печерській Лаврі, а 19 лютого цього ж року ухвалило рішення про їх використання для допомоги голодуючим дітям південних районів України, що постраждали від засухи 1924 р. [91, с. 178].

Отже, органи державної безпеки перебували на вістрі першого відкритого конфлікту між Церквою і державою. Їм відводили провідну роль у дискредитації духовенства під час кампанії з вилучення церковних цінностей, концентрації інформації з місць та її аналізуванні. Жорстка позиція спецслужб мала значущий, а часом і вирішальний вплив на ухвалення політбюро ЦК РКП(б) – КП(б)У рішень щодо церкви. На думку Н. Кривої, кампанія з вилучення церковних цінностей стала межею, від якої стартував курс основного впливу саме більшовицької партії та органів державної безпеки на загальнодержавну церковну політику, що визначив подальший її розвиток [92].

Єдність алгоритму дій як в радянській Росії, так і в УСРР свідчить про жорсткий партійно-чекістський контроль за процесом конфіскації цінностей.

Репресії проти священнослужителів за саботаж кампанії мали на меті викликати у них страх й упокорити перед владою, через насилля нав'язати суспільству ідеї атеїстичного світогляду.

3.2. Реалізація тактики внутрішніх розколів православної церкви в діяльності радянських спецслужб: мотиви, форми, методи

Наступним дієвим оперативним методом ліквідації Церкви як інституції та дискредитації духовенства став «церковний розкол». Курс на розкол РПЦ більшовики взяли з перших днів встановлення радянської влади. Так, О. Васильєва вважала, що «прогресивне духовенство» ще в березні 1917 р. створило «Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян» як спосіб реалізації внутрішньоцерковних трансформацій. З-поміж його керівників особливо вирізнялися священники О. Введенський та О. Боярський. Члени організації вимагали радикального і всебічного оновлення церковного життя (відділення Церкви від держави, зміни в церковній адміністрації, переклад літургії російською мовою тощо). У травні 1922 р. у Москві відбулися установчі збори групи «Жива церква», які ухвалили створення Вищого церковного управління (ВЦУ). Уже 29 травня 1922 р. до керівної верхівки ВЦУ увійшли єпископ Антонін (голова), протоієрей В. Красницький (заступник), священник Є. Белков (керуючий справами) та ще 4 особи.

Однак радикальні реформи, запропоновані окремими членами ВЦУ, спровокували відхід поміркованої частини «живоцерковників». Їх відлякувала «революційна» риторика церковних реформаторів. Зокрема, голова ВЦУ єпископ Антонін, О. Введенський та Є. Белков заявили про вихід із «Живої церкви». Невдовзі єпископ Антонін очолив нову релігійну організацію «Союз церковного відродження», яку підтримало 12 єпархій. Це дало йому можливість делегувати до ВЦУ своїх представників. Проте, програма «Союзу церковного

відродження» передбачала лише часткові, «косметичні» зміни в церковній організації. Тому О. Введенський та його прихильники створили нову релігійну організацію «Союз общин древньоапостольської церкви», що зайняла нішу між радикалізмом «Живої церкви» та поміркованістю «Союзу церковного відродження» [93, с. 28-29].

Дискусії ліберально-реформаційного характеру серед церковних ієрархів та віруючих видалися лідерам більшовиків зручним моментом для спланованого знищення Руської православної церкви. Одним із кроків на цьому шляху стало сприяння більшовицьких органів виконавчої влади виданню в Петрограді з лютого 1918 р. недільної газети для віруючих «Правда Божия». Вони не перешкоджали їй створенню у вересні 1919 р. у Москві «Комітету у справах духовенства всієї Росії», що намагався підпорядкувати собі все духовенство [94, с. 45].

Акцентуючи увагу на «владололюбних сподіваннях частини православного духовенства», В. Ченцов вказував на утворення альянсу держави з обновленцями в листопаді 1920 р. Саме тоді архієпископ Володимир Пензенський з власної ініціативи на прийомі в наркома освіти А. Луначарського запропонував «при найменшій, навіть неофіційній, допомозі радянської влади повалити Тихона та досягти визнання з боку церкви принципів: 1) богоустановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; 2) повного узгодження комуністичного ідеалу з істинним християнством» [95, с. 240-241]. Початком 1920-х рр. датує формування відцентрових тенденцій у православ'ї також і В. Силантьєв, указуючи, що «більшовики розгорнули активну діяльність щодо «розкладу» церкви зсередини, штучно поглиблюючи розкол, який намітився серед православного духовенства ще до цього і який загрожував розколом самої церкви» [96, с. 56].

На думку більшості дослідників, цілеспрямоване втручання державних органів із санкції більшовицьких лідерів у внутрішньо-церковні суперечності слід віднести до початку 1922 р., коли було прийняте рішення про вилучення

церковних цінностей та створення відповідної «комісії Л. Троцького». Д. Поспеловський стверджує, що остаточно справа розколу РПЦ перейшла у відання ГПУ згідно з постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 30 травня 1922 р. [97, с. 248]. Напередодні відбулися установчі збори обновленців у Москві, на яких створили Вище церковне управління (ВЦУ) на чолі з єпископом Антоніном (Грановським). В Україні початок обновленського руху як кроку до розколу де-факто дослідники проблеми також відносять до 1922 р., спростовуючи як помилкове твердження про появу «Живої церкви» в українському православному середовищі в лютому 1920 р. [98].

Згадана постанова Оргбюро ЦК РКП(б) лише санкціонувала вже розгорнуту оперативну роботу з розколу релігійних організацій, яку координувало 6 відділення Секретного відділу ГПУ УСРР. У губернських відділах ГПУ УСРР «церковну лінію» провадив помічник уповноваженого по духовенству й сектах 4-ї групи Секретно-оперативної частини (СОЧ). Контролював «церковну лінію» безпосередньо начальник губернського (окружного) апарату ГПУ УСРР. Він брав участь у засіданнях численних міжвідомчих «антирелігійних комісій», «трійок» тощо [99, с. 14].

ЦК КП(б)У наполягав на активізації діяльності органів державної безпеки щодо поглиблення розколу. Так, у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського зазначалося: «У губвідділі ДПУ обов'язково повинна бути спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколу й екзархів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами» [100, арк. 100].

У звітній доповіді на політбюро ЦК РКП(б) 28 листопада 1922 р. Антирелігійна комісія ЦК РКП(б) повідомляла про те, що вже створені й діють у підпорядкуванні обновленського Вищого церковного управління такі угруповання: «Відродження», «Жива церква» і Древньоапостольська церква, а «нещодавно за межами ВЦУ народилася нова група «Трудова церква» з провідним принципом «Геть буржуїв із храмів». У третьому розділі доповіді під красномовним заголовком «У сфері розкладу православної церкви»

констатована фактична підтримка обновленства та його лояльність до радянської влади. Разом із тим новоутворені угруповання інтригували та ворогували між собою, що викликало стурбованість керівників Антирелігійної комісії. Вони зазначали, що вдалося дещо призупинити міжособну боротьбу між ними, щоб «хоча б тимчасово виступити спільним фронтом проти тихонівщини» [101, с. 341]. Формально державні органи не повинні були втручатися у внутрішньо-церковні дискусії відповідно до «Декрету про відокремлення Церкви від держави...». Однак, як засвідчують архівні документи та висновки дослідників, органи державної безпеки безпосередньо брали участь в інспірації «церковного розколу». Чекістські органи керувалися настановами партійного керівництва, викладеними у циркулярному листі 1920 р. про методи антирелігійної агітації й пропаганди: «Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного». При цьому вимагалось спрямовувати зусилля ГПУ «не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії загалом» [102, арк. 161-163]. Тому сподівання певної категорії духовенства на можливість співпраці з радянською владою та збереження свободи діяльності релігійних інституцій були марними.

Політбюро ЦК КП(б)У формувало в республіці стратегічну лінію церковних розколів та скеровувало діяльність спецслужб. Так, у протоколі його засідання 23 листопада 1923 р. з позначкою червоним олівцем «знищити» ухвалено: «а) підтвердити попередній курс на всебічне сприяння «Живій церкві»; б) ужити заходів для недопущення посилення тихонівщини; в) провести роботу з відколу «лівих елементів» серед тихонівців; г) поставити перед комісією завдання відновлення групи «Братства церква жива» (так у документі – Л.Б.); д) ліквідувати тертя між прогресивними церковними угрупованнями і створити з них блок для боротьби з тихонівцями і автокефалістами; ...к) запропонувати органам ГПУ посилити роботу по своїй лінії...» [103, арк. 12-12 зв.]. Документи так званої «особливої папки»

політбюро засвідчують регулярний характер заслуховування звітів керівників ГПУ щодо стану цієї роботи. Наприклад, 25 лютого 1926 р., окрім схвалення «загальної лінії щодо церковних угруповань», політбюро вимагало «посилити освідомлювальним апаратом ті угруповання, які до цього часу достатньою мірою не були охоплені наглядом (автокефалія, католики, лютерани, меноніти)», пропонувало відкрити в Києві обновленський духовний навчальний заклад «за умови утримання на власні кошти, кількістю слухачів не більше 50 осіб, під строгим контролем ГПУ» [104, арк. 77].

Для маніпулювання внутрішньоцерковним середовищем було недостатньо амбіцій окремих священиків. Тим більше, що на певному етапі моральні принципи, сповідувані віруючими, неодмінно вступали б у конфлікт із завданнями, які висували співробітники органів державної безпеки. Тому через вербування секретних співробітників (сексотів) з віруючого чи священика робили «слухняне знаряддя» для реалізації оперативної мети.

Зупинимось на з'ясуванні оперативно-агентурних методів і прийомів роботи спецслужб, які мали універсальний характер. Про необхідність створення агентурної мережі у середовищі різних соціальних груп і категорій суспільства йшлося вже в перших нормативних документах, які визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, у «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 1 червня 1918 р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати: «... б) нагляд за місцевою буржуазією й за спрямуванням у її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої й центральної влади інформації про наявні безпорядки та припинення їх... » [105, с. 7].

Налагодження інформаційно-аналітичної та агентурної роботи вимагав від працівників спецслужб Ф. Дзержинський. У листі до І. Уншліхта, С. Мессінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за роботою в різних сферах економічного, соціально-політичного, культурного та релігійного життя радянського суспільства, укорінити в їх середовище агентуру, готувати

періодичні інформаційно-аналітичні зведення стосовно всіх напрямів життєдіяльності населення [106, л. 10-12].

Наказом ГПУ РСФСРР № 291 від 14 листопада запроваджувалася класифікація секретних співробітників. Встановлювалися три категорії:

- агент зовнішнього спостереження – штатний секретний співробітник ГПУ, що працював по лінії оперативного відділу;
- інформатор – особа, що була завербована або введена в організацію, установу чи квартиру для висвітлення її діяльності зсередини (лінія ІНФО);
- освідомлювач – завербована особа з ворожого середовища та введена в антирадянську, шпигунську, контрреволюційну або злочинну організацію для висвітлення її діяльності або добування інформації. Ця категорія співробітників знаходилися в підпорядкуванні секретного й контррозвідального відділів.

Примітно, що коли співробітник надавав не надто цінні відомості загального характеру, його переводили в розпорядження ІНФО. Якщо ж інформатор зміг проникнути в «контрреволюційну організацію» і був здатний виконувати роботу «освідомлювача», його переводили в підпорядкування секретного або контррозвідального відділів [107, с. 27-28].

Методи роботи з агентурою схематично описані у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР. Наприклад, уповноважений губвідділу та його помічники «обслуговували» певну кількість «об'єктів», тобто вербували агентуру, формували агентурну мережу. У їхньому розпорядженні були конспіративні квартири, на яких у визначений час оперативні співробітники зустрічалися з агентами, отримували інформацію, давали чергові завдання. Донесення готували у двох примірниках: один підшивали у літерну справу, інший – в особову справу інформатора. Уповноважений, зі свого боку, двічі на тиждень подавав матеріали завідувачу інформації губвідділу. На їх основі складали триденний звіт про перебіг оперативних розробок, найбільш важливі події, рух особового складу інформаторів, розробку попередніх матеріалів та завдань. Потім матеріали потрапляли до помічника завідувача інформаційно-реєстраційно-статистичної частини, завданням якого було проаналізувати всю

надану інформацію, сформувавши зведення й роздати у відповідні відділи губернської ЧК для подальшої розробки та реагування [108, с. 265-266].

Кожен агент мав псевдо, яким підписував свої донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжнім прізвищем. Варто зазначити, що до сьогодні цей вид документації належить до особливо таємної. У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової чи матеріальної винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. Існували відповідні вимоги щодо оформлення звітної агентурної документації. Наприклад, у донесеннях агент обов'язково мав вказувати прізвище, ім'я, по-батькові, посаду підозрюваного, якщо можливо – точну адресу проживання, склад сім'ї, факти з його минулого життя, коло знайомих, їхній соціальний стан тощо [109, с. 58].

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох чинників: оперативної обстановки, ініціативності самого інформатора та його вміння спілкуватися з людьми, фінансових можливостей губернських та окружних відділів ГПУ УСРР. Тому розгалуженість мережі інформаторів у кожній з губерній (округів) була різною. Наприклад, на Поділлі на початку 1920-х рр. вона охоплювала 2219 осіб [110, арк. 21]. Серед них: по місту Вінниці – 71 ос., в окрузі – 97; у м. Могилеві-Подільському – 17, в окрузі – 32; у м. Тульчині – 27, в окрузі – 336; у м. Проскурові – 55, в окрузі – 386; у м. Кам'янці-Подільському – 78, в окрузі – 334; у м. Гайсині – 22, в окрузі – 464 [111, арк. 2].

Загалом за ВУЧК наприкінці 1921 р. було закріплено понад 12 тис. секретних співробітників [112, с. 23]. Лише за 11 місяців 1921 р. до Харківської надзвичайної комісії із заводських колективів надійшло 2474 секретних повідомлення, із радянських установ – понад 12 тис. [113, с. 23].

У 1922–1923 рр. відбулося скорочення агентурної мережі через зменшення фінансування органів державної безпеки. Але на настійне прохання Ф. Дзержинського його відновили в повному обсязі, що знову зумовило розширення агентурної мережі. Уже в 1925 р. на Поділлі нараховувалося 145 секретних районних інформаторів, 750 резидентів, понад 2 тис. агентів.

Агентурна мережа Харківського окрвідділу ГПУ УСРР, наприклад, у 1926 р. складалася з 21 резидента й 779 агентів, від яких щомісяця надходило 400-600 донесень.

Р. Подкур та В. Ченцов зазначають, що дослідникам поки що невідома загальна кількість агентів ГПУ–НКВД УСРР міжвоєнного періоду. Але в статистичних і звітних документах УНКВД України іноді зустрічається окремий порядок цифр. Зокрема, у Кам'янець-Подільській області станом на 25 лютого 1939 р. агентурна мережа становила 2618 осіб [114, с. 59].

Самі співробітники місцевих апаратів органів ВЧК–ГПУ УСРР визнавали, що «питання освідомлювальної агентури стосовно духовенства найбільш болюче питання в ЧК за складністю його виконання», тому ретельно розробляли методику й технології «розвалу церкви» й «розтління попів» у контексті нових підходів більшовицької стратегії. Було передбачено використання для власних потреб передусім духовної ієрархії, представників якої співробітники спецслужб змушували «під загрозою суворой відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам (органам держбезпеки. – Л.Б.) корисними». Так, у протоколі засідання секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося «після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру кожного служителя культу» на честолубстві «розігрувати різні варіанти, заохочуючи їхні побажання й задуми» [115, с. 215].

Загалом у своїй практиці чекісти використовували декілька найбільш дієвих методів для вербування освідомлювачів серед духовенства. А. Зінченко детально описав одну зі схем вербування, якою часто послуговувалися співробітники Подільського губвідділу ГПУ УСРР. Для агентурної роботи по «лінії створення «Живої церкви» був «намічений настоятель Преображенського собору піп Юнак, якого, одначе, легко взяти не вдалося, оскільки довести до його відома, що він працює на ГПУ, виявилось неможливим». Тому в його оточення ввели секретного співробітника. Він не лише тримав священика під наглядом, а й «увів його в курс справи». Священик виявився людиною дуже

марнославною й «піддався на вудочку лише тоді, коли йому було запропоновано висвячення в єпископи». Чекісти передбачали, що тоді він, «ворогуючи з автокефалістами і представниками старої єпископальної церкви, зможе усунути звідти небажаний для нього елемент». Під час вербування Юнака до нього вдалося «приєднати» протодіякона Савицького й священника Євгенія [116, с. 158]. Отже, А. Зінченко фактично описав створення осередку «Живої церкви» на основі завербованої агентурної групи.

Часто віруючих вербували, використовуючи отримані компрометувальні матеріали, здобуті головно шляхом перлюстрації або вилучення листування при обшуках, чи за допомогою інформації агентури. Практикували також залякування кримінальною відповідальністю та «в'язницею і табором з незначних приводів» [117, с. 215-216].

Органи держбезпеки орієнтувалися на використання одного з найдієвіших, на їх погляд, принципів – матеріальної зацікавленості інформаторів і агентів із середовища служителів культу: «При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву, будуть зв'язувати їх з нами і стосовно іншого, а саме того, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність» [118, с. 233-234]. Політику фінансування агентурно-оперативної роботи визначало політбюро більшовицької партії, створюючи спеціальні комісії. Останнім доручалося встановлювати розміри фінансування, його розподіл та інше. Так, один із протоколів «особливої папки» політбюро персоніфікує склад комісії: «... у складі тт. Чубаря, Затонського і Поповича» [119, арк. 37-38]. Першими у сучасній вітчизняній історіографії зацентрували увагу на методах підкупу спецслужбами сексотів Ю. Шаповал та В. Пристайко в публікаціях документів [120, с. 250-251].

Однак, як свідчить зміст листа заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона секретареві ЦК КП(б)У П. Любченку від 10 вересня 1928 р., асигнувань на антирелігійну роботу в округах не вистачало [121, арк. 41, 43]. Місцеві апарати ГПУ також постійно скаржилися на нестачу коштів. Наприклад, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський направив до губвиконкому лист із

таким проханням: «У зв'язку з використанням усіх кредитів ... прошу про асигнування ... по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» [122, арк. 97]. Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав в одному з донесень: «Утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень» [123, арк. 19].

Політичні маніпуляції в середовищі духовенства, які супроводжувалися грошовим підкупом, неминуче призводили до морального розтління духовенства і аж ніяк не вивищували його в очах органів радянської влади. У середині 1923 р. в Україні «по лінії розробки духовенства» працювало 30 секретних співробітників. На їхнє «фінансове стимулювання» витрачали 2 тис. руб. щомісяця (грошовими знаками 1922 р.), наприкінці 1923 р. – 50 руб. золотом [124, с. 18].

Надалі витрати на «церковну агентуру лише зростали. У пояснювальній записці до кошторису витрат на агентурну роботу 1926 р. по «церковній лінії» наголошувалося: «Жодна сфера чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат як релігійні угруповання ... Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми. ... У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що, навіть за умови зречення сану, не приймуть, застосування в [19]26 р. репресій попи не допускають; у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять. ... єдиним солідним для них аргументом є гроші» [125, арк. 39]. Згідно з кошторисом витрат по духовенству в першій половині 1926 р. передбачалося утримання 378 агентів із виплатою їм щомісяця 20 руб. (загальна сума 45 360 руб.). Перелік релігійних громад, де діяли агенти, чітко окреслювало керівництво ГПУ УСРР: «обновленці», «тихонівці», «автокефалісти», «Діяльно-Христова Церква», «Собор єпископів», сектанти [126, с. 81]. Загалом наприкінці 1920-х рр. спостережено зменшення витрат на агентурну роботу по «церковній лінії». Так, якщо за 6 місяців 1926 р. було витрачено 81 540 руб.

[127, арк. 38], то за першу половину 1928 р. начальник секретного відділу ГПУ УСРР Горожанін планував витратити 58 480 руб., але в резолюції названа сума лише 50 тис. руб. [128, арк. 92-93].

Однією з причин скорочення витрат окремі дослідники вважають застосування репресивних заходів, зокрема арештів та адміністративного вислання [129, с. 81]. Загалом погоджуючись із цим твердженням, зазначимо, що наприкінці 1920-х рр. основну мету щодо розколу релігійних організацій було зреалізовано. Тому чекісти фінансували лише тих агентів, які могли або контролювати релігійну громаду, або впливати на церковних ієрархів.

Прикладом формування кошторису витрат на роботу ГПУ стосовно духовенства в округах може бути розглянута 11 вересня 1928 р. на бюро Могилів-Подільського окружкому КП(б)У доповідь начальника Могилів-Подільського окружного відділу ГПУ УСРР Ямніцького про кошторис на агентурно-оперативну роботу по «церковній лінії» на 1928 – 1929 рр. (дивись додаток Б).

Бюро Могилів-Подільського окружкому КП(б)У ухвалило постанову: «Доручити а[гітаційно]-п[пропагандистському] в[відділу] в кошторис 1928–1929 року включити окремим пунктом кошти на антирелігійну роботу. Фракції ОВК передбачити такі кошти при складанні бюджету на 1928–1929 рр.» [130, арк. 33]. 10 вересня 1928 р. Ямніцький знову звернувся до секретаря окружкому КП(б)У з проханням додатково виділити 200 руб. для «негайного пожвавлення антирелігійної роботи». Уже наступного дня, 11 вересня 1928 р., бюро Могилів-Подільського окружкому ухвалило асигнувати необхідну суму [131, арк. 32].

Отже, залучаючи весь наявний арсенал методів вербування, органи державної безпеки постійно нарощували свою присутність на всіх рівнях релігійних громад. За документами ГПУ УСРР вдалося встановити певну динаміку вербування агентури в середовищі релігійних громад: загалом секретним відділом ГПУ УСРР у 1927 р. було завербовано по «церковній лінії» – 266 осіб, із них – за липень-вересень – 121 особу, безпосередньо у вересні 1927 р. – 36, жовтні – 26, листопаді – 43, грудні – 22 особи. У 1928 р. у січні –

39, лютому – 24, березні – 36, квітні – 30, у першому півріччі 1929 р. – 88 осіб [132, арк. 199, 219 зв., 260 зв.]. О. Тригуб також звертався до аналізу статистики вербування агентури усіх православних течій, яка була причетною до розколу РПЦ (дивись додаток В).

Виконуючи поставлені завдання, співробітники органів державної безпеки не зупинялися ні перед чим. Їх цікавив не лише перебіг політичного та релігійного життя ієрархів, священників, активних віруючих, а й їхнє особисте життя. Це давало можливість знаходити «больові точки», що полегшувало в майбутньому маніпуляції з тією чи тією особою [133, с. 90]. Отже, у завдання агентури входило також виявлення психологічних характеристик осіб, які потрапляли в агентурно-оперативну розробку.

Відповідно до отриманої агентурою інформації чекісти порушували кримінальні справи. Так, після донесення агента «Попова» про «контрреволюційну та націоналістичну діяльність» священника УАПЦ Т. Марюти під час нацистської окупації на теренах Полтавської області в серпні 1944 р. начальник УКГБ по Полтавській області підполковник Чернецький наказав негайно провести додаткове документування його «ворожої діяльності» та заарештувати. Він також наголосив на необхідності негайного негласного допиту свідків, що мали підтвердити «ворожу діяльність» арештованого [134, арк. 1-168].

У процесі ведення агентурної літерної справи «Липківці» (серпень 1945 р.), що об'єднала декількох священників УАПЦ, розпочалося вербування нової агентури. Так, для висвітлення «зв'язків» та «політичної позиції» священника П. Стеценка співробітники спецслужб почали здійснювати цілеспрямоване вербування осіб із його оточення, зокрема служителів храму. Крім інших завдань, агент мав виявити «взаємовідносини між Стеценком і старостою цієї церкви, з одного боку, та із псаломщиком – з іншого». Протягом 15 днів необхідно було також завербувати домовласника, де квартирував священник [135, арк. 11].

Зважаючи на кількісний та якісний склад агентури ГПУ–НКВД–НКГБ УРСР, динаміку вербування серед членів релігійних громад, можемо констатувати повну поінформованість керівників органів державної безпеки та партійно-державних лідерів України про ситуацію на «релігійному фронті».

Поєднання агентурно-оперативних методів впливу та силового тиску в умовах кампанії з конфіскації церковних цінностей дали підстави уповноваженому Секретного відділу ГПУ УССР А. Соколовському вже у січні 1922 р. доповідати ЦК КП(б)У: «Виконана нами робота з розколу православної церкви увінчалася повним успіхом» [136, арк. 1]. Водночас А. Соколовський вважав передчасним на той момент початок розколу самого обновленського руху, «який розпочала Москва», оскільки це неминуче призвело б до його ослаблення. Незважаючи на те, що, за його словами, «обновленський рух під різними назвами охопив усю Україну», чекіст зазначав: «Але це нас не зовсім задовольняє, оскільки треба спочатку повністю побороти тихонівщину, а потім тільки почати розкол самого обновленського руху» [137, арк. 1 зв.].

На початок серпня 1922 р. із 97 єпископів, які займалися священнослужінням, 37 визнало «Живу церкву», 36 не визнало, 24 – зайняли вичікувальну позицію. Екзарх України Михаїл (Єрмаков) намагався провести Другий Всеукраїнський Собор єпископів, кліру та мирян для формування загальної позиції щодо ставлення до «Живої церкви». Розуміючи із загального настрою віруючих, що Помісний Собор категорично буде проти «Живої Церкви», органи виконавчої влади та ГПУ УСРР зірвали його проведення. 2–5 вересня 1922 р. замість 400 делегатів прибули лише 84, переважно єпископи, що ухвалили рішення про відмежування від «Живої церкви» та інформування віруючих про розкольницьку сутність діяльності її представників. Фактично єпископи України не визнали Вище Церковне Управління й опинилися в протистоянні до радянської влади. Як наслідок, упродовж вересня-листопада 1922 р. розпочалися масові кадрові «чистки» українського єпископату, представники якого не підтримали «Живої церкви» [138, с. 30-31]. Так, в Одесі у вересні 1922 р. відбулися збори духовенства, на яких із 87 присутніх

священнослужителів 32 підтримали створення «Живої церкви». Розглядаючи питання церковного розколу, спеціальна комісія губкому констатувала, що «розкол яскраво намітився й відбувся». Збори, очевидно, були дуже напруженими і проходили бурхливо: «Єпископа на зборах не обрали. Феодосій, покликаючись на хворобу, революційну посаду обійняти відмовився». Голова комісії губкому Альпов висловив думку, що на запропоновану іншу кандидатуру – Алексія, можна було б погодитися, «щоб через тиждень його скинути» [139, арк. 72].

Під контролем співробітників Київського губвідділу ГПУ в квітні 1923 р. відбулася нарада духовенства м. Києва. Під час її проведення група священників-«обновленців» намагалася підтримати діяльність ВУВЦУ і ухвалити відповідну резолюцію для поширення ідеї обновленства серед духовенства та віруючих. Однак представники «тихонівської» течії фактично зірвали ухвалення такої резолюції. Чекісти переконалися, що «з єпископатом ніяких домовленостей бути не може» [140, арк. 68-69].

Після провалу єпархіальних зборів співробітники Київського губвідділу ГПУ робили спроби вплинути на єпископа Уманського Макарія (Кармазина). Вважаючи його «слабохарактерною особистістю», чекісти намагалися його переконати погодитися на певні домовленості з «обновленцями». Але єпископ висунув ряд вимог. Серед них: повторне скликання за його ініціативою єпархіального з'їзду, повернення із заслання архієреїв, що були вислані, як він вважав, на вимогу представників «Живої церкви». Через декілька днів єпископа Макарія викликав для бесіди голова губернської комісії по духовенству Київський губернський прокурор М. Михайлик. Цілком можливо, що під час розмови був присутній відповідальний співробітник губвідділу ГПУ. Про це свідчить не тільки детальний опис сказаного під час зустрічі у звітній доповіді Київського губвідділу ГПУ, а й використання займенника «ми» у документі [141, арк. 70].

Перші підсумки «розкольніцької діяльності» чекісти підвели в січні 1924 р. У річному звіті Київського губернського відділу ГПУ за період з 1 січня

1923 р. по 1 січня 1924 р. вказувалося, що в результаті розколу сформувалося два напрями: «слов'янський» і «український».

«Слов'янський» напрям об'єднував:

– «екзархістів – тихонівців», до складу яких входили переважно «чорне духовенство та чорносотенці». Їхня діяльність, за свідченнями чекістів, була паралізована «обновленцями», але в окремих випадках зафіксовані спроби організації «спротиву заходам радянської влади»;

– «прогресистів» – «споріднена тихонівцям» група. Її утворили біле духовенство і миряни, представники інтелігенції, колишні члени богословських філософських товариств;

– «живоцерковників» – «керівники групи не тільки є активними та ідейними працівниками, а й становлять собою колишній контрреволюційний і просто авантюрний елемент» [142, арк. 66]. Така нищівна характеристика представників «Живої церкви» демонструвала неприховану зневагу співробітників спецслужб до радикальних церковних реформаторів і засвідчувала відсутність довгострокової перспективи в цієї релігійної течії.

В «українському» напрямі, за визначенням чекістів, сформувалися такі угруповання:

– «автокефалісти» – «можна схарактеризувати як національну церкву. В іншому не відрізняються від тихонівців, що завжди були і є осередком петлюрівщини. Будучи сильними за кадровим складом, вони користуються впливом на українські віруючі маси»;

– група «жива церква» – «створена за прикладом слов'янської «живої церкви», але більш ліва та демократична за своїм складом».

У звіті стверджувалося, що «всі групи повністю захоплені своїми дискусіями й завоюванням авторитету серед мас, якому заважає байдужість мас до [цих] організацій і програмні суперечки цих груп. Миряни проявляли цікавість лише до мови богослужіння. У цьому варто відзначити успіх української церкви порівняно зі слов'янською. Це пояснюється її активним проявом інтересу до перебігу життя українського народу» [143, арк. 67].

Наявність двох течій в «автокефальному церковному русі» – на чолі з ВПЦР та Діяльно-христової церкви (ДХЦ) – активно використовували більшовики в антирелігійних заходах. ВПЦР репрезентувала праве угруповання української автокефалії й об'єднувала понад 1600 парафій: «Політично автокефальна церква представляє шовіністично-петлюрівську організацію, що орієнтується на Петлюру та створення Української народної Республіки». Констатувалося посилення її позицій на Київщині, Волині, Чернігівщині, Поділлі, вагомий політичний вплив на селян та «куркулів». Якщо «тихонівщину» та «автокефальну течію» визнавали серйозними політичними опонентами, то «обновленська церква», що намагалася «раціоналізуватися, тобто пристосуватися до нових запитів мас – політично нешкідлива» [144, арк. 8-10 зв.].

Подібне структурування релігійних течій і громад унаслідок розколів відбулося в усіх округах України. Наприклад, на Поділлі станом на початок 1923 р. найбільшу кількість громад мали екзархісти (тихонівці) – 1013, автокефалісти – 200 громад, течія автокефалістів – прихильники єпископа Павла Погорілка – 29 громад, «обновленці» – 25 громад. Подільські чекісти стверджували: «Дві третини громад тихонівського напрямку при досить умілому підході з боку обновленців, могли б бути відколоти» [145, с. 157]. Хоча ще в жовтні 1922 р. у доповідній записці Подільського губерньського відділу ГПУ УСРР «Про церковне життя на Поділлі» відзначено «твердість та одностайність єпископської церкви», проте «роботою ГПУ в їхньому середовищі посіяні незгоди: єпископська церква розділилася на «біле» й «чорне» духовенство. Як у Вінниці, так і на периферії з'явилося багато невдоволених поводитирами єпископської церкви. Одні з них стали відкритими прихильниками «Живої церкви», організувавши в себе групи «Живої церкви». Як наприклад, у Брацлавському, Жмеринському, Гайсинському й інших повітах. ... У цьому напрямку ведеться увесь час боротьба між прихильниками однієї й тієї ж церкви. Основними діячами й керівниками цієї боротьби є губерньський відділ ГПУ, який через впровадження своїх освідомлювачів і

сексотів весь час спрямовує роботу для розколу і чвар у єпископській церкві» [146, с. 157]. Уповноважений секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР Г. Осінін 15 травня 1923 р. так характеризував «релігійну стійкість» єпископа-«тихонівця» Пімена: «... З середини [19] 22 р. він залишався непохитним, маючи колосальний авторитет як серед духовенства, так і віруючих». Однак після створення ВУВЦУ та організації групи «Живої церкви», очолюваної уповноваженим ВУВЦУ (секретним співробітником місцевого відділу ГПУ), єпископ Пімен поїхав до Києва для консультацій. Там він ознайомився «з безрадісним існуванням прихильників патріарха Тихона і зрозумів, що в разі невизнання ВУВЦУ, він може бути усунутий (за найсприятливіших умов) на спокій». Не бажаючи залишати свою посаду, він сповістив усіх вікарних єпископів про необхідність визнати ВУВЦУ. Лише два єпископи – Вінницький – Амбросій (Полянський) та Проскурівський – Валеріан (Рудич) – відмовилися визнати підпорядкованість ВУВЦУ. За свідченнями Г. Осініна, єпископ Валеріан звинувачував Пімена в співробітництві з «Київським відділом ГПУ». Але чекіст констатував, що, незважаючи на визнання Піменом ВУВЦУ та його «підмаслення з боку церковного управління (нагородження хрестом для носіння на клобуці), останній дуже в'яло знайомить свою єпархію з дійсністю оновлення церкви. Тим самим, він дає можливість ворогам ВУВЦУ поширювати хибні чутки й викривляти істину».

Співробітникам секретної групи вдалося використати антагонізм двох церковних угруповань на Поділлі у власних інтересах. Чекісти зуміли спровокувати численні скандали між священниками, що здебільшого завершувалися бійками. Подібні факти, звісно ж, дискредитували святих отців у очах віруючих. Наступним кроком, зазначалося в документі, стало створення групи «Живої церкви», яку очолив парафіяльний священник. Спочатку співробітники ГПУ довго його «обробляли» на темі «боротьби з реакційним духовенством». Згодом він отримав необхідні кошти і був завербований.

Робота з розширення діяльності «Живої церкви» йшла дуже повільно, хоч до складу «обновленських груп» активно залучали парафіяльних священників. Причинами такого гальмування чекісти називали відсутність співчуття серед широких мас вірян «обновленському рухові» загалом та, зокрема, боязні «самодержця єпископа Пімена». Чекістам секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону вдалося не тільки утвердити свого агента уповноваженим ВУВЦУ, а й увести в близьке оточення єпископа Пімена секретного співробітника, колишнього студента, якого єпископ висвятив на священника. Уже з лютого 1923 р. група «Жива церква» налічувала 20 членів. Вони підготували та розповсюдили відозви українською мовою про мету та завдання «обновленського руху», у яких викривали діяльність «реакційного духовенства – тихонівців».

Окрім організації провокацій та підтасовування волевиявлення віруючих, чекісти також через арешт усували «незгодних» ієрархів. Так, екзарха України митрополита Михаїла за відмову підтримати «обновленців» 5 лютого 1923 р. заарештували й звинуватили в «контрреволюційній діяльності». Причину арешту пояснив Повноважний представник ГПУ РСФРР на Правобережній Україні начальникові секретного відділу ГПУ РСФРР Т. Самсонову в доповідній записці від 8 лютого 1923 р.: «Вилучити його треба було будь-що, тому що він, користуючись авторитетом і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і сам з'їзд (так у тексті. – Л.Б.) Всеукраїнських обновленських груп у Києві 12 лютого, а також гальмував роботу ГПУ з розколу духовенства Київської губернії і Правобережжя» [147, с. 96] (підкреслення наше. – Л.Б.). Начальник Київського губерньського відділу ГПУ УСРР Г. Іванов теж вважав, що «причиною слабкої роботи ВУЦВУ на початку 1923 р. під час перевиборчої кампанії (на єпархіальний з'їзд та Всеросійський Собор. – Л.Б.) був вплив нині висланого єпископату, що розгорнув максимально можливу агітацію проти «обновленців», чим зірвав їхню роботу».

Одразу після арешту митрополита Михаїла до Києва за сприяння центрального апарату ГПУ УСРР прибули «авторитетні сили «Живої Церкви»

із Харкова, зокрема новий митрополит Тихон. Вони розпочали агітаційні богослужіння на околицях Києва. З'явилися перші результати – у перший день записалося до «Живої Церкви» 30 осіб». Також прибулі ієрархи-«обновленці» розпочали переговори із заступником екзарха України єпископом Димитрієм та іншими «тихонівськими» єпископами про залучення їх до «Живої Церкви». Керівництво ГПУ УСРР наголошувало, що в разі відсутності позитивного результату в цих переговорах буде здійснене адміністративне вислання 2-3 єпископів із Києва [148, арк. 68]. Паралельно харківські «обновленці» та київські чекісти підготували єпархіальний з'їзд Київської єпархії, 40 делегатів якого (здебільшого прихильники «Живої Церкви») обрали чотирьох делегатів на Всеросійський Собор. Усі обрані делегати, за свідченнями чекістів, «стоять на платформі «Живої Церкви».

Наступний єпархіальний з'їзд Київської єпархії відбувся 1 листопада 1923 р. – уже після проведення Всеросійського Собору. Делегати від духовенства та мирян обговорювали питання «про доповіді на Всеросійському Соборі», «про ставлення до патріарха Тихона», «про оновлення і нічні моління», «про матеріальне забезпечення єпархіального управління», доповіді «про «Липківщину», «сектантство». Був обраний новий склад Київського єпархіального управління».

Начальник Київського губвідділу ГПУ УСРР Г. Іванов у річному звіті за 1923 р. повністю розкрив механізм контролю за діяльністю новообраного Київського єпархіального управління: «В основу роботи нового єпархіального управління (ЄУ) ми поставили [таке]: заборонили ЄУ без нашого відома приймати будь-які кроки принципового характеру (підкреслення наше. – Л.Б.). Крім того, ми розпочали ретельний контроль всієї діяльності ЄУ. Це надзвичайно важливо, адже через якісь дрібниці між «живістами» завжди виникають чвари та інтелігентщина». Г. Іванов запевнив керівництво ГПУ УСРР у наявності необхідних коштів, що «є центральним питанням, адже при відсутності фінансування роботу проводити неможливо».

Запоруку успіху діяльності «Живої Церкви» Г. Іванов вбачав і в «плановості роботи» єпархіального управління, бо «населення не сприймало ідею «обновленства» всерйоз, а як щось випадкове». Результативність розробленої київськими чекістами «планової роботи» мали забезпечити такі заходи:

– періодичні скликання по Києву районних благочинних зборів церковно-парафіяльних рад, а не духовенства. Це засвідчувало, що акценти в роботі спецслужб зміщувалися з пропаганди «обновленства» на обробку віруючого населення;

– серйозна індивідуальна робота з духовенством, котре ще не окреслило своїх пріоритетів серед релігійних течій православ'я;

– постійні виїзди «ідейних архієреїв з обновленців» на периферію для організації нових обновленських сил» [149, арк. 68-69].

Окрім «обновленських» громад, більшовицькі лідери та керівництво органів державної безпеки для поглиблення розколу використали зростання в окремих священиків усвідомлення своєї національної ідентичності. Таким прикладом є входження у вищу церковну ієрархію єпископа Павла (Погорілка). До автокефального руху він приєднався в умовах Української революції 1917–1921 рр. Будучи священиком у с. Жолоби на Вінниччині, П. Погорілко запровадив церковну службу старослов'янською мовою з українською вимовою і читанням Євангелія українською мовою. Тому в листопаді 1919 р. Подільський архієпископ Пімен (Пегов) позбавив його права відправляти Службу Божу. Сучасники характеризували Погорілка як священика з глибоким національним самоусвідомленням, людину «високоідейну» і «щирого українця» [150, с. 166-167].

Активно підтримуючи «українізацію» богослужіння й загальну національну спрямованість Церкви, він пропагував дотримання традиційних засад висвячення єпископів. Тому в жовтні 1921 р. на знак протесту залишив Собор, назвавши спробу всесоборної висвяти єпископів «неканонічним актом самохіротонії» [151, с. 261]. Таку його позицію підтримав єпископ Подільський

Пімен. В умовах діяльності «обновленців» та формування Української автокефальної православної церкви, очолюваної В. Липківським, поява П. Погорілка як священика, що категорично виступав проти порушення канонічності, навіть національно свідомого, була явищем вельми помітним серед рядового духовенства. Не випадково єпископ Пімен (Пегов) рекомендував його митрополитові Михаїлу (Єрмакову) для висвячення на Соборі Єпископів України у вересні 1922 р. на єпископа Кам'янецького. Однак висвячення не відбулося, бо проти цього, за деякими версіями, виступило духовенство та миряни Подільської єпархії [152, с. 170].

Але амбіції священика Павла Погорілка простягалися до єпископської кафедри. Цим наполегливим його прагненням скористалися співробітники Подільського губернського відділу ГПУ УСРР. Вони запропонували амбітному претендентові підтримку в отриманні омріяної кафедри. Невдовзі П. Погорілко виїхав до Москви, де 28 січня 1923 р. в Заіконоспаському монастирі був посвячений на єпископа через хіротонію, здійснену митрополитом Антоніном (Грановським), архієпископом Іоанном та єпископом Олександром. Після таїнства Погорілко виголосив традиційну декларативну промову українською мовою. Цією ж мовою відповідав йому голова ВЦУ митрополит Антонін [153, с. 171].

Єпископ Павло повернувся на Поділля і 10 лютого 1923 р. був призначений архієпископом Піменом Кам'янецьким єпископом, вікарієм Подільської єпархії [154, арк. 4 зв.]. При цьому, як наголошує О. Тригуб, детально досліджуючи цю колізію, він утвердився в думці, що «необережне захоплення революційними способами боротьби з єпископатом протилежної течії скомпрометувало її (Живу церкву. – Л.Б.) в очах віруючої людності. А, крім того, під захисний колір Ж[ивої] Ц[еркви] увійшло багато тих, що спочатку провокували її. Щоб відвести підозру в «живізмі», вони потім урочисто, відмовилися від обновленських пактів, статуту і навіть від назви «Живої Церкви», але це не реабілітує в очах народу ні їхніх течій, ні їх» [155, с. 171]. Тому в березні 1923 р. П. Погорілко створив Братське об'єднання

парафій Української Православної Автокефальної Церкви (БОПУПАЦ), претендуючи на роль «лівого крила тихонівщини, активно лояльної до радянської влади», за визначенням співробітників ГПУ [156, арк. 22]. Своє ставлення до інших течій БОПУПАЦ задекларувало так: боротися з тихонівцями та липківцями; до обновленців ставитися лояльно; осудити діяльність єпископів, які виїхали за кордон [157, арк. 21].

Кредо нової течії П. Погорілко висловив досить багатослівно і пафосно (сказане єпископом подаємо, зберігаючи орфографічне, пунктуаційне та граматичне оформлення оригіналу. – Л.Б.), зазначивши, що «... веде ту середню лінію, яка від кожної течії відрізує те, що прийнятне з канонічного боку, і з боку культурних вимог історичного моменту відродження українського народу та нової соціальної будови його трудового життя. Братське об'єднання не складає нової релігійної групування, ворожої другим, бо воно спирається на канонічним ґрунті постанов Собору [Єпископів Усієї України 2-4 вересня 19]22 року, який визнається всією Українською церквою, як складення з єпископів ще до їх розділення на взаємно ворожі течії, при дорадчій участі депутатів всієї України. ...До революції воно підходить з боку культурних здобутків її й засвоєння цих здобутків в євангелістським освітленню... До влади воно ставиться з повагою достоїнства її, як народного представництва... [158, арк. 88]. Ієрарх БОПУПАЦ заявив також про сподівання на об'єднання «всіх частин розбитої тепер української церкви», але на це має бути добра воля тих, хто порушив єдність, або ж необхідно скликати Всеукраїнський собор [159, арк. 89].

Отже, згідно із заявленими ідеологічними засадами громади БОПУПАЦ намагалися бути рівновіддаленими від революційних змін «обновленців» і водночас намагалися не втратити канонічності. О. Тригуб схиляється до думки про ідентифікацію цієї течії як «українського обновленства».

П. Погорілко був ключовою фігурою в розколі православних релігійних течій в Україні, зокрема на Поділлі, де й користувався підтримкою нечисленних парафій. БОПУПАЦ об'єднувала невдоволених як діяльністю РПЦ, так і

УАПЦ. Місцеві органи влади підтверджували, що вплив об'єднання поширюється за рахунок парафій останніх [160, с. 171]. Отже, співробітники Подільського губвідділу ГПУ УСРР, використавши особисті амбіції та релігійні погляди на перспективи розвитку Церкви, змогли активізувати розкол відразу двох релігійних течій у православ'ї [161, с. 131].

О. П. Тригуб визначив два періоди у формуванні та реалізації ставлення чекістів до БОПУПАЦ: 1) 1923 р. – червень 1924 р.; 2) червень 1924 р. – червень 1925 р. На першому етапі чекісти сподівалися на повернення єпископа Павла (Погорілка) до «обновленців», адже його авторитет значно посилив би позиції радикальних «церковних реформаторів» на Поділлі. Так, на з'їзді БОПУПАЦ 1924 р. чекісти планували змусити братчиків прийняти обновленську платформу. У черговому інформаційному звіті Подільського губвідділу ГПУ за березень 1924 р. вказувалося: «Наш план стосовно автокефалії БОПУПАЦ продовжується. Єпископ Погорілко свою, хоча й пасивну, схильність до Синоду підтримує. Губернський з'їзд БОПУПАЦ відбудеться на початку травня... Готуються кадри працівників для проведення на цьому з'їзді принципів Синоду» [162, арк. 15]. Уже 26 березня 1924 р. окружним ліквідкомом, відділам ГПУ та НКВД було розіслано циркуляр, у якому викладений план чекістів використати губернський з'їзд БОПУПАЦ як підготовку до планового Всеукраїнського Православного Собору в Харкові. Обрані на з'їзд делегати повинні бути «прихильниками синодальної лінії». Проте сподівання чекістів на єпископа Павла (Погорілка) не справдилися. О. Тригуб знайшов документальне підтвердження сумнівів співробітників ГПУ в здатності єпископа виконати уготовану йому місію: «... фізіономія єпископа Погорілка стосовно синодальної церкви... яскраво виявлена і виражається в тому, що він далеко не згоден з принципами синодальної течії, про що поширює відозви..., натравлюючи духовенство проти синодальної течії» [163, с. 172]. Вони припускали можливість нового розколу й відходу частини парафій БОПУПАЦ до Синодальної Церкви.

На з'їзд, що відбувся 19–20 червня 1924 р., приїхали делегати лише 40 парафій, більшість із них не належали до парафій БОПУПАЦ. Переважна більшість делегатів висловилися на підтримку патріарха Тихона [164, арк. 156]. Єпископ Павло (Погорілко) постійно акцентував увагу делегатів на тому, що він відійшов від «обновленців». Частина організаторів звернулися до представника влади із заявою про незаконність з'їзду. У результаті 20 червня 1924 р. представник влади з'їзд закритий. Єпископа Павла (Погорілка) чекісти вирішили використати для створення іншої розкольницької групи.

Аналогічній меті був підпорядкований і план створення в 1925 р. Української Соборно-єпископської церкви, установчий з'їзд якої відбувся у м. Лубни на Полтавщині. Ще у вересні 1924 р. делегація, очолювана вікарієм Полтавської єпархії, Лубенським єпископом Феофілом (Булдовським), прибула до патріарха Тихона для обговорення можливості надання автокефалії Українській церкві. Делегацію благословив Полтавський архієпископ Григорій (Лісовський). Патріарх Тихон загалом підтримав прагнення до автокефалії, однак заявив, що це виходить за межі його особистої патріаршої компетенції. Автокефалію надавав лише Собор єпископів кіріархальної Церкви. Водночас патріарх вважав, що надання автокефалії Українській церкві в умовах, що склалися, призведе до чергових розколів. Тому, як наголошував митрополит Феодосій (Процюк), покликаючись на спогади Феофіла Булдовського, делегація не отримала згоди патріарха [165, с. 316].

Повернувшись після розмови з патріархом Тихоном, єпископ Феофіл спільно з єпископом Павлом (Погорілком), прихильником УАПЦ і засновником БОПУПАЦ, «рукоположили» на єпископа Чернігівського Сергія Іваницького. Себе Феофіл проголосив «автокефальним єпископом Полтавським». Такі дії зумовили розрив з архієпископом Григорієм (Лісовським) та відхід від канонічної Церкви. Наприкінці 1924–на початку 1925 рр. під керівництвом Феофіла (Булдовського) була сформована «Ініціативна група собору єпископів на Україні». Її члени оголосили основним завданням домогтися незалежності Української Церкви від Московського патріарха. До найближчого оточення

керівництва «ініціативної групи» Полтавський губвідділ ГПУ увів завербованих агентів. Серед них священник с. Нижні Млини Полтавського повіту М. Лук'янов і священник с. Нижній Булатець Лубенської волості І. Мурашко відігравали ключову роль в інформуванні про перебіг «лубенського розколу».

Активна агентурна розробка була санкціонована ГПУ УСРР і погоджена з Антирелігійною комісією ЦК КП(б)У. На черговій нараді ГПУ УСРР 14 серпня 1924 р. його представник запропонував: «1) З метою більш глибокого розкладу «тихонівщини», [пропонуємо] створення у її середовищі угруповання, що орієнтується на Вселенського патріарха, який веде лінію до визнання Синоду; 2) Для більшої авторитетності згадуваного угруповання і нанесення найбільшого удару тихонівщині бажано використати призначеного патріархом Тихоном в Україну заступником Екзарха архієпископа Іоанікія (Соколовського)» [166].

Уже в грудні 1924 р. місцеві апарати отримали від ГПУ УСРР директиву про організацію із представників «тихонівців» угруповання, що буде вимагати автокефалії Української православної церкви. Співробітники центрального апарату ГПУ УСРР пропонували для новостворених релігійних громад таку мотивацію: «1) Українська Радянська Республіка в ланцюзі СРСР існує як самостійна одиниця, що розв'язує внутрішні питання життя незалежно від характеру дозволу таких в інших республіках, зокрема, в РСФРР. З огляду на це: 2) Українська православна церква (тихонівська) має бути в Україні так само самостійною і повинна сприяти її розвитку.

Існуюча в Україні Українська автокефальна церква самосвятів щодня зміцнюється й захоплює все більшу мережу парафій. Зростанню свого авторитету в масах самосвяти зобов'язані пробудженню революцією національної самосвідомості українського народу, як козир проти тихонівців, вони використовують нібито негативне ставлення патріарха Тихона до автокефалії Української церкви – і небезуспішно». Співробітникам місцевих апаратів ГПУ пропонувалося вербувати священників – прихильників канонічної

автокефалії. Керівництво ГПУ УСРР рекомендувало місцевим апаратам у місячному звіті додавати окремий розділ «тихонівська автокефалія» [167, арк. 24-25].

Очевидно, що ця ідея «канонічної автокефалії» виникла як одна із спроб духовенства наблизити богослужбову практику Руської православної церкви до титульної нації України. Дослідники фіксують поширення популярності ідеї автокефалії серед «тихонівців» у різних губерніях України, зокрема в Київській, Полтавській, Чернігівській та ін. [168, с. 134]. Керівництво ГПУ УСРР теж активно долучилося до створення «тихонівської автокефалії». У червні 1925 р. воно прозвітувало: «... для розкладу «тихонівщини» і «липківщини» ...на початку цього [1925] року була розпочата робота зі створення нового церковного угруповання» [169, с. 136]. Тому цілком закономірно, що єпископ Феофіл (Булдовський) сподівався на підтримку й духовенства, і мирян, і радянських спецслужб.

У спеціальному зверненні від 10 лютого 1925 р. Феофіл та його прихильники закликали згуртуватися навколо ініціативної групи у складі «єпископів: Феофіла та Сергія на Полтавщині, Павла на Поділлі й Сергія на Чернігівщині, яка звертається до «всіх, кому дорога правда церковна і рідна Церква, згуртуватися коло неї, щоб утворити на Україні канонічно-православну автокефальну Українську Церкву з канонічно спадкоємною ієрархією». Відповідно до постанов Собору 5 вересня 1922 р. вищим органом церковного управління визначено Собор єпископів України без адміністративного підпорядкування Патріархові Московському. Ініціативна група задекларувала відмежування від тихонівської течії, називаючи її «ретроградною і релігійно інертною», що не забезпечує «оновлення церковного життя в дусі апостольської чистоти і євангельської свободи», та повагу до радянської влади «як влади трудящого народу» [170, с. 60].

Як бачимо, зібрання 2-5 вересня 1922 р. вони визнали як «Собор» і його рекомендаційні ухвали щодо української автокефалії сприймалися подібно до ухвал «обновленців», як «обов'язкові рішення». Така позиція Феофіла

зумовлена декількома чинниками: по-перше, він, імовірно, вважав, що єпископи, «як пастирі», краще відчують необхідність змін у релігійному житті. Фактично він скористався таким самим принципом, як і більшовики щодо пролетаріату. По-друге, Феофіл намагався знайти «золоту середину» між потребою реформування «релігійного життя» і його національним характером (богослужіння українською мовою і т.д.). На його думку, це відповідало як процесу «українізації» апарату, ініційованого ЦК КП(б)У, і загалом повсякденного життя, так і побажаннями віруючих. По-третє, він намагався не втратити канонічності, що забезпечувало легітимацію Української автокефальної церкви й у Вселенській церкві, і серед мирян.

Архієпископ Григорій (Лісовський) повідомив патріархові Тихону про розкольніцьку діяльність єпископів. 25 березня 1925 р. Тихон написав листа Григорію (Лісовському), де запропонував сповістити єпископа Феофіла (Булдовського) про можливість покаятися, утриматися від богослужіння і з'явитися протягом місяця для пояснення мотивів своєї розкольніцької діяльності, інакше церковний суд ухвалить рішення заочно. Однак той натомість оприлюднив відозву із зверненням до українських єпископів і духовенства щодо проведення «Всеукраїнського церковного собору». «Собор» відбувся 4-5 червня 1925 р., його учасниками стали понад 200 делегатів від духовенств та мирян. На ньому були присутні єпископи-«розкольніки»: Сергій (Лабунцев), Сергій (Іваницький), Павло (Погорілко), архієпископ Катеринославський та Донецький Іоанікій (Соколовський). Отже, більшість українських ієрархів на з'їзд не прибули, жоден із канонічних єпископів не брав участі в роботі «Собору», шестеро єпископів надіслали Феофілові листи з вимогою покаятися.

Незважаючи на відсутність загальної підтримки хоча б з боку українських ієрархів, учасники «Собору» оголосили «автокефалію Української церкви». Єпископів, що визнавали юрисдикцію патріарха Московського, назвали «розкольніками» [171, с. 247-248]. Автокефальним «архієпископом всія України» став Павло (Погорілко), однак, за свідченнями очевидців, новий

розкол фактично очолив Феофіл (Булдовський). Це зумовило й розподіл «розкольницьких» парафій – частина з них знаходилися на Полтавщині, частина – на Поділлі, де раніше правив Павло (Погорілко). Як наслідок – патріарший місцеблюстителю митрополит Петро (Полянський) 25 червня 1925 р. підписав «заборонну грамоту» щодо богослужіння Феофілові (Булдовському), однак останній на заборону не відреагував.

Наприкінці 1925 р. архієпископ Полтавський Григорій та вікарій Полтавський Василій (Зеленцов) підготували «Записку», на основі якої була складена «Ухвала про ватажків Лубенського розколу» [172, с. 61-68]. Її підписали 13 українських православних архієреїв, з-поміж яких і екзарх України митрополит Михаїл, а вже 25 січня 1926 р. ухвалу затвердив заступник патріаршого місцеблюстителю митрополит Сергій (Страгородський). «Ухвала» позбавляла сану лідерів «Лубенського розколу». Натомість єпископи Феофіл (Булдовський) і Іоанікій (Соколовський) на початку березня 1926 р. подали скаргу в григоріанську Тимчасову вищу церковну раду. Її глава архієпископ Григорій (Яцковський) 8 березня 1926 р. скасував «Ухвалу» 13 єпископів [173, с. 57-59].

Всеукраїнська антирелігійна комісія так визначила ідейний зміст спроби автокефалії: «Угрупування «Собор єпископів України» з політичного боку є лівим крилом «тихонівщини», оскільки вона стала на шлях активної лояльності щодо Радвлади». Для сприяння переходу в її ряди прихильників УАПЦ передбачалося інтенсивне впровадження «українізації богослужіння» [174, арк. 22-23].

Отже, протягом першої половини 1920-х рр. співробітники органів державної безпеки України змогли скористатися внутрішньоцерковними протиріччями і створити декілька розкольницьких церковних течій у православ'ї. Їхня діяльність змусила церковних ієрархів усіх угруповань боротися за «релігійне виживання» на тлі більшовицької антирелігійної кампанії та фактично паралізувала можливість Церкви впливати на більшість сегментів повсякденного та громадсько-політичного життя. Доповідні записки

губернських та окружних відділів ГПУ УСРР констатували «велику розгубленість серед духовенства», перехід його в інші церковні угруповання тощо [175, арк. 4]. Співробітники ГПУ фактично розставляли «своїх» людей у керівних органах обновленців, готували тексти різного роду антитихонівських відозв і звернень тощо. Наприклад, Полтавський губвідділ ГПУ, інформуючи центр про діяльність духовенства губернії у вересні 1922 р., повідомляв: «Вжито заходів для того, щоб на наступних виборах правлячого єпархіального єпископа жодна із кандидатур Київського синоду не була обрана, причому, вся ініціатива має перейти до обновленських груп» [176, арк. 40].

Разом із тим, «обновленські» громади в тандемі зі співробітниками органів державної безпеки отримували результати, які могли вважати своїм успіхом у розкладенні православної Церкви. Так, в інформаційному бюлетені ВУЧК за 16 грудня 1921 – 1 січня 1922 рр. вказувалося, що серед духовенства й вірних Катеринославської губернії помічалось «помітне пожвавлення, викликане розколом церковних общин на прихильників реформи церкви й захисників її непорушності». Тільки в цій губернії від «старої церкви» чекісти змогли відколоти понад 1100 громад. Серед духовенства поширювалися чутки про настання «кращих часів, коли і ми (духовенство і вірні. – Л.Б.) заживемо» [177, арк. 30].

Більшовицькі керманічі вважали, що домінування органів ГПУ в антирелігійній стратегії й тактиці церковних розколів є важливим елементом, але при цьому варто посилити участь інших владних структур у цих процесах. Про це свідчив цілком таємний циркуляр ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р., у якому наголошено: «Для зміцнення обновленської церкви й розкладення тихонівської необхідно використовувати не тільки оперативно-агентурні методи роботи органів ГПУ, але й інші радянські органи, із якими релігійні громади, парафії і т.д. входять у ті чи ті стосунки (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.) [178, арк. 4]. При цьому губвідділи ГПУ, «пильно стежачи за всіма потребами обновленських парафій і тихонівських, повинні в контакті зі згаданими органами, тобто через них,

(ретельно приховуючи свою – ГПУ – участь у цьому), всіляко надавати сприяння першим і протидію другим». Так, наприклад, пропонувалося при встановленні податків для обновленців «брати, якщо можливо, менше і в жодному разі не більше встановленого мінімуму, а з тихонівців – не менше встановленого максимуму» [179, арк. 4]. Аналогічне сприяння обновленцям передбачалося також у придбанні помешкань, пошуках коштів, здійсненні культово-обрядових дій тощо.

Самі творці обновленства – «дітища ГПУ», за визначенням В. Пащенка, яке не знаходить безапеляційної підтримки [180, с. 249-257] – критично оцінювали його моральний статус у суспільстві. У записці Є. Тучкова голові Антирелігійної комісії О. Ярославському стосовно директиви «обновленському» Собору про порядок управління церквою від 1 березня 1923 р. вказувалося, що віруючі до «обновленського» руху ставляться негативно» і «обновленці-попи авторитетом у них зовсім не користуються» [181, с. 364]. У доповіді Подільського губвідділу ГПУ теж ішлося про те, що після реформування колишнього єпархіального управління та кадрових змін «архієпископ Лоллій, на якого лягла основна роль», виявив повну бездіяльність і «обновленство за звітний період стояло на мертвій точці». Практично в усіх округах Поділля, окрім Кам'янець-Подільського, уся «робота щодо обновленства» припинилася. Тому співробітники губернського апарату «вжили відповідних заходів для відновлення діяльності обновленства» [182, арк. 79].

Але навряд чи обновленцям вдалося сформувати у свідомості віруючих бажану для радянської влади лояльну громадську думку. Їх власна політична лояльність до більшовиків на тлі арештів, конфіскацій, закриття храмів була непереконливою. У доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. голова ГПУ УСРР В. Балицький констатував: «Лояльними серед них (релігійних течій. – Л.Б.) ми вважаємо обновленців, котрих ми підтримуємо матеріально, і раціоналістичне сектантство, перешкод у розвитку якого ми не чинили». Але він відверто зізнався, що «кількісно, а якісно ще більше, співвідношення сил між основними церковними угрупованнями на даний час

було зовсім не на користь Радянської влади» [183, арк. 79]. Недовіра мирян до обновленської течії була зумовлена, на наш погляд, кількома чинниками:

- вірнопідданською запопадливістю у схваленні стратегії більшовицької революції та запевненнями «червоних попів» у лояльності до радянської влади на тлі богоборчої вакханалії;

- агресивно-наступальною тональністю звинувачень своїх опонентів у «контрреволюції» і «антирадянських» намірах;

- нечіткістю теоретико-канонічного обґрунтування правомірності претензій на своє домінування в радянському релігійному просторі;

- підтримкою «обновленців» з боку держави, котру передбачалося надавати в прихованій формі, на практиці ж – у відвертій і навіть провокативній;

- суб'єктивними моментами, що стосувалися особистісних якостей ієрархів та священників «обновленської» течії, несумісних з православною етикою.

Отже, розкол у православній церкві був зумовлений причинами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Внутрішньоцерковна полеміка, що стосувалася реформи православної церкви, була використана партійно-державними органами і спецслужбами для поглиблення розколу, стимуляції створення нових релігійних течій і громад, які схилилися до обновленства. У партійних рішеннях і документах органів держбезпеки декларувалася підтримка, зокрема й матеріальна, обновленської течії. Разом з тим нові церковні угруповання в умовах тиску з боку каральних органів і екстремальної психологічної напруги навколо православної церкви не мали реальної перспективи подальшого існування.

3.3. Суспільно-політичні умови й чинники посилення оперативно-репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви

В Україні стурбованість ЦК КП(б)У і ГПУ УСРР викликала діяльність Української автокефальної православної церкви, очолюваної митрополитом

В. Липківським. Голова ГПУ УСРР В. Балицький, доповідаючи політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про діяльність релігійних угруповань на території України, вказав, що «основні заходи ГПУ, проведені щодо розкладення «тихонівщини», не дали позитивного результату щодо «липківщини». Для цього довелося шукати інші шляхи» [184, арк. 79].

Створення цієї течії українського православ'я припало на період Української революції 1917–1920 рр. У грудні 1917 р. була зорганізована тимчасова Всеукраїнська православна церковна рада, що мала на меті створення Української Автокефальної Православної церкви, яку очолили архієпископ Олексій (Дородницький) та протоієрей Василь Липківський. Однак зміна урядів, події громадянської війни, труднощі у визначенні концептуальних складників національної церкви ускладнювали організаційну роботу, на що звертає увагу А. Киридон [185, с. 275-299]. Лише з 14 по 30 жовтня 1921 р. на Першому Всеукраїнському Церковному Соборі в Софії Київській було остаточно конституйовано УАПЦ. У аналітичній записці «Релігійні угруповання в Україні (станом на січень 1926 р.)», що надійшла на ім'я В. Затонського із секретного відділу ГПУ УСРР, зазначено, що УАПЦ на момент виникнення налічувала близько 300 парафій, у 1922 р. – близько 200, 1923 р. – близько 600, 1924 р. – близько 1200, у 1925 р. – близько 1500 [186, арк. 80].

Як слушно наголошував Ю. Шаповал, боротьбу з УАПЦ розгорнули і партійно-державні, і чекістські структури [187, с. 130]. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. (прот. № 52) окремо розглядали питання «Про автокефальну церкву на Україні». В ухвалі йшлося про необхідність доручити ліквідаційному відділові наркомату юстиції «... зібрати дані про автокефальний рух і його зв'язок з петлюрівським елементом. ВУЧК доручити якнайсуворіше спостереження за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями» [188, арк. 4]. ЦК КП(б)У констатував: «...керівна верхівка ВЦПР проводить значну політичну роботу. Політично автокефальна церква являє собою шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу

духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки й проводить антирадянську роботу» [189, арк. 4, 8]. Отже, загальну стратегію політики щодо УАПЦ визначали більшовицькі очільники. Зі свого боку керівництво ГПУ УСРР теж вважало, що всі «національно-релігійні угруповання, а також розвиток сектантства в умовах слабкої партійно-просвітницької роботи вибивають маси, особливо молодь, із-під впливу Компартії, віддаляючи їх від політичного життя та радянського будівництва» [190, арк. 63].

Насправді боротьба з автокефалією в Україні розпочалася з моменту її виникнення, і на вістрі цієї боротьби опинилися органи держбезпеки. Ще до конституювання УАПЦ голова ліквідаційного відділу НКЮ І. Сухоплюєв 7 вересня 1921 р. звернувся до керівництва ВУЧК з проханням про сприяння у зриві підготовки Всеукраїнського церковного собору автокефалістів, призначеного на 14 жовтня. Київський губвідділ юстиції мав забезпечити явку в ліквідком голови ВПЦР Михайла Мороза ще в серпні «для надання пояснень з приводу постанов 1-го українського православного собору Київщини від 22-26 травня 1921 р., на якому він головував». Далі І. Сухоплюєв застерігав, що в разі допущення проведення з'їзду будуть «повторені контрреволюційні постанови» 22-26 травня, за участь у розробці яких, окрім М. Мороза, несуть відповідальність також протоієрей Софіївського собору В. Липківський, протоієрей М. Шараєвський, секретар собору І. Тарасенко. У категоричній формі зазначено: «НКЮ просить ВУЧК оголосити через Київський губЧК М. Морозу про негайну явку й прослідкувати за явкою першим же поїздом (з Києва на Харків. – Л.Б.). Якщо Мороз відмовиться з'явитися добровільно, відкрити проти нього й усього складу президії собору переслідування за звинуваченням у контрреволюції. Запобіжним заходом стосовно всіх обрати безумовне утримання під вартою. Усе діловодство собору Київщини і всеукраїнського православного собору тимчасово арештувати й матеріали долучити до справи як речові докази» [191, арк. 5]. І. Сухоплюєв від імені наркомату юстиції просив ВУЧК «прислати копії матеріалів Київського губЧК

про петлюрівський повстанський комітет, які встановлюють, що петлюрівці в 1921 р. використовували Київський Софіївський собор як місце для зустрічей, політичних переговорів, для передачі інформації від повстанського комітету та ін. під благовидним приводом відвідування богослужінь». Автор уточнював, що ці дані потрібні для «характеристики автокефалістів та для встановлення зв'язку між автокефалістами й петлюрівцями» [192, арк. 10].

Реакція чекістів не забарилася. 10 вересня в ліквідаційний відділ НКЮ надійшов запит секретно-політичного відділу ВУЧК з проханням надіслати копії всіх «матеріалів про автокефалістів», а 13 вересня – про можливість «співробітникам секретно-політичного відділу тов. Северній дати для ознайомлення матеріали стосовно духовенства й автокефалістів» [193, арк. 6, 7]. У матеріалах архівної справи не йдеться про конкретні методи, які застосували чекісти, однак менше, ніж за два тижні, 21 вересня 1921 р., вони доповідали в ліквідком про отримання письмового зобов'язання М. Мороза «про відміну Всеукраїнською православною церковною радою постанов 1-го Українського церковного собору як таких, що не відповідають законам і циркулярам Радвлади з церковних питань» [194, арк. 9]. 7 лютого 1922 р. у цілком таємному документі на ім'я наркома юстиції Буздаліна політичний відділ секретно-оперативного управління ВУЧК запевняв: «Зараз політвідділ веде глибоку розробку автокефального руху у всеукраїнському масштабі. Із закінченням розробки її результати детальною запискою будуть Вам повідомлені» [195, арк. 23].

Занепокоєння чекістів викликав персональний склад священиків автокефальної церкви: «[...] призначалися особи відверто петлюрівського спрямування» [196, арк. 20]. Наголосивши в аналітичній записці 1926 р., що автокефалія є «більше політичним, ніж релігійним» угрупованням, керівництво секретно-політичного відділу ГПУ переконувало, що «більшість церковних ієрахів це колишні політичні діячі різних українських шовіністичних угруповань, від соціалістів-федералістів до петлюрівщини й гетьманщини. Для більшості з них церква є не метою, а засобом». Чекісти стверджували, що

майже 70 % осіб у «лавах липківщини» це – «антирадянський елемент» [197, арк. 81].

Досліджуючи справу Спілки визволення України, Ю. Шаповал виокремив долю В. Чехівського, колишнього голови уряду УНР, якому відводили роль ідеолога УАПЦ. Учений звернув увагу, як слідчий уміло підвів В. Чехівського до відповіді, котра перетворилася на самозвинувачення. Потім слідчий навів результати чекістського обстеження 577 парафій, яке начебто показало, «що серед активу автокефальної церкви в тих парафіях було: старих офіцерів – 6 ос., денікінців – 22 ос., петлюрівських бандитів – 214 ос., колишніх членів УПСР, УСД, УКП – 55 ос., жандармів, поліцаїв – 17 ос. і членів «Союза русского народа» – 3 ос.» [198, с. 136]. Це й зумовило ідентифікацію в ході процесу СВУ УАПЦ як контрреволюційної сили.

Проте боротьба з УАПЦ як адептом «буржуазного націоналізму» ускладнювалася досить активною підтримкою вірян. Тому зусилля чекістів були спрямовані на посилення сепаратизму в середовищі УАПЦ та протистояння з іншими релігійними течіями. Ще на початку 1922 р. повідомлялося про утворення «Братства «Жива церква» в Україні та його опозицію до УАПЦ. Задекларувавши «боротьбу з петлюрівщиною», новоутворене релігійне угруповання розглядали як засіб «сильної агітації проти верхівки автокефального руху». Але в червні цього ж року секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг у чергових директивах з антирелігійної пропаганди пропонував застосовувати тактику маневрування: робити все можливе для зближення автокефальної церкви і «Живої церкви», щоб не спровокувати штучного протиставлення української та російської пастви, сприяти «українізації Живої церкви», щоб обидві об'єдналися для боротьби з «тихонівщиною» і «петлюрівщиною» [199, арк. 2, 18].

Найбільш гостро протистояння розгорнулося в Київській губернії наприкінці 1921 – у січні 1922 рр. Чекісти повідомляли, що духовенство було захоплене чварами та суперечками про «Українську церкву. Паралельно відбувалося формування двох таборів – «слов'янофілів» та «автокефалістів».

Сторони не гребували провокаціями, які підігрівалися чекістами, зокрема представники «слов'янофілів» розповсюджували чутки про те, що «українізатори підіслані комуністами». Водночас типовими стали й чутки про «закриття найближчим часом усіх православних церков і заборону богослужіння», «здавання приміщень церков в оренду» (Подільська губернія) [200, арк. 46, 60]. Населення Київської губернії теж жваво брало участь у цій боротьбі: «...були випадки хибних доносів, розлучень, шлюбів і навіть звернень по допомогу до нової влади» [201, арк. 46].

У Полтавській губернії у квітні 1922 р. чекісти зафіксували численні конфлікти між «тихонівським» та «автокефальним» духовенством через захоплення храмів. Так, у Полтаві «автокефалісти» першими захопили Подільську церкву, але під час опитування парафіян виявилось, що переважна більшість їх є прихильниками «тихонівської» течії. Натомість у Павленківській парафії кількісну перевагу мали «автокефалісти». Співробітники Чернігівського губвідділу ВУЧК доповідали про відсутність у віруючих інтересу до політичного життя країни, зате основною темою обговорення та дискусій у їхньому середовищі був розкол між «Руською та Українською церквою» [202, арк. 38]. На тлі цих подій чекісти відзначали кількісне збільшення «симпатій Петлюри» (Подільська губ.) і зробили висновок про формування через «церковний розкол» «нової бази петлюрівського впливу на селі» [203, арк. 60]. Іншу цікаву тенденцію помітив уповноважений секретної групи Гайсинського окрвідділення ГПУ Федоров. У доповідній записці від 1 листопада 1923 р. він писав про певну вікову стратифікацію: «...серед старого духовенства і парафіян помічається велика прихильність до «тихонівщини», а молодь на боці автокефалістів» [204, арк. 95].

Для остаточної дезорганізації діяльності громад УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським восени 1925 р. зусиллями ГПУ УСРР створюється Діяльно-хрестова церква (ДХЦ), що, згідно з висновками політбюро ЦК КП(б)У, «знаходиться цілком під керівництвом органів ГПУ. Ця

робота спрямовується суто на дискредитацію липківців і боротьбу з ними» [205, арк. 108].

Як відомо, з благословення ВПЦР, керівного органу автокефалістів, «Братство Діяльно-христової церкви» певний час існувало як добровільна організація «активно віруючих». Органи ГПУ УСРР за власним сценарієм ужили заходів «для поглиблення протиріч між лідерами автокефальної ВПЦР – В. Липківським, В. Чехівським, О. Ярещенком, В. Потієнком, з одного боку, і організаціями братства – з іншого» [206, арк. 105]. Спочатку в Києві було створено керівний центр ДХЦ губернського масштабу, і з «цього часу липківці розпочали боротьбу з ДХЦ як з угрупованням, що намагається захопити керівництво автокефальною церквою у свої руки». У лютому 1926 р. 6-те відділення ГПУ УСРР звітувало, що «проти ВПЦР оброблені» Проскурівський, Житомирський, Шепетівський, Ніжинський, Бердичівський, Коростенський, Чернігівський, Вінницький округи. І хоч переважна більшість округів підтримувала автокефалістів-липківців, констатовалося, що «за умови продовження політики тиску на липківців стосовно відмови їм у легалізації, органам ГПУ вдасться підготувати ґрунт для захоплення у свої руки майбутнього складу ВПЦР» [207, арк. 81, 108]. Крім того, у кошторисі витрат ГПУ УСРР на утримання завербованих агентів на перше півріччя 1928 р. вказувалося, що у 22-х округах чекісти утримували по 3 секретних співробітники, які «обслуговували» лише автокефальний рух. Витрати на ці потреби становили 5940 карбованців, а освідомлювачам у керівному складі ВПЦР виділяли 1200 карбованців на півроку [208, арк. 92].

20-22 жовтня 1925 р. відбувся з'їзд ДХЦ. Київські органи виконавчої влади дозволили навіть використати приміщення Михайлівського монастиря для його проведення. На цей момент «діяльники» мали всього 12 парафій, що представляли 176 делегатів, з них – 3 єпископи, 22 священники і 78 % мирян, причому тільки 42% «братчики». Інші ж, очевидно, були особами, заангажованими місцевими апаратами ГПУ УСРР. Показовим є затвердження на з'їзді документа під назвою «Церковне кредо», про зміст якого у звіті

оперативників говорилося як «цілком прийнятний у сенсі лояльності до нас» [209, арк. 199]. Чекісти мали підстави вважати свою місію частково виконаною. У доповідній записці наголошувалося: «Подальша боротьба буде вестися не між ДХЦ і автокефальною церквою, а між лояльними елементами автокефалії і верхівкою, що займається політиканством» [210, арк. 7]. Крім того вони стали на заваді автокефалістам у поширенні своїх ідей на сторінках дозволеного владою журналу ВПЦР. У лютому 1927 р. повідомленні ГПУ УСРР йдеться про те, що чекісти були «своєчасно поінформовані про всі кроки липківців і через ВПЦР вжили заходів для призначення редколегії з лояльних до радвлади осіб. Відповідальним редактором журналу призначений єпископ Харківський Павловський» [211, арк. 105 зв.].

Незважаючи на зусилля чекістів, упродовж 1920-х рр. УАПЦ на теренах Волині, Київщини, Полтавщини, Поділля, Чернігівщини продовжувала користуватися певним авторитетом серед національно свідомої частини вірян. Вона мала понад 1600 парафій із майже 3 мільйонами віруючих. Керівники місцевих апаратів ГПУ УСРР, зокрема Полтавського, кваліфікували це як «серйозну базу націоналістичного підпілля» [212, арк. 19]. Тому в циркулярі ГПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р. заступник голови ГПУ УСРР К. Карлсон назвав УАПЦ «могутнім оплотом націоналізму й прекрасною агітаційною зброєю» [213, с. 257-258].

У 1926 р. органи державної безпеки взяли курс на повну ліквідацію УАПЦ. У лютому 1926 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У голова ГПУ УСРР В. Балицький доповів про результати агентурно-оперативної роботи місцевих апаратів щодо активу УАПЦ: «Для того, щоб мати повні й точні дані про автокефалістів, органи ГПУ збирали матеріали про актив автокефалістів на кожного окремо – попів, єпископів і членів окружних рад. Хоча ця робота не завершена, все ж отримана інформація свідчить не на користь автокефалістів. Персонально в особі попів, єпископів і членів окружних рад чекістами було виявлено лояльних за лінією поведінки – 199 осіб, ворожих – 331, невиявлених – 25 осіб, тобто 59% ворожих при 4,5% з невиявленою

політфізіономією» [214, арк. 97]. Про методологію інтерпретації чекістами поглядів, поведінки та діяльності автокефального духовенства та віруючих свідчили директиви ГПУ УСРР, що вимагали подавати інформаційні зведення так, щоб можна було кваліфікувати автокефалістів як «запеклих петлюрівців та пособників розвитку бандитизму» [215, арк. 31].

Саме цього року відбулися арешти провідних ієрархів, серед них митрополита В. Липківського, архієпископів О. Яреценка і К. Малюшкевича, єпископа І. Павловського, голови ВПЦР В. Потієнка. Водночас була розгорнута потужна пропагандистська кампанія, що мала на меті обґрунтувати доцільність їх арештів у очах громадськості. Чекісти звинуватили ієрархів УАПЦ в заполітизованості та «засміченості петлюрівськими й антирадянськими елементами» їх рядів. Перед ВПЦР ставили вимогу негайного очищення від них, припинення «політиканства» В. Липківського. «Почесну» місію реалізації останнього покладали на новий склад ВПЦР на чолі з єпископом П. Ромодановим, обраним на Великих Покровських зборах ВПЦР 25–30 жовтня 1930 р. В інформаційному зведенні Секретного відділу ГПУ УСРР за травень 1927 р. зазначалося: «Завдання Ромоданова вичистити з УАПЦ отаманів, білогвардійців, архібандитів і архіотаманів, до лику яких він (Ромоданов. – Л.Б.) зараховував і Липківського» [216, арк. 64].

Чекісти побудували свою роботу із розкладання УАПЦ в напрямку посилення протиріч між київською та харківською групами автокефалістів. Застосовуючи випробувані методи вербування (шантаж, підкуп, залякування, владні амбіції окремих представників церковної еліти як зручний метод шантажу), чекісти зібрали достатню кількість освідомлювачів. Наприклад, одним із «надзвичайно цінних сексотів» був названий Харківський єпископ І. Павловський, «аліментну» історію якого з позашлюбною дитиною «до цього часу ...при нашому (ГПУ УСРР. – Л.Б.) сприянні вдавалося приховувати від маси віруючих» [217, арк. 117-118 зв.], змушуючи «відпрацьовувати» збереження особистої таємниці. Водночас чекісти намагалися ретельно

маскувати таємне співробітництво й дбали про те, щоб їх джерела агентурної інформації не розшифровувалися.

Паралельно співробітники ГПУ УСРР за допомогою психологічного тиску та шантажу під час слідства змогли змусити окремих ієрархів, зокрема екс-голову ВПЦР В. Потієнка підписати необхідні свідчення [218, арк. 26]. Відповідне резюме чекістів свідчило, що саме на таке «покаяння» вони й розраховували: «У зв'язку з цим Потієнка ми передбачаємо звільнити під підписку про невиїзд із Харкова, використавши заяву для його компрометації».

Не гребували чекісти й відвертими провокаціями стосовно церковних ієрархів та священиків, намагаючись дискредитувати їх в очах громадськості. Зокрема, навіть найменші людські вади священнослужителів чекісти та місцевий партійно-радянський апарат робили надбанням гласності. Утім, окремі представники духовенства іноді давали для цього підстави [219, арк. 3 зв., 6 зв.]. У жовтні 1929 р. у м. Києві розповсюдили чутки про притягнення автокефального єпископа М. Борецького «в аліментній справі». ВПЦР провела власне негласне розслідування й після його завершення порадила останньому виїхати на декілька місяців із Києва [220, арк. 451 зв.]. Відвертий шантаж був використаний і проти В. Чехівського. Спочатку приводом послужив арешт його брата Миколи, схарактеризованого в документі як «запеклого опозиціонера проти нового складу ВПЦР, котрий у минулому брав активну участь у петлюрівському русі» [221, арк. 168]. В. Чехівський звернувся з клопотанням про звільнення брата до голови ГПУ В. Балицького. У відповіді за підписом очільника ГПУ йому запропонували написати «статтю-декларацію про його ставлення до останніх подій, тобто до англо-радянського розриву й терактів проти представників Радвлади» з вигідними владі політичними акцентами. В. Чехівський погодився, але його виступ у пресі негативно сприйняли духовенство та віруючі УАПЦ. Так, чекісти зафіксували чутки й розмови в Харкові про те, що Чехівського «вважають сексотом ГПУ, який обслуговує спеціально Липківського».

Якщо гіпотетично факти ймовірної співпраці й мали місце, вони не врятували колишнього прем'єр-міністра від арештів. Уперше в січні 1921 р. його заарештував Подільський губвідділ ЧК, переправивши для продовження слідства спочатку до Києва, а згодом до Харкова. Однак гучну справу сфабрикувати не вдалося й завідувач політгрупи ЦУПНАДКОМу Б. Рижин змушений був визнати, що «...конкретних звинувачень Чехівському Київська губЧК пред'явити не змогла, і арештований він був як колишній прем'єр-міністр», а в УКП, у рядах якої перебував, «висував умову, що не згоден стосовно релігійного питання програми, оскільки він не вважає атеїзм обов'язковим для комуністів». Його звільнили з-під варти «під поручительство ЦК УКП без права виїзду з Харкова» [222, арк. 19-20]. Притягнутий до кримінальної відповідальності вдруге у справі «Спілки визволення України» в липні 1929 р., В. Чехівський небезпідставно назвав причиною свого арешту участь у розбудові УАПЦ [223, арк. 24]. Незважаючи на арешт В. Чехівського, дискусія про його співробітництво з ГПУ продовжувалася. Харківські автокефалісти й далі вважали його «агентом», а арешт вважали способом «зашифровки його зрадницької ролі» [224, арк. 140 зв.].

Співробітники ГПУ УСРР зуміли спровокувати погіршення стосунків між митрополитом В. Липківським та єпископом Й. Оксіюком. Для них не було таємницею, що останній не схвалював нового складу ВПЦР, а П. Ромоданова вважав «ставлеником радянської влади» і «вів лінію на дискредитацію Ромоданова». Небезпідставно, оцінюючи позицію авторитетного єпископа як «небезпечну для прискорення процесу ліквідації УАПЦ», чекісти поставили перед П. Ромодановим завдання «що б там не було, створити суперечності» між ієрархами. Згодом співробітники ГПУ УСРР констатували, що «намічені плани вдалося повністю реалізувати» під час підготовчих заходів та роботи Микільського Собору УАПЦ, котрий відбувся 11–14 травня 1927 р. Зокрема, єпископові Й. Оксіюку доручили очолити комісію з остаточної редакції резолюції Собору, текст якої вже був написаний і в резолютивній частині цілком схвалював діяльність ВПЦР, її лояльність до радянської влади. «Цей

маневр був створений свідомо, щоб посварити Оксіюка з Липківським», – відверто зазначалося в документі.

Другим гострим моментом, яким скористалися чекісти для поглиблення конфлікту Й. Оксіюка з митрополитом В. Липківським на Соборі, стала схвальна позиція останнього в питанні про можливість висвячення католицьким єпископом в сан єпископа УАПЦ священика Бачинського зі Львова – представника УАПЦ в Західній Україні, оскільки той не міг приїхати до Києва. Як стало відомо чекістам з перлюстрованого листування, В. Липківський прохання Бачинського санкціонував. Такий крок викликав невдоволення в церковних колах Наддніпрянщини і побоювання, що віруючі витлумачать цей крок як унію, що скомпрометує УАПЦ. Тому співробітники ГПУ спрямували зусилля на з'ясування того, чи було це рішення погоджене з ВПЦР, чи це залишилося персональною ініціативою митрополита. Чекісти зазначали, якщо це підтвердиться, то в такому разі «нам вдасться Липківського серйозно скомпрометувати», акцентуючи на порушенні ним принципу соборноправності [225, арк. 105 зв.]. Члени ВПЦР, поцікавившись думкою єпископа Й. Оксіюка стосовно цієї колізії, отримали письмову відповідь. Він протестував проти хіротонії Бачинського, вказуючи, що такий крок може серйозно зашкодити авторитетові Церкви. У виступі на одному із засідань Собору П. Ромоданов уміло використав зміст записки для оприлюднення конфлікту між двома ієрархами. Мета була досягнута, оскільки митрополит В. Липківський відразу попросив слова і, не приховуючи образи, назвав опонента «тихонівцем, консерватором, противником церковних реформ і взагалі чужою для автокефальної церкви людиною», що викликало обструкцію оратора з боку симпатиків Оксіюка [226, арк. 88-89].

Про повний контроль з боку співробітників ГПУ внутрішньо-церковних процесів і грубе втручання в них свідчать матеріали підготовки Другого церковного Собору УАПЦ, що відбувся 17–27 жовтня 1927 р. У доповідях голові ГПУ УСРР В. Балицькому та начальнику секретного відділу ОГПУ СРСР Т. Дерibasу харківські чекісти писали: «Поставлені перед Собором

завдання: 1) затвердження постанов Вересневої наради і Покровського Собору про осуд ВПЦР, митрополита Липківського, архієпископа Яреценка і Потієнка; 2) повалення митрополита Липківського; 3) вибори нового митрополита і ВПЦР нами повністю виконані. Собор пройшов під повним нашим керівництвом. Митрополит повалений більшістю в 137 голосів при 45 проти й 10, що утрималися (на момент голосування були присутні 192 особи). Резолюції з осудом Липківського, Яреценка і Потієнка затверджені одноголосно при одному [голосі], що утримався. Новим митрополитом обраний єпископ Микола Борецький, який перебуває під повним нашим керівництвом. ...У подальшому через новообрані керівні органи УАПЦ і осіб, що входять до них, буде поведена боротьба з колишнім митрополитом Липківським і його прибічниками» [227, арк. 71]. Отже, «завдання органів ГПУ в цей момент зводиться до того, щоб голос церкви висловив недовіру ВПЦР і розпустив її» [228, арк. 104] , як сформулював його В. Балицький у лютому 1926 р. на засіданні політбюро щодо УАПЦ, фактично було виконане.

У лютому того ж року голова В. Балицький продемонстрував певну, правда орієнтовну, динаміку розкладення Церкви в Україні. Так, станом на 1 січня 1925 р. налічувалося 2900 лояльних (обновленських) парафій, антирадянськи налаштованих парафій – 7500, із них 6 000 – «тихонівських», 1500 – «липківських». На 1 січня 1926 р. налічувалося 5300 лояльних парафій, із них обновленських – 3 500, «Собору єпископів» – 1500, ВПЦР – ДХЦ – 300. Натомість антирадянськи налаштованих – 5100, із них близько 3900 «тихонівських», близько 1200 – «липківських». Голова ГПУ УСРР констатував «очевидні зміни співвідношення сил як кількісні, так і якісні на користь радянської влади» [229, арк. 82]. Підтвердженням розвалу низових церковних осередків УАПЦ, штучної протидії щодо них стало листування священників та віруючих. Тексти збереглися завдяки перлюстрації, яку регулярно проводили чекісти [230, арк. 21].

Отже, вже на початку 1920-х років православна церква перестала бути монолітною організацією, а її моральна харизма під дією зовнішніх чинників

поступово руйнувалася в очах віруючих. У керівника антирелігійної лінії ГПУ РРСФР Є. Тучкова були підстави доповідати про те, що «поставлене перед 6-м відділенням завдання в кінці 1922 року зрушити з мертвої і антирадянської позиції православну церкву і позбавити її тієї могутності, якою вона володіла до цього часу, виконане повністю. Православна церква розбита на кілька окремих угруповань, які мають свої ієрархії і знаходяться між собою в постійній ворожнечі... Всі ці групи поставлені у такі умови, що навмисно чи мимоволі зобов'язані між собою постійно ворогувати і запобігати перед органами влади. У міру поглиблення ворожнечі втрачається авторитет служителів культу. Звідси виростає атеїзм» [231, с. 360]. Його думку розвинув начальник Київського губвідділу ГПУ УСРР Г. Іванов. Він так сформулював подальші перспективи боротьби з Церквою: «...Робота ГПУ [УСРР] щодо них повинна буде полягати в розкладенні їх організацій із середини, ретельному контролю їх діяльності всіма доступними нам методами і через заходи обхідного характеру. А за неможливості використання відкритих репресій – у вигляді адміністративного і судового вислання, арештів і т. д.» [232, арк. 76].

Аналіз численних архівно-кримінальних справ, опублікованих документів, спогадів, наукових розвідок про долі священників дав можливість виявити формальні та неформальні мотиви й обтяжувальні обставини для переслідувань і силового усунення духовенства й віруючих УАПЦ (арешти, вислання, судові процеси). Формальний мотив чекісти визначали статтею Кримінального кодексу УСРР. Загальним неформальним мотивом була віра. Аналіз неформальних мотивів уможливило визначення кола небезпечних для більшовицької влади форм діяльності, які використовували духовенство та віруючі. Причому здійснення саме безпосередніх пастирських, культово-обрядових та інших дій трактували як контрреволюційні.

Одним із типових мотивів, яким керувалися органи держбезпеки при визначенні «ворожості радянській владі», називали підтримку духовенством та віруючими ідей «українського буржуазного націоналізму» та «побудови Української Народної Республіки». Так, у щотижневих зведеннях ГПУ УСРР

постійно згадувалася участь священників і віруючих у спротиві «радянській владі» як неукраїнській. 7 серпня у Києві заарештували 13 осіб священників і мирян – активу Софіївського собору. Тоді ж фіксувалися інтенсивні розмови про те, що «влада перейшла у відкритий наступ на УАПЦ». Жваво обговорювався віруючими арешт В. Чехівського, котрий нібито був «агентом ГПУ і арештований, щоб зашифрувати його зрадницьку роль» [233, арк. 140-140 зв.]. У цій же архівній справі інформзведення за 1-7 вересня повідомляє про підготовку ГПУ до операції по автокефалістах в масштабах УСРР. У зв'язку з зростанням їх «антирадянської активності» та «у зв'язку з ліквідацією контрреволюційної організації СБУ» чекісти намітили арешт 172 осіб. Завершення операції планувалося на 10 вересня, а далі чекісти зазначали: «...ми намічаємо більшість парафій автокефалістів, звідки попи будуть вислані, передати синодальцям і собору єпископів, попередньо провівши серед них агентурну роботу» [234, арк. 198-198 зв.].

Інформаційні зведення за вересень 1929 р. вказували на ліквідацію агентурної розробки «Святоші» та наявність агентурних відомостей про участь священника Уманського округу Щербаківського в поширенні листівок із підписом «Штаб УНП – УНР». У розмовах із селянами він стверджував, що «скоро почнеться війна з Польщею і селяни піднімуть повстання на її підтримку». Чекісти були переконані в наявності у Щербаківського інформації про сховану зброю. У цьому ж окрузі була «виявлена» антирадянська «попівська група», до складу якої входили віруючі УАПЦ Рушковський (колишній офіцер денікінської контррозвідки), Чижський (колишній денікінець), Шторін (колишній «великий куркуль»). За інформацією Уманського окрвдділу ГПУ, всі вони активні прихильники митрополита Липківського й «проводять контрреволюційну агітацію». Уже 10 вересня 1929 р. члени цього угруповання були заарештовані [235, арк. 260-260 зв.].

Згідно з агентурною розробкою «Амністовані» в с. Очеретному Бердичівського округу священник Корнійчук, за інформацією агентури, об'єднав навколо себе заможних селян. Гурток при церкві чекісти інтерпретували як

осередок «обробки в націонал-шовіністичному, петлюрівському дусі». Усі розпорядження місцевих виконавчих органів активісти ніби-то гальмували, уповноважених, що приїжджали із районних органів, провокували на бійки, змушували виїжджати із села. Перевибори до сільради в 1927 і 1929 рр. пройшли під впливом цієї «контрреволюційної групи». У результаті списки бідноти були провалені. Після завершення слідства долі арештованих вирішувала Особлива нарада. Економічні чинники стали складовою частиною пропагандистських заходів радянської влади у с. Катаржино Одеського округу. Під час проведення кампанії з посилення хлібозаготівлі на даху сільради встановили опудала священика й куркуля з написом «Вороги радянської влади, що зривають хлібозаготівлю». Водночас на 15 вересня 1929 р. було заплановано збори сільської громади для проведення кампанії із самообкладання. У цей же день священики-«тихонівці» Данишевський і Савчук виступили в церкві зі зверненням до сільської громади про захист від «нападів і глузування влади» й просили громаду домогтися зменшення податків із церкви. За інформацією співробітників місцевого ГПУ, більшість віруючих плакали. Після завершення церковної служби понад 500 віруючих (головно жінки) направилися до будівлі сільради. Вони вимагали зустрічі з уповноваженим райвиконкому з хлібозаготівлі та зняття опудала священика. Спроби окремих жінок залізти на дах сільради і власноруч зняти опудало наштовхнулися на спротив місцевих піонерів. Дехто з жінок намагався палицею вдарити членів сільради. «Волинка» тривала понад 2 години. Співробітники окрвідділу ГПУ «намітили» для арешту 8 «куркулів» [236, арк. 354, 356].

Очевидним є те, що духовенство та віруючі, перебуваючи у вирі подій соціального середовища, реагували на його зміни. Розчарувавшись у більшовицьких політико-економічних реформах, спробах більшовиків силовими методами «модернізувати» економіку та масову свідомість, вони розпочали обговорення шляхів виходу із ситуації перманентних репресивних акцій, переслідувань, конфіскацій, тиску, висунення економічних та політичних вимог. Намагаючись придушити такий спротив, вище партійно-

державне керівництво СРСР та УСРР санкціонувало масові арешти духовенства в 1929 р. Тільки в першій половині 1929 р. в УСРР було арештовано 374 священики, із них у квітні-червні 1929 р. – 294 священики [237, арк. 66, 68]. На Криворіжжі 8–14 вересня 1929 р. арештовано 7 священиків. Інших священиків завербували, найближчим часом їхні парафії мали перейти під юрисдикцію «обновленців». У Могилів-Подільському окрузі було арештовано 18 автокефалістів, в Уманському окрузі 15–21 вересня 1929 р. – 21 автокефаліста. Під час обшуків у заарештованих знаходили відозви митрополита В. Липківського, листування з польськими громадянами. У Проскурівському окрузі заарештували 6 священиків. В одному з храмів виявили золоті церковні речі, загорнуті в жовто-блакитний прапор [238, арк. 262, 357, 398]. Станом на 7 листопада 1929 р. окрвідділи ГПУ УСРР запланували арештувати 172 особи, із них єпископів – 2, священиків – 71, дяків – 10, віруючих – 89 [239, арк. 198] (дивись додаток Г).

Арешти серед духовенства та віруючих на Дніпропетровщині, Одещині, Поділлі, Полтавщині наприкінці 1920-х рр. викликали, за інформацією ГПУ УСРР, певні панічні настрої серед керівництва УАПЦ. На думку митрополитів М. Борецького і К. Малюшкевича, це був початок силової ліквідації УАПЦ. А экс-голова ВПЦР В. Потієнко висловився з цього приводу так: «Відокремлення церкви від держави в умовах атеїстичної державності – є загибель для церкви, бо безправність духовенства змушує всіх тікати від цієї професії, а цим знекровлюється церква. В таких умовах церква розкладається і відживає себе» [240, арк. 19]

Церковні ієрархи обговорювали два шляхи розвитку подій: або ліквідуватися самим, або чекати, що «радянська влада ліквідує». Особливо боялися арешту В. Липківського, бо прогнозовано на найближчому соборі постане вимога про «його виключення з Церкви». За їхніми словами, «це буде страшним ударом і призведе до загибелі УАПЦ». Архієпископ Й. Оксіюк у Харкові у вересні 1929 р. так оцінював ситуацію, що склалася: «Ці арешти – ліквідація УАПЦ. Я готовий до арешту. Вірогідно, що мною завершать.

Ліквідуватися не треба, хай нас ліквідують, а про це будуть знати (примітка на документі співробітника ГПУ: «Натяк на закордон». – Л.Б.). Нас ліквідують, але нам багато мовчки співчувають. Мовчазне співчуття сильніше армії» [241, арк. 355 зв.].

На поєднанні духовенства УАПЦ, «націоналістів» і куркулів наголошували обвинувачі-прокурори на гучному відкритому судовому процесі «Спілки визволення України», усі «лінії» якого вищі партійно-державні лідери СРСР-УСРР і керівництво ГПУ УСРР вибудували дуже ретельно. Ми вже згадували про роль цього процесу в контексті масової антирелігійної кампанії, розгорнутої більшовиками. Але важливим його чинником був репресивний складник [242]. Ю. Шаповал вважає, що саме «фабрикація справи СВУ мала, на думку її організаторів, поставити крапку в історії УАПЦ, остаточно морально й практично знищити її» [243, с. 133]. Так, голова ГПУ В. Балицький у доповідній записці від 1 грудня 1929 р. окреслив алгоритм «церковної лінії» на судовому процесі: автокефалія – політична організація: а) атеїзм більшості автокефального духовенства; б) петлюрівське минуле більшості автокефалістів; в) використання «СВУ» автокефальної церкви як знаряддя антирадянського впливу на широкі маси та ведення підпільної роботи; г) українізація церкви і релігії – засоби для досягнення мети «СВУ»; д) ряд конкретних проявів діяльності священників. На ролі «виконавців» названих «ліній» він призначив «церковний осередок СВУ»: В. Чехівського, В. Липківського, М. Ходзицького, І. Вовкушкевського, К. Шараєвського та ін. Як приклад конкретних ворожих акцій цього «осередку» він пропонував оголосити проведену в Софійському соборі панахиду начебто по І. Франку як панахиду по С. Петлюрі [244, с. 207]. Під час засідання прокурор М. Михайлик, допитуючи В. Чехівського, акцентував увагу на персональному складі духовенства УАПЦ, яке в минулому належало до ворожих класів, його реакційній діяльності, зв'язках із петлюрівцями тощо [245, с. 64].

Показовим прикладом у цьому контексті стала участь у процесі члена міфічної «Спілки визволення України» Костя Івановича Товкача, арештованого

у вересні 1929 р. за активну участь у створенні УАПЦ на Полтавщині. Йому було присвячено окремий том 237- томної справи СБУ.

К. І. Товкач народився в 1882 р. у селянській родині. Духовну освіту здобув у Полтавській семінарії, у стінах якої близько познайомився з Симоном Петлюрою. Згадуючи семінарію, Кость Іванович зазначав, що вона «мала старі бурсацькі традиції з романтичними симпатіями до старого козацтва» [246, арк. 1]. Під їх впливом він починає цікавитися вивченням української історії, літератури, театру. У 1901–1902 рр. семінарський гурток, членом якого був і К. Товкач, висунув вимогу українізації семінарії. За це його та ще кількох товаришів перевели до Мінської семінарії. Після її закінчення, за свідченням самого Костя Івановича, «у священники я йшов з народоловними настроями і з бажанням служити йому не тільки з церковного амвона, а й підносити його культурність взагалі» [247, арк. 1 зв.]. Така громадянська позиція, по суті, визначила подальшу долю молодого священника. За підтримку страйкуючих сільськогосподарських робітників у диканському маєтку Кочубеїв у 1905 р. його позбавили сану.

Але К. І. Товкач здобуває юридичну освіту в Харківському університеті і стає активним учасником громадівського руху спочатку в Харкові, а потім і в Полтаві, де розпочав адвокатську практику. Був делегований на з'їзд представників громад у Києві 25 березня 1917 р. Там відбулося його знайомство з М. С. Грушевським. У жовтні 1918 р. у Полтаві виникла губерньська філія антигетьманського національного союзу, яку очолив К. Товкач. Через активну політичну позицію його заарештувала контррозвідка денікінської армії.

У 1919–1920 рр. зусилля колишнього священника та його однодумців зосередилися на заснуванні в губерньському центрі Православного церковного братства, котре мало підготувати створення Української автокефальної церкви. З ним тісно співпрацював відомий полтавський науковець і громадський діяч В. О. Щепотьєв, якого теж заарештували у справі СБУ та засудили до адміністративного заслання [248]. Кость Іванович був переконаний, що

національне відродження в Україні багато в чому залежить від позиції церкви: «Я надаю взагалі великого значення релігії, як певному не тільки церковному чинникові, а й громадському, бо не дурно ж протягом усієї історії державна влада використовувала релігію, щоб упливати на народ. На Україні ж національне відродження залежало великою мірою від впливу зросійщеного духівництва, що протягом століть мало під своїм впливом людність». Ці слова суголосні з думкою відомого релігійного діяча першої половини ХХ ст. Арсена Річинського про єдність національного і духовного: «Церква і Нація, як форми організації людства не можуть бути ані чужі, ані, тим більше, протирічити собі. Вони своїм предметом мають Вічне» [249, с. 369].

Саме цей аспект внутрішнього змісту УАПЦ насторожував представників партійно-радянського апарату. На думку керівництва ЦК КП(б)У, прихильники Української автокефалії «внаслідок своїх спроб примирення з українськими масами шкідливіші і небезпечніші як провідники в селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей» [250, с. 304]. Тому Кость Товкач опинився в полі зору чекістів як один із найавторитетніших громадсько-релігійних діячів Полтавщини. Ще в 1920 р. його вперше заарештували й три місяці протримали у в'язниці. Він зізнався, що ніколи не поділяв ідеологію К. Маркса: «Я не вірю, що ідея матеріалістичного комунізму переможе світ» [251, арк. 7].

Виступаючи в березні 1923 р. у Миколаївському соборі м. Харкова, Товкач висловив думку, що «автокефальна церква має не тільки церковно-релігійне, але й величезне національне значення, бо вона виявилася здатною об'єднати українців, роз'єднаних державними кордонами: українців УСРР із українцями США і Канади». Він вважав нагальною потребою «відірвати маси українського народу від старослов'янської, по суті, національної російської церкви і вирвати із рук патріарха Тихона і його ставлеників на Україні церковне керівництво українським народом». Для цього варто було системно реалізувати «українізацію церковного богослужіння й підняти та поглибити національну самосвідомість мас віруючого українського народу». Паралельно необхідно

було створити незалежний церковний центр із необхідними регіональними органами [252, арк. 5].

Займаючись організаційною діяльністю зі створення осередку УАПЦ, К. Товкач постійно контактує з В. Липківським, В. Чехівським, С. Єфремовим, іншими однодумцями. У матеріалах архівно-кримінальної справи зустрічаємо характеристики й оцінки діяльності багатьох активістів національного руху, зроблені К. Товкачем. Зокрема, він вважав, що С. Петлюра не впорався з роллю «проводиря українського народу», оскільки «марксист за переконаннями взявся будувати буржуазну державу». Водночас після вбивства С. Петлюри він запропонував відслужити в усіх автокефальних церквах поминальну панахиду в пам'ять загиблого. Не розумів К. Товкач і В. Чехівського в його спробі «поєднати Карла Маркса й Ісуса Христа – оцих антиподів». К. Товкач був упевнений у негативній ролі В. Чехівського в автокефальному русі, бо «він штовхав киян на радикальну реформацію й на повний розрив з історичною церквою, хоч сам він не мав того, що потрібно було новітньому Лютерові на українському ґрунті та ще у ХХ столітті» [253, арк. 8]. Поряд із відомими діячами К. Товкач згадував про директора школи м. Полтави П. Г. Голобородька – «людину філософсько-релігійного світогляду із сильним ухилом до толстовського непротивлення [злу насильством]. Цікавився він питаннями автокефалії, але його не задовольняла стара обрядовість в автокефалії, і він хотів більшого реформізму в церкві й більшої революції духу. Він мав мужність на вчительських зборах виступити за свободу совісті для вчителя, свободу сповідувати ту чи іншу релігію» [254, арк. 16].

К. Товкач високо оцінював національно-патріотичні устремління В. Липківського і С. Єфремова, покликаючись на заклик останнього забути партійні суперечки й «об'єднатися для однієї мети, що заслуговує на увагу – для процвітання української культури» [255, арк. 49]. На думку К. Товкача, лідер УАПЦ В. Липківський міг би поєднати у своїй особі роль «релігійного й політичного вождя, як, наприклад, Далай-Лама в Тибеті» [256, арк. 63].

Аналізуючи перебіг формування осередків УАПЦ у Полтаві, К. Товкач відзначив: «...з огляду на її особливості, вона [Церква] являє собою природний відбір національно налаштованих елементів, а керівники церковних автокефальних організацій – єпископи і священники – представляють, так би мовити, природний відбір в тому ж смислі, і кожен із них, пропагуючи ідею українізації церкви та її автокефалії, повинен був вести націоналістичну роботу, хотів би він цього чи не хотів. За таких обставин потреби в якійсь іншій організації чи то «зверхнаціональній організації» всередині автокефальної церкви, по суті, не було потреби. Більш слабші культурно чи менш свідомі національні елементи просто рівнялися на більш сильних, більш свідомих керівників. А ці останні, звичайно, знаходили між собою спільну мову і взаємне порозуміння і без особливого об'єднання» [257, арк. 50].

К. Товкач визначив три тактичні лінії у взаємовідносинах УАПЦ і держави – «київська», «полтавська», «харківська». Київські керівники УАПЦ виходили із буквального розуміння Декрету про відокремлення Церкви від держави: «Вони розмірковували так: якщо церква відділена від держави, то держава ніяким чином не повинна втручатися у справи церкви, а церква у справи держави». Якщо ж окремі члени церкви чи навіть цілі релігійні громади порушували законодавство, то державні органи притягували цих осіб до відповідальності. Водночас на взаємостосунках держави й церкви це не повинно позначатися. К. Товкач наголосив, що в результаті такої схеми відносин неможливий контакт із державною владою.

Натомість «полтавські діячі» обстоювали принцип «кесарю – кесареве, богу – богове». Вони вважали, що «члени церкви теж члени держави і державна влада не може бути байдужа до того, як проводять церковну роботу керівники церкви. Тому й окремі члени церкви, і вся церква повинні лояльно виконувати всі вимоги державної влади, і церква повинна нести відповідальність за дії своїх членів».

«Харківська тактична лінія» полягала в інтерпретації Декрету про відділення Церкви від держави як загальної декларації. Адже ніяка влада не

може надати Церкві повну свободу дій. Вона повинна контролювати її та використовувати у своїх інтересах. К. Товкач вважав прикладом таких відносин взаємостосунки держави з «обновленцями». Але, на його думку, якщо держава й змушена підтримувати Церкву, то такою Церквою в Україні має стати Українська автокефальна церква. Він зазначав, що «між Церквою і Державою повинен бути підписаний своєрідний конкордат». К. Товкач висловлював переконання, що «харківська лінія» автокефалії була найбільш світською [258, арк. 57].

Незважаючи на запевнення Костя Івановича, що в Полтаві відсутня «національна організація», що його діяльність, пов'язана з автокефальним рухом, не мала антирадянського характеру, співробітники ГПУ УСРР інтерпретували громадську та релігійну діяльність К. Товкача як «буржуазно-націоналістичну контрреволюцію».

Звинувачення в «дрібнобуржуазному українському націоналізмі», активній участі в політичному житті в минулому, відстоюванні Української національної церкви стали підставою для арештів духовенства й віруючих під час «великого терору». Так, із проведенням лютого-березневого пленуму 1937 р. [259], що обґрунтував необхідність розгортання масової соціальної чистки, збігся арешт 3 березня 1937 р. рахівника артілі «Коопвзуттяремонт», а в минулому – архієпископа Полтавського, Лубенського і Миргородського Йосипа Оксіюка. Його звинуватили в участі в «контрреволюційній націоналістичній організації», а також за те, що «мав тісні зв'язки із елементами, що в різний час були арештовані органами ГПУ». На допитах Й. Оксіюк не визнавав «участі у контрреволюційній діяльності». Чекісти стверджували, що протягом усього довгого періоду після відходу від пастирської діяльності він «майстерно конспірував активну контрреволюційну діяльність, через що його не могли викрити». Незважаючи на жорсткий тиск на свідків, фігурантів справи «церковної організації архієпископа УАПЦ Яреценка», слідчі не змогли довести «контрреволюційну діяльність» Й. Оксіюка: «Беручи до уваги, що наявних даних недостатньо для спрямування справи до суду, але враховуючи,

що останній (Й. Оксіюк. – Л.Б.) є соціально-небезпечним елементом, бажано клопотатися перед Особливою нарадою НКВД ССР про ув'язнення Й. Оксіюка в концтабір строком на 5 років» [260, арк. 60].

Практика 1920-х–1930-х рр. щодо звинувачень духовенства в участі в політичному житті країни, його оцінок політико-економічної ситуації в республіці, зв'язків із «колишніми політичними бандитами» і «буржуазними націоналістами» продовжилася в другій половині 1940-х рр., після звільнення території України від нацистів. Так, у серпні 1945 р. було заведено агентурну розробку УНКГБ по Полтавській області, до якої потрапили священники Терентій Марюта, Пантелеймон Мисюренко, Борис Оніпко, Василь Савченко, Борис Талидан, Олександр Стеценко. За твердженням чекістів, вони «вели боротьбу проти московської патріаршої церкви, виходячи із національних ідей про самостійність України. Одночасно ставили за мету боротьбу проти радянської влади. Усі вони в минулому були активними учасниками впровадження національних ідей у церкву». Справа отримала назву «Липківці» [261, арк. 1]

Співробітники УНКГБ по Полтавській області виявляли всі контакти священників, їх націоналістичну роботу в умовах нацистської окупації. Так, священник О. Стеценко, коментуючи ухвалу X сесії Верховної ради СРСР про створення наркоматів оборони та іноземних справ в УРСР, 8 лютого 1944 р. заявив: «Хто мало розбирається в самостійній Україні, той може потрапити в неприємну ситуацію. Дехто думає, що тепер Україна буде самостійною й незалежною, але, по суті, Україна самостійною не буде. Вона була й буде під контролем росіян». В іншій розмові О. Стеценко прогнозував тривалу боротьбу з «контрреволюцією» в тилу: «Ось наприклад, нашого дяка радянська влада мучить. До війни його катували – був розкуркулений і висланий, німці прийшли – повернувся й зайняв хату начальника НКВД, а зараз знову вигнаний, і знову катують. Але це тільки початок. Ось скоро візьмуться за сім'ї поліцейських, їх будуть виганять до Сибіру, потім візьмуться за сім'ї, діти яких

добровільно виїхали до Німеччини, за куркулів, які повернулися додому при німцях. Одним словом, біди буде для нас багато» [262, арк. 14 зв.].

Інший священик Терентій Марюта під час нацистської окупації в проповіді говорив: «Протягом багатьох віків російський уряд пригнічував український народ. Петро Перший побудував м. Петербург і металургійну промисловість на українських кістках. Балтійсько-Біломорський канал побудований ув'язненими українцями, яких радянська влада арештувала за те, що вони українці і щоб мати безкоштовну рабську силу. Щоб умертвити українське населення, керівники ВКП(б) у 1933 р. спровокували штучний голод, у результаті якого було вбито 8 млн. українців» [263, арк. 18].

Як бачимо, оцінки священика УАПЦ Т. Марюти мало чим відрізняються від результатів сучасних історичних досліджень. Однак його антибільшовицькі виступи й сподівання на «милість» нацистської окупаційної адміністрації в розбудові незалежної України були кваліфіковані як «контрреволюційний злочин» і «антирадянська агітація». У жовтні 1945 р. Т. Марюту засудили до 10 років ув'язнення.

Цікавий аспект проявився в агентурній розробці стосовно священика П. Місюренка, уродженця с. Снятин Лубенського району. У сан священика його висвятив митрополит Й. Оксіук. Як священик УАПЦ Місюренко був засуджений до вислання в 1931 р. у справі «Спілки визволення України». У 1941 р. він повернувся на Лубенщину і брав участь в організації відновлення УАПЦ. У розмовах вказував, що «німці врятували наш рід від загибелі»: «Ви пам'ятаєте, брати і сестри, як більшовики знущалися над нами? Вони ваших дітей викидали на вулицю і, ще гірше, виводили в поле. Чесних людей засуджували до тюрми й вислання. Добре жили лише комуністи і євреї» [264, арк. 21 зв.]. Під час наступу військ Червоної армії П. Місюренко виїхав на Західну Україну й там продовжив пастирську діяльність, але 13 березня 1948 р. був заарештований УМГБ по Дрогобицькій обл. Його звинувачували в «націоналізмі» та «зв'язках із ОУН». Останнє звинувачення мало відтінок регіонального стереотипу слідчих справ, оскільки П. Місюренко не

співпрацював з націоналістичним підпіллям. Особлива нарада при МГБ СРСР засудила священика до 25 років ув'язнення з конфіскацією майна.

Інкримінування віруючим та духовенству політичної діяльності, пов'язування їх з «куркулями» й «колишніми політичними бандитами», членами опозиційних до більшовиків політичних партій і громадсько-політичних рухів стало цілеспрямованою політикою вищого політичного керівництва СРСР і Радянської України.

Типовими мотивами звинувачень віруючих були «протидія господарсько-політичним кампаніям», «створення контрреволюційної організації», терористична діяльність стосовно сільського активу. Так, священика Г. Ковалевського в червні 1927 р. звинуватили у спробі організувати контрреволюційну куркульську групу «для активної протидії заходам радянської влади» [265, арк. 1].

У спеціальному зведенні ГПУ УСРР за 26 вересня 1929 р.– 1 січня 1930 р. про терористичні акти в Україні наголошувалося на активізації участі як духовенства, так і віруючих у проведенні підпалів колгоспного майна. Так, за звинуваченням у проведенні шкідницьких актів станом на 28 вересня 1929 р. було арештовано 48 осіб, із них священиків – 1, віруючих – 2 [266, арк. 1 зв.].

У березні 1932 р. Славутським прикордонним загonom ГПУ УСРР були заарештовані священики М. Марин, Л. Якимович, А. Журковський, П. Комарніцький, Т. Устимчук, С. Палецький, колишня черниця Мотрона Пилипчук. Їх звинуватили у створенні контрреволюційної церковної організації та антирадянській агітації. Зокрема, священик Петро Комарніцький, спілкуючись із селянами, говорив: «Хліб молотять для хлібозаготівлі, а селяни залишаються без хліба. Замість хліба дадуть гроші, а гроші обмінюють на облігації». Священики Трохим Устимчук, Степан Палецький, Мотрона Пилипчук винними себе не визнали. Інші визнали вину частково, підтвердивши окремі факти «антирадянської агітації», «присутності на зборах віруючих і куркулів» тощо. Беручи до уваги покази свідків, священиків засудили на різні терміни: від 3-х до 8-ми років ув'язнення у виправно-трудоxих таборах,

визнання на 5 років у Північний край [267, арк. 233-239]. Подібні звинувачення у жовтні 1932 р. прозвучали й на адресу священників-«тихонівців» із Теофіпольського району Вінницької області М. Корнковського й М. Ситаря, черниць Київського Флорівського монастиря Васси Мельник, Анастасії Джерелейко, селянина Івана Гроду. Черниці, котрі вимушено вели мандрівний спосіб життя, так говорили: «Усякий, хто вступає до колгоспу, вважається сином диявола, антихриста, від якого треба віддалятися»; «Усякий, хто вступає до колгоспу, несе на собі невидиму печатку антихриста, із якою потрапить не в царство небесне, а прямо до диявола». Усіх фігурантів кримінальної справи вислали в Північний край терміном від 3 до 5 років [268, арк. 87-104].

Цілком імовірно, що в повсякденних розмовах духовенство та віруючі висловлювали власну думку про результати економічних експериментів лідерів СРСР та радянської України. Вони проживали поруч із селянами, робітниками й бачили реальні матеріально-побутові умови їхнього життя. Адже важко було залишатися байдужим, споглядаючи злиденність українців. Тому жорсткі, часом нищівні оцінки діяльності представників більшовицької влади, висловлені в присутності вірян, з одного боку, позитивно впливали на авторитет священника і Церкви загалом, а з іншого – ставали предметом оперативної розробки органів державної безпеки.

Іншим поширеним мотивом для засудження священників та віруючих став силовий спротив останніх спробам закриття храму, ліквідації релігійної громади тощо. Так, 2 вересня 1929 р. у м. Рикове (зараз м. Єнакієве – Л.Б.) почався судовий процес над священником Констатиним та членами церковної ради, які чинили силовий опір робітникам – членам комісії з закриття міського храму. Місцеве керівництво навіть провело демонстрацію за участю 3-х тисяч робітників. Суд ухвалив вирок: священника Констатинова та трьох віруючих засудити до 3 років ув'язнення, двох – на 2 роки, сімох – на 1 рік, п'ятьох – на 3 місяці виправних робіт. Серед віруючих чекісти зафіксували розмови, що «засуджені – жертви антирелігійної пропаганди Радянської влади» [269, арк. 259 зв., 450 зв.]. Сільський бунт відбувся у с. Березівці Криворізького округу 7

травня 1929 р. під гаслом «Бий безбожників комсомольців і партійців» у відповідь на арешт псаломщика і регента хору місцевого храму. А вже наступного дня співробітники ГПУ арештували 8 осіб, серед них священника М. Швидченка [270, арк. 67].

Опір, зумовлений незгодою з курсом національної політики в державі, тривав і в наступні десятиліття. Траплялися й оригінальні протести, як, наприклад, той, що в листопаді 1956 р. зафіксували співробітники УКДБ по Черкаській області. Житель с. Сорокотяги Жашківського району Павло Бульба зірвав усі червоні прапори в селі і спалив їх у власній пічці. Натомість скрізь встановив дерев'яні хрести. На допиті заявив, що такий злочин здійснив через релігійні вірування. Він вважав, що «останнім часом в країні змінилася влада», що «треба служити народу», а червоні прапори є «знаменням антихриста, тобто невіруючої людини. Хрест вважаю знаменням Христа». Після численних графологічних (писав націоналістичні вірші), біологічних (на відповідність слідів крові на встановлених хрестах) експертиз у лютому 1957 р. П. Бульбу засудили до 7 років ув'язнення [271, арк. 191].

Гостра реакція священників та віруючих на впровадження жорсткої податкової політики в СРСР та на інші проблеми теж ставала мотивом для їх арештів. Виплати, що накладали місцеві податкові органи на релігійні громади унеможлилювали здійснення найнеобхідніших витрат для проведення богослужіння (закупівля свічок, церковного приладдя, мінімального ремонту приміщення храму тощо). До податкового тиску додавалися перманентні кампанії із самообкладання. Священники й керівники релігійних громад начебто добровільно повинні були погодитися підписати згоду про додаткову виплату певної суми податку. Рішення ухвалювали на загальних сільських зборах. Сільські активісти, члени партійних та комсомольських осередків домагалися затвердження розподілу самообкладання й на священника, і на «церкву» (мається на увазі церковна громада. – Л.Б.). Суми варіювалися в межах від 100 до 200 крб. З огляду на фінансовий стан релігійних громад виплата додаткових сум була просто непосильною. Відмову священників «підписувати

самообкладання» місцева влада кваліфікувала так: «антирадянська агітація», «антирадянський прояв», «церковна контрреволюція». У квітні 1928 р. під час кампанії із самообкладання в Дніпропетровському, Київському, Полтавському, Прилуцькому, Проскурівському, Черкаському округах окрвідділи ГПУ УСРР за такими звинуваченнями арештували 29 осіб, із них священників – 20, дияконів – 2, псаломщиків – 7; за течіями: «тихонівців» – 10, автокефалістів – 14, «булдовців» – 3, «обновленців» – 2. За активну агітацію проти закону про самообкладання й відмову від сплати накладеної суми було заарештовано в АМССР – 5 осіб, Роменському окрузі – 2, Прилуцькому, Лубенському, Чернігівському, Дніпропетровському, Кременчуцькому, Миколаївському по одній особі [272, арк. 89 зв.-90].

Аналізуючи наведені дані, чітко простежуємо домінування опору «тихонівців» та «автокефалістів». Чекісти самі визнавали: «Обновленці та булдовці активно не виступали, але випадки антирадянської агітації мали місце при справді непосильному обкладанні; деяких попів розорили повністю, їхнє майно було продане з торгів (Запоріжжя, Кривий Ріг, Лубни)». У священника Готаринова (Сумський округ) описали все майно, його дружина від горя отруїлася. Співробітниками Сумського та Дніпропетровського окрвідділів ГПУ були зафіксовані факти, коли священники приходили до сільради й демонстративно «кидали ключі» від церкви, відмовляючись здійснювати богослужіння.

Активна діяльність місцевого партійно-державного апарату та сільських активістів у проведенні самообкладання була розцінена віруючими як підготовка країни до війни. Вони поширювали різноманітні чутки, як от: убили «італійського консула в Одесі і тому платять контрибуцію», «заборгованість у 5 млн. пудів золота Америці» тощо. Інформаційно-агентурна мережа місцевих органів ГПУ УСРР зафіксувала загальну думку населення республіки: «Радянська влада грабує селян гірше, ніж царська влада». Як наслідок політики самообкладання керівництво ГПУ УСРР констатувало, що в результаті діяльності місцевих активістів та партійно-державних чиновників постраждали

лояльні церковні угруповання. Чекісти вважали, що окремі течії, зокрема «тихонівці», зуміли зберегти деякий фінансовий ресурс. Натомість «обновленці» «матеріально слабкі». Церковні ієрархи та священники відверто заявляли представникам влади: «Який нам сенс бути обновленцями й називатися «червоними», якщо до нас через це ніхто не ходить. Ми голодуємо, а податки з нас беруть ті самі, що із тихонівців» [273, арк. 90 зв.-91]. Часто при сплаті податків священники протестували проти цинічних вимог писати окремі заяви про добровільний характер визначення розміру податку. Наприклад священник УАПЦ Б. Слухаєвський назвав «лицемірством» ситуацію, коли «... з чоловіка стягають ледве не насильно і заставляють писати – прийміть від мене», а на вимогу Диканського райвиконкому про стягнення з громади «будинкового податку» у різкій формі вимагав показати урядовий документ про призначення чергового податку [274, арк. 1, 12-12 зв.].

Наступним формальним мотивом для арешту та подальшого засудження священнослужителів УАПЦ стало «поширення антирадянських чуток», «антирадянська агітація», «наклеп на радянський уряд» та інші органи влади. Це найбільш типові види звинувачень, характерні для всього досліджуваного періоду.

У 1929 р. Полтавський окружний відділ арештував трьох священників братів Бориса, Миколу [275] та Володимира [276] Слухаєвських. Усіх їх звинуватили в «антирадянській агітації», «українському буржуазному націоналізмі». Для священника Бориса Слухаєвського, якого ми вже згадували в контексті його спротиву більшовицькій податковій політиці, антирадянська агітація стала додатковим незмінним «атрибутом» української контрреволюції. Натомість в основу обвинувачення його братів Миколи та Володимира була покладена «антирадянська націоналістична агітація, спрямована на підрив, послаблення й повалення радянської влади». М. Слухаєвського на засіданні судової трійки ГПУ УСРР 2 лютого 1930 р. засудили до 5 років ув'язнення, В. Слухаєвського 19 березня 1930 р. рішенням тієї ж «трійки» засуджено до 10 років ув'язнення. Для останнього ув'язнення закінчилося раніше. Керівництво

табору, враховуючи стабільне виконання ним норм виробітку, відпрацювання 1324 робочих днів, гарну поведінку, відсутність «антирадянської агітації», заохотило Слухаєвського достроковим звільненням наказом від 6 січня 1936 р. [277, арк. 29].

Однак «антирадянська агітація» як самостійне звинувачення, так і додаткове набуло найбільшого поширення під час «великого терору». Оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. чітко окреслив «церковників» як один із тих «контингентів, що підлягали репресіям». Він надав такі широкі можливості для трактування поняття «антирадянської діяльності й агітації», що співробітники місцевих органів державної безпеки в гонитві за виконанням визначених лімітів і ліквідацією «церковної контрреволюції» арештували більшість священників і активних віруючих. Контингенти для арештів по «церковній лінії» були значні. Тільки у Вінницькій області станом на 20 березня 1937 р. заявлені кількісні показники, що обраховувалися кількома десятками тисяч осіб (дивись додаток Г). Така запопадливість чекістів була зумовлена відсутністю потреби скрупульозно документувати доказову базу «антирадянського злочину» через застосування позасудового розгляду. Тут було достатнього показів одного чи двох свідків та самообвинувачення арештованого.

Це яскраво простежується на прикладі братів священників Володимира та Миколи Слухаєвських, яких арештували у вересні-жовтні 1937 р. Незважаючи на відсутність реального злочину, братів засудили за ст. 54-10 «антирадянська пропаганда та агітація» та 54-11 «організована діяльність до контрреволюційного злочину». Зокрема, В. Слухаєвському не допомогла навіть позитивна характеристика для дострокового звільнення. Адже механізм реалізації оперативного наказу НКВД СРСР № 00447 передбачав арешти відповідно до наявної картотеки «контрреволюційних елементів» з подальшим «вибиванням» свідчень про інших осіб. Брати Слухаєвські проходили як колишні священники УАПЦ, «українські націоналісти», «колишні ув'язнені». Володимира та Миколу Слухаєвських було розстріляно згідно з ухвалою

судової трійки УНКВД по Полтавській області від 17 – 19 листопада 1937 р. [278, арк. 1-39].

Чекісти не турбувалися про документування злочину архієпископа «тихонівської», «обновленської», а згодом «автокефальної» орієнтації Феодосія Сергєєва. Формулювання обвинувачення являє собою нагромадження фраз про «ворожу діяльність»: «відчуває велику злобу до радянської влади», «проповіді наповнені контрреволюційним націоналізмом і мають вигляд програми боротьби із радянською владою» тощо. Перехід священника до іншої релігійної течії чекісти трактували як «поєднання» «тихонівців» і «автокефалістів» у боротьбі з радянською владою. Саме обвинувачення теж типове – «антирадянська агітація». Ф. Сергєєва засудила «трійка» УНКВД по Полтавській області до розстрілу (протокол від 17–19 листопада 1937 р.) [279, арк. 1, 21-22].

Стандартність звинувачень в антирадянській агітації та створенні «контрреволюційної організації» простежується ще в одній груповій справі на 37 осіб. Основним фігурантом справи став єпископ Полтавської єпархії Митрофан Русінов. Усі інші – це діючі чи колишні священники, дяки, рядові віряни. Після аналізу текстів протоколів допиту арештованих та свідків стає очевидною фабрикація справи. Питання слідчих та відповіді фігурантів справи, розтиражовані кліше звинувачень, структура протоколів нічим не відрізняються один від одного [280, арк. 309]. Також простежується акцент, як і в справі Ф. Сергєєва, на поєднанні віруючих різних течій православ'я, зокрема «тихонівців» й «автокефалістів». Така тенденція узгоджувалася із заявами вищого партійно-державного керівництва СРСР та, зокрема, Й. Сталіна про «об'єднання контрреволюційних сил у боротьбі проти радянської влади». Усі 37 осіб згідно з ухвалою особливої «трійки» УНКВД по Полтавській області від 23 квітня 1937 р., яке на той час очолював майор державної безпеки О. Волков, були розстріляні 2 червня 1938 р. [281, арк. 528-550]. Деякі статистичні відомості та узагальнена інформація дають можливість уявити масштаби

репресій та кількість людських жертв на Полтавщині в роки «великого терору» [282, с. 59-84].

В антирадянській агітації під час «великого терору» 1937–1938 рр. були звинувачені священники Одеської області А. Сагайдаковський (розстріляний) [283, арк. 3-8], Ф. Антонюк (розстріляний), О. Павловський (10 років ВТТ) [284, арк. 1-116], псаломщик П. Гончаров (розстріляний), члени церковної громади Граденицької сільради Біляївського району Ф. Єпур (10 років ВТТ), О. Овсяніков (розстріляний), З. Лупашко (10 років ВТТ) [285, арк. 3-133]. А монах П. Кулініч, якому на момент арешту виповнилося 60 років, узагалі не дочекався вироку спеціальної колегії Полтавського обласного суду і помер від знущань у тюрмі [286, арк. 1-23].

Аналізуючи факти масових репресій проти духовенства і вірян, погоджуємося з О. Бажаном, котрий зазначав, що «велика чистка» 1937–1938 рр., за задумом сталінського керівництва, мала здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, зміцнити в такий спосіб основи соціалістичного ладу, проголошеного Конституцією СРСР 1936 р. [287, с. 9]. Релігійне середовище, безумовно, належало до об'єктів репресування, і щодо технологій останнього органи НКВД керувалися чіткими директивами. Так, 10 січня 1936 р. у циркулярному листі секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД СРСР «Про агентурно-оперативну роботу щодо церковно-сектантських керівників, які повертаються з концтаборів та заслання» наголошувалося на активній інтеграції в церковно-релігійні процеси «церковно-сектантських керівників», котрі повертаються з місць ув'язнення та заслання, «спробах релігійників різних течій блокуватися між собою для боротьби з радянською владою», зусиллях зарубіжних центрів, спрямованих на ідеологічну обробку населення, яке проживає вздовж кордонів СРСР. Обласним підрозділам НКВД пропонувалося оновити агентурну мережу, продовжити виявлення керівних центрів, «не залишаючи нерепресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля» [288, с. 9]. За підрахунками О. Бажана, зробленими на основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ про

оперативно-слідчу роботу органів НКВД УРСР за період з 1 червня 1937 р. по 4 січня 1938 р., в Україні заарештували 177350 «ворогів народу», із них представників «церковно-сектантської контрреволюції» – 7245 осіб. Кількість засуджених обласними трійками «церковників та сектантів» станом на 4 січня 1938 р. становила 6112 осіб [289, с. 15].

У другій половині 1940-х рр. після звільнення окупованої нацистами території України обвинувачення в «антирадянській агітації» духовенства й віруючих знову стало масовим явищем. Однак тепер обвинувачення обтяжувалося «перебуванням на окупованій території», що автоматично означало «співробітництво з німецько-фашистськими загарбниками». У жовтні 1944 р. був арештований священник с. Троїцьке Біляївського району Одеської області Олексій Пасічник. Його звинуватили в «антирадянській поразницькій агітації, наклепі на радянську владу та її керівників», виголошенні здравиць румунському королю Михайлу. а також у тому, що «мав зв'язки із румунською жандармерією». Крім того, священникові інкримінували збирання грошей на користь румунської армії. У січні 1945 р. його засудили до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборих [290, арк. 2-63].

За подібним звинуваченням були засуджені священники П. Котов (5 років ВТТ) [291, арк. 1-106], С. Детков (5 років ВТТ) [292, арк. 2-153], М. Добровольський (8 років ВТТ) [293, арк. 1-113], Г. Хреновський (місіонер, брав участь у виступах на радіо, друкував статті у журналі «Християнська Трансністрія» – 10 років ВТТ) [294, арк. 1-44]. Додатковими обставинами, які збільшували провину, виявилися куркульське походження й членство в націонал-цараністській партії громадянина Румунії священника П. Белінського. Ухвалою Особливої наради при НКВД СРСР його засудили до 8 років ув'язнення у ВТТ. У проханні про реабілітацію він наголошував, що як громадянин Румунії підкорявся законам та вимогам уряду своєї країни. Був реабілітований лише 18 травня 1959 р. [295, арк. 1-38].

Священника с. Котельва Полтавської області І. Лютенка 19 вересня 1952 р. арештували за «заклики до віруючих про підтримку німецьких окупантів»,

«систематичні висловлювання антирадянського змісту», «наклепи на адресу керівників партії та уряду». Анонімний лист, написаний ним у березні 1951 р. на адресу редакції газети «Пионерская зорька», де він «у стані ненависті образив великий російський народ та єврейську націю», чекісти кваліфікували як «антирадянський злочин». Критикуючи органи радянської влади, І. Лютенко говорив, що радянська влада побудована на хабарях, а працівники місцевих органів влади живуть за рахунок хабарів та різноманітних підношень. У розмовах про діяльність вищого партійно-державного керівництва СРСР він заявляв: «Якщо б цей керівник партії і держави... (ідеться про Й. Сталіна. – Л.Б.) повністю закінчив семінарію, то його релігійні переконання могли б бути інакшого характеру. І в такому разі, можливо, [він] був би віруючою людиною, й погляд на релігію був би інакший» [296, арк. 74, 79]. За критичні висловлювання на адресу членів партії та уряду, виконавчих органів радянської влади священика І. Лютенка засудили до 25 років ув'язнення, 5 років поразки в громадянських правах та конфіскації майна.

Наголосимо, що в деяких справах поєднувалися відразу кілька формальних мотивів арешту й звинувачення. Аналіз архівно-кримінальних матеріалів дає можливість окреслити основний із них, навколо якого об'єднувалися додаткові. Незмінними додатковими мотивами в переважній більшості справ були названі «антирадянська агітація» та «створення контрреволюційної організації» й членство в ній.

Отже, враховуючи акцент партійно-пропагандистських та чекістських оцінок УАПЦ як «політичної організації», органи держбезпеки розглядали її як об'єкт оперативно-агентурної та репресивної діяльності. Більшовицька пропаганда намагалася переконати громадськість у тісному зв'язку УАПЦ з «націоналістами», «петлюрівщиною», «контрреволюціонерами», її втручанні в політичне життя, що було порушенням радянського законодавства про відокремлення Церкви від держави. І як наслідок – необхідність припинення релігійної діяльності духовенства та віруючих УАПЦ через арешти. Використовуючи комплекс ідеологічно вмотивованих підстав переслідувань

духовенства і віруючих УАПЦ, органи держбезпеки планували в найкоротші строки перебудувати світогляд віруючих і загалом суспільства. Вище партійно-державне керівництво послуговувалося всім арсеналом спеціальних методів впливу органів державної безпеки. Теза «поділяй і владарюй» у повній мірі була цинічно використана для ослаблення УАПЦ. Штучне або ситуативне формування ворогуючих сегментів у її лоні робило їх керованими з боку чекістів як ініціаторів розколів.

3.4. Стратегічні й тактичні детермінанти антирелігійної взаємодії органів державної безпеки й партійних та радянських органів влади

Декрет більшовицького уряду «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», оприлюднений у 1918 р., формально не забороняв релігійний світогляд. Але ним закладалося підґрунтя для нових законодавчих актів, спрямованих на ліквідацію Церкви як інституції. Більшовицький уряд створив відповідні виконавчі органи з регулювання стосунків держави і Церкви, які фактично виконували ліквідаторські функції. Відтак органи держбезпеки ставали частиною складного державного механізму антирелігійної стратегії.

РНК УСРР своєю постановою від 10 травня 1921 р. доручив наркомату юстиції завершити не пізніше 1 вересня 1921 р. процес відокремлення Церкви від держави [297, арк. 50]. 31 травня 1921 р. у структурі наркомату юстиції УСРР був створений ліквідаційний відділ для відокремлення Церкви від держави. Його очолив відомий більшовик Іван Сухоплюєв. Штатний розпис відділу передбачав 5 одиниць [298, арк. 61]. Однак тривалий час через неукомплектованість відділу вся робота зосереджувалася в руках лише завідувача відділу. У компетенцію відділу входило здійснення контролю за дотриманням законів про культу; підготовки директив, інструкцій, розпоряджень, що регламентували відносини між державою і Церквою; регулювання відносин між виконавчими органами та Церквою; збору

інформації про діяльність релігійних громад та нагляд за нею; урегулювання конфліктів між церковними громадами різних конфесій.

У складі губернських відділів юстиції були створені відповідні структурні одиниці – ліквідаційні столи у складі завідувача, діловода й секретаря [299, арк. 120-122 зв.]. Але на цьому організаційні і структурні зміни не завершилися. Сам процес «відділення церкви від держави» в більшовицькій інтерпретації повинен проходити з використанням адміністративних можливостей різних державних органів. Тому вже 18 серпня 1921 р. керівництво наркомату юстиції вирішило доручити роботу з відокремлення Церкви від держави міжвідомчій комісії. На місцях замість ліквідаційних столів створювали ліквідаційні комісії (ліквідкоми) [300, арк. 19].

Ліквідкоми згідно з положенням про наркомат юстиції УСРР, що було затверджене ВУЦВК 5 жовтня 1921 р., підпорядковувалися п'ятому відділу НКЮ. У наркоматі юстиції він безпосередньо опікувався «релігійним напрямом», у тому числі здійснював супроводження кримінальних справ стосовно «релігійників», проводив експертну оцінку та погодження документів різних відомств, що стосувалися проблем культу, готував інструкції, розпорядження, пояснення щодо питань про відокремлення Церкви від держави. Тісні зв'язки ліквідкомів НКЮ з місцевими апаратами ГПУ УСРР та іншими виконавчими органами передбачав сам процес виконання службових завдань: «Увійти в курс релігійного життя, скласти періодичні доповіді уповноваженому ГПУ про стан релігійного життя в регіоні; встановити чіткий нагляд за діяльністю громад, вимагати від них протоколи молитовних зборів; розробити нові статuti для релігійних організацій тощо» [301, арк. 46-47]. Але іноді місцеві партійні керівники все ж більше покладалися на звичну й дієву роботу апаратів ГПУ УСРР. Так, за свідченням начальника відділу НКВД УСРР з відокремлення Церкви від держави, Донецький губком КП(б)У поклав усю роботу «по церкві» на Донецький губвідділ ГПУ УСРР, тоді «як ГПУ видав лише державною безпекою» [302, арк. 28].

Однак у вересні 1922 р. відбулася чергова реорганізація в роботі виконавчих органів, що контролювали релігійну сферу. Офіційною версією необхідності таких змін стало начебто дублювання функцій один одного двома наркоматами – юстиції та внутрішніх справ. Тому вище політичне керівництво республіки вирішило повністю передати контролювальні функції в компетенцію наркомату внутрішніх справ для зменшення бюрократичних перепон (погодження рішень, координація низових ланок тощо). Адже станом на початок 1922 р. ГПУ УСРР теж перебувало в структурі НКВД УСРР. Отже, у межах одного наркомату ефективність координації й вирішення «релігійних питань» була значно вищою.

Постановою від 6 вересня 1922 р. ВУЦВК визнав за доцільне передати спеціально створений для впровадження в життя «Декрету про відокремлення Церкви від держави...» відділ і його місцеві органи з наркомату юстиції в наркомат внутрішніх справ. Віднині всі функції з регулювання процесу, передбаченого декретом, покладали на НКВД УСРР, зокрема на його новий підрозділ – адміністративний відділ з відокремлення Церкви від держави, що мав самостійний статус. Процедура передачі мала завершитися до 1 жовтня 1922 р. Уже 29 вересня І.Сухоплюєв офіційно повідомив про її закінчення [303, арк. 4]. Він же залишився керівником адміністративного відділу НКВД УСРР з штатом із трьох осіб – завідувача, експерта та секретаря.

Нарком внутрішніх справ України В. Балицький зазначав: «Адміністративні органи, що виконують формальну частину роботи з відокремлення церкви від держави, контролюють її в ділянці спрямування релігійного руху в русло революційної законності і є технічними апаратами, які практично втілюють у життя дані відповідними органами принципові вказівки» [304, арк. 21].

Численні циркуляри й директиви НКВД УСРР детально регламентували всі питання повсякденного функціонування адміністративних відділів. Зокрема, у їхній компетенції було надання експертних висновків щодо практичної реалізації «Декрету про відокремлення Церкви від держави ...», укладання

договорів про передачу церков і молитовних будинків на користування віруючим, їх закриття, контроль за «правильністю використання житлових монастирських і богослужбових приміщень для громадських потреб», затвердження церковних статутів. Співробітники адміністративного відділу офіційно здійснювали практичне керівництво всіма заходами з вилучення церковного й монастирського майна. У коло їхніх повноважень входило попередження «злочинної агітації, сполохів, скупчення народу під час вилучення націоналізованого майна та церковних цінностей», контроль за діяльністю сільських виконавчих органів для недопущення втручання у справи Церкви, ліквідація церковної реєстрації народження, смерті, шлюбу й розлучення. Співробітники мали право порушувати клопотання перед відповідними органами про дозвіл на кримінальне переслідування духовенства за невиконання законодавства щодо культів. Також на адмінвідділи покладали обов'язки проводити антирелігійну агітацію та пропаганду через лекції, доповіді, друкування відповідної літератури та агітаційно-масової продукції.

Отже, адміністративний відділ не лише здійснював виконавчі функції щодо релігійної політики, а й координував діяльність радянських органів у царині міжконфесійних суперечностей та поглиблення церковного розколу, що засвідчує характер та обсяг наданих йому повноважень [305, арк. 199, 216]. На місцях утворювали губернські комісії з відокремлення Церкви від держави. До їх складу входили завідувач управління губернського виконкому або хтось із його заступників (голова), член губернського суду та представник керівництва губернського відділу ГПУ УСРР.

Однак невдовзі складність релігійної ситуації змусила вище партійно-державне керівництво країни централізувати функціонування адміністративних відділів. 22 серпня 1923 р. запропоновано проект реорганізації відділу з відокремлення Церкви від держави у відділ культів. На першому засіданні комісії з обговорення проекту зазначалося, що зміни потрібні «для більш успішної роботи». Штат відділу складався з 4 осіб – завідувача відділу, секретаря, експерта і діловода.

Реорганізований відділ мав підпорядковуватися «винятково наркомуну». Присутні на засіданні «фахівець з відокремлення церкви» І. Сухоплюєв, представники від НКВД Єгоров та ГПУ Іванов ухвалили: «Для тіснішого контакту й поглиблення роботи відділу культів завідділу культів при НКВД і завідувач Секретного відділу ГПУ повинні узгоджувати всі принципові питання, що виникають, і їх розробки подавати на затвердження комісії при ЦК» (малася на увазі Всеукраїнська антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У. – Л.Б.) [306, арк. 3]. Функції відділу культів загалом не зазнали змін. Політичне спрямування його діяльності як у центрі, так і на місцях залишалося «ліквідаторським».

Одними з найбільш складних проблем у щоденній роботі адміністративних відділів залишалися кадрова і фінансова. Для досягнення мети, поставленої перед структурними підрозділами, як зазначалося в циркулярі Чернігівському губадмінвідділу, потрібні були «цілковиті атеїсти, котрі могли б глибоко розуміти всю брехливість і непотрібність релігійного невігластва. Звідси випливає їхнє ставлення до роботи з відокремлення церкви від держави» [307, арк. 19 зв.]. У плані роботи адмінвідділу НКВД УСРР зазначалося: «Для реалізації названих завдань необхідні штати, фінансування на поїздки в губернії й повітові міста» [308, арк. 217]. Однак заповнення посад відповідно до штатних розписів відбувалося повільно, а якість фахової підготовки призначених осіб не відповідала очікуваним результатам [309, арк. 20].

В іншому циркулярі НКВД УСРР наголошено, що обов'язки з відокремлення Церкви від держави «покладені на завідувачів повітових управлінь НКВД, у волостях – на голів волвиконкомів. Завантажені й без того поточними справами, вони мали дбати, щоб «робота з відокремлення церкви від держави не повинна призупинятися ні на один день» [310, арк. 75]. Подібна ситуація тривала й у наступні роки. Так, у звіті за 1925 р. вказувалося, що найчастіше окружні апарати мають одного працівника – начальника відділення культів, у районах цю роботу покладали на працівників райвиконкомів. У результаті завідувач Черкаського окружного адмінвідділу наполягав, що «всі

релігійні громади треба порозганяти» [311, арк. 24]. Подібні лівацькі пропозиції висловлювала більшість місцевих партійно-державних керівників [312, арк. 9].

На невеликий штат працівників адміністративних відділів покладали значну за обсягом роботу. Станом на червень 1925 р. в УСРР нараховувалося 10 886 релігійних громад, із них православних – 8 988 (83,1%); синодальних – 1868, «тихонівських» – 6231, «липківських» – 976 [313, арк. 16-17]. Інший звіт адміністративного відділу за 1925 р. засвідчував наявність 10 856 релігійних громад (6 899 090 членів). Разом із сектантськими об'єднаннями їх кількість становила 12 208 громад, до яких належали 7 063 154 особи. Це майже половина дорослого (старшого 18 років) населення. Однак, архівні джерела свідчать, що навіть ті особи, які не були членами релігійних громад, не втрачали зв'язку з релігією, хоч з різних причин не брали помітної участі в повсякденному житті таких об'єднань, але перебували в полі зору адміністративних органів [314, арк. 83-83 зв.].

Для координації роботи з відокремлення церкви від держави на місцях створювали різні тимчасові міжвідомчі «комісії», «наради» за участю представника окружного адмінвідділу, окрвідділу ГПУ і окружної прокуратури під головуванням члена бюро окружкому КП(б)У (секретаря або завідувача агітаційно-пропагандистського відділу) [315, арк. 2, 17 зв.].

Численні циркуляри, розпорядження з грифом «цілком таємно» за підписом наркома НКВД України В. Балицького, його заступника М. Черлюнчакевича, начальника адміністративного відділу І. Невського, завідувача відділом культів Г. Гольберта роз'яснювали певні норми поведінки місцевих керівників стосовно релігійної політики. Підставами для таких циркулярів були неодноразові випадки спотвореної антирелігійної боротьби [316, арк. 29]. Зокрема сільські активісти, за висновком органів центральної влади, на початку 1920-их рр. спричинили масштабну хвилю невдоволення населення, розпалюючи «фанатизм релігійної маси» [317, арк. 25]. Наслідком такої діяльності стало збільшення кількості скарг у ВУЦВК й ЦК КП(б)У від релігійних громад.

Типовою була скарга у справі про гальмування реєстрації договору й статуту однієї з релігійних громад УАПЦ м. Катеринослава. У ній члени релігійної громади писали, що «зробили все, що вимагалось», але статут так і не зареєстрували [318, арк. 11]. У березні 1923 р. Богодухівський окружком у політичному звіті вказав на кількісний ріст «тихонівських» громад. Місцевий адмінвідділ за погодженням із окружним відділом ГПУ УСРР та окружною прокуратурою перешкоджали реєстрації статутів нових «тихонівських» осередків. Тому скарги на неправомірні дії працівників адмінвідділу в прокуратуру залишалися або без уваги, або потверджували позицію працівників адмінвідділу [319, арк. 1 зв.]. Натомість статuti релігійних громад «Живої церкви» реєстрували без зволікань [320, арк. 1, 3-7, 24].

Ліквідаційні комісії й адміністративні відділи НКВД УСРР тісно взаємодіяли з апаратами ГПУ УСРР. Численні документи, що збереглися у фонді НКВД УСРР, свідчать про отримання співробітниками цих комісій і відділів конфіденційної інформації від чекістів. Так, група віруючих у складі 2378 осіб звернулася до І. Сухоплюєва з проханням призначити єпископа Павла Кратирова архієреєм у м. Харкові. У відповіді, датованій 5 січня 1923 р., І. Сухоплюєв вказав, що єпископ П. Кратиров відсторонений ВЦУ від служіння. Водночас він зазначив, що єпископ «примкнув до чорносотенного духовенства й займався політикою під прапором релігії, і тому не викликає в Радянської влади довіри» [321, арк. 1-2]. Якщо інформація про відсторонення П. Кратирова від служіння входила до компетенції адмінвідділу, то про його політичні уподобання І. Сухоплюєва могли поінформувати лише чекісти. До речі, агентурно-оперативне стеження за єпископом П. Кратировим не припинялося до його арешту, а невизнання декларації митрополита Сергія потягнуло за собою рішення Синоду судити його вищим церковним судом [322, арк. 18, 104].

В іншому випадку гальмування реєстрації статуту УАПЦ тісно пов'язували з вимогою чекістів вилучити зі складу ВПЦР «липківських представників на місцях». Станом на лютий 1926 р. ВПЦР так і не почала

бажаної для ГПУ УСРР «чистки», тому і статут УАПЦ залишився не зареєстрованим в адміністративному відділі НКВД УСРР [323, арк. 103]. Така взаємодія простежувалася й у регіонах [324, арк. 5]. Зокрема, листування Чернігівського окружного виконкому за 1924 р. засвідчує, що вся діяльність ліквідкому «погоджена з органами ГПУ». На місцях контроль за діяльністю «громад встановлено як з боку влади, так і з боку агентури ГПУ» [325, арк. 68].

Ліквідками й адміністративні відділи НКВД УСРР були важливим сегментом в оперативних заходах ГПУ УСРР щодо розколу релігійних угруповань і брали у цьому процесі активну участь [326, арк. 317]. Адмінвідділ брав участь у спланованому органами ГПУ УСРР розколі «тихонівського» угруповання. Так, у циркулярі ГПУ УСРР за підписом начальника СОЧ ГПУ УСРР К. Карлсона, начальника секретного відділу В. Горожаніна та уповноваженого III групи секретного відділу С. Каріна, датованому січнем 1924 р., був детально розписаний сценарій розколу «тихонівців». Чекісти відзначали стійке бажання «тихонівців» усіма методами легалізувати своє пастирське служіння. Але серед духовенства існували декілька точок зору на способи цієї легалізації. Керівники оперативних підрозділів пропонували скористатися цим і «вказати тихонівцям шлях, який би міг привести їх до легалізації й зміни поглядів цивільної влади на них як на контрреволюційне угруповання». Отже, чекісти сподівалися підпорядкувати «тихонівців» своєму впливу.

Секретний відділ ГПУ УСРР пропонував організувати із представників «тихонівців» групу духовенства, яка запропонує повну автономію від патріарха Тихона для українських парафій. Мотиви для цього рішення були такі: УСРР у складі СРСР існує як самостійна адміністративно-територіальна одиниця, що «вирішує внутрішні питання самостійно, незалежно від їх вирішення в інших республіках»; Українська православна (тихонівська) церква повинна бути в Україні теж самостійною, що повинно сприяти її розвитку; існуюча в Україні «автокефальна церква «самосвятів» із кожним днем посилюється й захоплює все нові парафії. Підняттям свого авторитету в масах «самосвяти» повинні

завдячувати підняттю революційної національної самосвідомості. Тому виникає негативне ставлення патріарха Тихона до українських «самосвятів».

К. Карлсон, В. Горожанін і С. Карін-Даниленко запропонували «форму, у якій можна обіцяти легалізацію української «тихонівської церкви». Спеціально відібране чекістами й співробітниками адміністративного відділу духовенство мало діяти за алгоритмом: спочатку «тихонівці» України повинні отримати автокефалію від патріарха Тихона, а далі легалізацію уможливлють лише такі чинники: негативне ставлення до патріарха Тихона через використання ним релігійного сану й авторитету для контрреволюційної роботи; боротьба з різними забобонами, «чудесами» серед населення, що провокують на «розпалювання фанатизму народних мас»; зняття з церковних посад тих представників духовенства, котрі, за даними органів радянської влади (апаратів органів держбезпеки та адмінвідділів), є «контрреволюціонерами».

Подальші дії, на думку чекістів, мали розвиватися за відповідним сценарієм. Завербований авторитетний представник «тихонівського» духовенства повинен буде «тактовно порушити питання серед іншого духовенства про необхідність автокефалії та можливу легалізацію». Така дискусія повинна відбуватися у присутності відповідального представника виконавчих адміністративних органів. Якраз йому завербований священник і має поставити питання: «Яка гарантія того, що цивільна влада справді легалізує тихонівщину в такій формі?». Відповідь відповідального представника: «Ви, тихонівці, вважаєте підпорядкування Тихону як пароль благочестя. Ми, цивільна влада, вважаємо, що це пароль контрреволюції. Необхідно вам відмежуватися від патріарха Тихона канонічним шляхом. А таким є шлях автокефалії, завдяки якому ми змінимо свій погляд на вас як на контрреволюційне угруповання й надамо можливість легалізації».

Чекісти навіть прорахували ймовірні питання священників до агента – ініціатора української автокефалії «тихонівців». Серед них основне – про гарантії влади щодо легалізації. Священник, секретний співробітник ГПУ, повинен був відповідати: «Інша форма неможлива для легалізації. Для

впевненості давайте запитаємо у відділі культів». Тому К. Карлсон, В. Горожанін і С. Карін-Даниленко пропонували поінформувати про оперативні плани відповідальних працівників цього відділу. Якщо в приватному порядку окремі представники духовенства будуть цікавитися, відділ культів має підтвердити умови легалізації «тихонівської автокефалії» [327, арк. 24-25]. Начальників губернських і окружних відділів ГПУ УСРР зобов'язали доповідати про розгортання операції в щомісячних звітах під окремою рубрикою «тихонівська автокефалія». Наведений оперативний план є лише одним з прикладів, котрий ілюструє взаємодію органів держбезпеки і адміністративних органів у боротьбі з православною церквою.

У 1940-х рр. практика взаємодії уповноважених Ради у справах Руської православної церкви та Ради у справах релігійних культів, партійних і радянських органів продовжувалася в оперативних заходах органів державної безпеки, зокрема в ліквідації автокефальних громад. Так, 1944 р. Дніпропетровський облвиконком ухвалив рішення про передачу Хрестовоздвиженської церкви м. Дніпропетровська та Микільської церкви с. Лоцманська Кам'янка з відання громад автокефальної церкви громадам патріаршої орієнтації. Голова РСРПЦ Г. Карпов у листі заступникові голови РНК УРСР Л. Корнійцю засудив дії членів Дніпропетровського облвиконкому, нагадавши, що згідно з Декретом «Про відокремлення церкви від держави...» заборонені утиски чи обмеження свободи совісті, або надання будь-яких переваг чи будь-кому привілеїв з огляду на конфесійну належність. Він вважав, що виконавчим органам офіційно не слід втручатися в боротьбу автокефальної та Руської православної церков і застосовувати ті чи ті адміністративні заходи в процесі цієї боротьби. Перехід громад з автокефальної церкви в лоно РПЦ – це справа екзарха України та єпископату. Тому Г. Карпов просив Л. Корнійця втрутитися в ситуацію й відмінити постанову Дніпропетровського облвиконкому [328, арк. 9]. Професійний чекіст, полковник НКГБ СРСР, голова РСРПЦ аж ніяк не змінив свого ставлення до релігії та віруючих. Він у черговий раз дав зрозуміти, що державні органи не повинні офіційно

втручатися в церковні справи, що належать до оперативної компетенції органів державної безпеки. У звіті за перший квартал 1945 р. уповноважений РСРПЦ при Дніпропетровському облвиконкомі повідомляв про передачу в лютому 1944 р. до місцевого управління НКГБ УРСР інформації про діяльність автокефалістів у Дніпропетровській області, їхнє ігнорування Патріарха Московського й визнання духовним наставником Варшавського митрополита Діонісія. Уже в серпні 1944 р. керівництво єпархіального управління, представники духовенства, керівники автокефальних громад були заарештовані та засуджені до різних термінів ув'язнення [329, с. 131-132].

Координація дій адміністративних органів та місцевих апаратів ГПУ УСРР відбувалася й у процесі тиску на духовенство, передовсім для того, щоб змусити його представників зречтися сану. Численні випадки зречення сану були наслідком спільної роботи працівників адміністративних відділів і чекістів упродовж 1920–1930-х рр. Співробітники ГПУ УСРР спільно з сільськими активістами, «агентурою впливу» підштовхували священників до непростого з морального боку рішення. Адмінвідділ створював такі бюрократичні перешкоди для діяльності релігійних громад, що у священника «опускалися руки» й зникало бажання продовжувати пастирську роботу. Варто зауважити, що кількісні показники стосовно зречення сану, входили до переліку показників оцінки оперативно-агентурної роботи окружних відділів та центрального апарату ГПУ УСРР. Так, за даними секретного відділу ГПУ УСРР у квітні 1928 р. у республіці зречлися сану 20 священників, у травні – 11 [330, арк. 71].

У питання про добровільне зречення духовного сану чекісти внесли певні корективи у зв'язку з суцільною колективізацією. У циркулярному листі ОГПУ СРСР № 37 «Про стан і перспективи церковного руху й чергові завдання органів ОГПУ» від 22 березня 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління Євдокимова, його заступника Тучкова та начальника 6 (антирелігійного) відділення Полянського йшлося про генеральну лінію антирелігійної боротьби: «Соціалістична перебудова села й ліквідація

куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції» [331, арк. 6]. Тоді в процесі силової реконструкції сільського господарства органи державної безпеки здійснювали вилучення «куркульського елемента» із селянського середовища. Священнослужителі й віруючі входили до переліку «політично неблагонадійних» груп населення, здатних на реальний та потенційний опір радянській владі, причому перші, на думку начальника ІНФО ГПУ УСРР Г. Люшкова, ідеологічна основа такого опору [332, арк. 28]. Найактивніших священників та віруючих, які не приховували свого незадоволення політикою партійно-державного керівництва СРСР, було або засуджено до ув'язнення у виправно-трудових таборах, або вислано на визначені терміни в північні й далекосхідні райони СРСР. Храми без пастирської опіки місцева влада закривала, що стало масовим явищем і спричинило занепад і руйнування культових споруд. Усі ці чинники сукупно із загрозою депортації, а часто й фізичного знищення змушували священників відмовлятися від сану.

Якщо раніше «з тактичних міркувань не завжди владі було вигідне заохочення духовенства до зняття сану», то нині «ОГПУ рекомендує не перешкоджати духовенству знімати сан». Разом із тим московське керівництво ОГПУ СРСР застерігало не допускати передчасного зречення обновленського духовенства, а «священникам-спецагентам» дозволяти відмовлятися від сану лише за умови, що «цей акт може зіграти велику позитивну політичну роль у справі розвалу й дискредитації церкви або в тому разі, коли наші агенти провалені чи втратили всяку цінність у роботі з церковниками» [333, арк. 7 зв.].

Загалом політика вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР щодо священників і віруючих у контексті «модернізації соціалістичної економіки» зумовила опір сільського населення республіки. Так, вимоги повсталих українських селян у 1930–1931 рр. «повернення священника», «відновлення церкви», «реальна свобода віросповідання», за свідченнями співробітників місцевих апаратів ГПУ УСРР, були типовими, їх фіксовано під час селянських повстань у Шепетівському, Тульчинському [334, арк. 24-25, 39-

40], Бердичівському [335, арк. 141-148 зв.], Дніпропетровському [336] та інших округах УСРР.

У компетенцію адміністративних відділів уходила реєстрація духовенства «для точного обліку представників усіх релігійних культів», котру в повному обсязі без задіювання інформаційних можливостей органів держбезпеки провести було неможливо. Статистичне засвідчення відомостей про релігійний рух повинен стати наріжним каменем, як наголошувалося в цілком таємному циркулярі НКВД УСРР від 16 серпня 1924 р, у роботі ліквідаційних комісій, згодом адміністративних відділів: «Статистика релігійного руху з очевидною ясністю висвітлює все, що може цікавити владу, сторони життя релігійних громад, дає можливість правильно орієнтуватися стосовно будь-якого найдрібнішого осередку релігійного руху, допомагає виявити слабкі сторони руху і вчасно вжити заходів для їх знешкодження й ослаблення» [337, арк. 1]. НКВД УСРР ставило завдання місцевим апаратам адміністративних відділів створити карти релігійного руху в округах і районах, аби мати уявлення про кількість храмів, релігійних громад, священиків і віруючих [338, арк. 138]. Особливе значення мав облік духовенства.

Але навіть таку зовні звичайну рутинну роботу більшовицьке керівництво намагалося перетворити в жорсткий пресинг. У 1923 р. у циркулярі «Про облік духовенства» поставлена сувора вимога «кампанію з обліку духовенства провести в ударному порядку й закінчити не пізніше 10 грудня» [339, арк. 77-78]. Та в губерніях, як і слід було очікувати, виконання вказівок затягнулося, що місцеві апаратники намагалися компенсувати кількісними показниками. Наприклад, на Чернігівщині реєстрації підлягали не лише священики, але й «псаломщики, а також особи, які не перебувають на службі при громадах, і особи, котрі зреклися духовного сану» [340, арк. 11]. У «реєстраційній картці служителя культу» була представлена повна інформація про особу, а саме: прізвище, ім'я, по батькові; рік народження; рік вступу на службу в релігійну громаду; професія до вступу в релігійну громаду; освіта; у яких релігійних громадах служив; які обов'язки виконував; у якій релігійній громаді служить

зараз; які обов'язки виконує; якою мовою відправляє службу; якому церковному правлінню підлягає та якого єпископа визнає; розмір місячної платні, що одержує від громади чи має допоміжні заняття (назвати які), скільки від них одержує; майновий стан: а) чи володів нерухомим майном до революції; б) чи володіє зараз; номер попередньої картки; підпис служителя культу. На звороті ставилися відмітки адміністративного відділу: про взяття на облік і зняття з нього в адмінвідділі чи райвиконкомі; про зречення сану та служби в церкві «із зазначенням дати та числа часопису з оголошенням про нього»; реєстраційний номер картки зречення; підпис завідувача окружного відділення культів [341]. Іноді окремі губернські відділи вимагали заповнювати розширені картки. Вони включали питання про службу в Петлюрівській, Білій та Червоній армії, чин, отримані відзнаки, погляди священика на автокефалію та обновленство, ставлення до Декрету про відокремлення Церкви від держави, місце проживання та рід занять до революції 1917 р. й після неї (станом на 1 січня 1918 р.), під час Денікінщини й Петлюрівщини. Загалом такі анкети включали 26 пунктів з великою кількістю підпунктів [342, арк. 59-112].

Процес реєстрації священнослужителів повністю контролювала секретно-оперативна частина (згодом секретний відділ) ГПУ УСРР. Це potwierджено листуванням між ГПУ на НКВД УСРР упродовж жовтня-листопада 1924 р. За вказівкою чекістів НКВД УСРР окремим циркуляром від 28 травня 1924 р. змусив перевірити реєстрацію служителів культу й подати в адміністративний відділ НКВД УСРР особові картки й зведені відомості щодо зареєстрованих по адміністративно-територіальних одиницях. Уже 8 листопада 1924 р. начальник адміністративного відділу НКВД УСРР Невський прозвітував перед секретно-оперативною частиною ГПУ УСРР: «Направляємо загальногубернське зведення й реєстраційні картки священиків по Волинській губернії. Матеріал стосовно обліку священнослужителів, який є в розпорядженні НКВД УСРР по окремих округах Харківської й Одеської губерній, а також весь матеріал, що одержуватимемо, у міру надходження буде систематизований і направлений вам». До звіту додавалися картки на 1535 осіб [343, арк. 8, 10, 12]. Така

детальна інформація полегшувала агентурну й оперативну роботу співробітникам ГПУ УСРР й не викликала підозр у самого духовенства.

У 1940-х рр. реєстрацією священників займалися РСРПЦ та РСРК. Особливо актуальною стала реєстрація священнослужителів після звільнення території УСРР від нацистської окупації. Як слушно зауважив О. Лисенко, у діях РСРПЦ і РСРК чітко окреслювалися дві лінії державної політики щодо Церкви. З одного боку, декларувалася толерантність влади і суспільства щодо релігії, сприяння відродженню релігійного життя й дотримання законодавства. З іншого, органи виконавчої влади гальмували процес суверенізації релігійних громад, здійснення релігійних потреб населення [344, с. 121]. Тому в листах, звітах уповноважених РСРПЦ і РСРК постійно згадувалося співробітництво з місцевими чекістськими апаратами, особливо коли йшлося про облік священників. Органи державної безпеки повідомляли РСРПЦ і РСРК конфіденційну інформацію про обставини висвячення священника під час нацистської окупації, його пастирську службу, поведінку та стосунки з окупаційними органами влади. Самі священники неохоче й з недовірою ставилися до спроб влади взяти їхню діяльність під контроль. Так, у Вінницькій області станом на грудень 1944 р. зареєстрували 278 із 405 священників, у Полтавській – 293 із 445. В Одеській області кількість священників зменшилася із 227 до 185 через те, що окремі з них у період нацистської окупації були висвячені в лоні УАПЦ і після приходу Червоної армії виїхали за межі області [345, с. 122]. Усього на початок 1945 р. в УСРР було зареєстровано 4 073 священники, 326 дияконів, 1824 псаломщики, що належали до РПЦ [346, арк. 70].

Вироблення алгоритму координації дій органів виконавчої влади, партійних комітетів, суду, міліції та органів державної безпеки сприяло боротьбі з такими явищами як «релігійні чудеса», котрі в 1920–1940-х рр. набули небачених масштабів. Революція, громадянська війна різко змінили весь традиційний уклад життя сільського населення України. Поява нових органів влади (комбідів, сільрад), конфіскаційна політика більшовиків і, як наслідок,

повстанський рух призвели до нівелювання моральних цінностей, зрештою, і самого людського життя. Під впливом подібних фактів селяни ототожнювали комуніста, як зауважує голова ВУЧК В. Манцев, «то з продзагонівцем – голодним кацапом, то з насильником-комунаркомом, то просто із жидом» [347, арк. 40, 55].

Намагання влади ліквідувати «релігійні пережитки» під час громадянської війни, масове закриття церков і монастирів, глумління над християнськими святинями тощо викликали закономірне обурення в селянському середовищі й спричиняли чимало «конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті». У сприйнятті селян ці події – «кара божа». Загальна політико-економічна ситуація, що склалася під впливом різних чинників, у тому числі й названих вище, зумовила спалах містично-есхатологічних настроїв у «південно-західній частині України» [348, с. 29-40]. Одним із найяскравіших його виявів стала поява численних релігійних «чудес», які викликали підвищений інтерес населення й були зафіксовані в сотнях сіл республіки [349, с. 257].

Для нейтралізації впливу релігійних «чудес» на настрої населення лідери КП(б)У в першій половині 1920-х рр. вирішили об'єднати зусилля державних, партійних, правоохоронних органів та громадських організацій. Оскільки «релігійні чудеса» набули характеру масового явища в сільській місцевості, політбюро ЦК КП(б)У вимагало від чекістів проявляти пильність стосовно будь-яких опозиційних настроїв на селі, кваліфікувати їх як «антирадянську куркульську діяльність». Так, у постанові на доповідь голови ГПУ УСРР В. Балицького звучить категорична вимога: «ГПУ негайно вжити заходів для посилення роботи апарату спостереження на селі, забезпечення достатньої гнучкості його щодо своєчасної інформації про всі настрої й виявлену антирадянську діяльність» [350, арк. 51].

Інформаційні зведення губернських і окружних органів ГПУ УСРР мали форму політико-економічних оглядів поточного життя адміністративно-територіальної одиниці [351, с. 183-190]. Саме в розділі «Духовенство»

зведення з місць рясніють повідомленнями про «епідемію релігійних чудес», а протягом 1923–1924 рр. їх вже виділяють у окремий розділ. Для полегшення реєстрації «чудес» у кожному окрузі було розроблено спеціальну анкету. У Полтавському окрузі вона називалася «Про видатні події в житті церкви й релігії на Полтавщині» та передбачала такі відомості: «1) Округ, район. 2) У чому проявилася подія (чудеса, поява нової релігійної громади, скандал у церкві. Подію необхідно описати чітко й детально). 3) Час події. 4) Які чинники сприяли події (боротьба релігійних угруповань, рукоположення, провокація духовенства). 5) Ініціатори й керівники події. 6) Ставлення широких народних мас населення до події. 7) Які заходи вже розпочаті і які плануються для ліквідації події. 8) Інша інформація, яка вважається потрібною. 9) Дата заповнення анкети» [352, арк. 17].

Появу «чудес» чекісти фіксували вже в 1919 р. Співробітник Донецької губЧК повідомляв: «Тов. Рухимович. Після відходу більшовиків відкрилося багато чудотворних ікон, як-от у Святих горах, Борках, Куп'янську» [353, арк. 67]. Уже 19 травня 1921 р. циркуляр № 218 ЦК КП(б)У звертав увагу всіх губкомів КП(б)У на поширення в різних місцевостях Київщини, Полтавщини, Донеччини, Одещини релігійно-містичних легенд, «спрямованих на підрив і дискредитацію радянської влади, таких, які скеровують увагу трудящих на хибний шлях» [354, арк. 42].

Аналізуючи причини посилення релігійних настроїв на тлі появи «чудес», співробітники окружних органів ГПУ УСРР в інформаційно-аналітичних зведеннях тенденційно акцентують увагу на окремих, вигідних для керівництва більшовицької партії, моментах у контексті пріоритетних напрямів боротьби з Церквою. Так, основними винуватцями спалаху релігійних «чудес» на Поділлі визнані «реакційні попи тихонівської орієнтації» [355, арк. 22]. Уповноважений секретної групи Гайсинського відділу ГПУ Федоров вважав, що реакційна «тихонівщина» навмисно робить ставку на селянство, яке «недалеко відійшло від релігійних забобонів, глибоко вірить в «чудеса Бога» й у такий спосіб поповнює ряди повсталого тихонівського руху» [356, арк. 67].

У доповіді заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона про релігійні угруповання в Україні зацентовано увагу на методах «тихонівської контрпропаганди» – чутки про «страшний суд» над безвірниками, використання забобонів і залякування. Священики часто проводили урочисті богослужіння з великою кількістю віруючих. Такі акції були зафіксовані майже в усіх округах, супроводжувалися трапезами, хресними ходами, нагородженням іконками, Євангеліями тих віруючих, які проявили себе в боротьбі з «безбожництвом і єретиками» [357, арк. 8]. Водночас в інформаційно-аналітичних зведеннях керівництво Подільського губвідділу ГПУ визнавало, що спалахові релігійних «чудес» передувала груба й примітивна антирелігійна пропаганда. Зазначалося також, що коли «чудеса й мали деякий успіх серед робітників, то тільки завдяки відсутності ще в багатьох місцях необхідних партійних і культпрацівників, які б остаточно розвіяли безглуздість «чудесних явищ», а також припливу робітничого поповнення з сільської місцевості» [358, арк. 40]. Співробітники Донецького губвідділу ГПУ пов'язували численні випадки «чудес» «із неврожаєм і деяким впливом викривлення лінії партії в церковній політиці й антирелігійній пропаганді» [359, арк. 4].

Зміст і характер «чудес» у різних місцевостях набував різноманітних форм. Окремі з них локалізувалися й отримували назву населених пунктів, поблизу яких виникли. Підсилені екстремальною психологічною напругою в суспільстві на тлі політичного насилля, «чудеса» оточували містичним ореолом, метафоризували й гіперболізували. Як певні «Божі знаки» вони спричиняли страх селян і невпевненість у завтрашньому дні [360, арк. 61, 74, 112]. А одним із важливих сегментів і нині, й у майбутньому для мешканців села були взаємовідносини з виконавчими органами влади (земельні питання, кредити, податки, освіта тощо). Однак упровадження економічних та політичних реформ вищим та місцевим партійно-державним керівництвом СРСР–УСРР на постулатах «диктатури пролетаріату» селяни пов'язували лише з наростанням конфлікту між владними органами й населенням. На тлі масового неприйняття більшовизму, активного й пасивного опору селян поява «чудес» та їх

інтерпретації місцевим населенням серйозно стурбувало представників місцевого апарату.

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У навіть намагався класифікувати «чудеса» за період 1923–1924 рр.: «Чудеса пережили три стадії: оновлення ікон і куполів, встановлення хрестів і передача освяченого хліба, влаштування нічних трапез аж до спалення дітей» [361, арк. 104]. Хоча в опрацьованих нами документах не зафіксовано жодного конкретного факту бузувірства, пов'язаного з жертвоприношенням. Якби такі випадки справді були, то вони б не залишилися непоміченими міліцією, сільськими активістами, органами держбезпеки, що мали розгалужену мережу агентів.

Особливо широкого розголосу набуло «Калинівське чудо». Подія сталася біля містечка Калинівка Подільської губернії (зараз смт Калинівка Вінницької області). Його сюжет симптоматичний для початкового періоду розгулу богоборчої політики більшовиків та реакції віруючих на знущення над сакральною християнською атрибутикою. Неподалік Калинівки біля криниці стояв чотирьохметровий хрест із металевим розп'яттям Христа. Як розповідали очевидці, один із червоноармійців, що проїжджав повз нього, вистрілив у розп'яття, і з нього почала сочитися кров. Уже в наступні дні біля цього місця збиралися сотні людей. За переказами, були й випадки споглядання над хрестом великою кількістю вірян образу Святого Юрія на коні, Архангела Михаїла з вогненним мечем тощо.

У матеріалах слідства контррозвідувального відділу Подільського губвідділу ГПУ також зафіксоване «Голинчинське чудо». Місцевому пастуху біля придорожньої криниці с. Голинчинці Могилів-Подільського повіту привиділася Божа Матір. Почувши про «чудо», церковна рада села вирішила поставити на місці події хрест, провести урочистий молебень та обід. Ця подія спричинила масове паломництво селян, які встановлювали хрести, приносили «дари». Відомості про подібні факти постійно фігурували в інформаційних зведеннях спецслужб [362, арк. 60-62]. В інших регіонах республіки теж реєстрували чимало «чудес» [363, арк. 4].

Пік надприродних явищ спостережено в серпні 1923 р. Керівництво ГПУ УСРР інформувало так про «епідемічний характер чудес»: «Немає села, немає селища, де б не з'явилося своє чудо, і це переростає в смішні, потворні явища. У селах, де чомусь не було свого чуда, деякі селяни захотіли його мати: пізніше груба фальсифікація виходила назовні, і природно, що після таких випадків селянство до «чудес» починало ставитися скептично» [364, арк. 41].

Чекісти неодноразово доповідали партійній верхівці про неможливість точного обліку «чудес», хоча окремі спроби вони все ж робили. Так, у доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про стан релігійних угруповань в Україні голова ГПУ УСРР В. Балицький повідомляв, що тільки в Гайсинському окрузі на Поділлі в першій половині 1923 р. зареєстровано понад 60 випадків оновлення ікон [365, арк. 9]. У 1924 р. в Україні було зареєстровано 586 випадків різних «чудес», а в 1925 р., коли кількість їх фіксували навіть помісячно, – 530. При цьому зазначалося, що до переліку не входили менш резонансні явища, зокрема поширення записок апокаліптичного змісту, паломництво у святі печери тощо [366, арк. 92]. Співробітники ГПУ УСРР вносили повідомлення про релігійні «чудеса» у щотижневі інформаційні зведення секретного відділу в ОГПУ [367, арк. 18 зв., 47, 68 зв., 71].

Вище та місцеве партійно-державне керівництво УСРР застерігало від спроб боротися з «чудесами» адміністративними методами. Водночас, як наголошувалося в закритому листі Донецького губкому КП(б)У до низових партійних комітетів та осередків «звідси не можна робити висновку, що «чудотворців» треба залишати непокараними. Їх необхідно притягувати до відповідальності, але вже після того, як селянські маси переконаються в облудності «чуда» і коли ініціатори його втратять авторитет в їх очах. До тієї пори треба вести роботу лише роз'яснювальну (причому тактовно) і агентурну» [368, 4 зв.]. Таку ж тактику подвійних стандартів спостерігаємо і в матеріалах засідання президії Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У [369, арк. 19].

Як засвідчили виявлені нами архівні документи, співробітники місцевих органів державної безпеки не лише відстежували розвиток подій навколо

«чудес». Вони спільно з місцевими партійними комітетами та виконавчими органами брали активну участь у ліквідації їх наслідків. Так, співробітники Подільського губвідділу ГПУ УСРР в інформаційно-аналітичній доповідній записці про політичний стан Подільської губернії за 1923 р. констатували: «Не доводиться говорити, що вся чорна робота з ліквідації «чудес» була пророблена органами ГПУ» [370, арк. 31]. Керівники відомства визнавали, що несподівані масштаби подій та необхідність «дотримання політичного такту» загальмували справу ліквідації «чудес», проте аж ніяк не означали «відступу перед ними». Начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський наголошував: «При сприянні вірних нам селян і ми збираємо компрометувальний матеріал для викриття духовенства, що проводилося раніше через пресу, і після нами буде створений показовий процес». Чекісти мали переконання щодо дієвості антирелігійної пропаганди, її впливу «на психіку селян, бо останнім часом епідемія «чудес» переживає агонію» [371, арк. 44].

Чекісти та керівники місцевих партійних комітетів розцінювали велелюдні зібрання віруючих у місцях «чудесних явищ» як зручний привід для проведення духовенством контрреволюційної агітації. У чекістських інформаційних зведеннях обов'язково акцентувалася увага на консолідації «духовенства, куркульства і прислужників контрреволюції» на класовому ґрунті». Зокрема, підкреслювалося, що в с. Голинчинці Могилів-Подільського округу «куркульські елементи під керівництвом церковної ради почали відкриту агітацію за ліквідацію комнезамів і за об'єднання всіх віруючих навколо віри Христової», [372, арк. 65]. У співробітників державної безпеки не викликала сумнівів належність служителів культу до антирадянського табору. У листах та доповідних записках вони іноді вдавалися до зневажливих фраз: «...не кажучи вже про попів, дячків та інших підозрілих типів».

Неабияку роль у поширенні інформації про «чудеса» відігравали ченці. Вони завжди мали великий вплив на віруючих і користувалися їхньою повагою через дані обітниць, добровільне мучеництво, зречення світського життя та «присвячення себе служінню Богу». Завдяки антирелігійній політиці

більшовиків частину монастирів закрили, а ченців викинули без засобів для існування, через що ті змушені були блукати селами і просити подаяння. В інформаційних зведеннях вказувалося, що вони «буквально наводнили Правобережні губернії» і стали «фабрикаторами і розповсюджувачами різних «чудес» та джерелом антирадянських чуток»; їхні «отруйні зерна контрреволюції» вважалися надто небезпечними для «темного, найбільш віруючого селянства»; ченці виконували і шпигунську роботу контрреволюційних організацій» [373, арк. 3].

Одним із методів припинення «епідемії чудес» і дискредитації духовенства та віруючих, що запропонували міжвідомчі комісії, стало звинувачення священників у збагаченні за рахунок спекуляції «релігійними товарами» («свята вода», «хрестики» з місця події тощо). Співробітники ГПУ УСРР, працівники виконавчих органів, партійні агітатори, сільські активісти переконували громадян, що «чудеса» фальсифікувало духовенство, котре, користуючись «вірою в Бога» мирян, у ситуації, яка склалася, прагнуло отримати матеріальну вигоду. Типовим прикладом у цьому контексті стали події навколо «Голинчинського чуда». Усі, хто прибував на поле, де воно сталося, приносили хліб, зерно, рушники, тканини, свічки, різний крам «у вигляді подарунків керівникам цього чудесного явища». Тут же біля хреста збиралися торговці з нехитрим товаром: свічками, іконками, хрестиками, продуктами харчування. «Прибутки церковної ради стали швидко зростати, гроші й продукти текли з усіх боків», – повідомлялося в інформаційному звіті Подільського губвідділу ГПУ УСРР [374, арк. 61]. В іншому зведенні чекісти зробили висновок: «У церквах, де трапляється оновлення, служба відбувається цілодобово, й попи заробляють колосальні гроші» [375, арк. 2]. Працівники адміністративних відділів НКВД навіть зробили підрахунки витрат сільського населення на культові потреби. Їх оприлюднювали в пресі, атеїстичній літературі для дискредитації духовенства та формування негативного ставлення до нього в середовищі віруючих [376, арк. 115-116] (дивись додаток Д).

Механізм взаємодії партійно-державних, правоохоронних органів і органів держбезпеки варто розглянути на прикладі «Калинівського чуда». Передовсім чекісти й партійно-державні органи збирали детальну інформацію про появу та перебіг релігійного «чуда». Так, Калинівський райком КП(б)У 12 червня 1923 р. звітував, що протягом звітного тижня до «Калинівського хреста» з'їжджалися віруючі та духовенство: «У с. Котюженці (село із петлюрівським прошарком) приїхало 3 попи одночасно нібито погостювати. Попи прибувають щодня, помітна попівська агітація. Дано завдання районному ГПУ прослідкувати й висвітлити діяльність» [377, арк. 1].

Співробітники органів держбезпеки використовували агентурну мережу для отримання «внутрішньої» інформації про діяльність як духовенства та членів церковної ради, так і активних віруючих. Священиків і віруючих, визнаних «організаторами дійства» із санкції прокурора чекісти заарештовували. Інформаційні зведення рясніли повідомленнями на зразок: «Губернським відділом ГПУ виявлені ініціатори (Калинівського – Л.Б.) «чуда». 17 осіб притягнуті до відповідальності й незабаром постануть перед судом. Серед заарештованих є 5 священиків, кілька членів церковних рад, один колишній мировий суддя і т. д.» [378, арк. 42]. Отже, для місцевого партійного керівництва та співробітників ГПУ в явищі «чудес» важливими були два параметри: прояв релігійності та прояв контрреволюції (як варіант української / петлюрівської контрреволюції). Паралельно партійні комітети спільно з виконавчими органами й громадськими організаціями культурно-просвітницького спрямування через мережу агітаторів проводили широку агітаційно-масову та роз'яснювальну роботу [379, арк. 12].

Масований агітаційний наступ на поширення містичних настроїв із застосуванням силового сегменту у вигляді органів ГПУ, міліції та суду призвели, на думку вищого та місцевого керівництва УСРР, до певного позитивного результату. «Епідемія чудес» поступово йшла на спад. Уже в 1926 р. в інформаційних зведеннях ГПУ УСРР майже не зустрічаються відомості про випадки нових «чудес». Іноді йшлося переважно про боротьбу з

їх «залишками». Однак варто зазначити, що певну роль у цьому процесі відіграли також чинники проголошеної більшовицьким керівництвом «нової економічної політики». Відмова від політики «воєнного комунізму», чітко встановлені податки, можливість реалізувати сільськогосподарські товари за ринковими цінами, загальна економічна лібералізація відкривали селянам нові перспективи соціально-економічних змін. Містично-апокаліптичні настрої змінилися сподіваннями на поліпшення життя, яке селяни вбачали в повсякденній праці.

Черговий сплеск «чудес» почався в 1928 р. з початком колективізації. В інформаційних зведеннях ГПУ почали фіксувати нові їх випадки. У травні цього ж року в с. Веселі Терни на Криворіжжі священник Литвиненко після тривалої засухи побачив за певними прикметами наближення грози. Він зібрав віруючих і проводив молебень доти, доки не пішов довгоочікуваний дощ [380, арк. 18 зв.]. У червні 1928 р. у м. Городище Коростенського округу серед населення поширилися чутки про появу незвичайного світла в одному з будинків та спробу двох місцевих жителів перевірити явище. Сховавшись у будинку, вони почули розмову двох старців, котрі зайшли в дім зі свічками й почали розмову про атеїстів. Хтось із них запропонував знищити лише молодь (як невіруючих через антирелігійну політику), а інші «хай доживають», другий – усіх невіруючих. Один старець поставив питання: «А що будемо робити з тим, що лежить на печі?». Інший відповів: «Зроби так, щоб він залишився там лежати. Хай розповість всім про нашу розмову». Чекісти через агентуру намагалися виявити реальні обставини цього «чуда», детально відтворивши ці факти у звіті [381, арк. 68 зв.].

Деякі громадяни під час колективізації, розкуркулення, руйнування традиційної сім'ї, релігійної громади, голодування, перебуваючи в психічно нестабільному стані і змушені були переходити від села до села в пошуках шматка хліба. Часто вони ставали носіями чуток, різноманітних «пророцтв» тощо. Один із юродивих на Донеччині «визначив, що загибель більшовизму відбудеться за 42 місяці, рахуючи 1933 рік». Згідно з іншим пророцтвом у

1936 р. датою ліквідації більшовицького режиму названо 1941 р.: «Мучеників ... повернуть з півночі, і вони відновлять своє господарство. Особи, що підтримували радянського антихриста й вступили в колективи, зі зміною влади будуть піддані жорстокому покаранню» [382, с. 102]. Подібні повідомлення зустрічаються в багатьох інформаційних зведеннях ГПУ УСРР.

Припускаємо, що нові «чудеса» почали проявлятися через зміну політики хлібозаготівель. Вище партійно-державне керівництво постійно знижувало хлібозакупівельні ціни, щоб отримати додаткові фінансові ресурси через експорт. Селяни відмовлялися за безцінь віддати збіжжя, а місцеві партійно-державні керівники, із яких вимагали безумовного виконання хлібозаготівлі, змушені були через це застосовувати тиск на селян [383, с. 92]. Цілком очевидно, що зміна політики вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо сільськогосподарського виробництва знову похитнула впевненість селян у майбутньому і спровокувала посилення містичних настроїв, психологічну напругу.

Цікаво, що факти появи «релігійних чудес» місцеві апарати НКГБ УСРР фіксували навіть у середині 1940-х рр. Так, у червні 1945 р. у с. Скопці Баришівського району відразу в кількох жителів «обновилися ікони»; у липні 1945 р. в с. Дальник Одеського району у приватному будинку також «обновилася ікона». Водночас, чекісти зареєстрували появу «сплячих» і «хворих» осіб, які займалися «різноманітними пророцтвами й висловлювалися в антирадянському дусі». Численні випадки таких «чудес» зумовили підписання 18 серпня 1945 р. наркомом НКГБ УСРР С. Савченком наказу про розгортання агентурно-оперативних заходів «проти реакційно налаштованого духовенства, що переслідує мотиви антирадянського впливу на населення та особистого збагачення». Наказ вимагав: через перевірену агентуру серед церковників, особливо серед авторитетного духовенства, публічно розкривати причини оновлення ікон. Ініціаторів «чудес», залежно від наявності компрометувального матеріалу, арештовувати або брати в агентурну розробку; через обласні відділи охорони здоров'я влаштовувати до лікарні «сплячих» і

«хворих» пророків, щоб «ліквідувати паломництво населення»; при виявленні факту «чудес» направляти агентуру для проведення розкладницької діяльності серед віруючого населення [384, арк. 101-103]. Отже поява такого документа свідчила про безсилля органів державної влади у подоланні містично-есхатологічних настроїв у суспільстві засобами наукової пропаганди. Без урахування специфіки психологічної напруги повоєнної доби органи держбезпеки планували заходи, апробовані у 1920-х рр.

Незважаючи на домінуючу роль органів держбезпеки на різних етапах антирелігійної політики більшовиків, загальне керівництво, як уже неодноразово наголошено, здійснювали ЦК РКП(б)–ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Наприклад, комісія політбюро ЦК КП(б)У «з церковних справ» проводила загальну координацію антирелігійної боротьби. Після доповіді голови ГПУ УСРР В. Балицького 25 лютого 1926 р. у протоколі політбюро були чітко окреслені напрямки діяльності органів державної безпеки і партійних та виконавчих органів. Так, саме вище політичне керівництво санкціонувало «подальше посилення роботи з охоплення агентурним апаратом тих угруповань, які досі залишалися без спеціального нагляду (автокефали, католики, лютерани, меноніти)». Чекісти мали обов'язково «реєструвати й систематизувати» всі факти втручання церковних громад у політику, зокрема у виборчі кампанії [385, арк. 77]. Таке завдання мотивоване тим, що селяни намагалися висувати до місцевого самоврядування осіб, які користувалися авторитетом у їхньому середовищі, брали участь у церковних радах. Комуністична партія генерувала стратегію боротьби з православною церквою, виконання якої закріпила за спецслужбами й адміністративними органами.

Пріоритет органів державної безпеки в боротьбі з Церквою простежувався не лише в їхній повсякденній роботі, але й у бюрократичній системі держави загалом. На засіданні ВАК при ЦК КП(б)У 1 березня 1925 р., де були присутні В. Балицький (член комісії) та співробітники центрального апарату ГПУ УСРР Райський та Іванов, обговорювали питання про порядок отримання чекістами документів Антирелігійної комісії при ЦК РКП(б). Голова ВАК О. Шумський

запропонував, щоб директиви Антирелігійної комісії при ЦК РКП(б) направляли не через ГПУ УСРР, а відразу до ВАК при ЦК КП(б)У. Але місцеві антирелігійні комісії повинні були здійснювати комунікації із ВАК при ЦК КП(б)У лише через апарат ГПУ УСРР [386, арк. 56].

Важливим завданням партійно-державного апарату та органів державної безпеки було вироблення механізму закриття культових споруд. Цей процес зовні мав виглядати як закономірне явище й формувати громадську думку про відсутність потреби в культовій споруді через зниження загальної релігійності населення. Циркулярні листи ВУЦВК від 14 серпня 1924 р., НКВД УСРР від 26 серпня 1924 р. наголошували на дотриманні встановленого порядку закриття храмів, яке могло відбуватися лише за погодженням з ВУЦВК і за таких умов: 1) приміщення культової споруди необхідне для державних потреб, при цьому віруючим надавали інше приміщення, де вони могли проводити богослужіння; 2) відсутність достатньої кількості віруючих; 3) аварійний стан культової споруди. Прикметно, що керівництво НКВД УСРР фактично санкціонувало доведення культових споруд до аварійного стану. Циркуляр НКВД УСРР (грудень 1924 р.) забороняв окружним виконкомам примушувати релігійні громади проводити поточні чи капітальні ремонти культових споруд, оскільки це призводить «до зміцнення релігійного дурману серед селянства [387, арк. 9].

Керівництво НКВД УСРР акцентувало увагу місцевих органів на тому, що процес закриття храму, вилучення церковної атрибутики не повинні ображати почуття віруючих. Проте члени антирелігійних комісій, сільські керівники, комсомольці приходили в храм у головних уборах, лаялися, палили цигарки, ображали віруючих тощо [388, арк. 4-4 зв.]. Такі випадки постійно фіксувалися в інформаційних записках ГПУ УСРР, адміністративних відділів НКВД УСРР. Тому адмінвідділ НКВД вимагав певної обережності й тактовності від органів влади на місцях у процесі закриття храмів на початку 1920-х рр. Так, на підставі постанови Малої президії ВУЦВК від 5 серпня 1924 р. НКВД видав циркуляр від 27 серпня 1924 р., у якому не рекомендував використовувати

культові споруди для військових потреб, пунктів збору військових призовників, клубів, складських приміщень. Для згладжування гостроти конфліктів керівництво НКВД УСРР пропонувало закриті храми використовувати переважно як культурно-освітні (хати-читальні, клуби) та соціальні заклади (виховні заклади, лікарні, санаторії), що «обслуговували потреби всього населення й діяльність яких менше всього торкалася релігійних почуттів» [389, арк. 26]. Варто наголосити, що всупереч рекомендаціям вищих органів влади місцеві керівники найчастіше пристосовували будівлі храмів для господарських потреб колгоспів [390, арк. 2-3].

Велику увагу адмінвідділи, партійні комітети приділяли ініціативі «знизу». Підставою для закриття храму здебільшого була заява робітничого колективу чи сільської громади з проханням «закрити церкву». Від сільської громади звернення зазвичай писали сільське керівництво та активісти. Іноді його під тиском, з погрозами ухвалювали на сільських зборах. Після проходження ланцюга формальних погоджень в органах владної вертикалі – райвиконкому, окрвиконкому, губвиконкому – звернення направляли на затвердження до ВУЦВК. У архівному фонді НКВД збереглося чимало витягів із протоколів засідань виконавчих органів стосовно закриття храмів. Наприклад, після відповідної процедури припинила свою діяльність Олександрово-Невська церква м. Харкова: «Згідно з постановою губвиконкому від 29 серпня 1924 р., затвердженою ВУЦВК, домову Олександрово-Невську церкву 4-ї радянської лікарні необхідно ліквідувати». Таку увагу цьому храму приділяли через його територіальну близькість до Харківського паровозобудівного заводу, робітники якого становили значну частину парафіян. У постанові Харківського губвиконкому висловлювалася пропозиція, щоб у знятті дзвонів брали участь безпартійні робітники після відповідної антирелігійної підготовки [391, арк. 13].

Такі антирелігійні акції вимагали клопіткої спільної роботи місцевого партійно-державного апарату, органів держбезпеки й адміністративних відділів. Механізм антирелігійної боротьби насправді був надзвичайно складним і

вимагав численних узгоджень, злагодженої системи таємного інформування, дублювання рішень і функцій різних органів тощо. При цьому органи центральної влади проводили політику подвійних стандартів: з одного боку, у директивних документах і циркулярах ішлося про необхідність наполегливої боротьби з релігією й Церквою, ліквідації церковних громад, а з іншого – ставилася вимога не створювати напругу серед віруючих, уникати конфліктів на релігійному ґрунті. Нарком НКВД УСРР В. Балицький, володіючи численними фактами протистояння релігійних громад та місцевих партійно-державних апаратів, у 1928 р. націлював органи ГПУ УСРР та відділ культів НКВД УСРР застосовувати гнучку тактику регулювання релігійного життя на селі, де релігійні громади «здебільшого склалися з незаможного та середнього селянства, а стосунки з ним «у сучасних складних умовах набувають також політичного значення» [392, арк. 102].

Суцільна колективізації 1930 р. не тільки прискорила процес закриття культових споруд, а й удосконалила взаємодію партійно-радянських органів та ГПУ УСРР. Так, у квітні 1930 р. Чернігівський окружний адміністративний відділ почав повертати окремі справи про закриття культових споруд керівникам сільрад з пропозицією зв'язатися з райкомом КП(б), райвиконкомом і в разі потреби з ГПУ, для проведення «додаткової роботи» [393, арк. 125]. Імовірно, така ситуація склалася через поспіх в оформленні паперів без відповідної підготовчої роботи серед населення. Тому, побоюючись опору сільської громади під час процедури закриття храму, працівники адміністративних відділів вимагали проведення додаткових агітаційно-пропагандистських (райкоми партії й райвиконкоми) та оперативних заходів (місцеві апарати ГПУ УСРР).

Під час закриття храмів і церков органи ГПУ УСРР керувалися директивою ОГПУ СРСР від 22 березня 1930 р. за підписом начальника СОУ Ю. Євдокимова, його заступника Тучкова та начальника 6 (антирелігійного) відділення Полянського, яка націлювала на «серйозну й велику чекістську підготовку», яка б сприяла уникненню «ексцесів та затягування».

Оперативними засобами відповідні органи мали виявляти всіх неблагонадійних осіб, котрі могли ініціювати протестні акції, та нейтралізувати їх. Укотре держава демонструвала й диференційоване ставлення до різних конфесій. Це чітко вказувало на досягнення певного компромісу між державними органами та окремою релігійною течією: «Під час закриття церков слід виходити з того, що передовсім мають бути закриті іосифівські та сергіївські церкви, ВВЦСівські й лише в останню чергу – обновленські» [394, арк. 6 зв.].

Духовенство, що залишилося без парафій, підлягало виселенню з районів суцільної колективізації. Причому це стосувалося найперше тих священників, на яких була зібрана інформація, котру могли використати за необхідності для компрометування особи. Інші категорії, як вважало керівництво держави, також «поступово необхідно буде виселити – і тих найбільш шкідливих служителів культу, стосовно яких місцеві відділи ГПУ не матимуть достатньо компрометувальних матеріалів, і тих, чиї церкви просто виявилися закритими». Водночас циркуляр ОГПУ СРСР рекомендував «зберегти цінну агентуру» зі складу священників-агентів «для подальшої роботи щодо церковників». «Менш цінні освідомлювачі, котрі можуть бути виселені з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв'язок з органами ОГПУ». Керівництво ОГПУ СРСР пропонувало «їх використати як освідомлювачів і на новому місці проживання, поінформувавши для цього про переїзд останніх у відповідні територіальні органи» [395, арк. 7].

Практика координування антирелігійної діяльності органів держбезпеки з органами виконавчої влади й, передусім, з уповноваженими в справах РСРПЦ і РСРК в областях у постокупаційний період стосувалася інформування про духовенство й вірян, статистику релігійних громад, позицію ієрархів, компрометувальні матеріали, закриття культових споруд тощо. Зокрема, уповноважені надсилали в обласні управління органів НКГБ–МГБ–КГБ копії звітів та інформацій про діяльність православної та інших конфесій, історичні довідки про окремі конфесії й супровідні записки до них, характеристики на запити щодо окремих представників вищого і рядового духовенства [396,

арк. 1-2]. Також співробітники органів держбезпеки постійно нагадували уповноваженим про необхідність дотримання режиму секретності у роботі з «документами службового характеру», оскільки «деякі з них у повному обсязі стають відомими релігійним громадам, служителям культу та приватним особам» [397, арк. 60].

Особливої актуальності набула проблема скорочення кількості діючих храмів і монастирів у республіці. Адже їх кількість у період окупації різко зросла, а значить, як твердило вище партійно-державне керівництво, зросла й релігійність населення. Тільки наприкінці 1945 р. в Україні було зареєстровано 6232 діючих храми [398, с. 123], кількість віруючих, за словами уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР П. Ходченка, становила понад 1 237 тис. осіб [399, арк. 6]. За даними МГБ, наприклад, у Полтавській області в період окупації відкрилися 345 православних церков та 2 жіночих монастирі з 120 насельницями. Тільки в м. Полтаві діяли 8 церков і 1 монастир, тоді як до війни в області налічувалося всього 12 церков, з них 1 в обласному центрі [400, арк. 24]. На ім'я П. Ходченка почали надходити заяви про відкриття нових церков. Станом на 1 червня 1944 р. зареєстровано 61 таку заяву, а загалом у 1944 р. надійшло 335 заяв, із яких задовольнили лише 1, відхилили 66, віддали для доопрацювання 88 [401, с. 126-127]. В Україні керувалися постановою Раднаркому СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков» та інструктивним листом Голови РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпова № 207 від 31 січня 1944 р. По суті в останньому документі роз'яснюється механізм вирішення цього питання з найменшими втратами для держави, а також наголошується, що згадана постанова «як неопублікована в пресі для загального ознайомлення» є керівною для місцевих органів влади і «не може бути надана для ознайомлення духовенству або віруючим». Серед іншого їм також заборонялося повідомляти зміст інструкцій РСРПЦ та детальні мотиви рішень про відхилення клопотань [402, арк. 8].

Відповідні органи почали кампанію з повернення державного майна, тобто тих культових будівель, що в 1920–1930 рр. були закриті і передані у власність

культурно-освітнім та державним установам у 1920–1930-х рр., а під час нацистської окупації знову повернуті віруючим. На середину 1945 р. в УСРР для задоволення культових потреб використовували приміщення 128 шкіл, 99 клубів, 3 лікувальних заклади, 7 торговельних організацій, 18 промислових підприємств, 9 ясел, 2 їдалень, 36 житлових та 105 інших будинків [403, арк. 20]. У релігійних громадах було вилучено 587 приміщень [404, с. 128]. Упродовж 1944–1949 рр. в УСРР було закрито 208 храмів, знято з реєстрації 394 начебто самоліквідованих громади [405, арк. 76]. Проте станом на 1 квітня 1946 р. у республіці налічувалося 6070 діючих церков, що становило майже 58 % від союзної кількості [406, арк. 72]. Оптимізм партійних чиновників щодо секуляризації в повоєнні роки виявився передчасним. Наприклад, на Полтавщині в березні 1953 р. місцеві керівники інформували про стійку тенденцію дотримання релігійної обрядовості серед населення різних вікових груп, незважаючи на наявність чи відсутність церкви в населених пунктах [407, арк. 168]. До боротьби з цим явищем в області широко залучалися органи державної безпеки [408, с. 203-209].

Особливу увагу вище партійно-державне керівництво СРСР звертало на монастирі – осередки християнської духовності, богословської думки, моральні авторитети віри. Їхні настоятелі й ченці викликали велику повагу місцевого населення. До революції лише в Наддніпрянській Україні діяв 81 православний монастир, де проживало понад 6 тис. насельників, у західних областях – 34 православних обителі (536 насельників) й 79 католицьких (1578 насельників) [409, арк. 121]. Численні циркуляри роз'яснювали місцевим органам влади практичні завдання щодо монастирів та їх насельників. У циркулярі Харківського губернського відділу юстиції від 17 травня 1919 р. наголошувалося: «Ченці, священники, диякони, псаломщики, ксьондзи та ін. живуть на нетрудові доходи, харчуються на засоби, здобуті експлуатацією забобонів, є суспільними паразитами. Як нетрудящі, вони позбавлені виборчих прав (активного й пасивного) на виборах до Рад (п. «Г» ст. 21 Конституції УСРР від 10–14 березня 1919 р.)» [410, арк. 1]. Отож, монастирі спочатку стали

об'єктом пильної уваги органів держбезпеки через концентрацію в них коштовного церковного майна, а згодом як осередки «контрреволюції».

Кампанія набула нового імпульсу після проведення в Москві у серпні 1922 р. I-го Всеросійського з'їзду «Живої церкви», який ухвалив постанову про негайне закриття всіх міських монастирів [411, арк. 9]. Забороняючи діяльність монастирів, держава відразу брала під контроль їхнє майно й господарство. На базі останнього намагалися створювати комуни, радгоспи, трудові артілі. Згідно з циркуляром наркомату юстиції і наркомзему за № 103 / 14 від 27 серпня 1921 р. «Про монастирські та інші трудові артілі» передбачалося передати монастирські господарства у власність наркомзему, а нагляд за їхньою діяльністю на місцях доручити земельним відділам. Документ суворо регламентував внутрішній розпорядок і структуру артілі [412, арк. 104]. Артілі, котрі склалися тільки зі «старих служителів культу», вважали незаконними, фіктивними, тому їх забороняли реєструвати. Характер згадуваних обмежень, продиктованих конституційною нормою, був відверто дискримінаційним, що й спричинило відповідні скарги й клопотання у вищі органи республіканської влади [413, арк. 104-104 зв.].

Місцеві апарати ГПУ УСРР та адмінвідділи НКВД збирали детальні відомості про наявність обителів, кількість насельників та їхню релігійну діяльність [414, арк. 14, 23]. У звітах територіальних підрозділів ГПУ зазначалося, що окремі ченці виконують обов'язки парафіяльних служителів культу. Так, Єфимій Качур, ієромонах Києво-Печерської Лаври, із 1924 р. виконував обов'язки священника у с. Маркіянів Хутір на Поділлі, Степан Сирачук, чернець Дубенського монастиря на Волині, став священником с. Пустовіт Уланівського району та ін. [415, арк. 2-10].

Місцеві партійно-радянські керівники іноді для «перевиховання» ченців і черниць пропонували нетрадиційні методи. Наприклад, секретар Шепетівського окружного КП(б)У в липні 1928 р. висловив думку про створення трудової артілі з черниць Городищенського монастиря за його стінами, щоб відвернути їх від «релігійного дурману», перешкодити

проведенню релігійної пропаганди серед слухачів педагогічних курсів та місцевого населення. Ідея навіть обговорювалася у ЦК КП(б)У й отримала позитивну реакцію. Але голова ГПУ В. Балицький і начальник секретного відділу ГПУ В. Горожанін у доповідній записці П. Любченку категорично наполягали на виселенні черниць із монастиря і вважали вкрай небажаним створення трудової артілі через небезпеку потенційного «оформлення нового монастиря» [416, арк. 146-148].

Позиція В. Горожаніна з огляду на оперативні матеріали ГПУ і практику артілей, раніше створених на базі закритих монастирів, була вмотивованою: він розцінював подібні об'єднання як продовження функціонування монастирів. Яскравою ілюстрацією сказаного є історія ліквідації Ладинського Покровського жіночого монастиря поблизу Прилук, заснованого ще в 1763 р. (у досліджуваній період Прилуцький повіт належав до Полтавської губернії. – Л.Б.). Формально монастир було ліквідовано в 1920 р., а 28 квітня 1921 р. на базі його господарства площею 190 десятин орних земель з'явилася комуна. Тоді ж монастир було пограбовано. За фактом злочину Полтавський губвідділ ЧК порушив кримінальну справу [417, арк. 101-110]. Згідно з рішенням Прилуцького районного суду у відповідь на клопотання райвиконкому про закриття монастиря почалося виселення черниць. Однак на їх захист виступили мешканці с. Ладин, та й самі черниці подавали десятки скарг і клопотань у ВУЦВК та інші інстанції. Телеграма секретаря ВУЦВК Г. Буценка поставила крапку в семимісячному бюрократичному розгляді клопотань черниць, яким нарешті дозволили орендувати монастирські приміщення, а згодом заснувати артіль «Труд». У 1927 р. вона стала об'єктом агентурно-оперативної розробки Прилуцького окружного відділу ГПУ УСРР, зашифрованою під назвою «Чорне гніздо».

Артіль «Труд» очолювала Ольга Володимирівна Черемисова, яка користувалася колосальним авторитетом як серед черниць, так і серед місцевого населення навколишніх сіл. Агентура не змогла повно й достовірно відтворити її біографію. У результаті оперативного пошуку було встановлено,

що «О. Черемисова, 1892 року народження, народилася в Петергофі. Після смерті батька в 1900 р. освіту отримала в Сирітському інституті у Петербурзі. Закінчивши його, працювала гувернанткою в родині письменника М. Гаріна-Михайловського в Севастополі, згодом у Полтаві давала уроки німецької мови та музики. Тут познайомилася з архієпископом Феофаном, прийняла сан послушниці. Добре освічена, володіє іноземними мовами, від природи розумна, енергійна, весь монастир тримається на ній. Ставлення до Радянської влади вороже, брат – колишній офіцер, емігрант» [418, арк. 4].

Агент «Хопун» стверджував, що юридично монастиря в Ладині не існує, але О. Черемисова зуміла через артіль зберегти його склад і авторитет серед місцевого населення: «Завдяки Ользі я побував у стінах юридично неіснуючого, а фактично такого, що міцно тримається, монастиря». В іншому повідомленні цей же агент вказував: «У селянських колах ходили чутки, що якби не Ольга в Ладині, то не було б і церкви до цього часу. Ольга дуже релігійна, і бували випадки, що вона виряджалася за 20-30 верст для дискусії з «живоцерковниками» і не безрезультатно. Вона постійно агітує проти ересі й за збереження старої віри» [419, арк. 8, 9]. Інший агент «Соловейчик» схарактеризував О. Черемисову так: «Поневіряючись практично все своє життя по Україні, мені часто доводилося зустрічатися з багатьма людьми і, зустрівшись із людиною, я навчився визначати, хто вона і що вона. А тут начебто все обірвалося. Вона, як змія, вміє шипіти і водночас, як невинне ягнятко, бути смиренною» [420, арк. 13]. Представників місцевої влади та активістів драгувало те, що колишні черниці продовжують носити традиційний чорний одяг, дотримуватися звичного розпорядку чернечого життя. А на релігійні свята в обителі завжди багато людей із навколишніх сіл, бо вони «звично тягнуться до монастиря». Агент «Хопун» переймається тим, що приїжджі живуть у келіях разом із черницями, хворими на сухоти, і перебувають під загрозою зараження. У документі він вдається до алегоричних порівнянь (орфографія збережена. – Л.Б.): «Ладинська хвороба – сама настояща

хвороба – релігійний дурман іде в усі кінці Ладина», а черниць він називає «чорною братією» [421, арк. 15].

Іншим джерелом матеріалів для чекістів були відкриті заяви й доноси, які надходили в окрвдділ ГПУ від селян, активістів, представників сільської влади. Як писала громадянка «Х», «...взагалі, я б рекомендувала заглянути до цього кубла хоч раз». Громадянин «В» робив висновок, що «причини всіх труднощів у провадженні радянської роботи в наявності контрреволюційного кубла церковників» [422, арк. 34]. Зустрічаються в архівній справі факти отримання інформації шляхом підслуховування розмов під вікном помешкання, викрадення кореспонденції О. Черемисової тощо.

Ольга Володимирівна виявилася здібним адміністратором, змогла налагодити ділові стосунки артілі з місцевим управлінням «Кустпрому» й робітничим кооперативом, що дало можливість отримувати від них замовлення. Якщо доручену роботу треба було виконати терміново, то черниці «працювали день і ніч». Артіль отримувала непогані прибутки, тож могла утримувати непрацездатних і хворих черниць, забезпечувати прожитковий мінімум тим, хто працював. Однак, незважаючи на це, чекісти зуміли скористатися внутрішніми незгодами в колективі, спричиненими психологічною напругою, невпевненістю у майбутньому, матеріальними проблемами. Для підбурювання черниць проти О. Черемисової чекісти обрали Сергію Примакову через неприязні особисті стосунки з Ольгою.

Свого апогею події навколо артілі досягли у квітні – червні 1928 р. На підставі компрометувальних матеріалів і висновків, наданих чекістами, Прилуцький окружний кооперативний комітет 19 квітня ухвалив рішення про ліквідацію кустарно-промислового товариства «Труд» «як невідповідного своєму призначенню» та створення нового «з переважною участю жінок-селянок». 3 червня були проведені партійні збори Ладинського партосередку, котрі ухвалили «клопотати про негайну ліквідацію товариства «Труд» як організації, що має характер релігійного об'єднання і метою якої є збереження монастирського кубла» [423, арк. 32]. Монастирські приміщення передбачалося

використати під «лікарню, школу й клуб». Рішення спричинило конфлікт з віруючими жінками, котрі заявляли: «Ми не підемо у ваш театр, сільбуд, нам потрібна церква». Так звана «волинка» тривала з 12 до 16 години дня.

Рішення про закриття артілі ухвалювали на засіданні сільради в присутності співробітників окружних установ та представника ВУЦВК. Усі одноголосно твердили про релігійну сутність артілі. О. Черемисова на звинувачення відповідала іронічно, з почуттям власної гідності, спростовуючи закиди на її адресу. На завершення вона звернулася з проханням не закривати артіль, відкликати позов райвиконкому про звільнення будинків, а перед представником ВУЦВК клопотала про надання виборчого права віруючим. Звісно ж, позитивної відповіді ораторка не отримала.

Також було ухвалено остаточне рішення про виселення черниць із Ладинського монастиря, призначене на 13–14 жовтня 1928 р. Прилуцький окрвідділ ГПУ розробив відповідний план дій стосовно їх подальшого розміщення, забезпечення документами тощо. На акцію було направлено двох співробітників Прилуцького окрвідділу ГПУ. Вони зафіксували хресний хід близько 200 осіб (80 % із них – жінки), у якому брали участь 13 священників із сусідніх сіл. Антирадянських виступів не спостережено, але населення щиро шкодувало про закриття монастиря та виселення черниць. О. Черемисова отримала дозвіл оселитися в Ленінграді. Спеціальна розписка зобов'язувала її зареєструватися в Ленінградському відділі ОГПУ СРСР [424, арк. 101].

Як засвідчують архівні документи, більшовицьке керівництво зазвичай або переводило насельників до іншого монастиря, або відправляло до родичів, унаслідок чого вони часто були приречені на бродяжництво та старцювання. Примітно, що місцеві апарати НКВД та ГПУ УСРР мали рекомендацію направляти насельників у монастирі, які знаходяться в «глушині», щоб запобігти спілкуванню з віруючими великих міст і містечок. До того ж ці монастирі повинні бути заснованими не пізніше XVIII ст. [425, арк. 366].

Часто ченців і черниць звинувачували в «антирадянських злочинах». Так, на засіданні Красноградського окружкому КП(б)У 31 жовтня 1924 р.

представник окружного апарату ГПУ УСРР Альошкін поінформував про факти «приховування цінностей» черниціями Іосифівського монастиря, а також випадки «контрреволюційної агітації», яку вони нібито проводили. Окружком КП(б)У ухвалив просити Полтавський губком КП(б)У про негайне судове слухання «справи монашок» у Краснограді, «враховуючи серйозне політичне значення даної справи» [426, арк. 147].

В архівах збереглося чимало протоколів ВУЦВК, документів місцевих апаратів органів держбезпеки з ініціативами чекістів про закриття монастирів. Наприклад, у листопаді 1923 р. секретний відділ ГПУ УСРР направив листи й клопотання до ВУЦВК про необхідність закриття монастиря у с. Курилівка Подільської губернії та ін. [427, арк. 257]. Голова ГПУ УСРР В. Балицький неодноразово брав участь у засіданнях президії ВУЦВК, де розглядали питання закриття культових споруд. Так, на засіданні президії ВУЦВК 25 листопада 1925 р. після доповіді В. Балицького було ухвалено рішення про закриття Виноградського монастиря Черкаського округу. Голова ГПУ запропонував ченців перевести до Медведівського монастиря, а всі приміщення й господарство передати профспілці працівників лісу [428, арк. 51-57 зв.].

Практика закриття монастирів в Україні продовжилася й у другій половині 1940-х–1960-х рр. Усього станом на 1947 р. у республіці налічувалося 59 монастирів із понад 2,5 тис. насельників [429, арк. 121]. Уповноважений РСРПЦ в УРСР П. Ходченко 25 травня 1944 р. написав наркомуну держбезпеки С. Савченкові листа, в якому пропонував розпочати ліквідацію монастирів із Правобережної України. Він вважав за необхідне через екзарха України та єпископів провести злиття неприбуткових монастирів із економічно прибутковими; повернути приміщення та майно, що не призначені для задоволення культових потреб, тим організаціям, яким воно належало до нацистської окупації; молитовні будинки монастирів та храми, котрі мають історичну та художню цінність передати музеям [430, с. 295]. Станом на 1 травня 1945 р. в Україні функціонував 41 монастир. Скорочення пройшло за рахунок обителів із незначною кількістю насельників [431, арк. 9-15]. Уже

1 січня 1953 р. кількість монастирів скоротилася до 36 – 12 чоловічих (413 ченців) і 24 жіночих (2217 черниць) [432, арк. 1-3].

На сьогодні дослідники вже вивчили загальні тенденції державної політики щодо закриття монастирів у повоєнний період та обстежили особливості її реалізації. Проте безпосередня участь співробітників органів держбезпеки в цьому процесі досі залишалася маловивченою сторінкою. Адже їхні функції порівняно з функціями інших виконавців наказів партійного керівництва ретельніше маскувалися, а технології оперативної роботи постійно відшліфовувалися й удосконалювалися. Фахово-освітній рівень співробітників органів державної безпеки цього періоду уможлиблював проведення багатьох оперативних заходів, непомітних для пересічних громадян. При цьому все більшого значення набувала інформаційно-аналітична робота. Для ілюстрації зазначеного вважаємо за доцільне дещо розширити хронологічні межі дослідження цього питання.

Укотре поштовхом до розгортання антимонастирської кампанії послужила постанова РМ СРСР «Про монастирі в СРСР» від 16 жовтня 1958 р., продубльована українським урядом 1 листопада 1958 р. У всіх республіках урядові органи мали скоротити розміри ділянок, які належали монастирям, заборонити найману працю в кустарних майстернях і на обробці земельних угідь тощо. Але чи не найважливішим пунктом постанови з огляду на антирелігійну стратегію документа було доручення урядам союзних республік, РСРПЦ і РСРК упродовж шести місяців вивчити питання про можливість скорочення кількості монастирів і скитів. Це радикальне рішення прийшло на зміну попередній тактиці поміркованого обмеження діяльності монастирських інституцій у повоєнні роки.

Виходу у світ урядової постанови передувала клопітка підготовча робота, що передбачала збір, систематизацію та аналіз матеріалів, котрі стосувалися діяльності монастирів. Ці завдання були покладені на уповноважених РСРПЦ в центрі й на місцях, а також на органи КГБ, зокрема на його 4 управління. Останні ще в другій половині 1957 р. посилили увагу до діяльності

православних і протестантських громад, акцентуючи увагу на неприпустимості їх кількісного зростання за рахунок молоді. Як правило, висновки й рекомендації чекістів ставали основою партійних документів. Так, 26 жовтня 1957 р. з'явилася директива КГБ УРСР, що супроводжувалася значним за обсягом орієнтуванням під назвою «Про вплив церковників і сектантів на молодь» за підписом начальника 4 управління КГБ УРСР Шульженка й заступника начальника 5 відділу цього ж управління Секарева. Зазвичай такі документи узагальнювали типові явища, котрі кваліфікували як об'єкт спеціальних оперативних заходів для боротьби з ними з покликанням на конкретні приклади. Їх надсилали в обласні управління Комітету держбезпеки для ознайомлення, виявлення аналогічних за формою й характером явищ на місцях і відповідного реагування.

Як і до війни, в аналізованій період спецслужби репрезентували більш жорсткий порівняно з іншими урядовими структурами держави курс. Керівництво КГБ УРСР критично оцінювало ліберальне ставлення влади до православної церкви в попередній часовий проміжок, що призвело до активізації «місіонерської роботи серед населення» духовенства РПЦ. Неприпустимим визнано поширення служителями культу «версій про нібито зміни у ставленні радянської влади до церкви, про те, що православна церква нібито стала необхідною організацією в наших умовах» [433, арк. 177]. Покликаючись на інформацію агентів, автори документа вказували на масштабність «активізації діяльності антирадянських священиків» і наголошували на неприпустимості окремих проявів лояльності щодо них органів місцевої влади. Наприклад, священик с. Стара Вишва Волинської області Микульський приятелював з головою місцевого колгоспу й завідувачем клубу, вінчав останнього в церкві, користувався колгоспним транспортом, будматеріалами, а районний промкомбінат на пільгових умовах виготовляв для його церкви предмети культового вжитку. Серйозне занепокоєння у спецслужб викликали діючі монастирі, які відігравали «значну» роль у «поширенні релігійної ідеології серед населення». Методами впливу обителів названо

«поширення різноманітних переписаних від руки псалмів і молитов», продаж «кляптів одягу від так званих святих мощів, святої води» тощо. Ченців звинувачували в «поширенні провокаційних чуток» і «обробці молоді в релігійному дусі» [434, арк. 180].

Варто наголосити, що, попри всі зусилля, динаміка поповнення монастирів новими насельниками виглядала невтішно для влади. Працівники КГБ України підраховали, що за 1956–1957 рр. було «оброблено і втягнуто в монастирі понад 200 осіб молоді». При цьому методика та джерела підрахунків не вказані, тому, ймовірно, мова йде про приблизну кількість, яка до того ж завищена. Це засвідчує офіційна інформація, подана у доповідній записці уповноваженого РСРПЦ в республіці Г. Зінчука від 23 червня 1958 р. Він зазначав, що за останні 5 років з монастирів вибуло з різних причин 738 осіб, прийнято 867, отже кількість насельників зросла на 129 осіб [435, с. 308]. Посадовець наголошував і на величезних нетрудових доходах монастирів, які в 1957 р. становили 13 224 418 руб., із них тільки 500 тис. руб. було отримано від трудової діяльності, решта – пожертви, грошові перекази, продуктові та речові посилки від віруючих, кошти, виділені Московською патріархією тощо. У Флорівський жіночий монастир м. Києва було прийнято 42 особи, із них 18 – віком до 26 років, у Кременецький – 32 і Овруцький – 23 жінки віком від 16 до 25 років. Результатом значного недопрацювання ідеологічно-виховної системи названо інцидент в м. Одесі, де стати черницями намагалися дві учениці середніх шкіл 1939 року народження, причому одна з них – донька капітана другого рангу, інша – загиблого фронтового офіцера [436, арк. 180-181]. Подібні рішення однобоко трактували як наслідок реакційної пропаганди ченців, котрі використовували для досягнення мети масове паломництво віруючих до діючих монастирів, письмову й усну агітацію тощо [437, арк. 268-273].

Одночасно з державними антирелігійними структурами свої пропозиції щодо «обмеження релігійного впливу на населення та припинення ворожої діяльності учасників релігійних організацій в республіці» вніс на розгляд ЦК КП України голова КГБ республіки В. Нікітченко. Цей документ за

номером 2663/16 від 11 вересня 1958 р. після ознайомлення був повернутий у КГБ України згідно з вимогами посилення секретності в діловодстві радянських спецслужб, про що є відповідна помітка в архівній справі [438, арк. 243]. Пропозиції КГБ лягли в основу кількох партійних постанов, зокрема від 28 листопада 1958 р. «Про заходи для припинення паломництва до так званих святих місць» та від 12 лютого 1959 р. «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» [439, арк. 244].

У пропозиціях КГБ також порушувалося питання закриття монастирів. Хронологічно документ за підписом В. Нікітченка передував постанові РМ СРСР № 1959 від 16 жовтня 1958 р. «Про монастирі в СРСР». Отже, не викликає сумніву той факт, що план заходів зі скорочення мережі монастирських комплексів детально узгоджували з органами держбезпеки СРСР та республіки. Було запропоновано закрити в Україні 19 монастирів і скитів. Уповноважений РСРПЦ Г. Пінчук серед об'єктів, які мали закрити, називав монастир Києво-Печерської Лаври, Густинський на Чернігівщині, Кременецький на Тернопільщині, Хрещатицький на Буковині, Городищенський на Хмельниччині, Тихвінський у м. Дніпропетровську та інші [440, арк. 274]. Чимало матеріалів для оперативної та інформаційно-аналітичної роботи спецслужб надавали звіти уповноважених РСРПЦ в областях. Так, начальник управління КГБ по Чернівецькій області Сергієнко був поінформований місцевим уповноваженим про стан справ у Введенському монастирі та його нову настоятельку Маргариту Жабюк. Активність останньої викликала тривогу, оскільки та неодноразово порушувала питання про збільшення числа насельниць, особливо молоді, збільшився потік віруючих з навколишніх сіл, зросли прибутки монастиря й добробут черниць та ін. До того ж М. Жабюк добилася виконання ряду вимог від єпископа Євменія, якого характеризували як вкрай пасивного, хоч і лояльного до влади, що не в змозі вплинути на священиків, котрі порушують норми церковного служіння [441, арк. 17-18, 75].

Радикальні й упереджені підходи керівництва КГБ виявилися й у тому, що вони пропонували одночасно закрити в Україні 1448 так званих дочірніх

церковних парафій, де не було постійних священнослужителів, а богослужіння проводили 2-3 рази на рік священники інших парафій. Однак партійні органи назвали цю пропозицію передчасною й відхилили її, аби не спровокувати «небажану активізацію віруючого населення» [442, арк. 245]. Проте помірковані погляди окремих партійних і радянських функціонерів були радше винятком, ніж правилом. Домінуючу роль у втіленні намічених планів відігравали співробітники обласних управлінь Комітету держбезпеки України, на території яких знаходилися монастирі.

Іншим важливим напрямом роботи спецслужб було проведення так званих «профілактичних заходів» серед черниць. Передумовами їх посилення стали панічні настрої та негативна реакція насельниць, спричинені звісткою про ліквідацію обителі, особливо серед жінок похилого віку. Так, відстоюючи свої права, Пелагея Карпова та ще кілька черниць на знак протесту таємно почали збирати підписи за порятунок Овруцького монастиря і, як зазначалося в документі, «намагалися посіяти серед черниць і віруючих смуту» [443, арк. 327]. Агентура виявила ініціаторів, а оперативники провели з ними «серйозні профілактичні бесіди», котрі, ймовірно, супроводжувалися залякуванням. До профілактичних бесід залучалися також працівники партійних і радянських органів.

24–25 червня 1959 р. спеціальна комісія закрила Овруцький монастир. Працівники місцевого апарату держбезпеки ще впродовж 8 днів контролювали ситуацію в місті і області через перлюстрацію кореспонденції й аналіз чуток, приватних розмов, настроїв. Начальник УКГБ в Житомирській області констатував, що жодного факту негативного реагування на закриття монастиря ними поки що не зафіксовано. Він також зробив висновок, який не потребує зайвих коментарів: «Агентурно-оперативна й роз'яснювальна робота із розкладання черниць зіграли вирішальну роль у період закриття монастиря, коли жодна з 82 насельниць не виявила бажання йти в інший монастир» [444, арк. 328].

Подібні методи було застосовано й щодо Барського жіночого монастиря у Вінницькій області. Доповідна записка начальника управління КГБ у Вінницькій області Петрусенка, направлена 30 липня 1959 р. в ЦК КПУ, засвідчує безпосередню участь і, на наш погляд, домінуючу роль співробітників органів держбезпеки у розробці та реалізації конкретних заходів. Оперативники неодноразово бували в монастирі й вели роботу під виглядом кореспондентів, працівників санепідстанції, лікарів тощо [445, арк. 109-111]. Така ж доля спіткала Тихвінський монастир у Дніпропетровську в серпні 1959 р. [446, арк. 189-192], Одеський жіночий і Балтський чоловічий монастирі [447, арк. 175-177]. В архівних матеріалах місцевих апаратів держбезпеки містяться численні витяги з протоколів засідань ВУЦВК, обласних, районних виконавчих комітетів про закриття культових споруд [448, арк. 42]. Їх надсилали чекістам для інформування про формальну ліквідацію «релігійного осередку» та вкладали у справи-формуляри і літерні справи, якщо виникала така необхідність.

Інтенсивна ліквідація монастирів в Україні тривала до кінця 1962 р. На 1 січня 1963 р. їх залишилося тільки 9 із 42-х. Зауважимо, що закриття обителів не завжди супроводжувалося спецопераціями органів держбезпеки, але схеми, розроблені ними, активно використовував партійно-державний актив, правоохоронні структури, залучаючи до цього процесу православних ієрархів. Стійка практика участі органів держбезпеки в боротьбі з церковно-релігійними інституціями та їх впливом на суспільне життя тривала й у наступні десятиліття.

Одним з центрів взаємодії органів держбезпеки завжди залишалися органи прокуратури. Причому, на початку 1920-х рр. відбулося становлення прокурорського нагляду за органами ГПУ в сенсі вилучення судових функцій, а в подальшому – нагляду за конкретними справами, що були в провадженні органів держбезпеки. Однак, як зазначає В. Окіпнюк, уже на початку 1930-х рр. відбулася кардинальна зміна акцентів у діяльності прокуратури внаслідок орієнтування партійним керівництвом країни на сприяння органам держбезпеки

у проведенні масових репресій та залучення співробітників прокуратури до участі в позасудових органах [449, с. 226]. Прокурорський нагляд набув формального характеру і був функціонально та структурно-організаційно відірваний від загальної системи прокурорського нагляду. Отже, прокуратура і органи держбезпеки спільно виконували каральну функцію загалом і в релігійному середовищі, зокрема. Аналіз листування бюрократичного трикутника «прокуратура УРСР – НКВД УРСР – ЦК КП(б)У» упродовж міжвоєнного періоду засвідчує координованість дій цих структур у боротьбі з Церквою. Так, прокурор Г. Железногорський повідомляв секретареві ЦК КП(б)У М. Хатаєвичу 5 травня 1937 р. про активізацію релігійних настроїв у республіці. Особливу увагу віруючих, наголошував прокурор, привернула ст. 122 Конституції, яка «на тлі бездіяльності місцевих відділів культів та занепаду агітаційної й антирелігійної роботи тлумачилася у контрреволюційному дусі». Г. Железногорський називав конкретні випадки зростання релігійності на Донбасі (поява «клікуш», «мандрівних святих»), Харківщині, Полтавщині (активізація діяльності «тихонівських» груп), Київщині й Одещині (викриті контрреволюційні групи, що проводили агітацію), активізації «національних релігійних груп», зокрема УАПЦ у Харкові, Полтаві, іудейських громад у Харкові. У Чернігівській області протягом 1936–1937 рр. відбувалися «волинки», спричинені відмовами влади відкривати нові храми. На Чернігівщині спільними зусиллями органів держбезпеки УРСР та прокуратури за «контрреволюційну роботу» арештували 148 осіб [450, арк. 5-17]. Така інформація з чіткою фіксацією «контрреволюційних виступів» в узагальненому вигляді могла надаватися тільки місцевими та центральним апаратами органів держбезпеки. Г. Железногорський лише дав правову оцінку дій священників та віруючих, котрі, покликаючись на статтю 122 Конституції УРСР (гарантувала «свободу совісті в УРСР», «свободу відправлення релігійних культів усіма громадянами»), вимагали легального відновлення роботи релігійних громад, відкриття храмів [451, арк. 14].

Отже, підсумовуючи сказане, зазначимо, що протягом 1920-х–1950-х рр. у процесі реалізації антицерковної політики був створений алгоритм взаємодії партійних і державних органів із органами державної безпеки. У цій системі останні відігравали одну з провідних ролей, впливаючи на процес ліквідації релігійних громад. Адміністративні відділи, відділи культів НКВД, РСРПЦ і РСРК при РМ СРСР і УРСР, правоохоронні органи й прокуратура репрезентували державу у відносинах з православною церквою й були об'єднані спільною стратегічною метою. Вище партійно-державне керівництво декларативно засуджувало адміністрування й насилля в релігійній сфері. Але зовнішня лібералізація не означала відмову лідерів РКП(б)–ВКП(б) від проведення через апарати держбезпеки і виконавчі органи політики ліквідації Церкви.

* * *

Технології боротьби органів держбезпеки з православною церквою упродовж 1918–1950-х рр. реалізовувалися у контексті політики більшовицької партії, спрямованої на побудову безрелігійного, а після корегування курсу – атеїстичного суспільства. За активної участі центрального і місцевих апаратів органів держбезпеки Раднарком УСРР планував до 1 вересня 1921 р. завершити відокремлення церкви від держави, що в умовах «червоного терору» означало її ліквідацію. Важливим напрямом діяльності ВЧК–ВУЧК стала участь у руйнуванні економічної бази православної церкви. На тлі антирелігійної пропаганди про експлуататорську сутність церкви було проведене вилучення церковних цінностей. Воно мотивувалося потребами голодуючого населення, хоча насправді переслідувало політичні цілі. Чекісти здійснювали арешти церковних ієрархів і священників, котрі приховували книги з описами церковного майна, коштовні культові предмети, пропонуючи альтернативні варіанти збору коштів для врятування голодуючих. Висунуте патріархові Тихону звинувачення в контрреволюційній діяльності стало відправною точкою в підготовці судового процесу над ним та переслідувань його послідовників. Ф. Держинський у ході кампанії вилучення акцентував на

доцільності розширення агентурно-оперативних методів боротьби з релігійними громадами і духовенством.

ЦК КП(б)У, йдучи у фарватері політики РКП(б), націлював органи ГПУ на внесення розколу в православну церкву в ході кампанії вилучення і взявши під захист тих священників, котрі її підтримають. Скориставшись наявністю дискусії ліберально-реформаційного характеру всередині православної церкви, органи ГПУ заохочували її ієрархів до боротьби за владу і вплив на релігійні громади. В особі представників обновленського руху, зокрема Вищого церковного управління і «Живої церкви» радянська влада знайшла лояльного союзника, через якого чекісти намагалися провокувати нові розколи. У січні 1922 р. уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А. Соколовський визнав: «...ми організували й розвинули обновленський рух». При цьому «тихонівці» розглядалися як контрреволюційна течія», на яку спрямовувався весь можливий арсенал оперативних і репресивних засобів. В Україні в результаті внутрішньоцерковних протиріч та втручання органів держбезпеки, а також дії національного чинника утворилися «Жива церква», БОПУПАЦ, Українська Соборно-єпископська церква, але найчисельнішою залишалася течія екзархів, які стояли на канонічних традиціях РПЦ і патріарха Тихона. Співробітники органів держбезпеки насаджували розгалужену агентурну мережу передусім серед ієрархів, широко застосовували підкуп, інтриги, шантаж, залякування, маніпулювання податковим тиском, репресії для дискредитації духовенства, ослаблення й ліквідації церковних осередків. Через завербованих осіб чекісти досягали прийняття рішень, вигідних радянській владі.

Більшовицька партія і органи держбезпеки до політичних опонентів відносили УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським, кваліфікуючи її як «шовіністично-петлюрівську організацію». У 1925 р. в результаті розколу відбулося створення Діяльно-Христової церкви, про яку в протоколі політбюро ЦК КП(б)У зазначалося, що та «знаходиться цілком під керівництвом органів ГПУ». Завданням ДХЦ була дезорганізація громад УАПЦ і її дискредитація.

Цілеспрямовані сплановані дії ГПУ привели до так званої «самоліквідації» УАПЦ, а ескалація репресій 1930-х рр. знищила її ієрархію.

Органи держбезпеки діяли в руслі антирелігійної стратегії комуністичної партії. Загалом без взаємодії з органами виконавчої влади, партійними і адміністративними органами на місцях, централізованого впливу партійних органів на визначення пріоритетних завдань спецслужби не функціонували. Реалізацію декрету про відокремлення церкви від держави та контроль за дотриманням радянського законодавства здійснювали адміністративні органи НКЮ, згодом НКВД. Їхня діяльність характеризувалася гострим протистоянням із духовенством і релігійними громадами. З 1943 р. створюється спеціальний орган – Рада у справах РПЦ при РМ СРСР та УРСР. Рівень взаємодії з нею органів держбезпеки визначався новими тенденціями у ставленні до РПЦ з боку радянської держави. Найбільш рельєфно форми взаємодії органів держбезпеки з партійно-державними апаратами можна простежити на прикладах боротьби з «релігійно-містичними «чудесами», закриття церков і монастирів, обліку духовенства, зречення духовного сану, реєстрації релігійних громад тощо. Протягом досліджуваного періоду між адміністративними органами НКВД, згодом РСРПЦ й органами держбезпеки існували стабільні канали для обміну інформацією, були вироблені чітко окреслені межі компетенції та розмежування повноважень у процесі здійснення антирелігійної політики.

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ТА РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО–КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

4.1 Ієрархи і духовенство УГКЦ у планах радянських спецслужб напередодні Львівського церковного собору 1946 р.

Одним із наслідків так званого «золотого вересня» 1939 р. стало перенесення на західноукраїнські землі антирелігійної стратегії радянської влади. Більш як двадцятирічний досвід боротьби з релігією й Церквою вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР почало втілювати в життя на приєднаних територіях. Емісари більшовицької влади, відряджені на західноукраїнські землі зі Східної та Центральної України, [1, арк. 232-243] наштовхнулися на розгалужену поліконфесійну мережу численних релігійних організацій у регіоні. Однією з найупливовіших церковних інституцій була Українська греко-католицька церква.

Для Й. Сталіна та його оточення УГКЦ становила небезпеку не лише як ідеологічна альтернатива, несумісна з більшовицькою ідеологією, але і як один з ідеологічних сегментів боротьби національно-патріотичних сил. В аналітичній довідці на ім'я Сталіна про історію взаємовідносин православної церкви й Ватикану її автори недвозначно кваліфікують діяльність центру Вселенської церкви як «профашистську», котра веде «наполегливу й систематичну боротьбу за поглинання православ'я католицизмом». Уніатство, за оцінками радянських ідеологів, використовували як засіб відтягування населення західноукраїнських земель від православ'я і «як перехідну сходинку до повного покатоличення населення західних районів, для відриву їх від Росії» [2, л. 102]. Ескалація тези про політику експансії Ватикану та неправомірність її вкорінення на українських землях знайшла своє продовження в опублікованій незадовго до Львівського церковного собору доповіді Г. Костельника [3, л. 147-

160]. Ще далі у відвертих політичних звинуваченнях пішли партійні працівники Дрогобицького обкому КПУ, які в тезах для лекторів «Про історичні особливості Православної Російської і Західноукраїнської Греко-Католицької церков» зазначали, що «в умовах боротьби націоналістів за самостійну Україну, підтримки їх Заходом Греко-Католицька церква виявилася на боці цих контрреволюційних ідей» [4, л 14]. Отже, УГКЦ закономірно увійшла до переліку об'єктів першочергової ліквідації в умовах радянської влади.

Рівень впливу греко-католицького духовенства на населення західноукраїнських земель цілком адекватно оцінював нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. У директиві про завдання оперативних груп НКВД СРСР при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії через побоювання масового невдоволення новою владою вказувалося: «Арешти духовних осіб не проводити, особливо католиків» [5, с. 159]. Напередодні «золотого вересня» 1939 р. в Галичині та на Закарпатті діяло 5 дієцезій, 2 апостольські адміністрації і візитатури, 3040 парафій, 4440 храмів. УГКЦ представляли 2950 священників, 1 митрополит, 10 єпископів, 520 богословів, 1610 ченців і черниць, а також 195 монастирів. УГКЦ опікувалася понад 10300 народними, 56 середніми та фаховими школами. Активно діяли 40 різних благодійних організацій, сотні братств і товариств, що об'єднували тисячі віруючих [6]. За даними Г. Костельника загальна кількість віруючих УГКЦ становила 4 456 000 осіб. Лише у Львівській області нараховувалося 1308 церков, 40 монастирів, 830 священників, тоді як православних – 5 церков і 8 священників [7, с. 113]. Вони становили вагомую частку майбутньої оперативної роботи для органів державної безпеки СРСР та Радянської України у контексті радянзації західноукраїнських територій.

Установлення радянської влади в новоутворених західноукраїнських областях супроводжувалося конфіскаційними заходами, закриття храмів, монастирів та навчальних і лікувальних закладів при них, високі ставки оподаткування духовенства, позбавлення його юридичних прав. Будь-які контакти із Ватиканом офіційно були перервані і здійснювалися лише

конспіративно. Митрополит Андрей Шептицький констатував: «На кожному кроці відчувається більшовицька злоба, ненависть до релігії і священників, і взагалі вороже виставлення влади до місцевого українського населення... Більшовики чваняться, мовляв, прийшли "спасати і визволяти" Україну, а на ділі вони всякими способами намагаються її тільки поневолити і руйнувати» [8, с. 17].

Така різка оцінка радянської дійсності мала реальне підґрунтя. Незважаючи на прямий наказ «не чіпати священнослужителів», командири військових підрозділів та надіслані з Радянської України місцеві партійно-радянські керівники, котрі мали стійкі атеїстичні переконання. Вони вважали, що зобов'язані негайно діяти й конкретними справами переконувати громадян колишньої Польської держави в необхідності позбавлення від «релігійного дурману».

Сваволя «визволителів» сколихнула місцеве населення на захист власного права свободи совісті, тому ЦК КП(б)У змушений прийняти ряд закритих постанов. Так, 19 грудня 1939 р. ухвалено постанову ЦК КП(б)У (протокол № 15/185) «Про неправильні дії Коломийського, Стрийського і Станіславського тимчасових управлінь», яка відреагувала на примусове виселення священників з помешкань і спровоковані цим протести населення [9, арк. 42-45].

На початковому етапі радянізації вище політичне керівництво СРСР та УРСР не наважилося на відкритий наступ на УГКЦ, а арешти ще не набули масового характеру [10, с. 154-161]. Відкрита конфронтація з місцевим населенням, на наш погляд, могла б істотно зашкодити пропагандистському іміджу «визволителів». В. Сергійчук висловив припущення, що цей позірний лібералізм зумовлювався, з одного боку, перебуванням значної кількості греко-католиків поза зоною радянського впливу на землях Холмщини, Лемківщини, Надсяння, Закарпаття, з іншого, – тим, що А. Гітлер не переслідував уніатів на окупованій ним території Польщі [11, с. 16].

Зберігаючи зовні виважений характер статус-кво у відносинах із греко-католицькою церквою, лідери ВКП(б) поступово почали проводити

антирелігійну політику. У відповідь предстоятель УГКЦ митрополит А. Шептицький, не закликаючи до протестів проти більшовицького режиму, погодився виконати вимоги місцевого керівництва, якщо «вони не будуть суперечити законам Божим» [12, с. 79].

Незважаючи на лояльні заяви, керівництво НКВД УРСР та співробітники його обласних управлінь розгортали агентурно-оперативну роботу по УГКЦ та вишукували прояви антирадянської діяльності. НКВД УРСР підготував ряд директив, які стосувалися агентурно-оперативної роботи в Західній Україні. У документі від 12 грудня 1939 р. наголошувалося, що ця робота «по релігійниках в умовах Західної України набуває особливого значення і вимагає вмілого і правильного вирішення агентурно-оперативних питань». Нарком НКВД І. Серов мав на увазі, що духовенство УГКЦ провокує антирадянські виступи віруючих, котрі вперто вимагають присутності релігійного змісту в навчанні дітей. Серед найближчих завдань – організація розкладницької роботи церковного активу, вербування «церковних авторитетів – попів, єпископів». Вербувати їх пропонувалося «як правило на основі компрометувальних матеріалів і ні в якому разі не допускати зриву і непродуманих безцільних вербувань» [13, арк. 208-215]. 23 грудня цього ж року НКВД УРСР розіслав наказ № 00211 «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі УНКВД по Тернопільській, Станіславській, Львівській і Луцькій областях». Серед «оголених і не розроблених» об'єктів по лінії секретно-політичного відділу назване духовенство: «Розкладницька і профілактична робота серед церковників, сектантів та інших релігійних елементів у жодному з відділів УНКВД не розгорнута». Знову наголос робився на створенні спеціальної агентури з релігійного активу і духовенства [14, арк. 1-2].

11 листопада 1939 р. співробітники 2 відділу УГБ УНКВД по Станіславській області відкрили агентурну справу «Чума», у якій проходили 20 осіб священнослужителів та віруючих. Серед них єпископ Станіславський Григорій Хомишин, адвокат Йосип Назарук, ксьондз Ганушевський та ін. Основною причиною для заведення агентурної справи стала не релігійна

практика, а політична діяльність підозрюваних – їхнє членство в партії «Українська національна обнова» [15, арк. 27-29].

Єпископ Г. Хомишин також брав активну участь у створенні УНО та розробці її ідеологічної платформи. Його пастирський лист «Про політичне положення українського народу в Польській державі» став одним із програмних документів партії [16, с. 161-166]. Проте єпископ усе-таки наполягав на потребі лояльного ставлення українців до Польської держави, вбачаючи в ній захист від «більшовицької навали» [17, с. 165-166]. Суспільні та релігійні ініціативи єпископа були зумовлені передовсім його глибоким бажанням віддалити галицьких українців від російських впливів та наблизити до західноєвропейських культурних цінностей [18]. Причетність ігумена монастиря Лучинського (м. Станіслав) до Організації українських націоналістів, контакти із колишніми депутатом польського сейму Ганушевським теж стало причиною заведення агентурної розробки [19, арк. 34].

Членство в УНДО виявилось мотивом і для заведення масштабної агентурної розробки «Ходячі». Начальник 5 відділення 2 відділу УГБ УНКВД по Львівській області молодший лейтенант держбезпеки К. Черпаков ініціював агентурну розробку стосовно митрополита УГКЦ А. Шептицького, єпископів І. Бучка, М. Будки, священників-прелатів Л. Куницького, О. Ковальського, каноніка В. Лаби, священників А. Каштанюка і Л. Дякова. На його думку, «ці особи є активними учасниками та керівниками УНДО, проводять антирадянську діяльність, використовуючи при цьому релігію» [20, арк. 208-215]. Справа стосувалася, передусім вищої та середньої ланок ієрархів УГКЦ, котрі часто відвідували митрополита, який мав обмежені фізичні можливості, зумовлені тяжкою хворобою. «Контрреволюційний ярлик» на А. Шептицького нависли ще в матеріалах чекістських кримінальних справ «Української військової організації» та «Польської організації військової» [21, арк. 1-163]. У доповідній записці на ім'я Й. Сталіна і М. Єжова нарком НКВД УРСР В. Балицький у 1935 р. повідомляв, що одним із натхненників

«контрреволюційної роботи» названих угруповань був «...глава Українського католицького союзу, відомий полонофіл і антирадянський український діяч у Львові митрополит А. Шептицький». У документі його звинувачували в «популяризації фашизму», проведенні антиколгоспної агітації серед українського і польського населення, організації комітету допомоги репресованим ксьондзам як «тимчасово відсутнім у парафіях». На думку В. Балицького, митрополит майстерно використовував дипломатичні й наукові канали, зокрема польське генконсульство в Києві і Всеукраїнську академію наук як засіб зв'язку з «контрреволюціонерами». Будь-яке посилення «уніатського руху» розцінювали як «недопустиме», що «може відіграти велику роль у здійсненні польського впливу на українське населення» [22, л. 27-28, 36-37]. Вже у вересні 1939 р. керівництво НКВД УРСР дійшло висновку: «Не покінчивши з Шептицьким, годі викоринити український націоналізм» [23, с. 6].

Отже, активна політична позиція А. Шептицького, єпископів Г. Хомишина, І. Бучка, М. Будки, інших священників та віруючих УГКЦ спричинили активізацію оперативно-агентурної розробки. Їхню суто релігійну діяльність чекісти розцінювали вже як другорядну, що слугувала лише інструментом для політичного впливу на народні маси. Така зміна акцентів у роботі співробітників органів держбезпеки щодо УГКЦ свідчила про неминучість застосування репресивних технологій. Першочерговим завданням поточного моменту для чекістів було вилучення чинника авторитету Церкви із системи політичних цінностей населення західноукраїнського регіону.

На політичному, а не релігійному складникові діяльності священників і віруючих західноукраїнських земель також акцентував увагу нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов у директиві від 22 грудня 1939 р. Оперуючи даними Станіславського Управління НКВД, він вказував, що із 45 служителів культу м. Станіслава до партії Українська національна обнова належали 12 осіб, до УНДО – 2, до УРСП – 2, до партії «Строніцтво народове» – 5, двох осіб кваліфікували як активних петлюрівців, 5 осіб – колишні капітани австрійської та польської армій; по Снятинському повіту із 20 служителів культу до УНДО

належали 5 осіб, до УСРП – 1, до товариства «Сокіл» – 3, четверо – активні петлюрівці; у Рогатинському повіті із 32 служителів культу до УНДО належали 4 особи, до «Строніцтво народове» – 3, до ОЗН – 2, до ОУН – 1, до УНО – 5, двоє – колишні петлюрівці, двоє – колишні капітани польської армії. У с. Добра-Шляхетська Лисківського повіту Дрогобицької області осередок ОУН очолював місцевий священик.

Стосовно таких політичних уподобань священиків нарком наголосив на трьох моментах, важливих для співробітників місцевих органів держбезпеки. По-перше, майже половина священиків, узятих на оперативний облік, займалися активною політичною діяльністю. По-друге, причетність у минулому до командного складу австрійської та польської армій за аналогією з територією СРСР вважалася «антирадянською діяльністю», «контрреволюційним злочином». По-третє, І. Серов підтвердив зв'язок виявлених упродовж 1930-х рр., особливо під час «великого терору» 1937–1938 рр., «церковних контрреволюційних організацій» у прикордонних областях СРСР (Київська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Житомирська обл.) із польськими розвідувальними органами та націоналістичними формуваннями. Отже, для середньостатистичного співробітника місцевого апарату держбезпеки сформували чіткий стереотип «церковника-контрреволюціонера» для його «розпізнання»: участь у політичній діяльності – пов'язаний із уже розгромленими церковними організаціями в УСРП – колишній офіцер.

Водночас І. Серов наголошував, що агентурно-оперативна робота серед віруючих та духовенства в нових політичних умовах набуває особливого значення, оскільки «неправильний підхід» загрожував численними масовими «волинками» місцевого населення під «антирадянськими гаслами»: «Духовенство й антирадянські елементи провокують масові волинки віруючих шляхом поширення наклепницьких чуток про закриття церков, арешти духовенства і т.д. В окремих випадках ці волинки супроводжуються побиттям

радянського й партійного активу (Станіславська область – Коломийський повіт, Станіславський повіт)» [24, арк. 209-210].

Тому нарком вимагав поряд з оперативними заходами стосовно організаторів та ініціаторів протестних акцій (арешти, адміністративні заслання, депортації, профілактика), проводити «широку роботу, спрямовану на розкладання церковно-сектантського активу». Досвід такої роботи чекістські органи добре засвоїли упродовж 1920-1930-х рр. під час боротьби з православною церквою. Послуговуючись внутрішніми розколами, поглибленням сепаратизму та інтриг у духовному середовищі співробітники органів держбезпеки прагнули розчленувати УГКЦ на ворогуючі угруповання, посіяти зерна розбрату між віруючими, позбавити Церкву поваги і впливу. Для цього рекомендовано на місцях «повною мірою використати наші агентурні можливості, вербуючи церковних авторитетів – попів, єпископів, ксьондзів, осіб з церковного активу і керівників сектантських громад, котрі мають вплив на віруючих». Через них планувалося попереджати «можливі антирадянські виступи і провокації, випадки з боку релігійників».

Досвід чекістів підказував, що категорію «агентури із середовища церковників» слід готувати особливо ретельно. Побоюючись розконспірування агентури та намагаючись не розкривати перед громадськістю справжніх намірів, керівництво застерігало їх від «непродуктивних безцільних вербувань» і «ні в якому разі не допускати зривів» [25, арк. 214].

Наступного дня, 23 грудня 1939 р., нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов підписав наказ № 00211 «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі УНКВД по Тернопільській, Станіславській, Львівській і Луцькій областях». Наказ стосувався загального поліпшення поточної агентурно-оперативної та слідчої роботи вже в умовах мирного часу. І. Серов наказав протягом місяця «створити обліки у відділах і відділеннях, особливо стосовно офіцерів, колишніх членів антирадянських політичних партій, духовенства та іншої контрреволюції». Термін виконання – до 1 лютого 1940 р. [26, арк. 1-6].

Наказом № 00154 від 8 лютого 1940 р. «Про агентурно-оперативну роботу щодо антирадянських формувань серед католиків» нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія визначив, що вся робота «з обслуговування релігійників», повинна концентруватися в другому (секретно-політичному) відділі УГБ управлінь НКВД. Було наказано негайно розпочати «насадження широкої агентури серед релігійного активу і духовенства» [27, арк. 65]. Варто уточнити, що керівництво радянських спецслужб відносило віруючих УГКЦ до «католиків». Очевидно, зв'язок УГКЦ із Ватиканом визначив не лише її місце в конфесійній класифікації, а й посприяв відповідній політичній оцінці діяльності ієрархів-уніатів.

Запорукою досягнення швидкого результату керівництво вважало «вербування спеціальної агентури з церковних авторитетів – єпископів, попів, ксьондзів, осіб із церковного й костельного активу і керівників сектантських громад» для використання її у розкладанні великих релігійних колективів і попередження активних масових контрреволюційних проявів з їхнього боку. Не менш відповідальним завданням співробітників обласних управлінь було створення «кваліфікованої маршрутної агентури для використання у викритті контрреволюційних формувань у Західній Україні». Звіт з областей про проведення відповідних заходів нарком НКВС вимагав надіслати вже до 15 лютого 1940 р. [28, арк. 214].

Для вивчення ситуації в церковному русі Західної України НКВД УРСР направив у Львівське, Станіславське і Волинське УНКВД співробітників 2-го відділу центрального апарату. Якщо донедавна віруючих УГКЦ асоціювали із римо-католиками, то зміст доповідної записки від 10 квітня 1940 р., підписаної заступником наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлінським і адресованої начальнику 2 відділу ГУГБ НКВД СРСР П. Федотову, доводить, що оперативники вже чітко розрізняли релігійні течії: «У результаті проведеної роботи встановлено, що на території Західних областей є три основні церковні орієнтації: 1. Римо-католицька, що об'єднує віруючих польської

національності; 2. Греко-католицька (українські уніати); 3. Православна церква».

Співробітники НКВД УРСР окреслили специфічні особливості діяльності УГКЦ: – наявність трьох цілком самостійних єпархій, що мали право безпосереднього спілкування з Ватиканом;

– існування конфлікту між Львівською єпархією, з одного боку, та Станіславською й Перемишлянською єпархіями, з іншого. Предметом суперечки стали такі ключові питання, як наявність celibату й мова богослужіння. Митрополит А. Шептицький (він же очільник Львівської єпархії) орієнтувався на посилення православного сегмента в УГКЦ (богослужіння українською мовою, відсутність celibату). Натомість єпископи Станіславський (Г. Хомишин) та Перемишлянський (Й. Коцеловський) намагалися латинізувати УГКЦ, обстоювали проведення богослужіння латиною та введення celibату [29, арк. 7-9];

– функціонування в УГКЦ угруповання, очолюваного Климентієм Шептицьким, яке ініціювало питання про «українізацію», відхід від унії та створення «Української народної церкви». До його складу входили священники Ковальський, Костельник, Прима та ін. Митрополит А. Шептицький, за задумом керівників НКВД, мав би очолити нову Церкву. У Львові також було чимало прихильників єпископа Г. Хомишина й «католизації» українського населення;

– діяльність при кожному храмі церковних братств «Трійця» (чоловічі, жіночі, молодіжні), членів котрих вибирали із представників церковного активу, вони проводили релігійну пропаганду. При кожній парафії діяли також парафіяльні комітети (4-10 осіб), які виконували адміністративні функції;

– підтримка УГКЦ польським урядом і водночас українськими націоналістами. Їх основним завданням було відвернення найменшої можливості співпраці УГКЦ із РПЦ. Ієрархи УГКЦ стверджували, що після розстрілу більшовиками російського імператора, вони були позбавлені «Глави» і тому змушені тепер орієнтуватися на Папу Римського;

– активна співпраця ієрархів УГКЦ із «керівництвом українського націоналістичного підпілля» УНДО та ОУН. Так, священник Леонтій Куницький із оточення митрополита А. Шептицького став заступником голови УНДО. Серед священників були активні члени місцевих осередків націоналістичного підпілля. На національно-політичному складникові діяльності УГКЦ наголошено й у «Довідці про католиків у Західних районах УРСР і БРСР та в Прибалтиці» маршрутного агента НКВД СРСР від 1 листопада 1940 р.: «У Львові помітно, що робота заснована на національних почуттях українців, їх лякають висланням, вказують на розруху, що її принесли більшовики із собою, і підбурюють до пасивного спротиву» [30, арк. 50-58].

Заступник наркома М. Горлінський констатував відсутність планомірної антирелігійної роботи по лінії державних установ через відсутність відділів культів. Але місцеві апарати держбезпеки самі активно збирали необхідну інформацію для проведення «розкладницької роботи серед віруючих та розкриття організованої контрреволюційної діяльності в середовищі церковників» [31, с. 71-77]. Тому цілком логічно, що результатом реакції на доповідну записку М. Горлінського було направлення вже 29 квітня 1940 р. директиви НКВД СРСР про оперативне вивчення оточення ієрархів УГКЦ А. Шептицького, Г. Хомишина, Й. Коцеловського, адресованої начальникам УНКВД по Львівській, Станіславській областях, начальникам 2-го відділу УГБ НКВД УРСР та БРСР. Разом із директивою були направлені копії свідчень колишнього члена ЦК УНДО В. Целевича, що, імовірно, стали основою для розгортання агентурної роботи.

Московське керівництво наполягало на встановленні фактів «блокування» ієрархів УГКЦ та римо-католицької церкви на теренах Західної України начебто для проведення спільної антирадянської діяльності. Під аналогічним кутом зору проводилася оперативна розробка римо-католицького Львівського архієпископа Б. Твардовського. Паралельно треба було «розробляти» керівників та активних учасників «Католицької акції», а також членів «Українського католицького союзу» [32, с. 77-80].

Виявлення існуючих зв'язків митрополита А. Шептицького та його оточення із католицькими єпархіями в Білорусії, Литві та Естонії стало лейтмотивом директиви НКВД СРСР від 6 грудня 1940 р. П. Федотов також вимагав встановити канали зв'язків А. Шептицького із закордоном. Поїздки священиків з оточення митрополита в східні райони СРСР (Молотовська область, Донбас) чекісти інтерпретували як «активізацію церковної агентури у східних районах» [33, арк. 49-50].

Акцентування уваги в директивах як «московського», так і «київського» керівництва органів держбезпеки лише на агентурно-оперативній діяльності стало причиною відмови начальників УНКВД від ініціювання арештів священиків. Так, начальник УНКВД по Станіславській області О. Михайлов 24 серпня 1940 р. інформував І. Серова про проведення «антирадянських акцій», «прояви чудес», «поширення провокаційних чуток», «організацію релігійних ходів», що, на його думку, є достатньою підставою для застосування жорстких заходів протидії. Натомість нарком 18 вересня 1940 р. звинуватив О. Михайлова в недостатній агентурно-оперативній роботі, «нерозкритті провокаційної діяльності священиків». Він вимагав негайного й ретельного документування антирадянської діяльності священиків, проте наголосив, що арешти винуватців можна проводити тільки за наявності санкції обласного прокурора [34, с. 81-82].

Вже 11 січня 1941 р. нарком НКВД Л. Берія затвердив підготовлений начальником 2 відділу ГУГБ НКВД СРСР П. Федотовим план агентурно-оперативних заходів щодо «греко-католицької церкви в Західних областях УРСР». У преамбулі документа подана статистика щодо УГКЦ, дещо відмінна від згодом оприлюдненої вченими. Імовірно, на той момент чимало суб'єктів УГКЦ залишалися необлікованими через слабкість місцевого апарату виконавчої влади. Зокрема, у трьох єпархіях налічувалося 2821 парафія, 11 монастирів, 3 монастирські ордени («василіани», «студити», «редемптористи»). На думку керівництва держбезпеки, вони становили «сильний оплот реакційного впливу Ватикану й українських націоналістів».

З-поміж інших П. Федотов запропонував провести такі заходи: – організація розколу уніатської церкви шляхом використання протиріч між прихильниками «західного» і «східного» обрядів; дискредитація церковних ієрархів УГКЦ серед віруючих через оприлюднення фактів їхнього побутового розкладення, порушення «канонічних законів», зловживання у використанні церковного майна; організація течії серед уніатів за відрив від Ватикану і створення «незалежної» уніатської церкви. Цікаво, що слово «незалежної» П. Федотов взяв у лапки, підтверджуючи цим негативну позицію чекістів щодо можливої незалежності Української греко-католицької церкви; активізація православних священиків на боротьбу за приєднання уніатів до православної церкви; уведення в структуру обласних виконкомів західноукраїнських областей посади уповноваженого у справах релігійних культів із відповідним штатом; оподаткування священиків західних областей УРСР повинно було проводитися в інтересах агентурно-оперативної роботи і за погодженням із місцевим апаратом НКВД. П. Федотов мав провести відповідні переговори із наркоматом фінансів СРСР.

Отже, алгоритм боротьби із УГКЦ був тотожний тому, яким послуговувалися в боротьбі із РПЦ. До того ж її саму бачили як складник цього алгоритму. Масштабний план заходів передбачав не лише агентурно-оперативну роботу, а й активну взаємодію з усіма місцевими партійно-радянськими органами [35, арк. 4-12]. План заходів з центру розіслали начальникам УНКВД західноукраїнських областей у середині січня 1941 р. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов вимагав від начальника 2 відділу УГБ НКВД УРСР П. Дроздецького підбору «рейдової агентури» із духовенства, погодження змін у затвердженому Л. Берією плані із начальником 2 відділу НКВД УРСР, детальних звітів керівництву НКВД УРСР про кожен проведений захід [36, арк. 159].

Окреслений НКВД СРСР план розкладення УГКЦ почали втілювати в життя. Співробітники Станіславського УНКВД намагалися спровокувати конфлікт між Станіславським єпископом Г. Хомишиним та митрополитом

А. Шептицьким через невідповідність кордонів адміністративно-територіального поділу областей та кордонів єпархії. Г. Хомишина викликали на зустріч у Станіславський облвиконком. Там начальник УНКВД О. Михайлов заявив, що окремі священники порушують Конституцію. Цілком свідомо був обраний священник із Станіславської області, хоч він перебував під юрисдикцією Львівської єпархії УГКЦ. Г. Хомишин у відповідь на закид сказав, що не може покарати священника, оскільки той підпорядковується А. Шептицькому. О. Михайлов почав переконувати в необхідності змінити кордони єпархії відповідно до адміністративно-територіального устрою областей, на що Г. Хомишин відповів категоричною відмовою. О. Михайлов зробив висновок, що єпископ сам хоче зіштовхнути уряд СРСР із Ватиканом, наголосивши: «Як хочете, так і робіть, без Риму я робити нічого не буду. Ваші наміри будуть трактуватися як насилля над релігією». Агент із оточення єпископа засвідчив, що Г. Хомишин повернувся в «гарному настрої». Отже, О. Михайлову не вдалося спровокувати конфлікт між ієрархами УГКЦ. Тоді він розробив новий варіант тиску на Г. Хомишина. Податковим та судовим органам Михайлов пропонував змусити єпископа нести відповідальність за церковні парафії, що відносяться до Львівської єпархії, але розташовані на теренах Станіславської області. Цей метод був визнаний П. Дроздецьким найбільш перспективним: «... треба ширше організувати його дискредитацію знизу й посилити невдоволення серед попів. Його у спокої залишати не варто, хай ще раз викличуть в УНКВД, а потім через радянські органи тиснуть податками й пропозиціями про територіальну перебудову».

У представленому О. Михайловим плані подальшої оперативної роботи щодо УГКЦ передбачено максимальне провокування невдоволення у двох напрямках: з боку населення діяльністю парафіяльних священників; з боку парафіяльних священників діяльністю церковних ієрархів [37, арк. 159].

11 лютого 1941 р. начальник 2 відділу УГБ НКВД УРСР П. Дроздецький направив О. Михайлову розпорядження, в якому зобов'язував останнього поінформувати Г. Хомишина про «відповідальність за діяльність усіх парафій

уніатської церкви, які знаходяться на території Станіславської області» [38, арк. 108-110]. Але жорсткий податковий тиск, як стверджував начальник УНКГБ по Дрогобицькій області І. Зачепа, не давав відповідного ефекту. Адже основний податковий тягар священники переносили на церковну громаду [39, арк. 215-216].

Для дискредитації священників УГКЦ чекісти збирали компрометувальні дані, що могли підірвати їхній авторитет серед віруючих. Так, священник м. Стрий Лещинський, використовуючи хвору на епілепсію дівчину, «створив релігійне чудо». У грудні 1940 р., перебуваючи в екзальтованому стані, зцілена виступила перед віруючими з такою промовою: «Український народ обраний богом для великої місії, його терпінню прийде кінець, терпіти лишилося не довго, ті, що терплять, будуть віддячені створенням вільної України». Чекісти констатували, що священник за «часів Польщі» став агентом «польської політичної поліції». З огляду на сказане вище чекісти розпочали підготовку до проведення публічного суду, тому начальник УНКГБ по Дрогобицькій області І. Зачепа просив санкції прокурора на його арешт [40, арк. 156-165]. У 1940 р. було арештовано священників С. Шкурка [41, арк. 1-208], С. Макару [42, арк. 1-80], Й. Бачинського за підозрою у контрреволюції та зв'язках із ОУН [43, арк. 1-13].

Послугуючись статистичними даними, наведеними митрополитом А. Шептицьким, дослідник історії Церкви В. Пащенко підсумував втрати греко-католицької церкви в регіоні за два роки довоєнної радянської влади. Загальна кількість знищених священнослужителів за підрахунками вченого становить 200 тисяч осіб. Тільки у Львівській єпархії «було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемишлянській – понад 20». Крім того, 33 священники Львівської єпархії вивезли до Сибіру [44, с. 19].

Окремі священники все ж намагалися протистояти тиску співробітників органів держбезпеки. Так, канцлер Перемишльської єпархії М. Грицяк спочатку дав згоду «на співпрацю» з чекістами. Основним мотивом стала доля його сина, арештованого за «націоналістичну ОУНівську діяльність». Але через

декілька днів Грицеляк категорично відмовився від співробітництва, заявивши, що це не збігається із його релігійними переконаннями. Коли ж нагадали про сина, він заявив, що відмовляється від нього, оскільки релігія для нього є «найвищою сутністю», а сам факт зустрічі із співробітниками НКВД суперечать його духу й поглядам [45, арк. 210-216].

Одним з важливих напрямів оперативної роботи місцевих апаратів органів державної безпеки було систематичне спонукання священників до зречення сану. Так, священник Р. Куциль із Дрогобицької області, «знайомий із філософськими вченнями, близькими до дарвінізму», хотів би зректися сану, але боявся негативної громадської думки й можливого переслідування віруючих. Інший священник І. Кайчук теж висловив бажання полишити пастирську діяльність, якщо його працевлаштують у радянських установах. П. Дроздецький наказав начальнику УНКГБ по Дрогобицькій області І. Зачепі домовитися з обласним відділом освіти про влаштування 2-3 осіб, колишніх священників, на другорядні посади під агентурний нагляд.

Дієвим методом розвалу УГКЦ стало поширення ідеї про створення незалежної від Ватикану Української автокефальної уніатської церкви та забезпечення активного її обговорення. Чекісти прагнули вирішити одне з найважчих завдань – розірвати доктринальний зв'язок УГКЦ із римським Папою і приєднати її до РПЦ.

Для проведення такої операції необхідна була харизматична в церковних колах особистість, яка могла б ідеологічно обґрунтувати необхідність створення Української автокефальної уніатської церкви. Чекісти на цю роль обрали відомого вченого, богослова, письменника Гавриїла Костельника, чие ім'я з'явилося в оперативних планах ще в період 1939-1941 рр. Відомий польський політичний діяч, член ЦК УНДО В. Целевич [46, арк. 146-148] на допиті 7 березня 1940 р. так відгукувався про Костельника: «Людина він дуже талановита, хороший оратор і публіцист. Костельник – великий ворог західного напряму греко-католицької церкви. ...Костельник вороже налаштований стосовно Папи і загалом католицизму, але про це розповідав лише в приватних

бесідах. Думаю, що Костельник очолив би роботу, спрямовану на незалежність греко-католицької церкви від Ватикану» [47, арк. 14-126].

Намагаючись змусити Г. Костельника до співпраці, начальник управління робітничо-селянської міліції УНКВД по Львівській області 29 січня 1941 р. підписав ордер на арешт та обшук сина Г. Костельника Богдана, якого звинуватили у зв'язках із націоналістами, що нелегально прибули до Львова [48, арк. 32-35]. Богдана Костельника розстріляли 25 червня 1941 р. згідно з розпорядженням начальника УНКВД і санкцією прокурора [49, арк. 35]. Згодом Г. Костельник неодноразово звертався до С. Каріна-Даниленка із проханням допомогти в пошуках сина. Чекіст, звичайно, знав про його розстріл, але через бажання використати Г. Костельника в «оперативній грі» щоразу переповідав йому чутки про те, що сина відпустили з ешелону в Дніпропетровську.

Намагаючись нівелювати або хоча б зменшити адміністративний тиск з боку НКВД, Г. Костельник підготував у лютому 1941 р. реферат «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?». Богослов, аналізуючи історичні події, уплив римо-католицької церкви на населення регіону, зробив висновок про відсутність політичних і релігійних мотивів для такого кроку в умовах «радянізації» [50, с. 127]. Отож, Г. Костельник, незважаючи на тиск з боку співробітників органів держбезпеки, наполягав на нездійсненності створення Української автокефальної церкви як можливого варіанта ліквідації УГКЦ. Він розумів таємні плани вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР і поки що не бажав брати участь у цій акції.

Цілком імовірно, що заплановані оперативно-агентурні заходи були б зреалізовані упродовж 1941 р. Однак, 22 червня 1941 р. розпочався наступний етап Другої світової війни. Митрополит А. Шептицький 5 липня 1941 р. у зверненні до духовенства наголосив на «єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя» [51, арк. 30]. Того ж дня у львівській газеті «Українські щоденні вісті» поряд із зверненням митрополита А. Шептицького з'явилася

стаття «Мучеництво українського духовенства». У ній були оприлюднені списки арештованих священників УГКЦ: у 1939 р. – 4 особи, 1940 р. – 32 особи [52]. Ліквідація наслідків більшовицького державного терору стала основним акцентом у черговому зверненні А. Шептицького «Про організацію парохії та громади», в якому він закликав надати допомогу арештованим священникам і їхнім родинам [53].

Швидка окупація території України, включення Галичини до генерал-губернаторства змусила А. Шептицького шукати способи для продовження пастирської діяльності, захисту традиційного життя українського населення. На початку війни він сподівався на порозуміння з нацистським керівництвом у питанні української державності. У листі А. Гітлеру від 23 вересня 1941 р. з нагоди окупації столиці України м. Києва А. Шептицький акцентував увагу на ролі Третього рейху у «справі знищення і викорінення більшовизму» та висловив сподівання на «розвиток нашого народу, на можливість релігійної та національної свобод» [54, арк. 125].

Але вже 14 січня 1942 р. в іншому листі на адресу фюрера митрополит засуджував територіально-адміністративне розчленування України, масову загибель військовополонених українців, фактичне збереження колгоспної системи, терор, ліквідацію органів місцевого самоврядування [55, арк. 266-269]. У листі на адресу Г. Гімmlера митрополит протестував проти масових убивств євреїв та примушування до цього українських поліцаїв. Послання митрополита «Не убий» зачитували в кожній церкві [56].

Зміна настроїв митрополита також була зафіксована начальником УНКГБ по Львівській області К. Волошенком, котрий, оцінюючи діяльність священників УГКЦ у період нацистської окупації, писав наркомуну держбезпеки УРСР С.Савченку: «Аналіз усіх наявних у 2 відділі агентурних та офіційних даних свідчить, що на середину 1942 р. ставлення Шептицького до німців почало поступово змінюватися й дух германофільства на 1943 р. сходить нанівець. Негативне ставлення до нацистського окупаційного режиму проявилось й у забороні священникам у 1944 р. відступати на захід разом із вермахтом.

А. Шептицький у черговий раз нагадав священникам про роль «пастиря». Примітно, що практично все духовенство залишилося у своїх парафіях [57, с. 216].

Така оцінка полковником державної безпеки К. Волошенком ситуації навколо діяльності УГКЦ в період нацистської окупації Львівської області важлива з огляду на два моменти. По-перше, К. Волошенко очолив УНКГБ по Львівській області з посади начальника УНКВД по Алтайському краю РРСФР, тобто це був погляд людини, що загалом не обізнана зі специфікою оперативної обстановки в західноукраїнському регіоні. По-друге, він чітко зафіксував національне спрямування діяльності ієрархів та священників УГКЦ. Навіть у доповідній записці від 16 вересня 1944 р. К. Волошенко відзначив: «Польський уряд, що проводив політику покатоличення та ополячення українського населення Галичини, Волині, Полісся і Закарпаття, засвідчив наявність в уніатській церкві ще більше національного характеру» [58, с. 306]. Це стало стрижнем подальшої оперативно-агентурної роботи органів державної безпеки УРСР.

Оперативно-агентурна робота НКГБ восени 1944 р. в західноукраїнських областях розділилася на два складники. Перший – «оперативна гра» з ієрархами УГКЦ: митрополитом А. Шептицьким, його братом ігуменом К. Шептицьким, професором Г. Костельником та ін. Та й спеціальна директива наркома держбезпеки УРСР С. Савченка від 18 жовтня 1944 р. наголошувала на необхідності активізації агентури навколо А. Шептицького та його оточення. Агентуру спрямовували на «...розкриття їх підпільної антирадянської діяльності, каналів зв'язку із закордоном, зокрема із Ватиканом, іноземними розвідками й українськими націоналістами, виявлення уніатської та католицької агентури на території СРСР». При цьому С. Савченко, як і в період 1939–1941 рр., суворо наголосив на необхідності запиту санкції керівництва НКГБ УРСР з місцевих управлінь під час проведення оперативних заходів [59, арк. 240-245].

Другим складником була власне агентурно-оперативна робота з розробки «об'єктів» та негласне документування так званих антирадянських проявів. Разом із тим, зростала роль аналітичної обробки оперативної інформації, яку враховували під час планування заходів спецслужб і органів влади проти УГКЦ. Про це свідчать численні детальні інформаційні зведення, довідки, доповідні записки з оцінками й характеристиками об'єктів спостереження та інші службові документи з грифом цілковитої таємності.

Для проведення заходів і прискорення роботи з усіх напрямів антирелігійної й антицерковної політики до Львова прибув відомий у чекістських колах ще з 1920-их рр. «фахівець по боротьбі із українським націоналізмом», співробітник НКГБ УРСР підполковник держбезпеки Сергій Карін-Даниленко в легендарній ролі «уповноваженого Комітету з церковних питань при РНК УРСР». Слід наголосити, що Рада у справах релігійних культів, як і Рада у справах РПЦ, стала прикриттям для співробітників органів держбезпеки УРСР. Наприклад, начальник відділення 4-го відділу 2-го управління НКГБ УРСР капітан держбезпеки Богданов у грудні 1944 р. зустрічався з офіційною делегацією УГКЦ в Києві як «заступник уповноваженого Ради у справах релігійних культів». Основна увага С. Каріна-Даниленка була прикута до митрополита А. Шептицького, з котрим він планував зустріч і бесіду на тему правового становища Української греко-католицької церкви в УРСР. Оперативні джерела детально поінформували чекістів про настрої митрополита і його заяви, які той висловлював під час проведення щочетвергових єпархіальних соборів духовенства. Зокрема, К. Волошенко в доповідній записці від 16 вересня 1944 р. зазначав, що А. Шептицький позитивно відреагував на повернення радянської влади, а напередодні зустрічі з Каріним-Даниленком закликав духовенство «змінити ставлення до Радянської влади, бути лояльним й допомагати їй, оскільки Рад[янський] Уряд допускає свободу релігії». А. Шептицький був переконаний у зміні підходів вищого партійно-державного керівництва СРСР до релігії. Улітку 1944 р. на святкуванні свого 79-річчя він оптимістично заявив: «Усе в

руках Бога і все закінчиться, без сумніву, дуже добре». Митрополит аргументував свій оптимізм відновленням духовних семінарій та академії, поважним ставленням до духовенства [60, арк. 324].

Свою лояльність до радянської влади митрополит продемонстрував і начальнику оперативної групи НКГБ УРСР підполковникові С. Каріну-Даниленку на зустрічі 7 вересня 1944 р., яка тривала більше двох годин. Вона мала концептуальний характер стосовно оцінки ситуації всередині Церкви та вироблення подальшої стратегії й тактики держави щодо греко-католиків. Як видно зі змісту донесень, митрополит під час розмови демонстрував толерантність, шанобливо звертаючись до високопоставленого чекіста «пане міністр» і навіть не підозрював, з ким насправді має справу.

Розлогий план цієї зустрічі був затверджений ще 30 серпня 1944 р. наркомом держбезпеки УРСР С. Савченком і зреалізований у її процесі. С. Карін-Даниленко чітко прорахував способи дезорієнтації митрополита в окремих питаннях зовнішньої та внутрішньої політики через відсутність в останнього конфіденційної інформації. План включав завдання для виявлення, хоча б формальної, позиції митрополита А. Шептицького щодо двох проблем: його оцінка нацистського окупаційного режиму і ставлення священників та віруючих УГКЦ до радянської влади. Зокрема, з А. Шептицьким планувалося обговорити сприйняття ним окупації, ставлення нацистів до УГКЦ і до нього особисто, ідеологічне спрямування розпоряджень, відозв, пастирських листів митрополита під час окупації, контакти з Ватиканом, отримані вказівки Папи щодо ставлення до нацистів, протести митрополита проти масового знищення мирного населення, ставлення до уніатських священників, які втекли з окупантами і можливі церковні стосовно них санкції, позиція щодо зрадників та поплічників нацистів. За змістом відповідей на поставлені питання мав бути визначений рівень політичної лояльності митрополита. С. Карін-Даниленко пропонував у заключній фазі бесіди поінформувати А. Шептицького, що «радянська влада буде ставитися до уніатської церкви, її священнослужителів, враховуючи їхню лояльність... Вороги Батьківщини будуть покарані, лояльним

громадянам буде надана повна свобода задоволення своїх релігійних потреб, як це передбачено Конституцією СРСР». Цікаво, що С. Карін-Даниленко запропонував вести бесіду українською мовою, сподіваючись, що такий крок налаштує митрополита на відвертість [61, арк. 44-47].

За результатами зустрічі з митрополитом С. Карін-Даниленко підготував розгорнуту доповідну записку. Варто наголосити, що документ написаний гарною образною мовою. Це свідчить про певний літературний хист підполковника. Уже 14 вересня нарком держбезпеки УРСР С. Савченко надіслав доповідну записку до НКГБ СРСР В. Меркулову, Б. Кобулову, П. Федотову. У ній детально описано весь процес переговорів із єпископом Й. Сліпим та секретарем і довіреною особою А. Шептицького І. Котівим щодо підготовки зустрічі.

Через важку хворобу й відсутність можливості пересуватися, А. Шептицький запросив С. Каріна-Даниленка 7 вересня 1944 р. до своєї резиденції. На знак поваги він прислав за ним свій фіакр. Однак С. Карін-Даниленко подякував і поїхав разом із І. Котівим на автомобілі Львівського облвиконкому. По дорозі до резиденції І. Котів звернув увагу гостя, що митрополит саме провів «собор духовенства», де «закликав священників змінити ставлення до радянської влади, бути лояльними і допомагати їй». Також він засудив «дії бандерівців» і на основі свого виступу підготував письмове звернення до вояків УПА з закликом скласти зброю. Чекісти провели навіть «експертний аналіз» виступу А. Шептицького, зауваживши, що митрополит таки називав Червону армію «переможницею». Згодом Г. Костельник так прокоментував його промову: «Ви б бачили, як митрополит Андрей виступав перед собором духовенства,... Мова пристрасна, очі від захоплення власними словами блищать – цілковитий більшовик» [62, с. 380-381]. Митрополит особливо наголошував на формуванні в СРСР «релігійної толеранції», вважаючи її доброю ознакою «гарних стосунків між церквою і державою». Загалом про комунізм митрополит говорив, як про «доктрину із широкими світовими тенденціями».

На думку чекістів, А. Шептицький своєчасно виявив гнучку дипломатію, гостро засудивши терористичну діяльність УПА. Вони не були до кінця впевнені в його щирості і вважали, що позиція митрополита, вочевидь, була зумовлена очікуваною зустріччю з представником «радянського уряду», однією з прогнозованих тем якої буде проблема протистояння ОУН й УПА та радянської влади.

Знаючи, що його виступ стане відомим місцевим органам державної влади, митрополит висловив ряд побажань. Зокрема, А. Шептицький прохав поліпшити ставлення місцевих партійно-державних органів до населення західноукраїнського регіону, припинити покарання цілих сіл за дії УПА, не переслідувати духовенство, що брало участь у формуванні «галіційської дивізії» (СС «Галичина. – Л.Б.); надати митрополитові право пропаганди церковного об'єднання із православною церквою, а черницям можливість піклуватися про поранених та хворих у госпіталях. Останнє особливо було актуальним через закриття благодійної лікарні УГКЦ, якою опікувався особисто А. Шептицький і перетворення її в поліклініку для відповідальних працівників обласних установ [63, арк. 84-85].

А. Шептицький під час діалогу назвав С. Каріна-Даниленка «міністром», на що той висловив заперечення, вказавши, що він займає посаду лише «тимчасово уповноваженого». Митрополит у відповідь заявив: «Ви очолюєте в Україні інституцію, яка відає справами релігійними, тому для мене ви є паном міністром і дозвольте мені вас так називати». С. Карін-Даниленко, за його власними словами, був дещо збентежений наданим митрополитом рангом і пояснив функції та повноваження Ради у справах релігійних культів, згадавши й про існування Ради у справах Руської православної церкви. Водночас він підкреслив, що ці органи в жодному разі не є схожі на міністерство віросповідань, адже церква в СРСР згідно з Конституцією СРСР відділена від держави. Митрополит у відповідь окреслив деякі причини ворогування в релігійній царині: відсутність особистих контактів із представниками радянської влади, масове закриття храмів, арешти священників у «Великій

Україні». Тому при вступі військ Червоної армії віруючі й очікували масових репресій. У відповідь С. Карін-Даниленко знову нагадав, що Церква відокремлена від Держави, а віра – це приватна справа кожного громадянина. Разом із тим, підкреслив чекіст, державні органи боролися проти церковних ієрархів та священників, які займалися політиканством, і навів приклади ліквідації змови патріарха Тихона, розгрому УАПЦ В. Липківського. У відповідь А. Шептицький сказав таке: «Я розумію все це й виправдовую Ради в їх боротьбі з монархічним православ'ям. Чув також, що автокефалісти-самосвяти політиканствували. Усе достойне співчуття, бо там, де Церква втрачає вселенськість – немає Церкви. Наша Церква тримається вселенськості, і, виходячи із цієї ідеї, я намагався об'єднати православну церкву на Україні із греко-католицькою, але політиканствующі єпископи знаєте що мені відповіли? Покійний митрополит Олексій Громадський взагалі приписав роз'єднання між церквами гармонії божественного провидіння». На репліку С. Каріна-Даниленка про нездійсненність екуменічної ідеї А.Шептицький заявив: «Чому нездійсненна, ця акція не вдалася мені, але пройде 20-30 років і Ви, Ради, здійсніте її самі».

С. Карін-Даниленко пояснив, що держава не втручається у внутрішньоцерковні справи й навряд чи це буде входити в плани державних установ. А. Шептицький із азартом запитав: «Але ж ви об'єднали народи Росії, об'єднали український та російській народи? Чому б не укріпити це об'єднання й по лінії релігійній? Возз'єднання українського народу Західних областей із Великою Україною було б тільки тоді органічним, коли б українці були об'єднані й релігійно. Ось чому я думаю, що через 20-30 років Ви самі це зробите». С. Карін-Даниленко з обмовками про власні атеїстичні погляди наголосив, що основною причиною неможливості об'єднання УГКЦ із православною церквою в Україні є ідеологічні розбіжності між цими Церквами: «... віруючий народ вихований на релігійно-патріотичній традиції митрополита Петра Могили, який боровся з унією як із зрадником народу й православ'я. Віруючі Західної України виховувалися на традиціях митрополита Михайла

Рогози, який продав православ'я католицизму і полякам. Тому об'єднання цих церков, можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ'я, але не навпаки (виділення наше. – Л.Б.). Радянська влада органічно поєднала український народ Великої України і Західної України, але ніякого об'єднання в нас, вихованих на патріотичних традиціях Богдана Хмельницького, із тими елементами, що виховані в дусі зрадника Івана Мазепи, бути не може. ... Нас врятував лише союз із братським російським народом, із яким возз'єднав Україну Богдан Хмельницький, а Радянська влада зробила цей союз між росіянами й українцями ідейно-органічним». А. Шептицький у відповідь вітав «братський союз між українцями і росіянами», засвідчив свою «любов до російського народу та його літератури».

Порушення питання про об'єднання Церков не виникло у свідомості А. Шептицького зненацька чи ситуативно на угоду радянській владі. Аналіз його еклезіологічної спадщини й концепції Церкви, практичної релігійної, суспільної, культурно-освітньої діяльності демонструє послідовний синтез теорії й практики об'єднувального процесу [64, с. 10]. Відомо, що зі вступом радянських військ у Галичину 17 вересня 1939 р. А. Шептицький, використовуючи свої повноваження, таємно скликав екзархів для проведення унійної акції на території СРСР, повідомивши Ватикан про ці заходи постфактум. Єпископ М. Чарнецький мав здійснити місійну акцію на Волині, у Поліссі, Холмщині, Підляшші, К. Шептицький – у Росії, Й. Сліпий – у Наддніпрянській Україні, А. Неманцевич, призначений саме для цього у вересні 1940 р., – у Білорусії. Однак окупаційна політика нацистів на сході не дозволила зреалізувати ідею об'єднання. Зокрема, було арештовано й розстріляно екзарха Неманцевича та багатьох інших представників духовенства [65, с. 114].

Митрополит визнав факти зустрічей і спілкування з одним із лідерів ОУН Андрієм Мельником, представниками нацистської адміністрації, зокрема гауляйтером Е. Кохом, главою дистрикту «Галичина» О. Вехтером, шефом розвідки полковником А. Бізанцем. А. Шептицький різко засудив нацистську

окупацію, наголосив на фальсифікації його звернень у засобах масової інформації до української громади щодо підтримки німецької армії в боротьбі з більшовизмом. Між тим, остання теза стала об'єктом злої іронії публіциста Ярослава Галана, котрий у своїх статтях запевняв українців у нещирості митрополита, а також у причетності його та очолюваної ним Церкви до злочинів нацистів [66, с. 50-54].

С. Карін-Даниленко підкреслив, що задеклароване позитивне ставлення митрополита як глави УГКЦ до радянської влади унеможливить будь-які ускладнення в стосунках між уніатами та державними органами. Але при цьому наголосив, що в церковному середовищі є особи, які «під церковним прикриттям проводять боротьбу проти Радянської влади в таборі націоналістів». А. Шептицький відповів, що сумнівається у справедливості таких звинувачень, але разом із тим заявив: «... судіть таких людей, і я їх засуджу, бо бандерівщина – це шкідливе явище, із яким треба боротися. Хочете, я пошлю своїх священиків у ліси, щоб вони умовили цих сліпих людей припинити боротьбу із Радянською владою і повернутися до мирної праці». Дізнавшись про звернення до вояків УПА і УНРА, підписане М. Хрущовим та М. Гречухою, він навіть пообіцяв подумати, як поліпшити боротьбу із «бандерівщиною». Згодом у повідомленні одного з агентів з оточення митрополита від 12 вересня 1944 р. вказувалося, що для А. Шептицького «питання УПА дуже важке завдання» [67, с. 296].

Особливо С. Каріна-Даниленка цікавила участь ієрархів УГКЦ у формуванні дивізії СС «Галичина». Для населення західноукраїнського регіону ця подія мала непересічне значення. Тисячі добровольців пішли на військову службу до нацистів з переконанням, що борються за незалежність України. Сам А. Шептицький відмежувався від участі у формуванні дивізії, але заявив, що благословив священиків на пастирську діяльність серед її особового складу.

Відповідаючи на чергове запитання, митрополит поінформував про бажання священиків та віруючих УГКЦ проводити релігійно-патріотичну роботу. Однак через конфіскацію єпархіальної типографії він позбавлений

можливості проводити пропагандистську роботу, а через відсутність радянських рублів (злоті у банках не обмінювали) й масову злиденність населення УГКЦ неспроможна фінансово допомогти радянській державі. Разом із тим А. Шептицький запевнив, що єпископи і священники будуть проповідувати віруючим «підкорятися Радянській владі, богом нам даній, допомагати їй у всьому тому, що не суперечить духу церковному».

Проаналізувавши хід і результати перемовин, досвідчений контррозвідник зробив наступні висновки:

– розчарування в нацистській окупаційній адміністрації, перемога Червоної армії, виважена тактика вищого партійно-державного керівництва щодо УГКЦ сприяла важливому світоглядному перелому А. Шептицького;

– сам А. Шептицький тверезо оцінював політичний авторитет СРСР, здобутий під час війни. Він уже не міг сподіватися на якусь уявну міжнародну комбінацію, у результаті котрої територія Західної України могла опинитися поза межами СРСР. Митрополит переконаний у безперспективності боротьби українських націоналістів, хоча мав із ОУН моральний зв'язок. Але він згоден брати участь у зручній для себе формі у боротьбі із бандерівським рухом, до якого ставиться, безумовно, негативно;

– у західноукраїнських областях, де релігійність населення є дуже високою за очевидного домінування парафій УГКЦ, авторитет митрополита А. Шептицького є непорушним. Тому, на думку С. Каріна-Даниленка, варто знайти ефективну форму використання А. Шептицького для посилення «радянського» впливу на широкі маси населення та боротьби із «бандерівським рухом». Він зазначав також, що «... з точки зору тактики не слід розбещувати частими до нього (Шептицького – Л.Б.) візитами представників влади. Однак треба частіше, з того чи того приводу, витягувати його представників до Києва, де їх зручніше буде обробляти ...з тим, щоб підпорядкувати уніатську церкву нашому впливу» (виділення наше. – Л.Б.) [68, арк. 51-68].

Ми свідомо детально проілюстрували хід бесіди підполковника держбезпеки, одного із фахівців по боротьбі з «українськими націоналістами»

С. Каріна-Даниленка з митрополитом А. Шептицьким. Аналізуючи зміст діалогів та висновків, зроблених чекістом, відзначимо декілька моментів. По-перше, цинізм С. Каріна-Даниленка, який акцентував увагу митрополита на відділенні в СРСР Церкви від держави, статусі релігії як приватної справи, «церковниках-політиканах» тощо. По-друге, С. Карін-Даниленко дійшов висновку про помилковість тактики 1939–червня 1941 рр., яка виключала особистий контакт із А. Шептицьким. Імовірно, він, як фахівець із «українського та церковного питань», вбачав необхідність переконувати опонента через особистий контакт, дискусію, перемовини. Хоч цей метод і вимагав певного часу й значної інтелектуальної підготовки від співробітника органів держбезпеки та в результаті його застосування ідеологічний опонент ставав або таємним співробітником, або «агентом впливу». Названі професійні якості з огляду на зміст доповідних записок мав С. Карін-Даниленко. Паралельно органи держбезпеки розробляли тактику оперативної та психологічної обробки й інших впливових ієрархів, щоб перетворити їх із ворогів на союзників. Залишилася істотна перешкода – час. Чи погодилося б вище партійно-державне керівництво СРСР чекати на зміну світогляду хоча б частини ієрархів УГКЦ або 20-30 років визрівання передумов об'єднавчого процесу, про які говорив митрополит?

По-третє, С. Карін-Даниленко чітко виклав перспективи уніатської церкви в Україні – поглинання її Руською православною церквою. Митрополит А. Шептицький, очевидно, про це здогадувався й не заперечував такої можливості, навіть назвав термін цього процесу – протягом двох-трьох десятиліть. Але він навіть не уявляв, що така перспектива очікує УГКЦ протягом найближчих двох-трьох років.

По-четверте, у бесіді простежувався один із тактичних прийомів органів державної безпеки – використання авторитету УГКЦ в боротьбі із ОУН і УПА. Згодом, уже після смерті митрополита, на зустрічі 6 листопада 1944 р. із новим очільником УГКЦ Й. Сліпим та ігуменом К. Шептицьким С. Карін-Даниленко наполягав на продовженні курсу засудження священниками, ієрархами та УГКЦ

загалом «оунівської діяльності» [69, с. 423, 429]. До цієї теми повернулися й під час зустрічі в НКВД СРСР 26 грудня 1944 р. у кабінеті заступника наркома внутрішніх справ С. Мамулова в присутності керівників провідних управлінь НКГБ СРСР П. Судоплатова й П. Федотова [70, с. 278].

Безсумнівно, орієнтування обласних та районних апаратів НКГБ у західноукраїнському регіоні на потужну агентурно-оперативну роботу свідчила про намір виробити детальний план заходів, котрий дозволив би одночасно ліквідувати УГКЦ як один з ідеологічних сегментів українського націоналістичного руху та приєднати її до повністю контрольованої чекістами й політично лояльної РПЦ. У цьому напрямку конкретна роль відводилася екзарху православної церкви в західних областях УРСР і Білорусі Миколаю (Ярушевичу). Завербований спецслужбами під псевдо «Православний», він отримав завдання відвідати Львівську і Тернопільську області, взяти участь у богослужіннях та виголошенні проповідей для агітації за перехід у православ'я, наслідувати приклад тих, хто схилився до переходу. Агент «Православний» постійно мав вести переговори з уніатським духовенством про перехід їхніх парафій під юрисдикцію РПЦ [71, арк. 11-12].

Утім налагодження співпраці з першоієрархом УГКЦ лише активізувало агентурно-оперативну роботу спецслужб. Так, у НКГБ УРСР реанімували агентурну справу «Ходячі», заведену ще наприкінці 1939 р. Це означало початок масштабної оперативної гри з іншими ієрархами УГКЦ, яку ініціював та очолив С. Карін-Даниленко під пильним контролем наркома НКГБ СРСР В. Меркулова та наркома НКГБ УРСР С. Савченка. Оперативна гра мала на меті реалізацію таких завдань: використання авторитету УГКЦ для припинення масового спротиву УПА; УГКЦ повинна була стати зовнішньополітичним «агентом впливу» серед уніатської та католицької діаспори, можливо, і у Ватикані; залежно від результатів виконання попередніх завдань у певному часовому проміжку УГКЦ чекало злиття із РПЦ.

Першим кроком у цій грі стало направлення делегації представників УГКЦ для «вручення вітального листа товаришу Сталіну». Текст листа був

неодноразово обговорений як оточенням А. Шептицького, так і собором священиків. Однак наступному розвитку подій за сценарієм органів держбезпеки завадила смерть митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. Управління митрополією згідно з «правом наслідування» перейшло до єпископа Й. Сліпого.

Чекістів одразу зацікавили й насторожили можливі зміни курсу ієрархів УГКЦ. Вони були впевнені, що незважаючи на трагедію, священики будуть обговорювати ці питання під час траурних заходів. Тому львівські чекісти мобілізували всю агентуру для з'ясування планів і намірів колишнього оточення митрополита А. Шептицького. Доповідні записки повинні були надходити в четверте відділення 2-го відділу УНКГБ по Львівській області до 24-ї години щоденно. Оперативні співробітники повинні були також супроводжувати похоронну процесію до місця поховання [72, арк. 393-399].

Основною проблемою зацікавлення чекістів залишалася лояльність УГКЦ до більшовицького режиму та боротьба з українським визвольним рухом. Особливу увагу вони приділяли тим, хто підтримував ідею створення «української церкви». Після смерті А. Шептицького центральними фігурами з середовища прихильників «поєднання» УГКЦ і православної церкви стали Гавриїл Костельник і Климентій Шептицький.

С. Карін-Даниленко теж вважав Г. Костельника не останньою фігурою серед впливових осіб в УГКЦ. Г. Костельник мав авторитет богослова, ученого, професора, досвід викладача духовної академії, що вказувало на його великий потенціал для агітаційно-пропагандистської діяльності. Тому С. Карін-Даниленко вирішує розпочати «інтелектуальний двобій» з Г. Костельником. Така можливість з'являється одразу після смерті А. Шептицького. Саме Г. Костельник і секретар покійного митрополита І. Котів 2 листопада 1944 р. офіційно повідомили С. Каріну-Даниленку про смерть першоієрарха. Під час цієї зустрічі Г. Костельник відзначив вихованість та інтелект С. Каріна-Даниленка, зауваживши, що здебільшого керівники місцевого партійно-радянського апарату викликають у нього відразу через грубість, презирство до

особистості. Священнослужитель отримав пропозицію участі в роботі комісії з розслідування злочинів нацистів на території Львівської області. Останнє досвідчений чекіст використав для «психологічної атаки» на Г. Костельника, наголосивши на провіні греко-католицького духовенства перед українським народом за співпрацю з нацистами. С. Карін-Даниленко звинуватив ієрархів УГКЦ у створенні «бандерівщини». Г. Костельник, визнавши причетність до співпраці з окупаційним режимом, твердо відповів: «Цей гріх був у нас, але не в тій мірі, як Ви схильні нам його приписувати». Він заявив, що життєвий досвід і страждання змусили духовенство переосмислити недалеке минуле й зробити певні висновки, та запевнив, що представники УГКЦ візьмуть участь у роботі комісій і за необхідності підпишуть необхідні документи [73, арк. 190-222].

Наслідки цієї розмови не забарилися. Уже 5 листопада 1944 р. в оперативному донесенні, яке засвідчило посилення уваги до Г. Костельника, проаналізовані його розмови зі священниками під час траурних заходів. Так, Г. Костельник дещо критично відгукувався про захоплення митрополита А. Шептицького співробітництвом із «більшовиками» й розцінював це як прояв «екзальтації, що властива людям похилого віку». Тому оточення навіть стримувало його «від занадто яскравих проявів своїх почуттів». Г. Костельник зазначав, що хвороба митрополита затримала відправку делегації до Москви, а це дало додаткову можливість і час зорієнтуватися в політичній ситуації.

Загалом, за свідченнями освідомлювачів, Г. Костельник вважав, що представникам уніатської церкви «глибоко ангажуватися із Радянським урядом зараз не потрібно, бо він сам не вірить, що більшовики залишаться надовго». Він сподівався на революцію як у Німеччині, так і в Радянському Союзі. Також Костельник активно критикував і місцеві органи влади за русифікацію повсякденного життя українського населення.

У доповідній записці відзначалося, що частина духовенства розглядала Г. Костельника як наступника А. Шептицького, тому в розмовах його постійно запитували про перспективи УГКЦ. Відповідаючи, Г. Костельник іноді заявляв, що вже треба починати шукати форми для «поєднання» православної та

уніатської церков, щоб зберегти «український народ і націю». У своєму оточенні він повідомив про написання наукової філософської праці, сподіваючись, що її позитивно сприймуть як уніати, так і православні віруючі. Далі Г. Костельник прогнозував, що дебати щодо «поєднання» церков будуть тривати 3-4 роки, але процес таки завершиться створенням єдиної Церкви. На його думку, єпископ Й. Сліпий не здатний очолити таку роботу [74]. Г. Костельник критично ставився до православної ієрархії. В документах зафіксовані взаємні звинувачення його з єпископом Макарієм (Оксіюком) за результатами спільної зустрічі 31 травня 1945 р. Останній висловився про нещирість Костельника в симпатіях до православ'я, його запопадливість може «створити думку про те, що православ'я – це московська віра» [75, арк. 186-187]. Г. Костельник висловився гостро й недипломатично про Макарія: «Я найбільше боюся, що такі ідіоти як Макарій почнуть заводити свої порядки. ...православна церква є консервативною, відсталою від життя. Погано буде, якщо ми будемо рівнятися на відсталих» [76, арк. 187-188].

У своїх оперативних іграх керівництво НКГБ УРСР робило ставку ще на одного авторитетного представника вищого духовенства УГКЦ. В одній з чекістських доповідних зазначалося, що І. Котів пов'язував надію на активізацію «поєднання церков» із постаттю Климентія Шептицького, брата покійного митрополита, котрий мав значний вплив на Й. Сліпого й віруючих УГКЦ. 6 листопада 1944 р. С. Карін-Даниленко ініціював зустріч із К. Шептицьким, яку спробував використати для встановлення довірливих стосунків з ігуменом та для того, щоб розпочати з ним паралельну гру. Зокрема, ішлося про взаємозв'язок відсутності офіційного представника від радянської влади на похованні митрополита, лояльного ставлення УГКЦ до радянської влади та релігійно-патріотичної діяльності греко-католиків. Він навів приклад поховання патріарха Руської православної церкви Сергія, на якому був присутній голова Ради у справах Руської православної церкви Г. Карпов. Натомість УГКЦ ніяк не проявила свого ставлення до радянської влади, отже, уряд УРСР не вважав за потрібне надсилати свого офіційного представника.

Разом із тим свою присутність у соборі Святого Юра й поклоніння праху митрополита С. Карін-Даниленко пояснив глибокою повагою до намірів А. Шептицького щодо патріотичної роботи й боротьби з «бандерівським злом».

С. Карін-Даниленко, граючи на відомих йому амбіціях співрозмовника, у довірливому тоні висловив К. Шептицькому сподівання, що, незважаючи на обрання Й. Сліпого митрополитом УГКЦ, саме він, Климентій Шептицький, повинен «зберегти спадковість лінії митрополита А. Шептицького і стати провідником її у Церкві». На цьому шляху ігумен К. Шептицький має стати помічником митрополита Й. Сліпого й оберігати його від «елементів, які політиканствують» [77, арк. 190-222]. Отже, в особі К. Шептицького чекіст сподівався отримати і джерело оперативної інформації, і агента впливу в оточенні Й. Сліпого.

Думки про можливість використання К. Шептицького та Г. Костельника для відомої мети були викладені в оглядовій довідці справи «Ходячі», підготовленій ще 18 жовтня 1944 р. начальником відділення 2-го відділу УНКГБ по Львівській області Дробахіним і завізованій С. С. Каріним-Даниленком. У документі чекісти також акцентували увагу на існуванні групи священиків, котрі пропагували створення «Української народної церкви», на чолі з К. Шептицьким. До її складу входили канонік кафедрального собору Св. Юра Ковальський, відомий професор Г. Костельник, редактор видавництва «Мета» Прима, священики Кладочний, Каштанюк, Галянт, Дурбак та ін. [78, арк. 2-24].

К. Шептицький і Г. Костельник стали ключовими фігурами у складі делегації УГКЦ, що відвідала Москву наприкінці грудня 1944 р. За повідомленнями агентури Г. Костельник у розмовах із К. Шептицьким наполягав на висуненні окремих «політичних вимог навіть в умовах загрози арешту», адже «вони представники народу і повинні виступати від імені народу». А церковні справи, як справедливо вважав Г. Костельник, більшовиків «менше всього цікавлять».

Одним з основних питань під час візиту до Москви залишалося питання про участь Церкви в розгромі УПА. 26 грудня 1944 р. в кабінеті заступника наркома внутрішніх справ С. Мамулова Г. Костельник заявив, що представники УГКЦ могли б організувати зустріч впливових керівників «бандерівців» та відповідальних радянських посадовців для пошуку шляхів припинення військових дій за посередництва парафіяльних священників. Значущим аргументом для «бандерівського керівництва» було б те, що після завершення розгрому Німеччини можливості для переговорів уже не буде. Така пропозиція зацікавила присутніх на зустрічі генералів П. Судоплатова, П. Федотова і О. Леонтєва, які безпосередньо відповідали за придушення націоналістичного руху [79]. Але після розмови з Г. Костельником 1 лютого 1945 р. підполковник С. Карін-Даниленко повідомив, що «провід ОУН відмовився від переговорів за участі УГКЦ» [80, с. 370]. Згодом, у березні 1945 р. через агентуру було встановлено окремі деталі дебатів усередині проводу ОУН. За словами Г. Костельника, Р. Шухевич наполягав на переговорах з радянською стороною, намагаючись зберегти кадри для подальшої «більш глибокої боротьби», тоді як М. Лебідь категорично відмовлявся від переговорного процесу, заявляючи, що з його початком він вийде із «Центрального Проводу ОУН і започаткує свій Провід». Тому Г. Костельник сказав, що не бажає підтримувати можливий розкол у Проводі ОУН [81, с. 399, 403].

Перебування в Москві справило на Г. Костельника величезне емоційне враження: «Москву назвати великою не можна, малою – теж не можна. Москва це щось грандіозне, чого ми, сидячи в Західній Україні, не бачачи її, уявити собі не могли. ... Це культурне у всіх відношеннях місто ...». Він із захопленням відгукувався про пишній прийом та враження, що відсутнє будь-яке переслідування православних вірян. Звідси й ілюзія: «Чим активніші більшовики як атеїсти, тим більше вони стають православними» [82, с. 320, 322]. На жаль, Г. Костельник не зумів розпізнати за формальним, зовнішнім благополуччям у стосунках справжнє ставлення політичного керівництва СРСР до Церкви. Побачена яскрава картинка була розрахована на «зовнішнього

споживача» – дипломатичний корпус, іноземні й республіканські делегації тощо. Внутрішні взаємовідносини, а точніше протиріччя, між Церквою та державою залишалися прихованими від стороннього ока. Всебічно зважуючи вибір «Схід чи Захід», Г. Костельник розмірковував, що «москалі-фанатики України не віддадуть, а поляки кричать від можа до можа». Тому він зробив яскравий висновок – «краще руське море, ніж польське болото».

Згодом, розповідаючи С. Каріну-Даниленку про зустріч у Москві, Г. Костельник згадав один епізод. Після всього побаченого він запитав у членів делегації: «Ви були під владою Відня, Кракова, Варшави, а тепер бачите Москву. Під чийм керівництвом ви хочете бути?». Тоді всі члени делегації підняли руки і сказали «Волимо бути під Москвою». На цю репліку С. Карін-Даниленко заявив: «Так у Москві Ви влаштували другу Переяславську Раду» [83, с. 320]. Потрібний вплив, як вважав С. Карін-Даниленко, на Г. Костельника справила й зовнішньополітична ситуація – «більшовизація Польщі, Угорщини, Балкан» [84, арк. 331-332].

У ситуації наступального психологічного тиску на вище духовництво УГКЦ зовсім інші принципи обстоював митрополит Й. Сліпий, і не йшов на компроміси. Його намагалися завербувати ще в 1940 р., однак безрезультатно [85, арк. 174]. У розмові з Каріним-Даниленком, що відбулася 11 січня 1945 р., митрополит доводив своє право титулуватися архієпископом Львівським і Кам'янець-Подільським, як це було за А. Шептицького. Також він претендував на титул «Київський» через падіння кордонів між Західною та Великою Україною, що potwierджено папською буллою. Але голова Ради у справах релігійних культів Полянський пояснив членам делегації УГКЦ неможливість такого титулування через відсутність уніатських парафій у Кам'янці-Подільському та Києві. Таку аргументацію повторив і С. Карін-Даниленко, додавши: «Загалом для того, щоб іменуватися «Київським», треба сидіти в Києві й бути де-факто главою української церкви». Така ситуація можлива лише при поєднанні православної та греко-католицької церков. Однак Й. Сліпий бачив свою Церкву лише в підпорядкуванні Папі Римському.

С. Карін-Даниленко відкинув таку конфігурацію «поєднання» через позицію православного населення України, яке вважало уніатів «зрадниками». Він пропонував варіант повернення до ситуації 1596 р., тобто до підписання Брестської унії. До того ж, відзначив чекіст, ідеться про «об'єднання уніатів як меншості із православними як більшістю» (підкреслення наше.— Л.Б.). Й. Сліпий відповів, що на таких умовах об'єднання не відбудеться [86, с. 330].

Відчувши, що переконати митрополита не вдасться, С. Карін-Даниленко продовжив тиск на Й. Сліпого у двох інших напрямках – ставлення Церкви до «бандерівщини» та конкретної релігійно-патріотичної роботи серед населення. С. Карін-Даниленко навів конкретні приклади участі священників у діяльності підрозділів УПА та звинуватив митрополита в недотриманні курсу А. Шептицького на роз'яснення воякам УПА безперспективності боротьби з радянською владою. Тут С. Карін-Даниленко для посилення психологічного тиску використав смислову зв'язку «батько – син»: «Покійний митрополит був Вашим «батьком», Ви його «син». Оперативник використав тут подвійний смисл: Й. Сліпий як духовний спадкоємець діянь А. Шептицького і водночас як син справжній, про що свідчила оперативна інформація, із якої С. Карін-Даниленко знав про існування таких чуток. Йому була цікава реакція митрополита. У Й. Сліпого не здригнувся жоден м'яз на обличчі, «його внутрішнє хвилювання позначилося лише ковтком слини, як це роблять люди, коли пересохло в роті [87, с. 333]. Звичайно, це суб'єктивне враження самого С. Каріна-Даниленка, однак фактом стало використання жорсткого психологічного пресингу на особистість, який зазвичай застосовували спецслужби.

Й. Сліпий спробував пояснити, що осудливе ставлення до нацистів УГКЦ не висловила через побоювання репресій віруючих УГКЦ на окупованій території. Але С. Карін-Даниленко заявив, що така позиція може бути сприйнята представниками уряду УРСР як підтримка нацистів і спровокувати репресії вже на визволеній території Західної України. Він пояснив небажання М. Хрущова, який на той час перебував у Львові, зустрітися із Й. Сліпим через

слабку організаторську роль УГКЦ у конкретній патріотичній роботі. С. Каріна-Даниленко заявив, що «час привітань уже пройшов» і очільнику УГКЦ необхідно «зробити потрібні висновки». Щодо вимоги підтримати ініціативу Г. Костельника про підготовку переговорів із представниками проводу ОУН Й. Сліпий зазначив, що буде намагатися сприяти таким переговорам, але особисто брати участь в них не зможе.

Аналіз тексту доповідної записки про наслідки зустрічі С. Каріна-Даниленка з Й. Сліпим свідчить про кардинально інші стосунки між так званим «представником радянського уряду» й новим митрополитом УГКЦ. Передусім проступає жорстка безкомпромісна тональність у спілкуванні. Й. Сліпий послідовно намагався уникнути реалізації плану «поєднання» УГКЦ і православної церкви на умовах поглинання уніатів православними й подальшого підпорядкування їх Московському патріархові. Він розумів, що такий алгоритм призведе не лише до ліквідації УГКЦ, а й до знищення українського православ'я. Митрополит поводив себе достатньо незалежно й не поспішав, на відміну від інших ієрархів, переконувати представника спецслужб у лояльності до радянської влади. Водночас Й. Сліпий дистанціювався від процесу переговорів з проводом ОУН про припинення боротьби з більшовиками, не погодившись на роль слухняного інструмента радянської політики. Це й підштовхнуло С. Каріна-Даниленка до висновку, що Й. Сліпий навряд чи може претендувати на роль інтегратора. Уже в 1945 р. митрополита заарештували. Він провів під слідством, в ув'язненні та на засланні наступні 18 років [88, с. 69-76].

Отже, чекістам вдалося, скориставшись багатолітніми розбіжностями між «західниками» і «східняками», граючи на християнській сутності необхідності припинення «братовбивчої війни», реанімувати гостру фазу конфлікту в УГКЦ по лінії Г. Костельник (східняки) – Й. Сліпий (західники).

Паралельно Управління НКГБ західноукраїнського регіону розпочали масштабну агентурно-оперативну розробку ієрархів, священників та активних віруючих УГКЦ. Чекісти проводили ревізію «облікованого елементу»,

виявленого протягом осені 1939 – червня 1941 р. Зокрема, у звіті від 28 серпня 1944 р. начальник УНКГБ по Львівській області К. Волошенко повідомляв наркому державної безпеки УРСР С.Савченку про доктора теології, колишнього ректора Кременецької духовної семінарії УГКЦ П. Тамбінського. До війни П. Тамбінського взяли на формулярний облік і розробляли за підозрою в причетності до німецької розвідки, організації нелегального переправляння людей через кордон, антирадянської націоналістичної діяльності. Після звільнення Львівської області йому інкримінували публікації антирадянських статей, виголошення проповідей із закликом допомагати німецькій армії в боротьбі з більшовиками, освячення мобілізації молоді до дивізії СС «Галичина». Заступник наркома держбезпеки УРСР П. Дроздецький санкціонував його арешт. Основний акцент слідства був зроблений на виявленні зв'язків П. Тамбінського з німецькою розвідкою та ОУН [89, арк. 2-65; с. 194-195].

У вересні 1944 р. справи-формуляри були заведені на священників Г. Хомчука із с. Романово Збаразького району, С. Гребенюка із с. Більче Золоте Борщівського району, В. Попадюка із с. Давидківці Чортківського району Тернопільської області, а в січні 1945 р. – на священника М. Сингалевича з с. Назовізово, П. Слугоцького з м. Солотвино Надвірнянського району Станіславської області. Їх звинувачували в підтримці нацистського окупаційного режиму, участі у формуванні дивізії СС «Галичина», допомозі підрозділам Української повстанської армії [90, арк. 405-416]. Станом на 3 лютого 1945 р. тільки в Тернопільській області такі справи-формуляри були заведені на 31 священника УГКЦ [91, арк. 423-437].

Паралельно чекісти намагалися облікувати кількість громад та храмів УГКЦ. Але директива наркома державної безпеки УРСР С. Савченка від 18 жовтня 1944 р. наголошувала на потребі суворого маскування спецслужб в антирелігійних заходах, тому облік парафій і священників УГКЦ слід здійснювати тільки через уповноваженого у справах релігійних культів при обласних виконкомах. Співробітникам обласних УНКГБ було доручено

опрацювати всі архівні агентурні й слідчі справи на уніатське духовенство і встановити місцезнаходження всіх фігурантів [92, с. 360-363].

Особливу увагу приділяли участі духовенства та віруючих у націоналістичному русі. Начальник УНКГБ по Львівській області О. Воронін у директиві від 27 січня 1945 р. вимагав від начальників районних відділів посилити агентурно-оперативну роботу з виявлення «антирадянської націоналістичної діяльності серед духовенства уніатської церкви, викривати в середовищі служителів культу українських націоналістів, їх практичну антирадянську діяльність, зв'язок із ОУН – УПА». Особливою ділянкою роботи мало стати виявлення зв'язків священників із резиденцією митрополита Й. Сліпого для «розробки духовенства, яке знаходиться в керівництві уніатської церкви». Водночас О. Воронін вимагав виявляти лояльно налаштоване до радянської влади духовенство й використовувати його для виступів проти бандерівців, для релігійно-патріотичної роботи на користь Червоної армії тощо. У черговий раз високопосадовці органів держбезпеки категорично наголошували на забороні арештовувати священників без санкції УНКГБ [93, арк. 6-8].

Отже, репресивні заходи щодо УГКЦ влітку–восени 1944–січні 1945 рр. ще не набули масового характеру. Як свідчать опубліковані доповідні записки начальників УКГБ Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської областей, пріоритетні методи роботи співробітників обласних та районних апаратів органів державної безпеки полягали в негласному документуванні антирадянських проявів як під час нацистської окупації, так і в поточній пастирській діяльності [94, с. 231-270].

Ситуація почала докорінно змінюватися в лютому 1945 р. Зрозумівши, що ієрархи УГКЦ – митрополит Й. Сліпий, єпископ Г. Хомишин та їхні однодумці-священники – не бажали підкорятися вимогам політичних лідерів СРСР – УРСР, органи держбезпеки розпочали підготовку ліквідації УГКЦ. В оперативному плані заходів по лінії греко-католицької церкви, затвердженому 8 лютого 1945 р. наркомом державної безпеки України С.Савченком, було поставлене

завдання «взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступним з'єднанням із православною церквою в СРСР» (підкреслення наше.– Л.Б.). Отже, чекістам довелося відмовитися від початкового варіанта створення «Української православної церкви» на основі УГКЦ як проміжної ланки її загальної ліквідації.

План заходів складався з 5 розділів. У першому – «Організація заходів по лінії греко-католицької церкви» – запропоновано виявити всіх священників, які погоджуються на возз'єднання з православною церквою в СРСР; створити ініціативну групу священників і мирян та почати кампанію за возз'єднання УГКЦ із РПЦ; «обробити видного проповідника греко-католицької церкви доктора Гавриїла Костельника і поставити його на чолі руху за возз'єднання УГКЦ із Руською православною церквою»; провести кампанію компрометації противників возз'єднання «як зрадників українського народу і православ'я»; направити від імені ініціативної групи делегацію до екзарха православної церкви в Україні і в московську патріархію для обговорення умов возз'єднання.

Другий розділ – «Заходи по лінії православної церкви» – рекомендував організувати в м. Львові православну єпископську кафедру для західних областей України, яку повинен очолити український єпископ-місіонер; передати один із католицьких костельців м. Львова православної громаді для організації кафедрального собору й служіння в ньому єпископа; через московську патріархію від імені Руської православної церкви видати спеціальне звернення до уніатів із закликом повернутися в «лоно православної матері-церкви».

У третьому розділі – «Спеціальні агентурно-оперативні заходи» – наголошувалося, що необхідно виявити компрометувальний матеріал і репресувати активних противників возз'єднання із православною церквою, виявлених зрадників, агентів гестапо, поплічників нацистів, активних учасників ОУН і УПА зі священників УГКЦ; використати чутки про отруєння митрополита А. Шептицького за прорадянські погляди для ефективною компрометації

противників відриву УГКЦ від Ватикану; на випадок активного спротиву митрополита Й. Сліпого скомпрометувати його чуткою, що він син А. Шептицького.

Четвертий розділ – «Заходи по використанню греко-католицької церкви для боротьби проти ОУН-УПА» – пропонує широко популяризувати опубліковане звернення митрополита Й. Сліпого проти бандерівців та використати проповіді священників для розкладення підрозділів УПА і закликів до віруючих боротися з ними; врахувавши солідарні стосунки між римо-католиками і греко-католиками, використати свідчення глави римо-католицької церкви в СРСР архієпископа Шеленжека про те, що уніати займаються націоналістичною діяльністю.

Окремий розділ плану був присвячений «Заходам по лінії греко-католиків у Закарпатській Україні». Планувалося підпорядкувати їх греко-католицькому центру у Львові й направити делегацію мукачівської єпархії на чолі з єпископом Ромжею до митрополита Й. Сліпого; усунути чеські й угорські впливи на процес ліквідації УГКЦ у Закарпатті [95, арк. 1-6]. План оперативних заходів направили 10 лютого 1945 р. для затвердження наркомуні держбезпеки СРСР В. Меркулову. Уже 12 березня 1945 р. В. Меркулов санкціонував виконання плану й дозволив провести арешти митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будки, Г. Хомишина, М. Чарнецького. Одночасно пропонувалося завербувати І. Котіва, а в разі відмови також арештувати. Виразно проступає роль, відведена Православній церкві: «Надати необхідне сприяння православної єпископській єпархії у Львові, котра найближчим часом буде організована Московською патріархією і поведе місіонерську роботу по уніатах» [96, арк. 73-74].

План заходів свідчить про його цілковиту антирелігійну спрямованість, демонструє домінуючу роль органів держбезпеки в процесі ліквідації Церкви, яка виконувала упродовж тривалого історичного періоду, за визначенням Дмитра Донцова, «...боротьбу ...проти большевизму». Проте загальновідомо, вважав теоретик націоналізму, що «... похід проти Церкви є рівночасно і похід

проти нації» [97, с. 26-27]. Якщо у серпні-грудні 1944 р. планували тонку гру з поетапної ліквідації УГКЦ, то в лютому 1945 р. всю «оперативну гру» з уніатами звели до створення «ініціативної групи» під керівництвом співробітників наркомату державної безпеки. Вони повинні були в стислі строки «організувати возз'єднання» УГКЦ із Руською православною церквою. Незгодних священників і віруючих, які активно протестували, планували просто ізолювати у виправно-трудовах таборах чи на спецпоселенні. На репресивному складникові наполягав і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, якого ознайомили з планом оперативних заходів. 8 березня 1945 р. він запропонував готувати арешт митрополита Й. Сліпого, єпископа Г. Хомишина та інших священнослужителів, звинувачених в активній допомозі нацистам, ОУН та УПА, а також провести судовий процес над ними [98, арк. 72].

4.2. Агентурно-оперативні аспекти діяльності НКГБ–МГБ–КГБ у процесі підготовки та проведення Львівського церковного собору.

У запланованій «оперативній грі» ієрархам РПЦ була відведена одна з центральних ролей. Формально виглядало, що «зрадники-уніати» повертаються в лоно «матері-церкви». Але московський патріархат, який у 1940-х рр. довів свою політичну лояльність, тепер виконував накреслений вищим партійно-державним керівництвом СРСР план. Про це, зокрема свідчить швидке створення православного єпископату у Львові, надання церковного приміщення для кафедрального храму новому православному єпископові. Начальник УНКГБ по Львівській області О. Воронін пропонував використати монастир і костюл у центрі Львова (по вул. Чернецького, 20), ченці якого виїжджають до Польщі, або церкву по вул. Руській, що в минулому належала Ставропігійному братству. Також була можливість розмістити православного єпископа в Почаївській Лаврі, що, на його ж думку, додало б авторитету духовному православному лідеру. Такий режим сприяння вражає, коли порівняти

безуспішні адміністративні спроби А. Шептицького та Й. Сліпого створити парафію УГКЦ у м. Києві.

Розуміючи, що поява російськомовних священиків із східної України та Росії лише збурить місцевих віруючих, чекісти пропонували створити у Львові духовну православну семінарію й набрати студентів із місцевого населення, а декількох осіб направити на навчання до Москви. Влада сподівалася, що така акція посилить розкладення уніатів і вплив православної церкви [99, арк. 161-185]. Також для влади стало очевидним, що УГКЦ не буде відігравати провідної ролі в боротьбі із УПА. Священики і віруючі бачили в ОУН і УПА «захисників віри» та «національних традицій» й активно допомагали національно-визвольній боротьбі. Тому лояльним священикам УГКЦ відводили лише пропагандистську роль.

Окремі заходи, заплановані по лінії органів державної безпеки, збіглися, хоч і з певними корективами, з пропозиціями голови Ради у справах Руської православної церкви Г. Карпова, які він надіслав 15 березня 1945 р. Й. Сталіну та Л. Берії. Одним із центральних у документі став сюжет про відрив УГКЦ від Ватикану. Так, Г. Карпов пропонував: створити ініціативну групу для розриву із Ватиканом і возз'єднання із РПЦ; організувати православну єпархію у Львові, яку має очолити єпископ із титулом Львівського і Тернопільського. Межі його компетенції повинні поширюватися на Львівську, Дрогобицьку, Станіславську й Тернопільську області; православному єпископові у Львові виділити для кафедрального собору один із католицьких храмів; через призначення настоятеля Почаївської православної Лаври (м. Кременець Тернопільської обл.) на посаду вікарія Львівського посилити вплив православної церкви в Західній Україні; надати православному єпископові та священикам права на проведення місіонерської роботи; оприлюднити звернення Синоду Руської православної церкви до священиків та віруючих про повернення їх до канонічної православної віри [100, арк. 101-109]. Уже 16 березня 1945 р. на затвердження уряду СРСР надійшло звернення Патріарха Алексія I «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, які проживають у

західних областях Української РСР». Рада у справах РПЦ запропонувала надрукувати це звернення 10-тисячним тиражем для розповсюдження серед віруючих західноукраїнських областей [101, арк. 111-112]. Досі в церковному та науковому середовищі тривають дискусії щодо авторства цього звернення. Воно нагадує політичну відозву партійно-радянського керівництва про зречення Церкви, ієрархів, віри та примирення з існуючим режимом, на чому наголошував В. Войналович [102, с. 353]. Дослідник о. І. Гриньох наполягав на авторстві Алексія І, спираючись на загальну антикатолицьку риторичу «Журналу Московской патриархии». Директор Інституту патрології та історії Східних Церков Віденського університету Е. Суттнер провів ґрунтовний джерелознавчий аналіз звернення, дослідив його зміст, догматичні твердження й зробив висновок, що документ фальсифікований [103, с. 119-121].

Начальник УНКГБ Львівської області О. Воронін 14 лютого 1945 р. затвердив план оперативних заходів щодо УГКЦ. Така швидка реакція на директиву та оперативний план НКГБ УРСР від 8 лютого 1945 р. свідчить про серйозну попередню підготовку та фактичне санкціонування київським керівництвом розгортання операції по уніатах. Про це також свідчать стислі терміни виконання окремих запланованих заходів – 13-16 лютого 1945 р. План передбачав термінове виявлення та встановлення всіх осіб, що проживали в резиденції Й. Сліпого, осіб, що мали контакти з резиденцією, студентів та викладачів духовної академії тощо. О. Воронін наполягав на прискоренні отримання санкції НКГБ УРСР на арешт 13 священників, яких звинувачували в націоналістичній діяльності. Особливо він наполягав на арешті «активного українського націоналіста, пов'язаного із центральним проводом ОУН», священника Л. Куницького, котрий проживав у резиденції митрополита Й. Сліпого [104, арк. 46-51]. Очевидно, це повинно було стати серйозним попередженням для митрополита не чинити спротив возз'єднанню УГКЦ і РПЦ. Також О. Воронін планував включити архівно-агентурну справу «Ходячі», що складалася з двох томів і зберігалася в НКГБ УРСР, у нову розробку чинної справи. Це означало суттєве збільшення кількості її фігурантів.

Усього органи держбезпеки розробляли 15 осіб, серед яких були К. Шептицький, Г. Костельник, Й. Сліпий, М. Чарнецький, О. Горчинський, Й. Кладочний.

Отже, перед початком процесу «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ вище партійно-державне керівництво вирішило ізолювати окремих представників духовенства. 15 березня 1945 р. нарком державної безпеки С. Савченко санкціонував арешт митрополита Й. Сліпого, єпископів Г. Хомишина, І. Лятишевського, М. Чарнецького, М. Будку, професорів О. Барвінського, М. Паше-Озерського, дяка В. Лепкого «за активну допомогу німцям і зв'язок із українським націоналістичним підпіллям». По Львівській області було додатково санкціоновано арешт І. Цегельського, П. Пересипкіна, В. Демчука, М. Ракітського, А. Іздрика, по Станіславській області – В. Долгих, І. Самолевича, В. Костюка, по Тернопільській області – І. Дуплавого, А. Пельвецького, І. Чукура, М. Кордубу, по Дрогобицькій області – І. Мариновича. Була навіть створена спеціальна слідча група зі співробітників Слідчого відділу НКГБ УРСР для ведення цієї справи [105, арк. 100-104]. У підготовці списку арештованих брав участь й Уповноважений РСРК І. Полянський (професійний чекіст, у 1920-их рр. – керівник 6-го антирелігійного відділення секретного відділу ГПУ УСРР, начальник відділу 2 управління НКГБ СРСР). Окрім згаданих ієрархів, список пропонованих до арешту священників по західноукраїнських областях станом на початок квітня 1945 р. різко збільшився і становив 53 особи. Із них, по Львівській області планували арештувати 40 осіб, Станіславській – 7, Тернопільській – 4, Дрогобицькій – 2 [106, арк. 277].

Масовим арештам духовенства Української греко-католицької церкви передувала пропагандистська кампанія. 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» був опублікований памфлет «З хрестом чи з ножем?», спрямований проти Ватикану та УГКЦ. Під псевдонімом «Володимир Росович» ховався згодом відомий публіцист і письменник Ярослав Галан [107]. У памфлеті автор звертався до священників УГКЦ та віруючих із фатальним

запитанням: «Камо грядеши?». Автор переконував, що радянська держава не втручається в особисте життя радянського громадянина, не заважає йому мати свої релігійні переконання. Але «...служителі уніатської церкви використовують цю свободу віросповідань для того, щоб провадити злочинну діяльність проти українського народу, колись на користь фашистської Німеччини, сьогодні – во славу й на благо англосаксонських імперіалістів» [108]. Ідеологічна спрямованість, обраний час (арешти духовенства УГКЦ) та передрук протягом квітня 1945 р. цього памфлету практично всіма газетами Західної України [109] свідчили про чітко сплановану вищим партійно-державним керівництвом СРСР та УРСР агітаційно-пропагандистську акцію щодо УГКЦ.

Поки зацікавлені кола інтелігенції та духовенства обговорювали памфлет, місцеві чекістські апарати проводили роботу з підготовки арештів. Операцію з арешту митрополита Й. Сліпого призначили на 11 квітня 1945 р. та задіяли в ній 45 осіб для проведення ретельноо обшуку. Були створені мобільні групи для запобігання можливим ексцесам. Групу із 6 осіб, що арештувала митрополита, очолював начальник 4-го відділу 2-го управління НКГБ УРСР підполковник державної безпеки Волошин [110, арк. 3-5]. Після арешту Й. Сліпого направили у внутрішню тюрму УНКГБ по Львівській області. Єпископа М. Будку арештовувала група із трьох осіб на чолі з начальником відділення 2-го управління НКГБ УРСР Бріккером. Загальне керівництво операцією в резиденції очільника УГКЦ здійснював начальник 2-го управління НКГБ УРСР Медведєв. Паралельно обшуки і арешти проводилися в духовній академії й семінарії, будинках єпископа М. Чарнецького, священників І. Клюса, І. Кравця, І. Годунка та інших.

Після арештів 22 квітня 1945 р. до наркома держбезпеки УРСР С. Савченка надійшла шифротелеграма наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова, у якій наказано спрямувати слідство на виявлення «організаторської ролі уніатської церкви в оунівському русі, виявлення зв'язків керівників уніатської церкви із центральним керівництвом ОУН, агентів Ватикану і німецької розвідки».

Окремо В. Меркулов вимагав опрацювати архів А. Шептицького й відібрати матеріали, що представляють політичний інтерес для подальшого оперативного використання [111, арк. 153-154].

Архівно-кримінальна справа № 68069-ФП «по звинуваченню Сліпого Йосифа Івановича, Чарнецького Миколи Олексійовича та інших за арт. 54–1 «а» і 54–11 Карного кодексу УРСР» зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Вона складається із семи томів загальним обсягом 1963 арк. (т. 1 – 298 арк.; т. 2 – 309 арк.; т. 3 – 212 арк.; т. 4 – 288 арк.; т. 5 – 265 арк.; т. 6 – 292 арк.; т. 7 – 299 арк. Фрагменти документів опубліковані дослідницею історії УГКЦ Н. Сердюк [112, с. 287-354]. Проаналізувавши їх, вона визначила масштаби тиску на митрополита Й. Сліпого та його побратимів. В архівно-кримінальній справі зберігаються оригінали 48 протоколів допитів митрополита Й. Сліпого, де відповіді арештанта були набагато коротшими, аніж питання слідчого. Єпископа М. Чарнецького допитували шістдесят разів, теж переважно вночі, з 21 квітня 1945 р. по 26 квітня 1946 р., а загальна тривалість допитів становила 430 годин. Кількість, тривалість і частота цих допитів свідчать про надзвичайну їх інтенсивність та неймовірний психологічний тиск на підсудного.

Стійкість ієрархів УГКЦ викликає повагу, з огляду на їхній вік. В архівно-кримінальній справі збереглися довідки про медичний огляд арештантів після річного перебування у в'язниці. Лікар внутрішньої тюрми МГБ УРСР Панкратьєва 11 травня 1946 р. констатувала, що її пацієнти не здатні до фізичної праці через різні захворювання: Йосип Сліпий – недокрів'я; Микита Будка – ревматизм і порок серця; Петро Вергун – недокрів'я й туберкульоз. Тільки шістдесятирічного Миколу Чарнецького визнали здатним до легкої праці.

На закритому судовому засіданні військового трибуналу військ МВС Українського округу протягом 29 травня–3 червня 1946 р. без участі представників обвинувачення й захисту слухали справу ієрархів УГКЦ. Згідно з оголошеним у ніч з 3 на 4 червня 1946 р. вироком підсудних визнали «винними

в антирадянській і контрреволюційній діяльності». Митрополита Й. Сліпого засудили до восьми років позбавлення волі у ВТТ, прелата П. Вергуна – до семи років ВТТ, єпископів М. Чарнецького і Н. Будку – до п'яти років ВТТ кожного. Додатковим покаранням для всіх стало позбавлення громадянсько-політичних прав (поразка в правах) на 3 роки і конфіскація особистого майна [113, с. 291-293]. Матеріали стосовно єпископа Івана Лятишевського виділили в окрему справу, а його самого згідно з ухвалою Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР від 16 серпня 1946 р. заслали до Казахстану на п'ять років [114, арк. 342].

Відбувши покарання, митрополит Й. Сліпий не змирився й продовжував відстоювати право УГКЦ на існування. Смерть Й. Сталіна, процес десталізації радянського суспільства дали певну надію на відродження УГКЦ. Так, Лаврентій Берія, котрий борючись за владу в Кремлі, вирішив ініціювати призупинення найбільш жорстких форм русифікації в Західній Україні і наказав доправити Й. Сліпого в Москву для переговорів. У столиці митрополит перебував з травня до серпня 1953 р. Матеріали справи свідчать, що митрополит розумів справжню суть і кінцеву мету цього дипломатичного загравання. Із ним вели діалог високопоставлені керівники міністерства внутрішніх справ СРСР, які намагалися використати його ім'я й авторитет для реалізації намірів радянського уряду «нормалізувати відносини з Ватиканом» [115, арк. 3]. Й. Сліпий висунув зустрічну вимогу: «...відновити ГКЦ, котра була розпущена в 1946 р.». Керівники органів держбезпеки відразу не відкинули її, імовірно, з кон'юнктурних міркувань, аби добитися лояльності Й. Сліпого.

Першим кроком до нормалізації стосунків з Апостольською столицею, на думку чекістського керівництва, мала стати ґрунтовна праця – «Історія Вселенської церкви», хоч пізніше в оперативних документах ішлося лише про створення історичної довідки з історії УГКЦ. Митрополит сприйняв пропозицію з великим ентузіазмом, наголосивши, що вже в Москві почав збирати літературу й працювати. При цьому він відкрито застеріг чекістів: «...

писати таку роботу я буду тільки з точки зору своїх об'єктивних позицій» [116, арк. 3 зв.], унеможлививши її цензурування або розставлення політичних акцентів. У процесі слідства полковник КГБ при РМ УРСР Зацітін намагався з'ясувати, якою літературою користувався митрополит. Але на його запит московський оперуповноважений Каптьоров відповів, що Й. Сліпий справді працював у залі всесвітньої історії Державної історичної бібліотеки з 9 липня до 15 серпня 1953 р., однак аркуші замовлення на літературу не збереглися [117, арк. 296].

Така сприятлива атмосфера тривала недовго. Переговори з митрополитом були перервані через арешт Л. Берії та через незгоду Й. Сліпого з пропозицією керівництва держбезпеки СРСР зректися статусу митрополита УГКЦ й отримати не менш поважний сан у православної церкви та волю [118, с. 129]. Його покарали адміністративним засланням, яке довелося відбувати в специфічному закладі напівтабірного типу – будинку інвалідів селища Кузьмінці-Маклаково Єнісейського району Красноярського краю.

18 червня 1958 р. Й. Сліпого знову арештували. Слідство в справі, за якою проходили Й. Сліпий та І. Блавацький, тривало з 6 червня 1958 до 4 травня 1959 рр. З моменту арешту над доведенням провини митрополита перед радянською владою працювали оперативні співробітники й слідчі Красноярського територіального управління КГБ СРСР, а з 8 жовтня 1958 р. Й. Сліпого було переведено до Києва [119, с. 71].

У постанові про порушення кримінальної справи від 12 червня 1958 р. начальник 4-го відділу управління КГБ Красноярського краю майор Сафронов на підставі зібраних матеріалів уже без удаваного лібералізму попередників констатував, що після закінчення терміну покарання Й. Сліпий не «... відмовився від своїх антирадянських націоналістичних поглядів» і «продовжував ворожу Радянській державі роботу». Зміст останньої полягав у тому, що Й. Сліпий мав намір відродити УГКЦ, яка «саморозпустилася», «вважаючи себе її митрополитом» і будучи «натхненником реакції» [120, арк. 37-38].

Усього ж у справі фігурувало понад сто осіб. Така масштабність, що виявилася в кількості та обсягах багатьох томів справи, кількості фігурантів, не випадкова. На середину 1950-х рр. чимало засуджених священників звільнили з таборів, і вони перебували на спецпоселенні, перекваліфікувавшись у лісорубів, вантажників, будівельників, шахтарів, бухгалтерів тощо. Однак релігійні погляди переважної більшості з них залишилися незмінними, як і думка про повернення на Батьківщину. Влада через спеціально проінструктовані місцеві органи створювала всілякі перешкоди щодо облаштування колишніх в'язнів [121, арк. 8, 20]. При цьому уповноважені Ради у справах релігійних культів в областях акцентували увагу на тому, що «залишки уніатського духовенства є моральною базою оунівського підпілля» [122, с. 141].

11 серпня 1958 р. слідчий вирішив об'єднати справи Йосифа Сліпого та Іллі Блавацького у спільне провадження, мотивуючи свої дії висновком про «спільність антирадянських, націоналістичних і релігійних поглядів», а також «єдність їх злочинних дій, задумів і цілей». У цьому документі зафіксовано, що «на території СРСР існує уніатське підпілля», керівником якого є Й. Сліпий [123, арк. 60].

Надалі в процесі слідства яскраво проявилися політичні пріоритети, що доводили антирадянську сутність греко-католицької церкви, а митрополита Й. Сліпого перетворили на основного фігуранта. Одним з перших компрометувальних документів стала негативна характеристика, підписана директором і секретарями партійної та профспілкової організацій будинку інвалідів. Як злочинні діяння характеризували таємні «систематичні моління з групою інвалідів». Й. Сліпий не погодився із забороною адміністрації щодо їх здійснення і звернувся в Красноярський крайвиконком з проханням про офіційний дозвіл. Відповідь мала очікуваний результат – дозвіл неможливий через незареєстрованість УГКЦ і «невідомість такого, як Сліпий, священника» [124, арк. 37]. Отже, з погляду слідства всі подальші дії митрополита набувають протизаконного характеру.

Митрополит рішуче заявив на допиті 26 червня 1958 р., що «[...] із рішеннями Львівського собору не був згоден і не згоден зараз», обґрунтувавши цю заяву своєю відсутністю у Львові під час проведення зібрання, яке є неканонічним. «Якби я був на свободі, то аж ніяк не допустив би подібної акції», – заявив він. На запитання «Чому?» Й. Сліпий відповів слідчому, що, як переконаний католик, не може зрадити главу Церкви. УГКЦ, на його переконання, є «єдиною й вірною захисницею українського народу й повинна існувати по всій Україні». Саме вона в тяжкі часи полонізації «виховала, вивчила свою українську інтелігенцію, яка потім підняла національно-визвольний рух». Митрополит нагадав, що 1944 р. делегація УГКЦ в Москві отримала надію на існування, а вже в 1945 р. були арештовані її ієрархи й «Компартія почала вести боротьбу проти нашої церкви. Все це створило в мені образ на комуністів, яку я відчуваю і до цього часу» [125, арк. 22-23]. Митрополит Й. Сліпий відповів і на питання про причини виникнення антирадянських настроїв у середовищі духовенства. Адже радянська влада не дозволяла легальне існування УГКЦ, тому «природно, вона і в даний час може підтримати українських буржуазних націоналістів у боротьбі проти радянської влади». Митрополит також наголошував на невідповідності історичних українських кордонів [126, арк. 319].

Залучивши до справи велику кількість фігурантів, слідчі все більше уваги акцентували на реальному існуванні «уніатського підпілля в СРСР». Принципового значення для чекістів набуло визнання факту його існування митрополитом, що й було ним підтверджено на допиті 11 серпня 1958 р. Однак Й. Сліпий наполягав, аби УГКЦ надалі іменували не підпільною, а катакомбною, хоч у протоколах слідчі й надалі дотримувалися обраної термінології. Її мережа, за словами Й. Сліпого, налічувала понад дві тисячі осіб, із них актив – понад 400 осіб, переважна більшість яких проживали в Західній Україні. Вірні УГКЦ мешкали також на території Хабаровського й Красноярського країв, Читинської та Карагандинської областей, у Воркуті. Початок формування катакомбної церкви митрополит відносив до 1952–1953

рр., коли із місць ув'язнення почали повертатися репресовані священники [127, арк. 269, 271, 287].

На остаточний вирок митрополиту суттєво мали вплинути й висновки експертної комісії у складі доцентів Хабаровського педінституту, які вивчали його рукописи, вилучені в арештованого Ю. Кравчука, за питаннями, складеними слідчими. Наголошувалося, що автор «переслідував ворожу інтересам Радянського Союзу політичну мету, що маскується релігійними завданнями», а «релігія для нього є засобом політичної боротьби» [128, арк. 37].

20 травня розпочалося слухання справи Й. Сліпого на закритому судовому засіданні. Ретельно зрежисований процес тривав майже місяць, упродовж якого багато свідків підтвердили в суді звинувачення митрополита як «закоренілого націоналіста», «борця проти комунізму», православної церкви тощо. Специфічну роль на процесі відвели адвокати, за «послуги» якого з підсудного стягнули 800 карбованців на користь держави. За словами Й. Сліпого, той «замість захисту обвинуваченого, як це передбачено законом, взяв на себе роль обвинувача» [129, арк. 477].

Й. Сліпий тримався з гідністю, а його відповіді потверджували, що він не відчував страху перед судом, який символізував силу політичної системи [130, арк. 479]. В останньому слові на судовому засіданні митрополит закликав «... не робити безодні між католицькою церквою і Радянським Союзом, не робити розладу. Засудження мене викличе ще більший розлад між католиками інших країн і Радянським Союзом» [131, арк. 481].

Сказане не взяли до уваги, тому вирок Верховного суду УРСР був цілком очікуваним – сім років ВТТ. Наступні скарги Й. Сліпого прокуратура України залишила без позитивної відповіді [132, арк. 503-504]. Однак світова громадськість і Ватикан настійно вимагали від керівництва СРСР звільнення «в'язня совісті», що й було нарешті зроблено постановою Президії Верховної ради СРСР 26 січня 1963 р. Й. Сліпий одразу емігрував до Ватикану.

Трагічно склалася доля Станіславського єпископа Г. Хомишина. У постанові на його арешт, ухваленій 11 квітня 1945 р. наркомом держбезпеки

УРСР С. Савченком і прокурором Львівської області І. Корнетовим, наголошено на проведенні антирадянської діяльності через створення «клерикально-націоналістичної організації Українська національна обнова», заклики до лояльності польській владі, «наклепи на Радянський Союз», підтримку нацистів, переховування священників-колабораціоністів, «зміцнення уніатської церкви» [133]. У цей час заарештували і єпископа І. Лятишевського.

Погоджуємося із Н.Сердюк, що характер протоколів, спосіб відтворення показань, їх стилістика наводять на думку, що проводили допити безсистемно й формально. Наперед була визначена й доля єпископа Г. Хомишина. Інша дослідниця історії римо-католицької церкви Н. Рубльова вказувала, що передані слідчим у тексті протоколу слова єпископа нагадували мову офіційної радянської пропаганди, а не відповіді духовної особи [134, с.125].

Г. Хомишин категорично заперечив пред'явлені звинувачення, заявивши, що не намагався «поширити вплив уніатської церкви на територію Радянського Союзу», не паралізував ріст симпатій населення Західної України до СРСР» і тому не визнає інкримінування йому «боротьби із радянською владою і зв'язку з ОУН та УПА» [135, арк. 66-67]. Протоколом допиту від 21 квітня 1945 р. зафіксовано, що на запитання слідчого про ставлення підслідного до проголошення у Львові «Самостійної української держави», єпископ відповів: «Я є прихильником створення «Самостійної української держави» і хто б її не створив, я вітав би такі зусилля» [136, арк. 38-39]. На момент завершення слідства стан здоров'я 78-річного єпископа різко погіршився, а 28 грудня 1945 р. єпископ Г. Хомишин помер. В акті про причини смерті було вказано: «серцева слабкість, старість і елементарна дистрофія» [137, арк. 348]. Єпископ Г. Хомишин був реабілітований лише з другої спроби на клопотання греко-католицької єпархії Івано-Франківської області в листопаді 1995 р. [138, с. 456].

За архівними документами вдалося встановити таку динаміку арештів та взяття на оперативний облік духовенства УГКЦ. Станом на 12 квітня 1945 р. у Львівській, Станіславській, Тернопільській, Дрогобицькій областях було арештовано 41 особу із 58 запланованих. З-поміж арештованих – 1 митрополит

(Й. Сліпий), 4 єпископи (Г. Хомишин, І. Лятишевський, М. Чарнецький, М. Будка), 26 священників, 2 диякони, 3 студенти духовної академії, 1 представник церковного активу та 4 оунівців-нелегалів, пов'язаних із духовенством. Під час арешту співробітники Львівського УНКВД та НКГБ УРСР на території резиденції митрополита і собору Св. Юра провели перевірку понад 150 осіб, із них 18 затримали. Студентів духовної академії та семінарії (159 осіб) направили до військкомату, а звільнені приміщення передали госпіталю. Під час операції було конфісковано 5 гранат, 250 патронів, 1 кинджал, 5 радіоприймачів, 2 ротатори, 14 друкарських машинок, 14 фотоапаратів, 108 тис. рублів, 49 доларів США, вилучено чимало антирадянської націоналістичної літератури, емблем у вигляді «тризуба», листів, що представляли оперативний інтерес [139, арк. 119-129].

Після проведених арештів станом на 25 квітня 1945 р. у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській та Станіславській областях значно збільшилася кількість осіб, узятих на оперативний облік з числа уніатського духовенства, серед яких кваліфікували як оунівців – 82 особи, активних німецьких поплічників – 36, підозрюваних у співробітництві з агентурою ворога – 9, антирадянського елемента – 28 осіб [140, арк. 231-232]. Подальше дослідження документів засвідчило, що станом на 25 грудня 1945 р. на оперативному обліку вже було 364 особи [141, арк. 208-209], на 1 лютого 1946 р. – 403 особи [142, арк. 261-262].

Арешти тривали й у наступні місяці. Так, згідно з висновком оперативної бригади НКГБ УРСР про оперативно-слідчу роботу УНКГБ по Львівській області за період із початку 1944 – по квітень 1945 рр. було заарештовано 3348 осіб, із них 69 – представників УГКЦ, 29 – римо-католиків. У травні-липні 1945 р., у розпал діяльності ініціативної групи, взяли під варту 35 осіб. Станом на 31 січня 1946 р. у західноукраїнських областях по лінії греко-католицької церкви арештовано 285 осіб [143, арк. 267].

У Дрогобицькій області станом на 20 травня 1945 р. по греко-католицькій лінії заарештували 20 осіб, із них 5 деканів, 12 священників, 3 мирян, по римо-

католицькій лінії – 5 осіб, із них – 2 священники, 3 мирян. Відповідно до оперативного формулярного обліку було заведено 30 справ. Усього в області нараховувалося 399 священників УГКЦ, 658 храмів. Станом на 10 вересня 1945 р. на оперативний облік узяли 102 особи, із них справи-формуляри завели на 82 особи, обліково-спостережні справи – на 14 осіб, у тому числі деканів і священників – 82 особи, ченців – 5, церковного активу – 15. За політичним забарвленням обліки поділяли на: агентура противника – 6 осіб, українські націоналісти – 37, зрадники, поплічники, антирадянщики – 59 осіб [144, арк. 5-6].

Іноді окремих священників та активних віруючих місцеві апарати звільняли через відсутність доказів і фактів антирадянської діяльності. У спеціальній директиві від 25 вересня 1945 р. нарком держбезпеки С. Савченко інтерпретував такі випадки як погану оперативну роботу і заборонив, «враховуючи серйозність заходів, спрямованих на ліквідацію греко-католицької церкви, звільняти арештованих уніатських священників і осіб, пов'язаних із ними, незалежно від обставин». На всі звільнення з-під арешту обласні управління повинні були отримати санкцію НКГБ УРСР [145, арк. 29-30]. Наприкінці 1945 р. звільнено з «оперативних міркувань» 20 священників, які продовжили пастирську службу й стали прихильниками переходу в православ'я [146, с. 296-297].

Цікавий зріз дає аналіз архівно-кримінальних справ представників духовенства УГКЦ Львівщини, яких у регіональній архівній установі СБ України у м. Львові нараховується 257. Репресії проти греко-католиків, які супроводжувалися арештами й покаранням відповідно до Кримінального кодексу УРСР, тривали упродовж 1940–1957 рр. із перервою на нацистську окупацію. Інтенсивність арештів за роками була нерівномірною й мала такий вигляд: 1940 р. – 13, 1944 р. – 5, 1945 р. – 89, 1946 р. – 18, 1947 р. – 16, 1948 р. – 19, 1949 р. – 23, 1950 р. – 53, 1951 р. – 9, 1952 р. – 7, 1953 р. – 3, 1957 р. – 3. Серед засуджених до різних термінів ув'язнення та виправно-трудова таборів було 6 церковних ієрархів, 218 священників, 23 ченці, 10 черниць, 2 дяки, 3

викладачі Львівської духовної академії і семінарії, 3 студенти духовних навчальних закладів, 2 мирян. Із них 48 проживали у місті Львові, 209 – в області. Терміни покарання також яскраво ілюструють динаміку боротьби з греко-католиками: до 25 років засуджено 40 осіб, до 20 – 3, до 10 – 137, до 8 – 26, від 5 до 7 років – 26. 12 осіб отримали вищу міру покарання. 16 осіб – це ті арештовані, яких виправдали за недоведеністю звинувачень або ті, що померли під час слідства. З-поміж статей Кримінального кодексу, які найчастіше застосовували до звинувачуваних, натрапляємо на ст. 54-1 «а» (зрада Батьківщини) – 128 випадків та ст. 54-10 (антирадянська агітація і пропаганда) – 102 випадки. Розглядали справи та виносили вирoki засудженим: у 1940 р. – Львівський обласний суд, із 1944 р. – Особлива нарада при МГБ СРСР, військові трибунали військ МВД Українського округу [147, с. 154-161] (підрахунки автора).

Загальні відомості стосовно втрат священиків і віруючих різняться. Покликаючись на відомого вченого Д. Степовика, І. Винниченко стверджує, що на вівтар мучеництва поклали життя 10 єпископів, 1400 священиків і 800 черниць [148, с. 62]. В. Марчук, проаналізувавши дослідження Б. Гудзяка, С. Гуркіної і О. Турія, оприлюднив інформацію про те, що протягом 1945 – 1946 рр. органи державної безпеки заарештували понад 800 греко-католицьких священиків [149, с. 551]. Архівні документи з фонду апарату ЦК КПРС свідчать, що із 590 священиків, які відмовилися від возз'єднання, 344 арештували й засудили [150, л. 1].

Активно застосовували й таку форму репресій як закриття храмів. Але в Західній Україні, на відміну від Східної, у другій половині 1940-х рр. закриття храмів проводили переважно на прохання членів ініціативної групи з возз'єднання УГКЦ з РПЦ [151, с. 286-289].

Репресивний складник пов'язаний і з іншими елементами цієї операції. У наркоматі державної безпеки УРСР координації процесу ліквідації УГКЦ надавали великого значення. Нарком С. Савченко ще 25 квітня 1945 р. наказав начальникам УНКГБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської

областей, начальнику 2-го управління НКГБ УРСР кожні п'ять днів направляти звіти до оперативної групи НКГБ УРСР у м. Львові. У звітність включали інформацію про кількість священників, ченців у діючих і недіючих парафіях і монастирях; кількість парафій, що перейшли в православ'я; кількість створених ініціативних груп з інформацією про їх членів; кількість деканів-благочинних, які брали участь у роботі ініціативних груп; кількість арештованих представників духовенства та осіб, котрі пов'язані з ними антирадянською діяльністю (оунівців); результати допитів арештованих, детальні свідчення; різноманітні ексцеси, їх причини, заходи щодо ліквідації, а також заходи, проведені по лінії уповноваженого Ради у справах релігійних культів [152, арк. 154-155].

Через зростання обсягів роботи, складність і масштабність оперативних заходів щодо возз'єднання УГКЦ з РПЦ штат відділення по боротьбі з антирадянськими елементами серед церковників і сектантів 2-го відділу УНКГБ по Львівській області пропонували збільшити на 5 посад (до 10 співробітників). Розгорталася широка агентурна мережа. Тільки по Львівській області співробітники УНКГБ завербували 187 осіб по «церковній лінії» (1 резидент, 91 агент, 95 інформаторів) [153, с. 296-297].

Отже, вилучивши з церковного життя ієрархів та священників, які активно чинили спротив возз'єднанню з православ'ям, створивши необхідні агентурні мережі та посиливши кадровий склад 2-их відділів західноукраїнських УНКГБ, органи державної безпеки перейшли до наступного етапу «операції по греко-католиках» – створення ініціативних груп для переходу в православ'я. Вони повинні були виконувати такі завдання:

- добирати членів ініціативних груп та здійснювати негласний контроль за їхньою діяльністю;
- обліковувати та вилучати священників – противників процесу возз'єднання із РПЦ, яких ділили на «поплічників українських націоналістів» і «агентів Ватикану». На таких осіб наказано заводити обліково-спостережні, формулярні та агентурні справи. Після документування їхньої діяльності

районні апарати повинні направляти справи в 2-й відділ УНКГБ для отримання санкції на арешт;

– допомагати окремим уніатським священикам перейти в православ'я. Однак таку роботу проводили лише з тими, хто був перевірений у поточній роботі з виявлення «ворогів радянської влади», не демонструючи при цьому зацікавленість органів державної безпеки й санкції НКГБ. Іншим священикам належало відповідати, що державні органи не займаються внутрішньо-церковними справами;

– проводити активну інформаційно-аналітичну роботу щодо виявлення реакції різних верств населення на процес возз'єднання;

– координувати свою діяльність з діяльністю державних органів, зокрема з уповноваженими Ради у справах РПЦ [154, арк. 78-79].

Серед усього переліку завдань, які мали виконувати другі відділи УНКГБ, центральним стало формування провідної ініціативної групи з представників авторитетного греко-католицького духовенства. Кандидатів до її складу добирали дуже ретельно. Попередньо здійснювали всебічну оцінку кандидатури згідно з інформацією офіційних та агентурних джерел. Окрім біографічних даних, кандидата в ініціативну групу до уваги брали ще й такі його характеристики: авторитет серед священиків та віруючих, ставлення до Ватикану, нацизму, радянської влади, ОУН. Для чекістів також вагомими були еволюція поглядів щодо «радянської влади» від негативної до позитивної та її публічна демонстрації, засудження нацизму, можливість піддаватися впливу, здатність на компроміси тощо. Для прикладу розглянемо «чекістську характеристику» Г. Костельника, що була підготовлена начальником відділення 2-го управління НКГБ УРСР Бріккером 2 квітня 1945 р. Він вказав, що наприкінці 1930-их–1941 рр. Г. Костельник, будучи «антирадянськи налаштованим», категорично відмовився від співробітництва з органами державної безпеки. Упродовж окупації співпрацював із нацистами, закликав до вступу в дивізію «Галичина». Після звільнення Львова він протидіяв прорадянським устремлінням А. Шептицького, твердив про недовговічність

радянської влади, підтримував зв'язок із ОУН. Але водночас Бріккер наголосив на бажанні Г. Костельника розірвати стосунки з Римом і об'єднатися з православною церквою. Враховуючи його значний авторитет серед віруючих, начальник відділення зробив висновок про доцільність участі Г. Костельника у створенні ініціативної групи, але в разі відмови пропонував його арештувати [155, арк. 21-23]. Проте і вище політичне керівництво СРСР та УРСР, і керівники спецслужб не врахували, що перехід до православ'я прихильники «східного обряду» в УГКЦ планували як «процес створення Української православної церкви».

Спрямованість, а головне – висновок цієї характеристики викликає певне здивування – теоретично Г. Костельник аж ніяк не потрапляв згідно з критеріями через антирадянські настрої до складу ініціативної групи. До того ж він відмовився від пропозиції стати секретним співробітником Львівського УНКГБ [156, арк. 74]. Звичайно, що Бріккер аналізував здебільшого сухі факти, та все ж був змушений визнати, що іншої авторитетної кандидатури до ініціативної групи, рівнозначної Г. Костельнику, не було. Тому Г. Костельник, незважаючи на негативну оцінку його політичної діяльності, розпочав роботу зі створення «ініціативної групи» з возз'єднання УГКЦ з РПЦ вже наприкінці березня – на початку квітня 1945 р. Так, у спецповідомленні наркома державної безпеки УРСР С. Савченка наркомові НКГБ СРСР В. Меркулову, підготовленому орієнтовно після 15 квітня 1945 р., вказувалося, що Г. Костельник розпочав підбір прихильників возз'єднання УГКЦ із православною церквою: «Його позитивне реагування щодо возз'єднання нами перевірене» [157, арк. 128-129].

С. Карін-Даниленко зустрівся із Г. Костельником 15 квітня 1945 р. Чекіст очікував побачити приголомшену й пригнічену арештами ієрархів УГКЦ людину, однак у кабінет зайшов «упевнений, спокійний, навіть веселий» Г. Костельник. С. Карін-Даниленко повідомив йому про результати арештів у резиденції митрополита УГКЦ, виявлення 18 осіб, причетних до ОУН, зброї, націоналістичної літератури тощо, та заявив, що для державних органів «уніатської греко-католицької церкви більше не існує», оскільки арештовані її

єпископи. За їх відсутності адміністративні функції повинен виконувати митрополичий капітул та ординаріат, але вони «розпускаються, а якщо будуть намагатися діяти нелегально – будуть притягнуті до відповідальності». Залишилися тільки низові церковні парафії УГКЦ, що задовольняли повсякденні потреби віруючих. Отже, наголошував С. Карін-Даниленко, якщо УГКЦ бажає залишитися Церквою, то це можливо лише за умови возз'єднання із православ'ям. Він наголосив, що не варто чекати повернення митрополита і єпископів, позаяк вони засуджені «як політичні злочинці... Розгром банд у лісі і розгром у «[соборі Св.] Юра» – це ланки одного ланцюга в боротьбі українського народу із агентурою поневолювачів».

С. Карін-Даниленко спробував зіграти на амбіціях співрозмовника та наголосити на можливій перспективі Г. Костельника як рятівника Церкви, зазначивши, що викликав його в тяжкий для неї момент не випадково і сподівається на підтримку професора-теолога в пошуках порятунку церкви в інтересах радянського народу, а не його ворогів. Неодноразово під час розмови С. Карін-Даниленко називав Г. Костельника «фігурою історичною, що може взяти на себе місію возз'єднання церков». Цікаво, що «фахівець із церковних справ» укотре вмів спекулював як патріотичними гаслами, так і «турботою про народ». Г. Костельник погодився, що справді необхідно відходити від скомпрометованого співробітництвом із нацистами Ватикану й попросив допомоги в накресленні плану возз'єднання. Досвідчений оперативник, не вагаючись, запропонував йому таке: засудити католицизм як зло; зібрати прихильників переходу уніатів у православ'я й створити ініціативну групу, що візьме на себе керівництво УГКЦ загалом. Подібні ініціативні групи очолять парафії в обезглавлених єпархіях.

Г. Костельник уточнив національну належність церкви, із якою буде проходити возз'єднання, – українська чи російська, переймаючись можливими негативними наслідками ігнорування національного питання: «Врахуйте, що це в наших умовах дуже серйозна проблема. Адже ми церква українська і повинні возз'єднуватися із українською православною церквою, інакше будуть вважати,

що ми омосковилися й цю обставину широко використають бандерівці». С. Карін-Даниленко запропонував формулу «Київської Русі – як колиски українського, російського і білоруського народів». Г. Костельник заперечив, що РПЦ фактично набула по богослужбній мові характеру великоруської церкви. Натомість С. Карін-Даниленко заявив: «В Україні богослужіння проводиться як того бажають віруючі: слов'янською, українською і російською мовою. Возз'єднуючись, Вам немає чого боятися, що буде введено богослужіння російською мовою чи Вам пришлють російського єпископа і російських священників. Цього не буде». Також він зауважив, що Українська автокефальна церква у свій час зійшла з історичної арени, тому що скомпрометувала себе двічі: вперше – «самосвятством» і прихильністю до «петлюрівщини», вдруге співробітництвом єпископа Полікарпа Сікорського з нацистами. Г. Костельник погодився з аргументами С. Каріна-Даниленка й попросив дати деякий час, щоб «втлумачити людям весь трагізм ситуації, у яку потрапила наша церква й переконати їх у необхідності возз'єднання з православ'ям» [158, арк. 66-73].

18 квітня 1945 р. Г. Костельник знову зустрівся із С. Каріним-Даниленком і заявив, що зустрічі зі священниками і богословами засвідчили неможливість негайного возз'єднання через побоювання переходу вірян-уніатів у «латинську віру», тиску на УГКЦ через арешти ієрархів і священників, звинувачень у «лицемірстві чи безвір'ї». Він підготував реферат «Як можна перетворити греко-католицьку церкву у православну?», де пропонував припинити реалізацію курсу «твердої руки», тобто політичних репресій проти священників, дозволити греко-католицьким єпархіям обрати собі єпархіальних адміністраторів, не скасовувати назви «греко-католицька церква», під час богослужіння не згадувати Папу Римського, у символі віри пропускати «і Сина» (на це була навіть дана згода Ватикану), розпочати друкування правдивих матеріалів про діяльність унії [159, арк. 70-72]. Ознайомившись із рефератом, С. Карін-Даниленко заявив, що через відсутність ініціативної групи в УГКЦ розпочнеться «адміністративна анархія», а «рух за возз'єднання»

почнеться з ініціативи сільських парафій. Але для держави реалізація бажана через формування центральної ініціативної групи [160, арк. 95-99].

Наступна зустріч С. Костельника із С. Каріним-Даниленком відбулася 21 квітня 1945 р. після спроби митрополичого капітулу нелегально обрати капітулярного вікарія УГКЦ О. Горчинського, якого тут же арештували співробітники УНКГБ по Львівській області. С. Карін-Даниленко наголошував, що арешти продовжуватимуться при спробі священників обрати тимчасове церковне управління. Г. Костельник, потрапивши по суті в пастку, запевнив, що ініціативна група буде створена. Під час обговорення назви такої групи він намагався завуалювати її призначення, тоді як С. Карін-Даниленко наполягав на чіткому окресленні всього процесу возз'єднання в назві групи. Він запропонував у тижневий термін організувати ініціативну групу й підготувати звернення до віруючих і духовенства. У ньому С. Карін-Даниленко рекомендував висвітлити такі питання: унія – історична зрада українському народові і православ'ю; роль Ватикану і Папи Римського в історії українського народу; значення возз'єднання радянською владою українських земель; період окупації; звільнення українських земель від зlodіїв-окупантів; розрив із Ватиканом, Папою Римським і повернення в лоно Руської православної матері-церкви, що стало можливим лише завдяки тому, що Радянська влада возз'єднала українські землі, відбила навалу окупантів, вигнала їх із території України й надала можливість віруючим молитися богу так, як молилися їхні діди та прадіди, які любили батьківщину й кров'ю своєю захищали її від нашестя іноземних ворогів» [161, арк. 143-152].

Через тиждень, 26 квітня 1945 р., Г. Костельник повідомив С. Каріну-Даниленку про підтримку з боку значної кількості парафіяльних священників із Львівської і Тернопільської областей. Вони висловлювалися позитивно про необхідність возз'єднання УГКЦ з православною церквою й погоджувалися зі створенням ініціативної групи. Г. Костельник був стурбований відсутністю священників-симпатиків із Дрогобицької і, особливо, зі Станіславської областей. В єпархії останньої, якою керував єпископ Г. Хомишин, прокатолицькі настрої

були найвиразніші. Тому Г. Костельник попросив допомоги в «підштовхуванні» духовенства цих областей для сприяння участі в організації ініціативної групи. С. Карін-Даниленко тим часом висував жорсткі часові терміни й вимагав завершити створення ініціативної групи до 15 травня 1945 р. [162, арк. 216-219].

Можливо, що для створення ілюзії Г. Костельника та його оточення стосовно наявності підтримки серед парафіяльних священиків ідеї «возз'єднання», місцеві апарати держбезпеки «натиснули» на окремих представників духовенства й змусили їх приїхати у Львів. Так, 28 травня 1945 р. С. Карін-Даниленко провів зустріч із авторитетним деканом Станіславської єпархії Русиним. Співробітники Станіславського УНКГБ змусили священнослужителя прибути до Львова як представника від місцевої єпархії для роботи в ініціативній групі. Однак похилий вік і хвороби не дозволили йому вести активну роботу. Він пропонував замість себе священика із Копичинського району А. Пельвецького, якого спеціально переведуть на посаду однієї із міських парафій м. Станіслава. Також Русин просив захистити його від «місцевого НКГБ», яке змушує до діяльності, неможливої для його похилого віку [163, арк. 427-428]. Іншою кандидатурою в члени центральної ініціативної групи став генеральний вікарій Дрогобицької області Михайло Мельник. С. Карін-Даниленко після розмови 14 травня 1945 р. зробив висновок про можливість обрання його кандидатури на висвячення в єпископи однієї із західноукраїнських єпархій. Як видно з документів М. Мельник був завербованим органами держбезпеки під псевдо «Іванов». Агентура характеризувала його як «лояльного до радянської влади», а в характеристиці зазначалося: «За час роботи з нами провів велику роботу по переведенню уніатських священиків у православ'я, а також повідомив матеріали про ворожу діяльність ігумена Добромильського монастиря Розумейка, арештованого нами». Всього ж агентурно-освідомлювальна мережа 4 відділення 2 відділу Дрогобицького управління НКГБ складалася з 130 осіб, з числа яких

«священики були завербовані переважно на компроматі і шантажі» [164, арк. 2-2 зв., 3 зв.].

Також співробітники апаратів УНКГБ спільно із уповноваженими Ради у справах релігійних культів проводили значну роботу із залучення священиків УГКЦ до акції переходу в православ'я. Нарком державної безпеки УРСР С. Савченко ще 17 травня 1945 р. звітував В. Меркулову, М. Хрущову, Б. Кобулову, П. Федотову про залучення 2 генеральних вікаріїв (М. Мельнику і М. Панасу підпорядковувалося 33 деканати, 530 парафій, 315 священиків), 14 деканів (підпорядковували 245 церковних парафій), 31 священика та 1 настоятеля монастиря василіан зі складу уніатського духовенства до роботи ініціативних груп для переходу в православ'я. У Дрогобицькій області після «переговорів» із чекістами 26 священиків погодилися на перехід у православ'я, 18 категорично відмовилися. Деякі священики, погодившись на перехід у православ'я, чекали відповідної директиви з єпархії. У настановах місцевим апаратам НКГБ УРСР наголошувалося, що розмови про возз'єднання із православною церквою треба проводити лише з авторитетними священиками, попередньо підготувавши переконливі аргументи. Сама розмова повинна була відбуватися тактовно, без адміністративного тиску. У директиві від 28 травня 1945 р. С. Савченко засудив діяльність окремих оперативних співробітників, які відбирали у священиків розписки про їхню згоду перейти в православ'я. Нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов у телеграмі від 31 травня 1945 р. взагалі категорично заборонив співробітникам держбезпеки говорити зі священиками-уніатами про перехід у православ'я, щоб уникнути «провокаційних розмов з метою розпалювання внутрішньоцерковної боротьби між духовенством і віруючими». Переговори дозволялося проводити лише з авторитетними священиками без будь-якого тиску і й без примусу до певних дій. З огляду на такі застереження союзного і республіканського наркомів НКГБ можемо зробити висновок органи держбезпеки боялися перевести мирний процес злиття церков у фазу протистояння, на котру обов'язково накладеться «націоналістичний» чинник. Чекісти вважали його

«внутрішньоцерковною справою» й не бажали розгортати дискусію серед віруючих, яка завершилася б відвертим програшем [165, арк. 262-263].

Одним із елементів процесу возз'єднання УГКЦ із православною церквою, на якій наполягав Г. Костельник, стала масова роз'яснювальна робота. Вона справді була організована й ішла двома паралелями. Перша – по лінії агітаційно-пропагандистських відділів обласних і районних партійних комітетів. Цій формі пропаганди були властиві застарілі хвороби радянської ідеологічної машини: відсутність гнучкості, врахування конкретної місцевої специфіки, ігнорування людського чинника тощо [166, л. 3-4].

Інший напрям – це публікація богословських праць Г. Костельника, що викривали «політичну суть унії». У їхній спрямованості не доводиться сумніватися, оскільки С. Карін-Даниленко писав: «Костельник за нашою вказівкою написав брошури «Апостол Петро і римські папи» і «Три примата римських пап» проти Ватикану і на захист православ'я». Зокрема, він розкрив усі історичні перипетії підписання унії та діяльності Ватикану на теренах українських земель і пояснював необхідність возз'єднання із православ'ям. Публікації повинні були стати для багатьох священників одкровенням і виправданням переходу в православ'я. Передаючи тексти С. Каріну-Даниленку для ознайомлення, Г. Костельник просив надрукувати їх й розповсюдити серед духовенства. На його думку, книги мали б побачити світ до оприлюднення інформації про створення ініціативної групи, бо інакше «нас, ініціаторів цієї справи, уб'ють».

Його побоювання базувалися на інформації про виклики священників до місцевих апаратів НКВД чи НКГБ, де співробітники органів держбезпеки вимагали переходити в православ'я: «Виходить, що і мене НКВД змусило займатися організацією возз'єднання греко-католицької церкви з православною, а я за це борюся уже 20 років. Враховуючи, що існують такі настрої, я ставлю дату 1931 р., щоб мені не дорікнули що ця книга написана під впливом НКВД». Особиста трагедія Г. Костельника полягала в тому, що він навіть не підозрював,

що давно бере участь у розробленій органами державної безпеки «операції по уніатах».

С. Карін-Даниленко запевнив, що інформація про створення ініціативної групи не буде опублікована без згоди її членів, і запропонував до 20 травня 1945 р. підготувати проект спеціальної відозви до духовенства й віруючих про возз'єднання УГКЦ і православної церкви. Він також попросив розпочати практичну підготовку діяльності ініціативної групи, а саме: зв'язуватися з деканами й окремими священиками, реєструвати їх, збирати заяви зі згодою про перехід у православ'я, концентрувати гроші, що стануть бюджетом ініціативної групи [167, арк. 356-363; арк. 260].

Паралельно проводили й інші заходи в контексті возз'єднання. У березні 1945 р. для організації у Львові нової західноукраїнської єпархії, за погодженням з Патріархом Московським Алексієм I та митрополитом Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим), передбачалося перевести на Львівську кафедру єпископа Донецького і Ворошиловградського Никона (Петіна) з титулом єпископа Львівського і Тернопільського [168, с. 32-33]. Проте докладніше обговоривши його кандидатуру та врахувавши особливості функціонування РПЦ у Західній Україні, вирішили направити на цю посаду київського протоієрея Михайла Оксіюка, уродженця Холмщини. Це був відомий учений, знавець польської та німецької мов, викладач візантології в Київському університеті та історії Візантії в Київському інституті народної освіти. Певний час він працював також завідувачем відділу книгосховища бібліотеки Академії Наук УРСР, а впродовж 1934–1941 рр. обіймав відповідальні посади у Київському обласному земвідділі та наркоматі землеробства УРСР, секретаря, завідувача відділу кадрів і начальника адміністративного відділу Укрремтресту НКЗ УРСР. Під час нацистської окупації знову працював у бібліотеці Академії наук. Беручи до уваги незвичний кар'єрний ріст М. Оксіюка, дослідник Р. Ярема припускає, що він залишився в окупованому Києві «на прохання державних органів» [169, с. 34]. Вірогідно, що саме ці «державні органи» просували його на єпископа Львівського і

Тернопільського Руської православної церкви. Також у документах згадувалися неодноразові зустрічі єпископа Макарія зі співробітниками органів державної безпеки в кабінеті уповноваженого Ради у справах РПЦ по Львівській області. Варто наголосити, що, наприклад, С. Карін-Даниленко завжди вказував з якою духовною посадовою особою він зустрічався. Стосовно ж єпископа Макарія така інформація у відповідних джерелах відсутня [170, с. 48-52].

20 квітня 1945 р. православний протоієрей М. Оксіюк у Москві прийняв чернечий постриг з ім'ям Макарій. А через два дні, 22 квітня 1945 р. відбулася його хіротонія в сан єпископа Львівського і Тернопільського, якому підпорядковувалися православні парафії в Станіславській і Дрогобицькій областях [171, л. 3, 10]. Скориставшись ситуацією, що склалася, до того ж, маючи відповідний статус, єпископ Макарій почав клопотатися про звільнення з табору свого брата Йосипа Оксіюка, колишнього єпископа УАПЦ, для «проведення роботи по возз'єднанню уніатської церкви із православ'ям» [172, с. 6-8]. Після звільнення в липні 1946 р. він приїхав до Макарія й отримав дозвіл працювати секретарем єпархіального управління. У грудні 1950 р. Йосип написав листа Голові Президії Верховної Ради М. Швернику та міністрові держбезпеки В. Абакумову із проханням про зняття судимості. Борючись за зняття судимості, Й. Оксіюк не знав, що над ним знову нависла загроза арешту. У жовтні 1948 р. з'явилася директива МГБ СРСР та Прокуратури СРСР № 66/241сс, згідно з якою органи державної безпеки повинні були арештувати «всіх звільнених після відбуття покарання із таборів і тюрем із часу завершення Вітчизняної війни шпигунів, диверсантів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських організацій і груп, за винятком стариків, важкохворих, інвалідів» і направити їхні справи на розгляд Особливої наради для додаткового покарання. Підставою для їх арешту були минулі архівно-кримінальні справи [173, с. 43]. Хоча Й. Оксіюк за критеріями цієї директиви й підлягав арешту, начальник УМГБ по Львівській області полковник В. Майструк з «оперативних міркувань» та через відсутність «фактів антирадянської діяльності», очевидно,

не бажаючи загострення стосунків з Макарієм, а також з огляду на «позитивну роботу» підозрюваного, вирішив його не арештовувати.

Але Й. Оксіюк продовжував боротися за відновлення своїх громадянських прав. Його клопотання підтримав 23 лютого 1952 р. навіть уповноважений Ради у справах РПЦ по Львівській області Вишневський. Однак 19 липня 1952 р. постановою Особливої наради при МГБ СРСР колишньому єпископові відмовили в знятті судимості. Й. Оксіюк був реабілітований постановою Полтавського обласного суду від 19 вересня 1960 р. [174, арк. 70-121].

За рекомендацією Ради у справах РПЦ під резиденцію єпископові Макарію пропонували передати колишні митрополичі приміщення А. Шептицького у Львові. Тут мали розташуватися єпархіальне управління та богословсько-пастирські курси. Про передачу комплексу будівель Св. Юра С. Карін-Даниленко повідомив Г. Костельнику. Останній різко заперечив такі наміри, мотивуючи це прогнозованою негативною реакцією віруючих УГКЦ. С. Карін-Даниленко запропонував ознайомити з висловленою пропозицією духовенство і заявити, що ініціативна група добивається відміни цього проекту. Такий хід відразу вплине на зростання авторитету групи. Г. Костельник висловив пропозицію змінити склад духовенства в соборі Св. Юра на лояльне до ініціативної групи [175, арк. 364-365]. Колишній посол Польського сейму С. Хруцький висловив альтернативну ідею – передати під резиденцію православного єпископа «вірмено-католицький костел» – старовинну церкву з мозаїкою, гарним іконописом визначних художників, але вона лишилася на стадії розгляду [176, арк. 381-389].

Наприкінці травня 1945 р. координувана оперативною групою НКГБ УРСР на чолі з полковником держбезпеки С. Каріним-Даниленком робота зі створення ініціативної групи завершувалася. Уже 28 травня 1945 р. РНК УРСР надіслали проект плану діяльності ініціативної групи для офіційного затвердження. Г. Костельник написав остаточний варіант звернення ініціативної групи до «Всечесного греко-католицького духовенства у Західних областях України», погоджений із С. Каріним-Даниленком. Його підписали

Гавриїл Костельник, голова ініціативної групи, представник Львівської єпархії, Михайло Мельник, генеральний вікарій, представник Перемишльської єпархії, і Антін Пельвецький, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії [177, арк. 1-7]. За інформацією наркома держбезпеки УРСР С. Савченка, станом на 28 травня 1945 р. ідею возз'єднання УГКЦ із Руською православною церквою підтримували 2 генеральних вікарії 44 декани (824 церковні приходи) та понад 450 священників [178, арк. 164-165]. Це була та основа, із якої починався процес возз'єднання УГКЦ і РПЦ.

Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький 31 травня 1945 р. офіційно поінформували «представника уряду УРСР» С. Каріна-Даниленка про створення ініціативної групи й підписали відповідні документи. 7 червня 1945 р. про її створення повідомлено секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову й наркомові С. Савченку, який просив санкції союзного керівництва на офіційне оприлюднення інформації про формування ініціативної групи й друкування звернення до духовенства та декларації, адресованої РНК УРСР, про готовність проводити роботу з возз'єднання УГКЦ і РПЦ [179, арк. 11-13].

Уповноважений Ради у справах РПЦ П. Ходченко 18 червня 1945 р. офіційно повідомив Г. Костельнику, М. Мельнику й А. Пельвецькому про реєстрацію ініціативної групи як «тимчасового церковно-адміністративного органу», котрому дозволено здійснювати керівництво греко-католицькими парафіями, які продовжували існувати [180, арк. 19]. Члени групи мали погоджувати свою поточну роботу з уповноваженим Ради у справах РПЦ при РНК УРСР та відповідно з уповноваженими в областях. Списки священників і деканів, які відмовлялися переходити у православ'я, члени групи повинні були направляти уповноваженому Ради у справах РПЦ при РНК УРСР [181, арк. 106].

Отже, з визначеним алгоритмом функцій уповноважені Ради у справах релігійних культів та Ради у справах РПЦ відігравали роль ширми, яка маскувала всю таємну роботу органів державної безпеки. Але в липні 1945 р. розгорівся конфлікт. У спеціальній директиві від 7 липня 1945 р. нарком

державної безпеки СРСР В. Меркулов заявив, що окремі апарати державної безпеки використовують інститут уповноважених Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів як прикриття для проведення оперативних заходів по «церковній лінії»; беруть під контроль уповноважених і втручаються у їхню роботу, іноді підміняючи їхні функції. Він навів приклад використання начальником оперативної групи НКГБ УРСР С. Каріним-Даниленком прикриття «тимчасового виконувача обов'язків уповноваженого Ради у справах релігійних культів» та ін. Така діяльність місцевих апаратів УНКГБ, на думку В. Меркулова, утверджувала переконання духовенства і віруючих, що Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів є «філіалами» органів державної безпеки. Тому В. Меркулов наказав припинити жорсткий контроль за діяльністю уповноважених і не перешкоджати виконанню ними службових обов'язків, категорично заборонив викликати духовенство від імені названих уповноважених. Він наголосив, що накази й розпорядження, котрі надходять від Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, не вимагають санкції НКГБ [182, арк. 288]. Такий жорсткий тон директиви вкотре засвідчив небезпідставне побоювання вищого партійно-державного керівництва СРСР розконспірування цілеспрямованої участі співробітників НКГБ СРСР та УРСР в операції з ліквідації УГКЦ.

Нарком держбезпеки УРСР С. Савченко не погодився з окремими положеннями директиви. 23 липня 1945 р. в особистому листі до наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова, де одразу проявилася специфіка стосунків між органами держбезпеки України та уповноваженими РСРПЦ і РСРК при РНК УРСР, С. Савченко, по-перше, заперечив наявність порушень щодо використання С. Каріним-Даниленком для прикриття посади «тимчасово уповноваженого Ради у справах релігійних культів», зазначивши, що такий хід був санкціонований НКГБ СРСР. Після призначення реального уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР П. Вільхового посаду С. Каріна-Даниленка стали іменувати «референт у справах релігійних культів при РНК УРСР». Йому цілком легально було виділено спеціальний кабінет у

приміщені Львівського обласного виконкому, де він і приймав представників уніатської церкви. Після ретельної перевірки виявилось, що, незважаючи на тривалий термін його оперативної роботи під прикриттям, розконспірації С. Каріна-Даниленка не відбулося. Натомість представник центрального апарату відомства В. Меркулова начальник 5-го відділу 2-го управління НКГБ СРСР полковник Бартошевич, якому доручено було провести перевірку, без санкції НКГБ УРСР вимагав зустрічі з єпископом Макарієм у кабінеті С. Каріна-Даниленка. на яку прийшов у військовій формі співробітника держбезпеки.

По-друге, С. Савченко наполягав на необхідності контролю за діяльністю як уповноважених Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР, так і їх представників у західноукраїнських областях, мотивуючи вимогу місцевою специфікою. Адже П. Ходченко і П. Вільховий не були за сумісництвом кадровими співробітниками органів держбезпеки, як Г. Карпов (Рада у справах РПЦ) та І. Полянський (Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР). С. Савченко доводив, що в специфічних умовах України під час проведення спеціальних заходів по «церковниках і сектантах», зокрема по уніатах, уповноваженим, які не суміщають функції оперативних співробітників державної безпеки та уповноважених при облвиконкомах, необхідний не тільки контроль, а й повсякденна допомога з боку місцевих апаратів НКГБ УРСР, оскільки саме на останніх покладена відповідальність за їх реалізацію.

По-третє, С. Савченко звертає увагу на невідворотність підпорядкування органам держбезпеки цілих державних структур під час проведення операції з возз'єднання УГКЦ і РПЦ. Очевидно, така ситуація в управлінській структурі виникла через визначення НКГБ фактично «відповідальною організацією» за ліквідацію УГКЦ. При цьому звертає на себе увагу не тільки концентрація величезних повноважень щодо вирішення долі УГКЦ у руках спецслужб, але й надто великий їх вплив у західноукраїнських областях загалом, і підпорядкування службово-оперативним інтересам органів радянської влади, зокрема.

Припускаємо, що такі дражливі моменти поточної управлінської діяльності між чекістами та уповноваженими були вирішені в робочому порядку. Тим більше, що новий етап операції передбачав збільшення кількості парафій, які мали наміри перейти в православ'я, і розширення впливу Руської православної церкви. У директиві від 28 травня 1945 р. С. Савченко наказував зробити точний облік духовенства УГКЦ, яке бажало перейти до Руської православної церкви, і списки направити до НКГБ УРСР. Усі колишні парафії УГКЦ наказано негайно реєструвати в уповноваженого Ради у справах РПЦ [183, арк. 167-168].

Уже після опублікування інформації про створення ініціативної групи та її звернення до духовенства почався інтенсивний процес створення обласних ініціативних груп. Так, А. Пельвецький створив у Станіславі ініціативну групу в складі священників П. Томчука, К. Добрянського, М. Монастирського. Деякі священники написали заяви з проханням перейти під юрисдикцію православного єпископа. Станом на 27 липня 1945 р., за інформацією єпископа Макарія, член ініціативної групи М. Мельник залучив до возз'єднання із РПЦ понад 160 священників, що становило 70% від загальної кількості духовенства Дрогобицької області [184, арк. 120-121]. У серпні 1945 р. на адресу ініціативної групи надійшло понад 350 заяв, із них із Львівської єпархії близько 130, Дрогобицької – близько 160, Станіславської – близько 50 заяв [185, арк. 123-124].

Наприкінці липня 1945 р. через від'їзд зі Львова «референта уповноваженого у справах релігійних культів» С. Каріна-Даниленка його замінив «заступник референта» – начальник 1-го відділення 4-го відділу 2-го управління НКГБ УРСР капітан держбезпеки І. Богданов, який зустрічав відвідувачів також у кабінеті Львівського облвиконкому. Спільно з Г. Костельником він брав участь у зборах духовенства різних деканатів з питань возз'єднання із РПЦ. Після зборів у Буському районі Львівської області, де заяву про підтримку діяльності ініціативної групи підписали 9 священників на чолі з деканом С. Калиневичем, І. Богданов зробив висновок, що підписанти

«залишилися тими ж католиками із тими ж політичними поглядами і релігійними переконаннями». На його думку, страх став основним чинником у прийнятті священниками рішень і «якщо завтра їм запропонувати реально возз'єднатися із православною церквою, то вони від своїх підписів би відмовилися». Можемо, слідом за Б. Боцюрківим, припустити, що не лише жвавий інтерес чи теологічні аргументи були мотивами переходу. Дослідник наводить слова молодого священника з Тернопільщини, якому вдалося врятуватися виїздом до Польщі, як виглядали виклики священників (передусім, старших за віком) до місцевих відділів НКДБ. Під дулом пістолета деякі з них не витримували й ставили підпис під декларацією Ініціативної групи, «...другі годились підписати жадану заяву вже під дверми тих келій-темниць, а третіх вже ламали... страхіття тих келій, до яких залежно від тяжкості упору додавано і інші тортури... Бували випадки, що з плачем підписували, а сльози падали і розпускали чорнило підпису» [186, с. 125]. Тому І. Богданов наголошував на необхідності значної й системної роботи з колишніми уніатами «як у релігійному, так і політичному відношенні». Спостерігаючи за тактикою Г. Костельника, новий «референт» зробив висновок про шалений тиск очільника ініціативної групи на духовенство, його бажання якнайшвидше «загнати» священників у православну церкву. Такі дії І. Богданов розцінював як «провокаційні», але не засуджував їх, а пояснював бажанням «швидко заладнати справу» [187, арк. 128-130].

Протягом серпня 1945 р. І. Богданов і Г. Костельник об'їхали більшість деканатів Львівської області. І. Богданов, як представник держави, більше спостерігав за процесом проведення зборів і дискусій священників. Співробітники райвідділів УНКГБ по Львівській області, відповідно до директив начальника УНКГБ генерал-лейтенанта О. Вороніна, брали активну участь у підготовці зборів священників. Через місцеві органи влади вони змушували священників приїжджати на збори, збирали інформацію про симпатиків Ватикану і можливу реакцію на виступ Г. Костельника [188, арк. 113-114].

Дещо інакше проходила робота в Станіславській єпархії. А. Пельвецький розповідав І. Богданову про сталу схему тактики уповноваженого у справах релігійних культів, який викликав священика й проводив бесіду про возз'єднання із православ'ям. Потім, як розповідав А. Пельвецький, «хтось ще із священиком розмовляє, і після цього він направляється до мене для завершальної бесіди й переходу під юрисдикцію ініціативної групи». Такий метод передбачав залучення з кожного деканату по 1-2 священики, які надалі повинні були проводити відповідну роботу серед духовенства. На пропозицію І. Богданова проводити загальні збори та наради священиків деканату, А. Пельвецький відповів: «... я не можу виїжджати в райони через активну діяльність бандерівців. Причому бандерівці чинять спротив ..., забороняючи священикам переходити у православну церкву» [189, арк. 152-153].

У Тернопільській області І. Богданов запропонував інший алгоритм роботи. Г. Костельник мав скликати нараду деканів, де сам виступить як керівник ініціативної групи. Для того Г. Костельник повинен підписати листи-запрошення, які уповноважений РСРК лише передасть деканам. Отже, деканів начебто викликає не представник державної влади, а представник ініціативної групи. Водночас оперативний співробітник місцевого апарату УНКГБ повинен проінструктувати голову райвиконкому, після чого той має викликати декана й повідомити йому, що голова ініціативної групи Г. Костельник звернувся до райвиконкому з проханням допомогти у скликанні наради священиків [190, арк. 164-165]. Така хитра багатоступенева комбінація дозволяла органам державної влади формально уникнути звинувачення в участі у «церковних справах», але водночас демонструвати вагому адміністративну підтримку діяльності ініціативної групи, зацікавленість держави в об'єднанні УГКЦ та РПЦ і тримати уніатське духовенство у відповідному тонусі.

Отже, протягом червня-вересня 1945 р. ініціативній групі при законспірованій підтримці органів державної безпеки вдалося зібрати формальні заяви більшості священиків УГКЦ. Співробітники місцевих апаратів

УНКГБ західних областей провели облікування всіх парафій, культових споруд і кількість духовенства. Усього по областях обліковано:

– по Львівській області: уніатських церков – 528, уніатських монастирів – 24, служителів культу – 658, із них деканів – 28, священників – 296, ченців і черниць – 334;

– по Дрогобицькій області: уніатських церков – 596, уніатських монастирів – 8, служителів культу – 991, із них деканів – 27, священників – 335, дияконів – 570, ченців і черниць – 59;

– по Станіславській області: уніатських церков – 462, уніатських монастирів – 8, служителів культу – 409, із них деканів – 18, священників – 334 [191];

– по Тернопільській області: уніатських церков – 577, уніатських монастирів – 17, служителів культу – 435, із них деканів – 20, священників – 335, ченців і черниць – 80.

Станом на 25 вересня 1945 р. у Львівській області до ініціативної групи приєдналися 234 священники, Дрогобицькій – 269, Станіславській – 182, Тернопільській – 126 [192, арк. 258-266]. З огляду на такі кількісні показники було вирішено наприкінці жовтня 1945 р. провести єпархіальний собор у Дрогобичі, який висловив би думку стосовно процесу воз'єднання Перемишльського та Львівського єпархіальних управлінь, що об'єднували 30 деканатів (10 у Львівській і 20 у Дрогобицькій областях), 328 священників, 596 храмів [193]. Станом на 27 вересня 264 священники обох єпархій подали заяви до ініціативної групи. Загалом відмовилися від переходу в православ'я 64 священники, із них 14 ченців «василіан», 16 важкохворих. На соборі планували обговорити питання про вихід з-під юрисдикції Ватикану й воз'єднання з православною церквою, про створення Дрогобицької православної єпархії й висвячення на єпископа Дрогобицького М. Мельника, а також прийняти відповідні ухвали.

У вересні 1945 р. був розроблений оперативний план проведення Дрогобицького собору, підписаний начальником УНКГБ по Дрогобицькій

області полковником В. Майструком і затверджений наркомом держбезпеки С. Савченком. План передбачав проведення наради з начальником міського й районних відділів НКГБ з детальним інструктажем співробітників та опрацюванням індивідуальних планів заходів по кожному району. Співробітники районних апаратів держбезпеки повинні були підібрати кандидатури делегатів і через уповноваженого Ради у справах релігійних культів Дрогобицького облвиконкому погодити їх із членом ініціативної групи М. Мельником. Останній мав призначити нових деканів на вакантні посади й замінити тих, які з «оперативних міркувань небажані» на займаних посадах. За погодженням з обкомом КП(б)У та обласним виконкомом необхідно було провести нараду керівних працівників міського та райвиконкомів, які опікувалися «церковниками», для інструктажу щодо проведення собору. Створили навіть спеціальну тимчасову комісію, котру очолив уповноважений Дрогобицького облвиконкому Шерстюк, для вирішення господарських питань.

Начальники оперативних відділів отримали доручення протягом 30 вересня-30 жовтня 1945 р. провести відповідні заходи, спрямовані на виявлення «антирадянського націоналістичного елементу й агентури Ватикану для своєчасного припинення спроб зірвати заходи з приєднання до греко-католицької церкви до РПЦ». Начальники міських і районних відділів зобов'язані були до 10 жовтня завершити документування антирадянської діяльності активного антирадянського елементу із середовища духовенства й подати матеріали в УНКГБ для санкції на арешт; протягом 10-20 жовтня за підтримки державних органів провести деканатські збори (соборчики) для обрання делегатів на єпархіальний собор. Усього для участі в соборі пропонували обрати 105–110 осіб, із них 30 деканів, 50–55 священників, 28–30 уповноважених церковних громад. Усі вони повинні пройти детальну перевірку на політичну лояльність.

Окремим пунктом пропонувалося підготувати список представників духовенства (по одному з кожного деканату), які виступатимуть із патріотичними промовами та вимогою розірвати стосунки з Ватиканом. За

умови обрання «небажаних священників» співробітники місцевих апаратів повинні були розробити заходи, що дозволили б «нейтралізувати» їх від участі в соборі. Особливу увагу приділили ченцям місцевих монастирів. Їх переселили в Лаврівський монастир, а Буківський та Добромильський монастирі закрили [194, арк. 9-14]. Відвертих противників православ'я, які проводять католицьку й антирадянську пропаганду, згідно з директивами НКГБ УРСР та начальників УНКГБ співробітники місцевих апаратів повинні затримувати й направляти в УНКГБ із задокументованими фактами антирадянської діяльності [195, арк. 164].

За кожним із пунктів оперативного плану були закріплені конкретні відповідальні співробітники Дрогобицького управління УНКГБ на чолі з начальником полковником В. Майструком.

Але проти проведення обласних соборів виступив Г. Костельник. 25 жовтня 1945 р. у розмові з І. Богдановим він наголосив, що існує небезпека провалу цієї акції через адміністративний тиск М. Мельника та А. Пельвецького на священників, тому неможливо гарантувати стовідсоткову лояльність духовенства. Апелюючи до досвіду проведення деканатських зборів, Г. Костельник вказував на небажання священників бути першими в процесі переходу в православ'я через звинувачення у зраді. Він визнав, що «істинних прихильників православ'я, особливо в Станіславській і Дрогобицькій області, немає» [196, арк. 245-246]. Чекісти навіть зафіксували конкретні спроби Г. Костельника завадити проведенню Дрогобицького собору шляхом надсилання листів окремим довіреним деканам та священникам [197, с. 408-409]. Однак, уже 18 грудня 1945 р. С. Савченко в листі В. Меркулову повідомляв, що відмовився від проведення епархіальних соборів – потреба відпала через отримання заяв про перехід у православ'я від переважної більшості духовенства та низький рейтинг таких зібрань серед священників і віруючих [198, арк. 156-159].

Утім проведення Дрогобицького собору було лише окремим пунктом розлогого плану, розробленого начальником 2-го управління НКГБ УРСР

П. Медведєвим для завершальної стадії ліквідації УГКЦ. Він передбачав виконання таких завдань:

- забезпечити можливість повної ліквідації УГКЦ шляхом її возз'єднання із РПЦ;

- передати завершені справи на Г. Хомишина та І. Лятишевського на розгляд Особливої наради;

- посилити роботу з виявлення та арешту антирадянських елементів із середовища уніатського духовенства;

- провести не пізніше 1 листопада 1945 р. нараду начальників 2-х відділів, начальників відділень по «церковниках» за участі начальників УНКГБ західноукраїнських областей для розробки відповідних оперативних заходів;

- приєднати окремі церковні парафії УГКЦ до РПЦ, не чекаючи колективного возз'єднання із православною церквою. Списки парафій, що приєдналися до РПЦ публікувати у Львівському «Єпархіальному віснику» ;

- створити Тернопільську православну єпархію на чолі з єпископом Варлаамом, який поки що служив у Вінницькій єпархії;

- підпорядкувати Почаївську Лавру безпосередньо екзархові України з огляду на її значення;

- ченців і черниць звести за належністю до ордену й надати їм у розпорядження по одному жіночому й чоловічому монастиреві. Вільні приміщення передати на баланс місцевих державних органів. Інші монастирі можуть функціонувати лише за умови переходу їх у православ'я;

- для підготовки православних священиків для парафій Західної України відкрити у Львові відповідний навчальний заклад та висвячувати у священики колишніх греко-католицьких дяконів і дяків за умови необхідного освітнього рівня. Наприкінці жовтня 1945 р. їх відкриття було дозволене РНК СРСР;

- для стимулювання переходу у православ'я, як пропонував НКГБ УРСР, використати податковий тиск із відповідною диференціацією: парафії, що перейшли в православ'я, платили 25 % податку; парафії, що об'єдналися

навколо ініціативної групи – 40 %; греко-католицькі приходи – 100 % податку [199, арк. 258-266].

Із планом погодився й НКГБ СРСР. Але В. Меркулов у директиві від 2 листопада 1945 р. висловив незгоду із намірами провести загальний собор щодо возз'єднання УГКЦ і РПЦ. Проведення обласних соборів у Львівській та Станіславській єпархіях він вважав за недоцільне, оскільки православним єпископам у цих областях необхідно було негайно переводити церковні парафії УГКЦ під свою юрисдикцію. Дрогобицький собор планували провести в першій половині грудня 1945 р. Також він пропонував скористатися можливістю закрити певну кількість церков через відсутність у них священиків. Для координації роботи союзних та республіканських державних установ на оперативну нараду в НКГБ УРСР В. Меркулов пообіцяв відрядити Г. Карпова та І. Полянського. Загальний план заходів стосовно уніатів повинен був затвердити М. Хрущов [200, арк. 268-269]. Для формування громадської думки місцеві партійно-державні органи спільно з чекістами почали проводити збори віруючих для підтримки возз'єднання із православ'ям [201, с. 410-411].

Отже, план визначив основні напрями взаємодії державних структур та органів державної безпеки у формальній ліквідації УГКЦ, однак не передбачав проведення заходів, які б справді переконали духовенство й віруючих на рівні глибокого усвідомлення в необхідності зміни релігійної конфесії. «Чекістське» бачення ліквідації УГКЦ ґрунтувалося лише на силовому та адміністративному вирішенні «церковної проблеми». Черговим яскравим прикладом цього стало направлення священиків, що не погодилися на возз'єднання, у відділ культів облвиконкому для отримання дозволу на богослужіння.

Незважаючи на настанову В. Меркулова, який не підтримував проведення «загального собору», С. Савченко вважав, що центральною подією в процесі остаточної формальної ліквідації Української греко-католицької церкви повинен був стати «загальногалицький собор». Він мотивував його проведення «єдиною канонічною формою організаційного закріплення ліквідації греко-католицької церкви й возз'єднання її з Руською православною церквою,

оскільки тільки такий собор вибиває ґрунт з-під ніг уніатської опозиції як у теперішній час, так і в майбутньому». Крім проведення багатьох заходів щодо підготовки проекту привітань вищому партійно-державному керівництву СРСР та УРСР [202, арк. 172-175], оформлення документів про відміну Брестської унії, розрив із Ватиканом, умови приєднання УГКЦ до РПЦ, висвячення на єпископів М. Мельника та А. Пельвецького, місцеві апарати УНКГБ повинні були виконувати усю роботу з підбору та перевірки лояльності делегатів «загальногалицького собору», аналіз динаміки настроїв духовенства та віруючих, проведення арештів активних противників переходу в православ'я, охорону членів ініціативної групи. Окремим пунктом прописане опублікування в пресі компрометувальних матеріалів про зрадницьку й націоналістичну діяльність ієрархів УГКЦ Сліпого, Хомишина, Будки, Лятишевського та ін. [203, арк. 160-165].

Вище партійно-державне керівництво УРСР та С. Савченко зуміли переконати московське керівництво в необхідності провести «загальний собор». 21 лютого 1946 р. НКГБ СРСР направив наркомові держбезпеки С. Савченку зауваження до окремих пунктів та проектів відповідних документів [204, арк. 35]. НКГБ СРСР рекомендував призначити главою делегації РПЦ на Львівському соборі екзарха України митрополита Іоана, членами делегації – єпископа Львівського Макарія, очільника Закарпатської єпархії єпископа Нестора і священника Ружицького. Проти участі митрополита Іоана виступив С. Савченко. Свою позицію він мотивував тим, що митрополит не знає української мови, інертний і незацікавлений у возз'єднанні УГКЦ із РПЦ. Але НКГБ СРСР наполягав на його участі. Розуміючи негативний ефект присутності російськомовного екзарха України на Львівському соборі, оперативна група залучила його лише до богослужбової церемонії [205, арк. 250-251].

Загальне керівництво підготовкою собору покладали на спеціальну оперативну групу НКГБ УРСР у складі заступника наркома держбезпеки Дроздецького, полковників Медведєва та Каріна-Даниленка, підполковника

Волошина й капітана Богданова. У директивах керівництва НКГБ УРСР місцевим апаратам держбезпеки постійно наголошувалося на жорсткій конспірації участі чекістів у підготовці собору. Своєрідним куратором по лінії НКГБ СРСР та РСРПЦ щодо проведення Львівського собору став генерал-майор державної безпеки Г. Карпов.

Наприкінці січня 1945 р. було отримано санкцію на проведення собору. Раднарком УРСР виділив 400 тис. рублів для передачі ініціативній групі на організаційні витрати. Поважне й відповідальне зібрання вирішили провести у приміщенні собору Святого Юра 7-10 березня 1946 р. У лютому 1946 р. апарати УНКГБ, виконуючи план оперативних заходів з підготовки та проведення Львівського собору, здійснили масштабну роботу щодо перевірки делегатів. Начальники районних апаратів особисто відповідали за підбір кандидатур для участі в соборі та доставку їх у Львів. Оперативників зобов'язали до дня виїзду тримати під контролем настрої кожного делегата. Усього в роботі Львівського собору брали участь 216 священиків і 19 віруючих. Іменний список делегатів опублікований у матеріалах Львівського собору [206, с. 63-68].

Загалом обрані/призначені делегати представляли 1238 осіб, які погодилися на возз'єднання із РПЦ, із них 1 генеральний вікарій, 98 деканів, 922 священики, 17 дияконів, 5 ченців, 195 дяків. Саме такі статистичні дані чекісти направили до НКГБ СРСР й інтерпретували їх як «результат проведених оперативних заходів по нашій лінії і діяльності центральної ініціативної групи» [207, арк. 244-245].

Чекісти потурбувалися й про належне, навіть розкішне в умовах повоєнної розрухи й голоду, харчування делегатів. С. Карін-Даниленко 19 лютого 1946 р. направив до обласного виконкому перелік необхідних продуктів на період проведення Львівського собору. Серед 43 пунктів назв продуктів: м'ясо свиняче – 52 кг, м'ясо яловиче – 78 кг, риба – 286 кг, рибні консерви – 26 кг, шинка – 39 кг, ікра – 39 кг, сьомга (балик) – 26 кг, сир – 65 кг, яйця – 3400 шт., оселедці – 117 кг, масло вершкове – 78 кг, цукор – 104 кг, горілка – 208 л, вино – 624 л, пиво – 650 л тощо [208, арк. 21-23]. Така гастрономічна щедрість

була розрахована на створення в делегатів відчуття святкового піднесеного настрою та піклування про них з боку влади.

Засідання Львівського собору пройшло без несподіванок. Інформація про його перебіг надходила безпосередньо начальнику оперативної групи НКГБ УРСР та начальнику УНКГБ по Львівській області із влаштованого в соборі Св. Юра «закритого поста зовнішнього спостереження та зв'язку». Серед гостей Львівського собору були й співробітники держбезпеки. Ідилію загальної підтримки возз'єднання порушив лише священник В. Лесюк, який запропонував вважати собор підготовчим етапом складного процесу, з огляду на серйозність пропонованих рішень відкласти ухвалення запроектованих документів на майбутнє. Г. Костельник у відповідь заявив, що в проведеній дискусії делегати не висунули жодного аргументу проти возз'єднання з православною церквою, і запропонував затвердити розрив із Ватиканом і перехід у православ'я [209, с. 42-43, 60]. Отже, 10 березня 1946 р. львів'яни дізналися про офіційну «самоліквідацію» УГКЦ. Святкування завершилося урочистим обідом учасників собору в ресторані готелю «Брістоль», де лунали промови й тости на честь церковної та державної влади [210, с. 153].

Успішний для влади результат Львівського собору дав можливість заступнику наркома держбезпеки УРСР генерал-лейтенантові П. Дроздецькому в доповідній записці до НКГБ СРСР від 16 березня 1946 р. констатувати завершення операції з ліквідації УГКЦ шляхом її возз'єднання з РПЦ.

Останню спробу легального спротиву возз'єднанню зробили К. Шептицький, О. Чепіль, І. Котів і ще 58 представників уніатського духовенства – автори звернення до заступника голови РНК СРСР В. Молотова [211, арк. 54-56]. Скептично оцінив текст документа і його шанси єпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіюк). Він заявив, що із самого тексту простежується «своєрідне розуміння возз'єднання, тобто уніатська церква залишається відособленою від православної й пов'язується з нею лише формально в окремих дрібницях (поминання патріарха і митрополита Київського)». Він побоювався «експерименту типу Полікарповщини на Волині

чи Липківщини в Україні» із відтінком «політичної партійності – самостійність України» [212, арк. 307-317].

Отже, такий спектр поглядів на процес, що відбувався, і його оцінок засвідчував неоднозначне ставлення уніатського духовенства до нав'язуваного возз'єднання з РПЦ. Очевидною для чекістів була й небезпека долучення «національного компонента» до явищ церковно-релігійного характеру.

Події, які відбулися згодом, лише підтвердили побоювання уніатського духовенства. Г. Костельник на зустрічах із С. Каріним-Даниленком та І. Богдановим неодноразово інформував про скарги окремих священників на погрози бандерівського підпілля. Хоча чекісти намагалися нейтралізувати в межах проведення військово-чекістських операцій вплив підрозділів УПА на духовенство, однак бажаного результату це не давало [213, арк. 260-262].

Старанно відстежували чекісти типи настроїв населення й духовенства й під час підготовки та проведення Львівського собору. Якщо на перших етапах діяльності ініціативної групи фіксували відповідні типи настроїв лише духовенства (віруючі практично не брали участі в процесі збирання заяв про перехід до православ'я), то після опублікування в республіканській та обласній пресі інформації про «зрадницьку діяльність ієрархів УГКЦ» [214, арк. 189-190] та про початок роботи Львівського собору основну увагу почали приділяти настроям різних соціальних та професійних груп населення західноукраїнських областей.

У середовищі інтелігенції обговорювали думку про безпосередню причетність органів державної безпеки до возз'єднання УГКЦ із РПЦ. Секретар-машиністка Інституту літератури Львівського філіалу АН України І. Грінкевич говорила: «Собором керує не Костельник, а НКГБ». Під час дискусій лунали пропозиції про фізичну ліквідацію членів ініціативної групи, передовсім Г. Костельника як ініціатора й натхненника процесу переходу в православ'я. Окремі науковці порівнювали перехід у православ'я з унією [215, арк. 253-254].

Делегати Львівського собору, незважаючи на формальну політичну лояльність до більшовиків, прекрасно розуміли політичне підґрунтя пропонованого возз'єднання, і цьому є документальне підтвердження. Делегати обговорювали можливість створення української автокефальної церкви. Священик Савчинський заявив: «Шептицький перший порвав би із Римом і створив би самостійну автокефальну українську церкву, але не з Москвою, а без неї. Київ – центр, а не Москва. Але не було можливості. [...] Патріарх вся Русі, а Україна – колонія і політична, й економічна, а тепер, на жаль, і релігійна після собору. Тут справа не у Папі Римському, а в політиці» [216, арк. 248-249].

Усі ці типи реагування й конкретні факти передавали по управлінській вертикалі держбезпеки – від районного відділу – УНКГБ області – НКГБ УРСР – НКГБ СРСР. Зважаючи на терміновість інформації й зацікавленість вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР перебігом подій, до НКГБ УРСР та СРСР інформацію передавали ВЧ-зв'язком.

В аналізованій операції особливо слід відзначити віртуозну роботу співробітників державної безпеки із такою суперечливою постаттю як Г. Костельник. Його життєвий шлях, соціальна поведінка останнім часом стали предметом пильного наукового вивчення. У листопаді 2004 р. у Сербії навіть відбулася міжнародна наукова конференція «Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини» [217]. В Україні дослідники активно вивчали його творчу спадщину, громадську й релігійну діяльність [218].

Значна богословська й практична робота з возз'єднання УГКЦ із РПЦ сприяла зростанню амбіцій Г. Костельника. Він був переконаний, що причетний до величної історичної події, і бажав залишити своє ім'я в церковній історії: «Я відповідаю перед історією за всю роботу щодо повернення галичан у лоно православної церкви» [219, с. 326]. Костельник намагався знайти «золоту середину» в процесі возз'єднання Церков, зберігаючи український релігійний обряд і певну «європейськість» майбутніх галицьких епархій. У листі до Патріарха Московського Алексія І Г. Костельник наголошував на необхідності утримувати в «Галицькій епархії виразні відмінності [...] свою автономію в

православній всеруській церкві. Це немисливо інакше, тому що для такого повороту подій, як свідчить історія, у минулому необхідно 40–50 років, а тепер, хоча це буде й прискорено, але перевиховання вірних повинно зайняти десятки років» [220, арк. 200-201].

Однак його захоплення не поділяли чекісти. Останні завжди вважали його «антирадянськи налаштованою особою», але в церковній царині, безумовно, противником Риму. Заступник начальника оперативної групи підполковник Погрібний 9 серпня 1945 р. писав наркомові НКГБ УРСР Савченку про намагання «керівника центральної ініціативної групи ... перевести греко-католицьке духовенство у православ'я і створити відокремлену «галицьку православну церкву», щось середнє між православною і римо-католицькою церквою, залишивши в окремих випадках греко-католицькі обряди». Його ідеї поширювалися на модернізацію Руської православної церкви, перетворення її в «живу християнську церкву для боротьби із Римом у більш широким масштабах» [221, арк. 126-127]. Про обговорення Г. Костельником ідеї підпорядкування римо-католицької церкви православній неодноразово доповідав і капітан І. Богданов.

Запаморочення від відчуття «смаку влади», стрімкого розвитку подій, зустрічей із посадовцями вищого рівня І. Богданов почав фіксувати у Г. Костельника та М. Мельника вже в серпні 1945 р.: «... вони відчують себе хазяями становища». Але чекісти в доповідних записках самі визнавали, що Г. Костельник з певного моменту «...плекав мрію увійти в історію видатною особистістю, а ми цю мрію, як один із основних стимулів, всіляко збуджували, і Костельник проводив намічені нами заходи до завершення собору, активно та із захопленням» [222, арк. 252-253] (виділення наше. – Л.Б.). Для задоволення його амбіцій використовувалися всі можливі засоби. П. Ходченко писав 29 вересня 1945 р. Г. Карпову: «Доктора Костельника, тримаючи в руках, необхідно деяким чином заохочувати і заохочувати, це принесе тільки користь. Окрім цього, для задоволення самолюбства доктора Костельника, а також для створення йому авторитету серед уніатів ми думаємо ввести його до складу

редколегії львівського «Єпархіального вісника» [223, л. 36-37]. Серйозним стимулом стала публікація масовим тиражем його книг, де доктор Г. Костельник викривав наслідки унії [224, арк. 147-160].

Г. Костельника іноді «охолоджували», коли помічали надмірне захоплення власною роллю очільника ініціативної групи. Одного разу він так висловився: «Дехто передбачав, що духовенство уніатської церкви зразу піде на безпосереднє воз'єднання із православною церквою, мимо ініціативної групи. Але, як бачите, не вдалося». Подібні випадки обурювали чекістів, котрі зовсім не планували надавати особливого поважного статусу ініціативній групі. Тому І. Богданов пропонував через місцеві апарати УНКГБ перевести під юрисдикцію РПЦ деякі церкви без відома ініціативної групи. На його думку, це лише активізує роботу групи й наблизить час воз'єднання УГКЦ з РПЦ [225, арк. 163-164].

Але Г. Костельник та інші члени ініціативної групи розуміли те, чого так не бажали зрозуміти співробітники партійно-державних органів та чекістських апаратів – переробити світоглядні ідеї, зробити їх внутрішнім надбанням особистості протягом одного-двох років неможливо. На це підуть десятки років, поки духовенство й віряни не формально сприйматимуть православ'я, а почнуть відчувати духовні тонкощі православної віри.

У керівництва органів державної безпеки були перспективні плани щодо залучення Г. Костельника до справи розкладення єпархії греко-католицької церкви в Закарпатті. Однак цього не вдалося зробити через його трагічну загибель, обставини якої проаналізував відомий дослідник О. Пагіря [226, с. 407-413]. Однак, аналізуючи мотиви діяльності Г. Костельника, дослідники не виявили в ній корисливості чи упереджених злих намірів [227, с. 164].

Після смерті Г. Костельника підтвердилися його сумніви щодо діяльності уніатських священників у лоні РПЦ. Адже формальний перехід у православ'я потрібно було закріпити реальним створенням на основі уніатських парафій православних громад. Ще за його життя станом на 1 жовтня 1946 р. було зареєстровано лише 92 священники, які перейшли в православ'я, у Львівській

області 101 священник із 281 категорично відмовився переходити в православ'я. Із тих, хто намагався зберегти віру, 55 залишили церковне служіння або були арештовані. Із 46 священників, хто не відмовився від сану, 17 були похилого віку та хворі, 29 вперто відмовлялися переходити в православ'я [228, арк. 72-73]. За підрахунками науковців Інституту історії Церкви у м. Львові наприкінці 1947 р. із понад 2700 священників лише 1124 перейшли в православ'я. Зволікало із переходом 312 парафій [229, с. 347].

Знадобилося ще майже два роки адміністративного тиску, щоб уповноважений РСРПЦ при РМ УРСР П. Ходченко 7 жовтня 1949 р. прозвітував про перехід переважної більшості парафій УГКЦ у православ'я: у Львівській області на 1 січня 1946 р., тобто до ліквідації унії, нараховувалося 611 храмів, 308 священників, у Станіславській – 605 храмів, 276 священників, Дрогобицькій – 731 храм, 307 священників, Тернопільській – 822 храми, 389 священників, 5 монастирів. Станом на 1 вересня 1949 р. у Львівській області нараховувалося 11 храмів, 12 священників, Станіславській – 6 храмів, 6 священників, Дрогобицькій – 4 храми, 4 священники, Тернопільській 154 храми, 156 священників, 5 монастирів [230, арк. 278]. Через 12 років після Львівського собору уповноважений РСРПЦ при РМ УРСР Г. Пінчук у лютому 1959 р. подав дещо інші статистичні дані до Ради у справах РПЦ при РМ СРСР (див. додаток Е) [231, л. 1].

Певна розбіжність у кількості храмів та священників цілком зрозуміла. Системі реєстрації в місцевих державних органах, що регулювали державно-церковні відносини, завжди бракувало точності. Але важливіше інше – протягом десятиліття місцеві партійно-державні апарати та каральні органи не змогли змусити окремих представників уніатської церкви змінити віру. Г. Пінчук визнав, що нелегальна діяльність уніатів хоча і послабилася, але повністю так і не ліквідована [232, л. 1-11]. Вибіркова перевірка 21 релігійної громади Станіславської області встановила, що 19 із них користується уніатським начинням (прапори, лавки, уніатські ікони тощо). Церковна служба

теж проводиться «по уніатськи». Подібні факти були зафіксовані в Тернопільській, Львівській, Закарпатській областях [233, л. 23].

Г. Карпов у записці до ЦК КПУ від 6 серпня 1956 р. вважав, що одним із чинників підтримки уніатства є колишні священики, які були репресовані в 1945–1950 рр. Усього із 344 арештованих священиків після відбуття покарання станом на середину 1956 р. повернулися 244 особи. Станом на 8 грудня того ж року зафіксовано 267 осіб, котрі повернулися з місць ув'язнення в західноукраїнські області. Вони відправляли богослужіння вдома, іноді захоплювали навіть храми, де під час проповідей закликали не коритися Московському Патріархові і визнавати Папу Римського. Скориставшись процесом десталінізації, ці священики говорили віруючим, що ліквідація греко-католицької церкви й репресії проти духовенства стали наслідком порушення соціалістичної законності [234, арк. 203-205]. У с. Конюхи Тернопільської області уніатський священик Мацієвич, який був репресований за антирадянську діяльність, захопив зачинений до цього храм, і почав там відправу. Невдовзі більшість віруючих почали приходити саме до його храму, хоч у селі діяв і православний храм. Священик Дубинський, колишній уніат с. Ланівці Борщівського району, відкрито проводив богослужіння за греко-католицьким обрядом і згадував Папу Римського. У храмах сіл Підгайчики, Жуківці, Осташівці та ін. колишні уніатські священики зберегли греко-католицький обряд і культове начиння [235, л. 24]. Єпископ Григорій згодом інформував Патріарха Московського, що із 1167 храмів Львівської єпархії 658 повністю набули православного вигляду. Також єпископ акцентував увагу, що приведення в православний вигляд десятої частини храмів саботується священиками із двох причин. Перша – шкідницька діяльність священників, які відмовилися від переходу у православ'я, друга – це корисливі спроби «староправославних» священиків із Волині підладитися під смаки та настрої місцевих віруючих, що гарантувало їм відвідування храму і, звичайно, прибуток [236, л. 126].

Як пасивний спротив частини віруючих УГКЦ воз'єднанню слід сприймати їх відвідування костьолів, а не православних храмів, як це було у м. Золочів. Окремі уніатські священники, що не побажали переходити в православ'я, стали отримувати допомогу від католицької громади [237, л. 23-24].

Також керівництвом Ради у справах РПЦ була виокремлена інша сторона процесу ліквідації осередків греко-католицької церкви. З метою розширення й зміцнення позицій православ'я єпископ Львівський і Тернопільський Григорій та інші архієреї почали залучати псаломщиків, членів церковних рад для пропаганди православ'я, тобто релігійні вірування почали поширювати поза культовими спорудами. Така ситуація йшла врозріз із загальною антирелігійною політикою радянського керівництва. Фактично Г. Карпов та його підлеглі через десятиліття зіткнулися з проблемою, яку прогнозував Г. Костельник – формальність переходу священників у православ'я не означала духовного його сприйняття. Він визнав, що протягом довгого часу з духовенством не проводили ніякої роботи стосовно реального православного виховання [238, л. 28, 31]. Органи державної безпеки фіксували появу таємних співтовариств з 5–6 священників. Керівником такого руху начебто був уніатський священник із Закарпаття В. Маргитич. Своє завдання священники вбачали в тому, щоб, залишаючись у православ'ї, виховувати віруючих в уніатському дусі, сподіваючись на неодмінне відродження греко-католицької церкви.

Протягом 1950–1960-х рр. партійно-радянському апаратові так і не вдалося ліквідувати уніатське підпілля. Ситуація була настільки складною, що у Львівській області в 1968 р. створили спеціальну міжвідомчу комісію у складі представників прокуратури, УКГБ по Львівській області, суду, УМВС, уповноваженого у справах релігій по Львівській області, члени якої проводили широку роз'яснювальну роботу серед віруючих, наголошуючи, що їх «прохання про відновлення «Української католицької церкви візантійського обряду» суперечить інтересам радянського народу» [239, арк. 168-171]. За

проведення підпільного богослужіння, наприклад, священника П. Чучмана в 1969 р. засудили на два роки таборів [240, арк. 134]. Іноді, не маючи підстав для засудження за порушення законодавства про культу, уніатів судили як «дармоїдів». Зокрема, така доля спіткала П. Солтиса, жителя Войнилівського району Івано-Франківської області [241, арк. 56].

Керівництво органів держбезпеки вважало Українську греко-католицьку церкву «церковно-політичною комбінацією єзуїтів, з допомогою яких польські магнати та угорські феодали намагалися поневолити Україну і зробити каналом розповсюдження впливу Ватикану на схід», тією організацією, яка в умовах радянської західноукраїнських областей стала «духовною опорою націоналістів» [242, арк. 57].

* * *

Отже, після визволення західноукраїнських областей у 1944 р. від нацистської окупації вище політичне керівництво не застосувало відразу політику репресій через велику ймовірність масового спротиву віруючого населення, яке могло стати реальним поповненням рядів УПА. Це призвело б до масового повстання в тилу Червоної армії.

Плани органів державної безпеки щодо ліквідації греко-католицької церкви поступово зазнавали змін. Якщо на початку передбачався варіант створення «Української православної церкви», що поступово повинна була злитися із РПЦ, то згодом «операція по уніатах» призвела до прямого возз'єднання УГКЦ з РПЦ церквою. Очевидно, що така корекція була зумовлена неможливістю використати ієрархів та духовенство УГКЦ у боротьбі з ОУН і УПА.

В умовах підготовки «операції по уніатах» чекісти удосконалили тактику розкладення церковної громади через штучне створення «церковних конфліктів». Якщо при упокоренні РПЦ та знищенні УАПЦ використовували вже існуючі конфлікти між ієрархами, то у випадку з УГКЦ церковні ієрархи були відразу арештовані. Тому обрали шлях на активізацію «цивілізаційного»

конфлікту між прихильниками «візантійського обряду» та «латинізації» церкви. Кожне угруповання мало своїх стійких прихильників.

Віртуозна гра на амбіціях членів ініціативної групи, демонстрація священникам можливого кар'єрного росту в церковній ієрархії, перспектива отримання певних благ і преференцій уможливили формування певного конформістського прошарку, яке підтримало процес переходу в православ'я.

У процесі ліквідації УГКЦ партійно-радянські лідери спекулювали на історичних традиціях для емоційного впливу на настрої та симпатії духовенства й вірян – походженні православ'я від Київської Русі, ролі Богдана Хмельницького у збереженні православних традицій українського народу тощо. Така ідеологема була притаманна періоду Великої Вітчизняної війни, і політичні лідери УРСР сподівалися на її успішне втілення в світогляді греко-католиків. Натомість противники переходу в православ'я наголошували на вищому цивілізаційно-культурному рівні католицизму, як духовного світогляду розвинутих європейських країн.

Дієвим сателітом у боротьбі з греко-католицькою церквою стала Руська православна церква. Повністю контрольована вищим політичним керівництвом СРСР та органами державної безпеки, вона довела свою політичну лояльність в умовах Великої Вітчизняної війни. Православні ієрархи були зацікавлені в уніатських парафіях, адже це розширювало «межі православного світу». Успішне воз'єднання з УГКЦ підвищувало авторитет РПЦ серед світових релігійних організацій. Скориставшись необхідністю ліквідації залишків уніатського світогляду та утвердження православ'я, єпископи прагнули розширити мережу православних храмів, зміцнити їх матеріальне становище, вивести богослужіння за межі культових споруд, поширити православний світогляд серед широкого загалу західноукраїнських областей. Органи держбезпеки в оперативно-агентурних планах відводили важливе місце православним ієрархам і священникам, перетворивши їх на союзників у боротьбі з УГКЦ, хоч неодноразово й зауважували, що вони працюють «кустарно» й без помітного ентузіазму та результативності.

ВИСНОВКИ

Відрізок новітньої історії України довжиною майже в чотири десятиліття, відображений у дослідженні, вмістив у себе важливі етапи формування більшовицької моделі державно-церковних відносин, важливими суб'єктами яких були органи державної безпеки й православна церква. Проведений у дисертаційній роботі аналіз дає можливість констатувати фрагментарність досліджень з окресленої проблеми й доцільність її ґрунтовної розробки. Узагальнення наукових досягнень вітчизняної історіографії та дослідження комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, значну кількість яких уперше введено у науковий обіг, дали можливість зробити такі висновки.

Історіографія проблеми показує, що остання постійно перебувала у сфері наукових інтересів дослідників від початку 1920-х рр. до сьогодення. Встановлено, що характер і методологія історіографії державно-церковних відносин у радянський період були зумовлені впливом моністичної ідеології КПРС, яка табувала плюралізм оцінок і суджень. Теорія й практика комуністичного будівництва в УСРР–УРСР не передбачала збереження релігійного світогляду в суспільстві як системи альтернативних цінностей. У програмних положеннях антирелігійної боротьби, обґрунтованих у працях теоретиків комунізму, православну церкву оцінювали з класових позицій як оплот експлуататорського монархічного ладу, а духовенство зараховували до табору контрреволюційних сил. Отже, його розглядали як об'єкт чужий у суспільно-політичних і економічних процесах. Радянські дослідники вважали виправданим застосування насилля щодо православного духовенства й віруючих у контексті громадянської війни й соціалістичних перетворень.

Вивчення проблеми місця, ролі, функцій, технології роботи радянських органів державної безпеки в системі взаємовідносин держави й православної церкви доводить, що в останні роки вона викликає значний науковий інтерес. Однак у підходах до її висвітлення серед істориків сформувався певний стереотип, зумовлений реабілітаційними процесами в Україні протягом 1989–

початку 1990-х рр. і масовим використанням архівно-кримінальних справ як джерела вивчення політичних репресій. На оцінку діяльності органів держбезпеки зазвичай впливав алгоритм «арешт – слідство – розстріл/ув'язнення». Лише фрагментарно були окреслені окремі аспекти використання оперативних технологій органів держбезпеки, зокрема щодо церковних розколів, ліквідації УГКЦ. До того ж сформувалися не лише тематичні, але й хронологічні пріоритети досліджень, які переважно стосуються періоду 1920–1930-х рр. Незважаючи на висновок науковців про перетворення теми державно-церковних відносин за радянської доби в УСРР–УРСР у самостійну міждисциплінарну проблему, спеціального дослідження, присвяченого різноплановим оперативним технологіям спецслужб щодо православної церкви в зазначених хронологічних межах, в Україні досі опубліковано не було.

Виявлена й опрацьована джерельна база є комплексом різноманітних за походженням і фондоутворенням документів, маловідомих або невідомих у наукових колах. Серед опублікованих джерел використані документи вищих партійних і державних органів влади й управління СРСР та УСРР–УРСР, матеріали партійних з'їздів, пленумів, нарад із питань антирелігійної політики, нормативні документи, що регулювали процес відокремлення Церкви від держави, статті та фрагменти з них теоретиків комунізму, промови й виступи державних і політичних діячів із питань боротьби з релігією. Іншу категорію опублікованих документів становлять матеріали про створення й діяльність органів держбезпеки з акцентом на їхній участі в антирелігійних кампаніях. Встановлено, що здебільшого це матеріали про кампанію вилучення церковних цінностей, переслідування патріарха Тихона, обновленський рух у православ'ї.

Проаналізовані й покласифіковані неопубліковані джерела, що стали базою дослідження. Вивчена партійна й відомча нормативно-розпорядча документація діяльності ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ, яка визначала спрямованість, зміст, пріоритети, технології їхньої діяльності в галузі державно-церковних відносин. Опрацювання різнопланової джерельної бази, з

одного боку, сприяло potwierdженню положень і висновків із окресленої проблеми в історіографії, з іншого – дало можливість виявити невідомі або маловідомі факти, котрі формують цілісну картину інтегрованої силової моделі державно-церковних відносин у радянській Україні.

Дисертанткою схарактеризовані нові теоретичні й методологічні підходи до висвітлення теми, визначені ключові методи й принципи її розкриття. На основі цивілізаційного підходу, функціонального застосування принципів об'єктивності, науковості, історизму, системності, діалектики, всебічності, а також комплексу загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних методів дослідження вдалося забезпечити науковість і достовірність в аналізі проблеми. Обґрунтована правомірність категоріального апарату дослідження, з-поміж складників якого провідного значення набули поняття «державна безпека», «органи держбезпеки», «репресії», «терор», «державно-церковні відносини». Філософському осмисленню досліджуваної проблеми сприяло використання синергетичного підходу до оцінки державно-церковних відносин як складної нелінійної системи, управлінський вплив на яку узгоджується з законами еволюції та самоорганізації самої системи.

На основі аналізу теми авторка пропонує періодизацію діяльності органів держбезпеки з ідентифікацією чинників, які впливали на інтенсивність оперативно-агентурної, інформаційно-аналітичної, репресивної, профілактичної функцій спецслужб в окремі періоди: 1) *1918–1923 рр.* – воєннокомуністичний наступ на релігію зумовив роль ВЧК–ВУЧК як карально-репресивних органів «червоного терору». Концептуальне значення для посилення їхньої ролі мала думка Ф. Держинського про монополію органів держбезпеки на тактику «лавірування» у стосунках із Церквою на тлі масових протестів проти більшовицької влади на релігійному ґрунті ; 2) *1923–кінець 1920-х рр.* – зростання ролі ГПУ та його впливу, часто вирішального, на вироблення нових напрямів антирелігійної стратегії більшовиків у зв'язку з інтенсивним застосуванням агентурно-оперативних та інформаційних технологій для посилення внутрішньоцерковних розколів у православ'ї. Інтенсивність

репресивної практики зменшується, натомість керівництво держави й спецслужби роблять ставку на дискредитацію й деморалізацію духовенства, вербування агентури серед ієрархів усіх конфесій і релігійних течій. Оперативну роботу узгоджують і координують з таємною ВАК при ЦК КП(б)У, офіційну позицію держави репрезентує антирелігійна пропаганда; 3) *1929–середина 1930-х рр.* – початок колективізації зумовив зміщення акценту в діяльності органів держбезпеки на репресивну тактику. На цьому етапі духовенство ототожнюють з куркулями, які перешкоджали партійно-державній політиці на селі. Оперативні накази керівництва ОГПУ–ГПУ націлюють співробітників на арешти й вислання священиків, створення умов для закриття церков, розпуску релігійних громад. Офіційна антирелігійна риторика репрезентована оголошенням 2 п'ятирічки «безбожною»; 4) *1937–1938 рр.* – «великий терор», під час якого органи держбезпеки перетворилися на інструмент масового беззаконня щодо православного духовенства й віруючих. Оперативний наказ № 00447 включав духовенство до соціальних груп, які підлягали безумовному репресуванню. Засоби офіційної пропаганди називали його класовим ворогом, що діє спільно з міжнародним імперіалізмом; 5) *1939–1943 рр.* – період Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, події яких призвели до окупації території України й так званого «окупаційного релігійного відродження». Діяльність органів держбезпеки стосовно православної церкви полягала в накопиченні та аналізі інформації про релігійне життя, відстежуванні настроїв, висловлювань, поведінки священиків і віруючих, створенні оперативних обліків; 6) *1943–1953 рр.* – період, суперечливий за своїм змістом. З одного боку, з утворенням РСРПЦ, яку очолив полковник держбезпеки Г. Карпов, зміщувався акцент на позірний діалог держави з православною церквою, поглиблювалася взаємодія між органами держбезпеки й виконавчими органами влади, які виконували функцію контролю. З іншого – зростала роль НКГБ–МГБ у повоєнній санації суспільства, виявленні колаборантів серед духовенства й церковного активу. Окремим напрямом їхньої оперативної діяльності стала боротьба з релігійним

компонентом у національно-визвольному русі на західноукраїнських землях. Спецоперація з ліквідації УГКЦ як окрему технологію передбачала використання в ролі сателіта РПЦ; 7) *1953–друга половина 1950-х рр.* – політика десталінізації не принесла очікуваних позитивних змін у становище православної церкви. Однак знесилене репресіями й тиском духовенство та ослаблена й повністю контрольована православна церква загалом вже не потребували тотальної змобілізованості органів держбезпеки. Пріоритетними завданнями щодо православної церкви стають інформаційно-аналітичні й профілактичні технології, а також координування спеціальних заходів і планів.

Ігнорування високого ступеня релігійності населення України, особливостей національної специфіки релігійного життя в республіці, спроба побудувати безрелігійне суспільство воєнно-комуністичними методами призвели до суттєвого ускладнення становища більшовиків і змусили їх шукати більш дієві й гнучкі методи антирелігійної політики. Основні політичні й організаційні заходи антирелігійної стратегії генерувалися поза межами республіки відповідно до політичного курсу РКП(б)–ВКП(б)–КПРС. Отже, органи державної безпеки слід розглядати як невід’ємний складник радянської політичної системи, інструмент більшовицької партії в антирелігійній політиці радянської держави, що відповідає більшовицькому потрактуванню поняття «державна безпека». Комуністична партія вибудувала комплексну систему взаємодії партійно-радянських органів, органів держбезпеки, прокуратури, суду, міліції для комбінованого й всеосяжного тиску на православну церкву. Формально вирішальної ролі на антирелігійному фронті в постійному режимі, на наш погляд, партія не закріплювала за жодним із названих органів. Однак практика їхньої діяльності, а також відповідні документи свідчать, що упродовж досліджуваного періоду домінувальна роль належала органам держбезпеки, особливо в координуванні визначених кампаній. У їхній структурі на всіх етапах діяли спеціальні підрозділи, які спеціалізувалися на боротьбі з «церковною контрреволюцією».

Основними напрямками діяльності апаратів у центрі й на місцях у 1918–на початку 1920-х рр. була участь у реалізації декрету про відокремлення Церкви від держави, ліквідації економічної бази православної церкви, вилученні церковних цінностей, дискредитації патріарха Тихона й підготовці судового процесу над ним, арештах духовенства. Найбільш резонансною й контрпродуктивною для Церкви була стимуляція розколів, сприяння обновленській течії православ'я для ліквідації так званої «тихонівщини». Наслідком таких дій стало утворення контрольованих чекістами церковних угруповань, які ворогували між собою.

Партійне керівництво й спецслужби гостро реагували на специфіку політичної ситуації в Україні й наголошували на небезпеці «націоналізму» й «шовінізму» в діяльності УАПЦ. Після тривалого оперативного втручання в її діяльність остаточного удару було завдано судовим процесом СБУ. Публічний характер суду мав переконати суспільство в умотивованості репресій щодо УАПЦ. У грудні 1929 р. газета «Правда» в передовій статті задекларувала закінчення так званого «мирного» співіснування держави з релігією й православною церквою, відтак мало тріумфувати насилля щодо релігійного середовища.

У другій половині 1930-х рр. відбувається ескалація репресій стосовно православних священиків і віруючих, а «великий терор» повинен був, на думку партійного керівництва, завершити їх розгром як класових ворогів. При цьому зазначимо, що лідери ВКП(б) не змогли чітко окреслити критерії й ознаки «ворога» – вони постійно змінювалися з огляду на тактичні, політичні, економічні чинники різних періодів, але православне духовенство завжди фігурувало серед жертв політико-репресивних кампаній. Наприкінці 1930-х рр. статистика щодо кількості віруючих засвідчила, що основна мета Й. Сталіна і його оточення – позбутися релігійного світогляду через державний терор – не була зреалізована, принаймні для більшості населення.

Ситуативна модифікація партійно-державної політики й тактики спецслужб відбулася в роки Другої світової війни. Православну церкву

використовували як тимчасового «союзника» для активізації населення до боротьби з нацистськими окупантами, а також у ліквідації релігійного чинника в національних рухах на територіях, приєднаних до СРСР упродовж 1939–1945 рр. Для спецслужб ієрархи та рядові священики РПЦ були знаряддям маніпулятивних технологій у процесі «радянізації» західноукраїнських областей. Формальна лібералізація мала тактичний характер і не впливала на ідеологічні основи ставлення більшовиків до релігії, особливо з огляду на стрімке збільшення кількості відкритих церков і монастирів у період окупації (на липень 1945 р. в СРСР налічувалося 10 243 церкви та молитовні будинки, із них 6 072 в Україні). Як показала практика антирелігійної політики, і після смерті Й. Сталіна місцеві партійно-державні функціонери не були готові до агітаційно-пропагандистської роботи і часто віддавали перевагу силовим методам боротьби з небажаними явищами. Варто зацентувати увагу на віртуозних технологіях підготовки закриття Овруцького, Барського жіночих монастирів, які в очах громадськості виглядали як результат їх виродження й морального банкрутства. Ця тенденція простежена, зокрема, у діяльності уповноважених Ради у справах РПЦ при РМ СРСР та УРСР, з-поміж яких було чимало відставних чекістів, що скоординовано працювали в тісному тандемі з органами держбезпеки.

Наголосимо, що співробітники спецслужб здебільшого керувалися ідейними переконаннями. Вони справді трактували православну церкву та її клір як антирадянську силу в контексті спільного контрреволюційного фронту. Керівництво більшовицької партії засобами пропаганди формувало у свідомості суспільства відповідний стереотип щодо діяльності органів державної безпеки: партія й органи державної безпеки є одним цілим; їм довірено захищати радянський народ від внутрішніх і зовнішніх ворогів; ця відповідальна місія потребує всеосяжного контролю над суспільством. Керівництво та співробітники органів держбезпеки володіли здатністю до змобілізованості й чіткого координування дій, безумовної виконавської дисципліни щодо намічених партійним керівництвом напрямів антирелігійної політики, про що,

зокрема, свідчить організація кампанії ліквідації Української греко-католицької церкви.

Перспективними напрямками дослідження проблеми залишаються історичні, політологічні та релігієзнавчі розвідки. Для створення панорамного дослідження ролі органів державної безпеки в системі взв'язаних держави й православної церкви варто розширити хронологічні межі проблеми й обстежити весь радянський період вітчизняної історії. У цьому контексті важливо виявити напрацьований вітчизняною історіографією потенціал і зреалізувати багатотомний видавничий проект, котрий би узагальнив історію державно-церковних відносин в Україні за радянської доби.

Варті уваги і розробки узагальнювального характеру, що стосуються обстежуваних проблем на місцевому рівні. Радянська модель державно-церковних відносин, попри універсальний зміст, у регіонах мала свою специфіку використання органів держбезпеки в утвердженні атеїстичних цінностей. Її висвітлення сприяло б глибшому розумінню результатів і наслідків богоборчої політики. Потребує поширення й популяризації досвід створення багатотомних енциклопедичних видань в областях. Ідеться про видавничий проект «Полтавіка», 12 том якого цілком присвячений різним аспектам історії релігійного життя Полтавщини.

Перспективним є і вивчення діяльності органів держбезпеки щодо інших релігійних конфесій радянської України. Це дало б змогу проаналізувати й порівняти її політичне підґрунтя, фаховий інструментарій, специфіку роботи стосовно протестантських деномінацій, ісламу, католицизму, представлених на території України.

Зберігають свою актуальність на тривалу перспективу агіографічні студії та створення мартирологів у контексті реабілітації репресованих релігійних діячів. Вважаємо цей напрям актуальним не лише в науковому сенсі. Дослідження його має стати моральною компенсацією жертвам тоталітарного режиму і їхнім нащадкам. Такі наукові проекти виконують роль перестороги для тих, хто прагне змоделювати недемократичні суспільні відносини,

служують демонстрацією злочинних наслідків ігнорування природних і конституційних прав людини.

В Україні склалася практика проведення наукових і науково-практичних конференцій, «круглих столів», присвячених проблемам державно-церковних відносин. Однак, на наш погляд, масовий характер подібних зібрань та залучення великої кількості учасників не сприяють глибокому фаховому обговоренню й результативним дискусіям, формалізують і розпорошують тематику обговорення. Окреслена царина діяльності потребує серйозної координації наукових пошуків та постійної співпраці дослідників, котрі займаються проблематикою державно-церковних відносин радянської доби.

Одним із перспективних напрямів є науково обґрунтована систематизація категоріального апарату для методологічної універсалізації наукових досліджень у галузі державно-церковних відносин в Україні за радянської доби. При вивченні різних аспектів зазначеної проблеми слід розширювати сфери співпраці з представниками духовенства – істориками православної церкви, що давало б можливість зіставляти точки зору, методологію світської й духовної історії, розширювати джерельну базу тощо. Безумовно, це сприятиме поглибленню конструктивного наукового діалогу.

Наукові дослідження окресленої теми набувають особливого значення в контексті засвоєння уроків радянського минулого, побудованого на класовій ідеології та використанні органів держбезпеки як апарату насилля для боротьби з політичним інакомисленням та релігійними переконаннями. Розкол православної церкви в реаліях незалежної України теж слід розглядати як рефлексивний результат цілеспрямованого тотального вихолощування її внутрішнього організаційного стрижня, самостійності в прийнятті рішень. Уроки історії України мають слугувати застереженням владі й суспільству від помилок і рецидивів тоталітаризму та сприяти вкоріненню принципів толерантності та взаємоповаги у сфері державно-церковних відносин.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Посилання до вступу

1. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – Минск : Изд. полит. литер., 1983. – С. 13, 16.
2. Кузеванов В. А был ли геноцид православия в Украине? / В. Кузеванов // [Електронний ресурс]: Режим доступу: arhive.nbuv.ua/portal/soc_gum/TKZh/2009_33/1_3Kuzevanov.pdf
3. Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької / Йорг Баберовскі. – К.: К.І.С., 2007. – С. 11.
4. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період / за ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – 402 с.
5. Релігійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти // Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред. кол.: О.Ф. Белов (голова), І. Ф. Бінько, С.Л. Пирожков та ін. / К. : Національний ін-т стратегічних досліджень, 1997. – 198 с.
6. Шаповал Ю. І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – С. 8.
7. Егберт Ян. Типологія форм масового знищення людей / Ян Егберт // Сучасність. – 1992. – № 11. – С. 44.
8. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період / за ред. С. Здіорука. – К. : НІСД, 2006. – С. 203.

Посилання до 1 розділу

1. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17 : Март 1908–июнь 1909. – 1968. – С. 416.
2. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17 : Март 1908–июнь 1909. – 1968. – С. 423.

3. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17 : Март 1908–июнь 1909. – 1968.. – С. 425.
4. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969– . – Т. 45 : Март 1922–март 1923. – 1970. – С. 28.
5. Бабенко Л. Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні / Л. Л. Бабенко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій, А. І. Гуржій та ін. – Черкаси : Черкаський націон. універ. ім. Б.Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 181.
6. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–190.
7. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 175.
8. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 177–178.
9. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 179.
10. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 184.
11. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 30–31.
12. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К. : [б. в.], 1993. – 187 с.

13. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 20, 24–25, 35.
14. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения : [в 2 т.] / Ф. Э. Дзержинский; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1977– Т. 1. 1897–1923. – 1977. – 494 с.
15. Регельсон Л. Л. Трагедия русской церкви, 1917–1945 / Лев Львович Регельсон ; послесл. прот. Иоанна Мейендорфа. – Paris : YMCA-PRESS, 1977.
16. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В. Є. Єленський. – К. : Республіканський Центр духовної культури, 1991; Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х. : Харьк. гос. политехн. ун-т, 1998; Пащенко В. О. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. О. Пащенко, А. М. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 335 с.
17. Коцур В. П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 314–316.
18. Бердяев Н. Духовные основы русской революции / Н. Бердяев. – СПб. : РХГИ, 1998. – С. 41–52.
19. Бонч-Бруевич В. Д. «Живая Церковь» и пролетариат / В. Д. Бонч-Бруевич. – М. : Жизнь и знание, 1923. – 62 с.
20. Воробьёв А. Церковный раскол на Украине / А. Воробьёв // Антирелігійні питання. – 1924. – № 1 – С. 27-45.
21. Лукин Н. М. Революция и церковь / Н. М. Лукин. – М. : Красная Новь, 1923. – 36 с.
22. Красиков П. А. На церковном фронте (1918–1923) / П. А. Красиков. – М. : Юрид. изд-во НКЮ, 1923. – 312 с.
23. Окунев Я. «Смена вех» в Церкви / Я. Окунев. – Х. : Кооп. изд-во «Пролетарий», 1923. – 24 с.

24. Сухоплюев И. К. Новый этап в церковном движении / И. К. Сухоплюев // Знамя коммунизма (Харьков). – 1922. – № 9–10. – С. 71–77.; Его же. Украинское автокефальное движение // Партийный работник. – 1922. – № 10. – С. 20–26 ; Его же. Майский собор автокефалистов Киевщины 1921 г. // Антирелигиозная пропаганда : сб. материалов. – Х., 1922. – С. 149–155 ; Его же. Церковный раскол // Агитпропаганда. – 1922. – № 6. – С. 67–83 ; Його ж: Українські автокефалісти. – Х. : Червоний шлях, 1925. – 62 с. ; Его же. Церковный раскол в России и на Украине // Путь к коммунизму. – 1922. – № 8–9. – С. 189–200 ; Хвиля А. Автокефалія // Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы / под. ред. В. Уласевич. – Х., 1925. – Вып. 2. – С. 26–31.
25. Струмилин С. Г. Бог и свобода / С. Г. Струмили. – М. : Красная новь, 1923. – 70 с.
26. Железногорский Г. А. Советская власть и церковь / Г. А. Железногорский. – Х. : Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1925. – С. 9, 12.
27. Ярославский Е. О религии / Е. Ярославский ; [подбор текстов, вступ. статья, примеч. и общая ред. М. М. Шейнмана].– М. : Госполитиздат, 1957. – С. 18.
28. Введенский А. И. Церковь и государство : (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918–1922 г.) / прот. А. И. Введенский, зам. пред. Высш. церк. упр. рус. православ. церкви. – М. : Мосполиграф, 1923. – 252 с.
29. Кандідов Б. Церква та шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій / Б. Кандідов. – К. : Політвидав, 1939. – С. 66–68 ; См. также : Кандидов Б.П. Церковный фронт в годы мировой войны. – М. : Атеист, 1927. – 147 с. ; Его же. Церковь и Октябрьская революция. – М. : Безбожник, 1929. – 31 с. ; Его же. Религиозная контрреволюция и интервенция 1918–1920 гг. (Очерки и материалы). – М. : Безбожник, 1930. – 198 с. ; Его же. Церковь и гражданская война на Юге (материалы к истории религиозной

- контрреволюции в годы гражданской войны). – М. : Безбожник, 1931. – 295 с. ; Его же. Вредительство, интервенция и церковь. – М. : Безбожник, 1931. – 72 с. ; Его же. Голод 1921 и церковь. – М. : Ленинград : Московский рабочий, 1932. – 92 с.
30. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 13.
  31. Плаксин Р. Ю. Крах церковной контрреволюции 1917–1923 гг. / Р. Ю. Плаксин. – М. : Наука, 1968. – С. 5,84, 177.
  32. Голенков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д.Л. Голенков. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1986– .– Кн. 2. – 1986. – 396, [1] с.
  33. Голенков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д.Л. Голенков. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1986– .– Кн. 2. – 1986. – С. 205.
  34. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе / В. А. Куроедов. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1984. – 256 с.
  35. Религиозные объединения на территории Харьковской области и основные тенденции их деятельности : метод. рек. в помощь лектору / Харьк. обл. орг. о-ва «Знание» УССР, Науч.-метод. совет по пропаганде науч. атеизма ; [сост. В. А. Арсеньев]. – Х. : [б. и.], 1980. – 25 с.
  36. Степаненко В. Н. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одному из важнейших направлений развития советского образа жизни (1971–1975 гг.) / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 20–25.
  37. Траф'як М. В. Парти́йне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої п'ятирічки / М. В. Траф'як, Є. В. Паньків // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1974. – Вип. 70. – С. 103–109.

38. Воронкін О. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959–1970 рр.) / О. Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 71. – С. 73–78.
39. Сухов А. Д. О корнях религии / Сухов А.Д. – М.: Изд-во «Знание», 1970. – 32 с.; Копаниця М. М. Національні питання в сучасному православ'ї / М. М. Копаниця. – К.: Тов. «Знання» УРСР, 1973. – 32 с.; Паюсов К. А. Критика релігійного розуміння питань війни і миру / К. А. Паюсов. – К.: Тов. «Знання» УРСР, 1974. – 64 с.; Онуфрієв Л. О. Комуністи і релігія / Л.О. Онуфрієв, І.І. Бражник. – К.: Тов. «Знання», 1974. – 47 с.
40. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 18.
41. Галузевий державний архів СБУ : путівник / ГДА СБУ; авт.-упоряд. В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Х. : Права людини, 2009. – 136 с.
42. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко В. Золотарьов ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Служба безпеки України. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
43. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В. Є. Єленський. – К. : Республіканський Центр духовної культури, 1991. – 72 с. ; Його ж. Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 1950 – поч. 1960-х років / В. Є. Єленський // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 271–285 ; Його ж. Церкви України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого / В. Є. Єленський // Церкви і національне відродження. – К., 1993 – С. 37–48; Його ж. Сувора «відлига»: Замітки про церковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 21–25.
44. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К. : [б. в.], 1993. – 188 с. ; Його ж. Політика радянської

держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук у формі наукової доповіді : 07.00.02 / В. О. Пащенко ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1993. – 80 с. ; Його ж. «Ніч минула, а день наблизився ...»: держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К., 1994 – 169 с. ; Його ж. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні / В. О. Пащенко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ. – 1994. – № 1. – С. 51–58 ; Його ж. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994. – 249 с. ; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років/ В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 631 с. та ін.

45. Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Е. П. Слободянюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 20 с
46. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М. : Политиздат, 1991. – 400 с. ; Его же. «Штурм небес» отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР/ В. А. Алексеев. – М. : Россия Молодая, 1992. – 304 с. ; Его же. Была ли в СССР «безбожная пятилетка»? / В. А. Алексеев // Диспут. – 1992. – № 2. – С. 12–23.
47. Одинцов М. И. О встрече И. В. Сталина с руководителями Русской православной церкви 4 сентября 1943 г. / М. И. Одинцов // Атеистические чтения. – М., 1990. – № 19. – С. 52–55 ; Его же. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М. : Знание. 1991. – 64 с. ; Его же. Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / М. И. Одинцов // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 123–140 ; Его же. «Дело» патриарха Тихона / М. И. Одинцов // Отечественные архивы. – 1993. – № 6. – С. 46–71 ; Его же. Государство и церковь в России. ХХ век / М. И. Одинцов. – М. : Луч, 1994. – 171 с. ; Его же. «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при

- СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину. 1943–1946 гг. / М. И. Одинцов // Исторический архив. – 1994. – № 3. – С. 139–148 ; № 4. – С. 90–112 ; Его же. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. И. Одинцов. – М. : РАГС, 1995. – 222 с. ; Его же. Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века) : дис. ... д-ра ист. наук / М. И. Одинцов. – М. : РАГС, 1996. – 50 с.
48. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М. : Политиздат, 1991. – С. 140.
49. Носов С. Обновленчество 20-х и 90-х годов: неразрывная преемственность / С. Носов // Современное обновленчество – протестантизм восточного обряда. – М., 1996. – С. 30–70.
50. Васильева О. Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 годах / Ю. О. Васильева // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 40–54 ; Её же. Русская православная церковь в 1927–1943 годах / Ю. О. Васильева // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 35–46.
51. Васильева О.Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 годах / Ю. О. Васильева // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 43–53.
52. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1890–1927 / протоиерей Г. Митрофанов. – СПб. : Сатисъ, 2002. – 442 с.
53. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 29.
54. Кашеваров А. Н. Государство и церковь : из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви. 1917–1945 гг. / А. Н. Кашеваров. – СПб. : СПб ГТУ, 1995. – 142 с. ; Его же. Православная Церковь и Советское государство. (1917–1922) / А. Н. Кашеваров. – М. : Изд-во Крутицкого Патриаршего подворья, Общество любителей церковной истории, 2005. – 442 с.

55. Савельев С. Н. Бог и комиссары (к истории комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) – антирелигиозной комиссии) / С. Н. Савельев // Религия и демократия. На пути к свободе совести. – СПб. ; М., 1993. – С. 164–216.
56. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М. : Политиздат, 1991. – 400 с.
57. Кашеваров А. Н. Православная Церковь и Советское государство. (1917–1922) / А. Н. Кашеваров. – М. : Изд-во Крутицкого Патриаршего подворья, Общество любителей церковной истории, 2005. – С. 274–275.
58. Пащенко В. О. Православне обновленство – справа ДПУ / В. О. Пащенко. // Людина і світ. – 1993. – № 10–12. – С. 34–39.
59. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с.; Его же. Иосифлянское течение в Русской православной церкви / М. В. Шкаровский. – СПб. : Мемориал. – 399 с.
60. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.
61. Пащенко В. О. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. О. Пащенко, А. М. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 335 с.
62. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – 312 с.
63. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с. ; Його ж: Українська автокефальна православна церква (1917–1930) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. М. Ігнатуша ; Харк. ун-т. – Х., 1993. – 255 с. ; Його ж. «Вселенська церква нас не

- визнає...» / О. М. Ігнатуша // Людина і світ. – 1998. – № 3. – С. 33–36 ;
 Його ж. Інституційний розкол православної церкви України в умовах модернізації (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / О. М. Ігнатуша ; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 520 с.
64. Ігнатуша О. М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. / О. М. Ігнатуша // Наукові праці : наук.-метод. журн. / МДГУ імені П. Могили. – Миколаїв, 2003. – Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – С. 92–98.
65. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х.: Харьк. гос. политехн. ун-т, 1998. – 232 с.
66. Киридон А. М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років /А. М. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
67. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К. : [б. в.], 2000. – 402 с.
68. Греченко В. А. Україна в добу «раннього тоталітаризму» (20-ті роки ХХ ст.) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.; Греченко В. А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки ХХ ст.) / В. А. Греченко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 352 с.
69. Бажан О. Г. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр./ О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 331 с.
70. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. Г. Бобко ; Запоріз. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
71. Жилюк С. І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні / С. І. Жилюк. – Житомир : Полісся, 2000. – 164с. ; Його ж. Обновленська церква в Україні (1922–1928 рр.) / С. І. Жилюк. – Рівне, 2002. – 384 с. ; Його ж. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної

- синодальної церкви : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : 09.00.11 / С. І. Жилюк. – К., 2005. – 31 с.
72. Преловська І. М. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського православного церковного собору УАЦП 14–30 жовтня 1921 року : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / І. М. Преловська ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – 192 с.
73. Білан Г. І. З історії Соборів обновленської Церкви в Україні / Г. І. Білан // Історичний журнал. – 2004. – № 6–7. – С. 62–65 ; Його ж. Обновленська Церква в Україні (від виникнення до II Собору) / Г. І. Білан // Наукові записки / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К., 2004. – Т. 27. – С. 42–46 ; Його ж. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Г. І. Білан. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
74. Демидович Л. С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) : дис. . канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. С. Демидович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 210 с.
75. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. І. Силантьєв ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.
76. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. : в 2 ч. Ч. 1. 1917 р. – сер. 1920-х років . – К., 1995. – 280 с. ; Ч. 2. Кінець 1920-х – 1941 рр. – К., 1995. – 216 с.
77. Верига В. Конфіскація церковних цінностей у 1922 р. / В. Верига. – К. : Вид-во Ол. Теліги, 1996. – 192 с.
78. Пащенко В. О. Церковні цінності як порятунок голодуючих: життєва необхідність чи політична авантюра? / В. О. Пащенко // Рідний край : наук.-публ. альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2000. – № 2 (3). – С. 91–105.

79. Фесенко А. М. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921–1923 рр. / А. М. Фесенко // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. Історичні науки. – С. 120–125.
80. Бабенко Л. Л. ДПУ проти священника Василя Зеленцова / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. – 2002. – № 2. – С. 119–122 ; Її ж. Участь органів ВУЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Л. Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : наук. і док. журн. – К., 2004. – С. 410–428.
81. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995 – № 3. – С. 73–80 ; Його ж. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с. ; Його ж. Релігійні питання в теорії та практиці українського націоналізму у першій половині ХХ ст. / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50 ; Його ж. Держава і релігійні конфесії в Україні (1943–1945 рр.) / О. Є. Лисенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць. – Т. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 155–209; Його ж. М. С. Хрущов і церква в Україні під час Великої Вітчизняної війни / О. Є. Лисенко. // М. С. Хрущов і Україна : матеріали наук. семінару, 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – С. 51–60.
82. Лисенко О. Є. Релігійне життя в Україні (1941–1946) / О. Є. Лисенко, М. І. Михайлуца, І. І. Поїздник // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах / НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2011. – Кн. II. – С. 177–230.
83. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. В. Волошин. – Полтава, 1997. – 126 с. ; Його ж. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941–жовтень 1944

- рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. В. Волошин. – Полтава, 1997. – 17 с.
84. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Укр. істор. журн. – 1998. – № 3. – С. 107–119 ; Його ж. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939–вересень 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01/ В. В. Гордієнко. – К., 1999. – 18 с.
85. Стоколос Н. Г. Спроби українізації та автокефалії православної церкви (20–30-ті роки ХХ ст.). Церковне життя в Україні під час Другої світової війни (1939–1944) / Н. Г. Стоколос // Історія релігії в Україні : навч. посіб. – К., 1999. – С. 287–301, 517–534 ; Її ж. Етноконфесійна політика Рейху в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / Н. Г. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 19. – С. 70–78 ; Її ж. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України / Н. Г. Стоколос // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 47–54 ; Її ж. Етноконфесійна політика III Рейху і моральний стан православ'я в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / Н. Г. Стоколос // Християнство і мораль. – К. ; Тернопіль, 2001. – С. 141–149 ; Її ж. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук / / Н. Г. Стоколос ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2003. – 37 с.
86. Грідіна І. М. Православні монастирі України під час Другої світової війни / І. М. Грідіна, П. В. Добров // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 237–241 ; Її ж. Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 19 с. ; Її ж. До питання про релігійне життя в Україні під час нацистської окупації / І. М. Грідіна // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. ; Донецьк, 2001. –

- Вип. 16. – С. 126–132 ; Її ж. Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати? / І. М. Грідіна // Історичні та політологічні дослідження : матеріали міжнар. наук. конф. «Велика війна очима молодих дослідників», Донецьк, вересень 2000. – Донецьк, 2000. – № 1 (3). – С. 180–183.
87. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 09.00.11 / Н. Г. Стоколос. – К. : Ін-т філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2003. – С. 33–35.
88. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.
89. Михайлуца М. І. Здійснення органами ДПУ-НКВС України репресій проти Православної церкви на Одещині (1930–1940-ві рр.) / М. І. Михайлуца // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : наук. і док. журн. – К, 2004. – № 1–2. – С. 429–450 ; Його ж. Репресоване духовенство на Одещині у 1940–1945 рр. (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області) / М. І. Михайлуца // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – Вип. 34. – К. : НАН України, Інститут історії НАН України, 2007. – С. 355–361.
90. Веденєєв Д. В. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 104–126.
91. Веденєєв Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. В. Веденєєв. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.
92. Правда про унію: Документи і матеріали / упоряд.: В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич та ін.; редкол. В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменярь, 1965. – 376 с. ; Правда про унію: Документи і матеріали / упоряд.: В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич та ін.; редкол. В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю. Ю. Сливка. – 2-е вид., доп. – Львів : Каменярь, 1968. – 448 с.; Правда

- про унію: Документи і матеріали / упоряд.: Ю. Ю. Сливка (кер. кол.), В. О. Бунченко, Н. Врадій та ін.; редкол.: Д. А. Яремчук (голова), І. С. Голодненко, Ю. Ю. Сливка та ін. – 3-є вид. – Львів : Каменяр, 1981. – 448 с.
93. Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / [упоряд. і авт. прим.] Володимир Іванович Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 494 с.
94. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчука ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – 902 с. ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 2 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – 804 с.
95. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.
96. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 р. – Львів : Вид-во Президії Собору, 1946. – 174 с. ; Львівський церковний собор: Документи й матеріали. 1946–1981. – [Б. м.] : Вид-во Патріаршого Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. – 212 с.
97. Волошин Ю. Радянська влада і УГКЦ (1945–1946 рр.) / Ю. Волошин // Український час. – 1994. – № 1 (13). – С. 63–65 ; Його ж. Ліквідація Української греко-католицької церкви / Ю. Волошин // Визвольний шлях. – 1996. – № 3. – С. 335–349 ; Його ж. «Самоліквідація» Ужгородської унії:

- (До 50-річчя спроби знищення Греко-католицької церкви) / Ю. Волошин // *Людина і світ*. – 1999. – № 1. – С. 34–38.
98. Rublowa N. Świadectwo wiary. Protokoły śledztwa i akt zgonu sługi bożego bp. Hrygoria Chomyszyna – ordynariusza Stanisławowskiego // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Т. 5. Miejsce i rola kościoła greko-katolickiego w Kościele Powszechnym. / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl. – 2000. – S. 123–127.
99. Пагіря О. Гавриїл Костельник та ОУН: проблеми стосунків (1941–1948 рр.) / О. Пагіря. // *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. – 2009. – № 2. – С. 387–416.
100. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. С. Сердюк ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 190 с. Див. також. *Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали* // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – К., 2003. – № 1(20). – С. 287–354 ; *Українська греко-католицька церква та радянські органи державної безпеки (1939–1941 рр.)* // *Українознавство : календарщорічник*. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 153–156 ; *Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства* // *Пам'ять століть*. – К., 2005. – № 3. – С. 279–284
101. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. С. Сердюк ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – С. 22–23.
102. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки : Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2004. – 344 с.
103. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття : Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 432 с.

104. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 364 с.
105. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 роках / Я. Стоцький. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
106. Белоглазов Р. М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Р. М. Белоглазов ; Таврійський нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2001. – 234 с.
107. Канталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Ж. В. Канталінська ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
108. Змерзлий Б. В. Політика радянської держави щодо російської православної церкви у Криму в 1921–1929 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Б. В. Змерзлий. – К., 2001. – 18 с.
109. Рибак І.В. Політика Радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917–1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / І. В. Рибак. – Черкаси, 2008. – 20 с.
110. Абдуллаєва М. А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення: кінець ХVІІІ – 30-і рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. А. Абдуллаєва ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – 233 с.
111. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Л. Зінченко – К., 1993. – 256 с. ; Його ж. Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський / А. Л. Зінченко. – К., 2003. – 156 с.

112. Галамай О.М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 81–84 ; Її ж. Безбожницька політика радянської держави (20–30-і роки ХХ ст.) // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 152–156 ; Її ж. Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 159–164 ; Її ж. Українське обновленство на Поділлі // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 291–295.
113. Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та іст. наук: 07.00.01 / О. М. Галамай. – К., 2006. – 20 с.
114. Сторчовий В. М. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст. / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко. – Коломия : ВПТ «ВІК», 2001. – 68 с.;
115. Борщевич В. Т. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) / В. Т. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с. ; Його ж. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Т. Борщевич ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 203 с.
116. Войналович В. А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х–80-ті роки) // Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби / упоряд.: В. А. Войналович, О. О. Нестуля; редкол.: П. Г. Шемет (гол. ред.), П. Т. Тронько, С. С. Бабенко та ін. – Полтава, 2002. – С. 85–136 ; Його ж. Реформатська церква на Закарпатті у пошуках шляхів самозбереження (друга половина 40-х–60-і роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // Наукові записки : збірник. – К., 2002. – Вип. 21. – С. 306–316;
117. Сотник О. Сумщина Християнська (Нариси з історії релігійного життя) / О. Сотник. – Суми, 1999. – 139 с.

118. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Бойко ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 258 с.
119. Історія релігії в Україні / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
120. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / ред. О.С. Онищенко. – К. : Наук. думка, 1991. – 104 с.
121. Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960 : довідкове видання / О. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Ч. 1. 1946–1952. – 286 с. ; Ч. 2. 1953–1960. – С. 287–613.
122. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
123. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. 5 кн. – Репр. відтвор. вид. 1961 р. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4 (ХХ ст.), ч. 1. – 368 с.
124. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви / О. Воронин. – Кенсінгтон, 1990. – 64 с.
125. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1990. – 69 с.
126. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.
127. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1954. – 125 с.
128. Поспеловський Д. Русская Православная Церковь в ХХ веке / Д. Поспеловський. – М. : Республика, 1995. – С.45, 49, 60. (511 с.) ; Див. також: Luukkanen A. The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party: 1917– 1929 // Studia Historica. – (Helsinki), 1994. – Vol. 48.

129. Поспеловський Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР : учеб. пособ. / Д. Поспеловський. – М. : ББИ, 1996. – 403 с.
130. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви, 1917–1970 / Послесл. прот. И. Мейендорфа / Л. Регельсон. – Париж, 1977. – 631 с.
131. Левитин-Краснов А. Лихие годы. 1925– 1941. Воспоминания / А. Левитин-Краснов. – Париж, 1977. – 457 с. ; Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты : в 3 т. – Кюснахт, 1978.
132. Юнге М. Как террор стал «большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения / Марк Юнге, Рольф Биннер. – М.: АИРО-XX, 2003. – 352 с.
133. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р. № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов. 30 июля 1937 года // Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х тт. – Т. 2.: Навч. посіб. для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 383–388.
134. Пащенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні / В. О. Пащенко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ. – 1994. – № 1. – С. 53–54.
135. Пащенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні / В. О. Пащенко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ. – 1994. – № 1. – С. 54.
136. Змерзлый Б. В. Обновленческое движение в Крыму в 1922–1929 годах / Б. В. Змерзлый // Крымский архив.– 1999. – № 4. – С. 176.
137. Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922–1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства / Н. А. Кривова. – М. : АИРО-XX, 1997. – 247 с.
138. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – С. 243.
139. Сафонов Д. В. Патриаршая церковь и обновленческий раскол. 1923–1924 гг. / Д. В. Сафонов // Свобода совести в России: исторический и

- современный аспекты : сб. докладов и материалов межрегион. науч.-практ. семинаров и конференций, 2002–2004 гг. – М., 2004 . – С. 350–357.
140. Макаров Ю. Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД СССР (окт. 1917 – конец 1930-х годов) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / С.-Петербур. гос. ун-т. – СПб., 2007. – 48 с.
141. Макаров Ю.Н. Органы государственной безопасности как инструмент преодоления религиозного влияния: поиск и выработка механизмов вмешательства в жизнедеятельность Православной Российской Церкви (1919–1921 гг.) / Ю. Н. Макаров // Человек. Сообщество. Управление: Актуальные проблемы исторической науки. – Краснодар, 2006. – С. 63–74 ; Его же. Власть, ВЧК и Русская православная церковь в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) / Ю. Н. Макаров // История и историки в контексте времени : сб. науч. тр. – Краснодар, 2003. – Вып. 1. – С. 4–26 ; Его же. ВЧК и Русская православная церковь (1919-1921 гг.) / Ю. Н. Макаров // Клио : журнал для ученых. – 2003. – № 3(22). – С. 67–85; Его же. Органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ и Православная Российская Церковь (1919–1927 гг.) / Ю. Н. Макаров. – Сочи : Изд-во СГУТиКД, 2007. – 252 с.;
142. Макаров Ю. Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД СССР (окт. 1917 – конец 1930-х годов) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / С.-Петербур. гос. ун-т. – СПб., 2007. – С. 43.
143. Тригуб О. П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. П. Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1.– С. 25.
144. Матвиенко М. П. История Харьковской епархии (1850–1988) / М. П. Матвиенко. – Х. : Богослов, 1999. – С. 90.
145. Цыпин В., протоиерей. Русская церковь (1917–1925 гг.). – М. : Изд-во Крутицкого патриаршего подворья, 1996. – С. 392–393.

146. Михайлуца М. Здійснення органами ДПУ–НКВС України репресій проти православної церкви на Одещині (1930-ті – 1940-ві рр.) / М. Михайлуца // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 429–450 ; Його ж. Репресії духовенства на Одещині у 1940–1945 рр. (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області) / М. Михайлуца // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. статей. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 335–361 ; Войналович В.А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20–30-х роках // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–1950-ті роки : збірник. – К. ; Миколаїв, 2000. – С. 38–51 ; Малинова Г. Л. Дело церковной контрреволюционной организации (1931 год) // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Іст.-мемор. вид. – Одеса, 1997. – С. 697–709 ; Список громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїлу на початку Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД– КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 438–439; Мартиролог українських церков : у 4 т. – Торонто–Балтимор, 1987.
147. Довганич О. У жорнах сталінських репресій: 3 історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з РПЦ, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. / передм. В. Беда / О. Довганич, О. Хланта. – Ужгород : Карпати-Гражда, 1999. – 126 с. ; Білокін С. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 102–117 ; Його ж. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. – К., 1992. – № 4. – С. 27–34 ; Бухарева І., Кокін С., Преловська І., Смирнов Г. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної церкви // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – 230 с. ; 2006. – № 1/2 (26/27). – 336 с. ; Русская Голгофа. Бутово. Месяцеслов – синодик. – М. : Храм Святых Новомучеников и Исповедников Российских в Бутове, 2004. – 160 с. ; Синодик гонимых, умученных, в узах невинно пострадавших

- православных священно-церковнослужителей и мирян Санкт-Петербургской епархии: XX столетие / С.-Петерб. Епархия ; сост.: А. А. Бовкало, А. К. Галкин и др. ; отв. ред. В. В. Сорокин. – СПб. : Альфа, 1999. – VI. – 123 с.; Мемориальное кладбище Сандормох. 1937: 27 октября–4 ноября, (Соловецкий этап) / сост. И. А. Резникова; сопровод. текст В. В. Иофе ; Международное о-во «Мемориал». – СПб. : НИЦ «Мемориал», 1997. – 171 с. ; Шкаровский М. В. Петербургская епархия в годы гонений и утрат, 1917–1945.— СПб. : Лики России, 1995. – 207 с. ; Дамаскин (Орловский), иеромонах. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. – Тверь : Булат, 1992. – Кн. 1. – 238 с.
148. Подкур Р. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 8–21.
149. Терещенко Р. Викорінюючи служителів культу // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. Кн. 1. – С. 558–562 ; Чемерис В. Священик, син священика ... // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. Кн. 1. – С. 654–663; Костриця М. Ю. Церковний та просвітницький діяч (Н. Н.Абрамович) // Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 2. – С. 79–80 ; Александров І. В., Тіміряєв Є. Р., Кучерук І. А. Священномученик Аркадій (Остальський) // Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 2. – С. 106–112 ; Борщевич В. Отець Никанор Пашкевич – правдивий український душпастир // Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1. – С. 452–460 ; Його ж. Життя і пастирські труди отця Данила Штуля // Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1. – С. 460–468 та ін.
150. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г. – М., 1922. - № 19; Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. – Х.: Укрголовліт, Третя друкарня ім. т. Фрунзе держтресту «Харполіграф»,

1929. – 1172 с.; Законодательство о религиозных культах / под. ред. В. А. Куроедова. – М.: Юрид. л-ра, 1971. – 336 с.
151. «Взять на учёт всё духовенство...» / публ. Н. Сидорова // Источник. – 1994. – № 6. – С. 102–105 ; «Применить к попам высшую меру наказания» // Источник. – 1995. – № 3. – С. 114–131; В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией : [сборник, сост. Г. С. Хохлюк]. – М. : Политиздат, 1978. – 414 с.
152. Вопросы идеологической работы : Сборник важнейших решений КПСС (1954–1961 гг.). – М. : Госполитиздат, 1961. – 327 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : [в 2 т.] / ред. колегія : В. В. Юрчук (голова) та ін. – К. : Політвидав України, 1977. – Т. 2. – 648 с.
153. Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви : [сборник]. – М. : Госполитиздат, 1959. – 119 с. ; Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви : [сборник]. – М. : Госполитиздат, 1961. – 111 с. ; О религии и церкви: хрестоматия / сост. : Ф. Гаркавенко, И. Галицкая, А. Курантов, Э. Филимонов ; ред. И. И. Бражник, Ф. И. Долгих. – М. : Госполитиздат, 1965. – 128 с. ; КПРС і радянська держава про релігію і атеїстичну пропаганду : зб. док. і матеріалів. – К. : держполітвидав УРСР, 1962. – 184 с. ; Про релігію і атеїзм : [зб. док. і матеріалів] / упоряд., вступ. ст. і прим. Б.Лобовика, Р. Приходька. – К. : Політвидав України, 1973. – 260 с.
154. О религии и церкви : сб. документов. – М. : Политиздат, 1965. – 128 с. ; О религии и церкви : О религии и церкви : Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства / сост. : А. М. Залесский, Т. Г. Купчеля. – Минск : Беларусь, 1983.– 144 с. ; Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1981. – 176 с.

155. Петров С. Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской православной церкви (1921–1925 гг.) / отв. ред. Н. Н. Покровский. – М. : РОССПЭН, 2004. – 408 с.
156. Одинцов М. И. «... Мы должны быть искренними по отношению к советской власти» // Вопросы научного атеизма. – М., 1989. - Вып. 39. – С. 292 – 331.
157. Одинцов М. И. Русские патриархи XX века: Судьбы отечества и Церкви на страницах архивных документов. Ч. 1. – М. : ЦИНО, 1999. – 195 с.
158. Шапов Я. Н. русская православная церковь и коммунистическое государство 1917 – 1941. Документы и фотоматериалы. – м. : Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея. 1996. – 352 с.
159. Русская православная церковь в советское время (1917 – 1991) : материалы и документывпо истории отношений между государством и церковью / сост. Г. Штриккер. – М. : ПроPILEи, 1995. – Кн. 1. – 399 с. ; Кн. 2. – м. : ПроPILEи, 1995. – 464 с.
160. Покровский Н. Н. Политбюро и церковь. 1922–1923 гг. Три архивных дела // Новый мир. – 1994. - № 8. – С. 186–213 ; його ж : Документы Политбюро и Лубянка о борьбе с Церковью в 1922–1923 гг. // Учёные записки Российского православного университета апостола Иоанна Богослова. – М., 1985. – Вып. 1. – С. 125–174.
161. Архивы Кремля : Политбюро и Церковь. 1922 – 1925 гг.[в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот. : Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – М. ; Новосибирск : РОССПЭН, Сиб. хронограф, 1998. – 599 с. ; Кн. 2. – М., Новосибирск: РОССПЭН, Сиб. хронограф, 1998. – 612 с.
162. Акты святейшего патриарха тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг. / Сост. М. губонин. – М. : Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – 1064 с.
163. Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР / под ред. Н. А. Кривовой; отв. сост. Ю. Г.

- Орлова; сост. : О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко. – М. : РОССПЭН, 2010. – Т. 2. 1954–1970. – 620 с.
164. 20 лет ВЧК–ОГПУ–НКВД. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1938. – 64 с.
165. В. И. Ленин и ВЧК : Сборник документов (1917–1922 гг.) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1975. – 675 с. ; Записка В. И. Ленина М. Лацису. 4 июля 1919 г. // Ленин Владимир Ильич. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., 1977. – Т. 50 : Письма. Октябрь 1917 – июль 1919 г. – 624 с. ; Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917 – 1921 гг. : сб. документов / ред. коллегия : Г. А. Белов и др. – М. : Госполитизда, 1958. – 511 с.
166. ВЧК–ГПУ : [сб. документов] / сост. Ю. Фельштинский. – Wenson (Vt) : Chalidze, 1989. – 216 с.
167. Ахапкин Ю., Китаев И., Степанов В. Новые документы В. И. Ленина (1920 – 1922 гг.) / Ю. Ахапкин, И. Китаев, В. Степанов // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–197.
168. «Подвергнуть аресту и привлечь к судебной ответственности». ВЧК–ГПУ и патриарх Тихон. 1917–1925 гг. / публ. М. И. Одинцова // Исторический архив. – 1997. – № 5-6. – С. 141–155 ; «Политических разговоров не замечено» (Дело «Донской монастырь» : рапорты агентов наружного наблюдения) // Источник. – 1996. – № 5. – С. 58–68.
169. Реабилитация : как это было : Документы Президиума ЦК КПСС и др. материалы : [в 3 т.] / сост. : А. Артизов и др. – М. : МФД Материк, 2000. – Т. 1 : Март 1953–февраль 1956. – 2000. – 502 с. ; Реабилитация: Политические процессы 30 – 50-х годов / под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М. : Политиздат, 1991. – 461 с. (библиотека журнала «Известия ЦК КПСС»).
170. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис. 1997. – 608 с.
171. Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск : Дніпро, 1994. – 234 с.

172. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД = Les campagnes sovietiques vues par la Tcheka–O.G.P.U.–N.K.V.D. : 1918–1939 : док. и материалы : в 4 т. / Ин-т истории РАН и др. ; Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 1998. – Т. 1 : 1918–1922 / сост. : Л. Борисова (отв.) и др.; редкол. : А. Берелович (отв. ред. и др.) – 1998. – 861 с.
173. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України ; Голов. архів. упр. при КМ України, ЦДАВО України; упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1993. – 237 с.; Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів. Авт.-упор. : Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, М. П. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук. В. І. Петренко. Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. – 704 с. ; Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. – К. : Укр. письменник, 2009. – 379 с. ; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Служба безпеки України, міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» ; упоряд. В. Борисенко та ін. ; відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Стилос, 2007. – 603 с.
174. Влада і церква : До 80-річчя Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року. Священники Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму (публікація документів) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук. і док. журн. – 2007. – № 1 (28). – с. 9–61.
175. Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Х. : [б.в.], 1931. – 218 с.
176. Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; відп. по розробці архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, Держ. арх. Служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1 / упор. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – 920 с.;

Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ : Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ, Держ. арх. Служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. 2 / упор. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – 804 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби безпеки України ; упоряд. С. Кокін та ін. ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.

177. Правда про унію : документи і матеріали / упоряд. : В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич та ін. ; редкол. В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю.Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1965. – 376 с. ; Правда про унію : документи і матеріали / упоряд. : В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич та ін. ; редкол. В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю.Ю. Сливка. – 2-ге вид., доп. – Львів : Каменяр, 1968. – 448 с. ; Правда про унію : документи і матеріали / упоряд. : Ю. Ю. Сливка (кер. кол.), В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій та ін. ; редкол. Д. А. Яремчук (голова), І. С. Голодненко, Ю. Ю. Сливка та ін. – 3-є вид. – Львів : Каменяр, 1981. – 448 с.
178. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8 – 10 березня 1946 року. – Львів : Вид-во Президії Собору, 1946. – 174 с.
179. Реабілітовані історією (АН України. Ін-т історії України та ін. ; Редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ–Полтава : Рідний край, 1992. – 401 с. ; Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. Редкол. : П. Г. Шемет (голова). П. Т. Тронько. С. С. Бабенко та ін. ; Упоряд. : В. А. Войналович, О. О. Нестуля. – Полтава : [б.в.], 2002. – 252 с. ; Список громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїлу на початку Великої Вітчизняної війни // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук. і докум. журн. – 2003. – № 1 (20). – С. 428–439.

180. Білокінь С. І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України / С. І. Білокінь. – К. : Наук. думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101 ; Його ж. Следственные дела ЧК–ОГПУ–НКВД–КГБ как исторический источник // Тоталитаризм в России (СССР). 1917–1991 гг.: оппозиция и репрессии. – Пермь, 1998. – С. 38–42 ; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. – К., 1999. – 448 с.
181. Гранкіна О. В., Омельчук Д. В., Московченко Н. П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. : метод. рек. – К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997. – 35 с.
182. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичний аспект використання : зб. наук. пр. – К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. – 161 с.
183. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – 20 с.
184. Ченцов В. В. Документы органов госбезопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. На материалах Екатеринославской губернии : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.09. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.
185. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 274 с. ; Його ж. За повідомленням радянських спецслужб. – К. : Рідний край, 2000. – 238 с.
186. Подкур Р. Ю. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов : источниковедческий анализ / Р. Ю. Подкур, В. В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – 372 с.
187. «Взять на учет все духовенство...» / публ. Н. Сидорова // Источник. – 1994. – № 6. – С. 102–105 ; «Политических разговоров не замечено» (Дело «Донской

- монастырь»: рапорты агентов наружного наблюдения) // Источник. – 1996. – № 5. – С. 58–68 ; «Подвергнуть аресту и привлечь к судебной ответственности». ВЧК-ГПУ и патриарх Тихон. 1917–1925 гг. / публ. М. И. Одинцова // Исторический архив. – 1997. – № 5–6. – С. 141–155 ; Ильина З. Д., Карнаевич В. Г. Религия и власть: из рассекреченных архивов Курского ОГПУ // Клио. – 2000. – № 2. – С. 260–265 ; Петров С. Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской церкви (1921–1925 гг.) / отв. ред. Н. Н. Покровский. – М. : РОССПЭН, 2004. – 408 с.
188. Судоплатов П.А. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / П.А. Судоплатов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 16–17.
189. Архивы Кремля : в 2 кн. Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – М. : Новосибирск: РОССПЭН, 1997. – С. 61.
190. Кульчицкий С. В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицкий. – К. : Основи, 1996. – С. 31.
191. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 8840, оп. 3, спр. 6832.
192. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 382, арк. 1, 3, 4, 13, 20.
193. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1037, арк. 84.
194. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68069, т. 1, арк. 91, 93.
195. ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. П-5237, арк. 159–162.
196. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1021, арк. 1–9.
197. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1039, арк. 1–4.
198. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 254, арк. 62.
199. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 254, арк. 60–61..
200. Мартирологія Українських Церков : у 4 т. Т. 1.: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.

201. Никодим (Н. С. Руснак), митрополит. Жереб, визначений Богом: Спогади, поезії. – Вид. 2-е доп. – Х. : Майдан, 2004. – 352 с.
202. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...»: автобіографія / Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). – М. : Изд-во им. Святителя Игнатия Ставропольского, 2001. – 208 с.
203. Левитин-Краснов А. Лихие годы. 1925–1941. Воспоминания / А. Левитин-Краснов. – Париж. 1977. – 457 с; Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків / Упоряд. Ю. Хорунжий. – Кам'янськ-Шахтинський [Б.в.], 1992. – 152 с.
204. Таран Л. В. Про кризу сучасної української історіографії / Л. В. Таран // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р., Доповіді та повідомлення. Ч. 2. XX століття. – Одеса ; К. ; Львів, 1999. – С. 23–26 ; Його ж. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 30–39 ; Там само. – 1999. – № 1. – С. 85–91 ; Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – С. 118–123 ; Сидоренко О. Постколониалізм і українська історіографія // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 123–125 ; Sydorenko A. Post-colonialism and Ukrainian historiography // Український історик. – 1999. – Т. 34. – № 2–4 (141–143). – С. 143–161 ; Кульчиийкий С. Правда і тільки правда (суб'єктивні замітки «офіційного» історика) // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 65–73 ; Його ж. Історія і час: Роздуми історика // Укр. істор. журн. – 1992. – № 4. – С. 3–10 ; Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Літературна Україна. – 1991. – 10 січня; Його ж. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле : журнал незалежної історичної думки. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 4–6.
205. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 5. – С. 34.

206. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 49–51.
207. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально-східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С. 59–68. Див. також. Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 52.
208. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 51.
209. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 26.
210. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 8.
211. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / В. Г. Пилипчук. – К. : НКЦ СБ України, 2008. – С. 20–21. ; Див. також: Экономическая и национальная безопасность : учебник / под.ред. Е. А.Олейникова. – М. : Экзамен, 2005. – 768 с.
212. Лубянка. ВЧК – КГБ. 1917 –1960 : справочник / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 1997. – С. 183–184.
213. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / В. Г. Пилипчук. – К. : НКЦ СБ України, 2008. – С. 19–39.

214. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / В. Г. Пилипчук. – К. : НКЦ СБ України, 2008. – С. 22.
215. Карпушин М. П. Государственная безопасность / М. П. Карпушин // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 7: Гоголь-Дебит. – С. 151-153.
216. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні / Л. Л. Місінкевич. – К. ; Хмельницький, 2009. – С. 37–38.
217. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях // Реабилитация: политические процессы 30–50-х годов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 24.
218. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х – 1980-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с. ; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с. ; Його ж. Український національний фронт — підпільна група 1960-х рр. // Укр. істор. журнал. – 1997. – № 4. – С. 81–94 ; Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с. ; Його ж. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів : МП Свобода, 1992. – 124 с. ; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і) / В. К. Баран. – К. : ВД «Альтернативи», 1999. – 304 с. та ін.
219. Фельдман Д. М. Терминология власти: Советские политические термины в историко-культурном контексте / Д. М. Фельдман. – М. : Рос. гуманитарный ун-т, 2006. – С. 123.
220. Подкур Р. Ю. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті роки) / Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті роки) : бібліографічний покажчик. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 17.

221. Див. докладніше: Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс ; пер. с англ. Ю. А. Данилова. – Изд. 5-е. – М. : Комкнига, 2005. – 296 с.
222. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко.– К. : Критика, 2007. – С. 11-41.
223. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Герман Хакен ; пер. с англ. Ю. Данилова. – М. : Мир, 1985.–422 с.; Князева Е. Н. Одиссея научного разума : Синергетическое видение научного прогресса / Е. Н. Князева. – М. : Ин-т философии РАН, 1995.–229 с. ; Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 520 с.
224. Князева Е.Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – К. : URSS. 2007. – С. 55–56.
225. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – С. 184.

Посилання до 2 розділу

1. Наместников А. Трагедия русского православия / А. Наместников // Свободная мысль. – 1998 – № 6. – С. 114.
2. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. синода по ведомству Православного исповедания за 1914 г. – СПб., 1916. – С. 117, 132, 139.
3. Наместников А. Трагедия русского православия / А. Наместников // Свободная мысль. – 1998. – № 6. – С. 114.
4. Киридон А. Час випробувань. Держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – С. 239.
5. Маркс К. К еврейскому вопросу / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : [в 50 т.]. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1955. – Т. 1 : (1839–1844). – 1955. – С. 388.

6. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17 : Март 1908 – июнь 1909. – 1968. – С. 416.
7. Философские взгляды на религию К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина / А. С. Попов // Лекции по религиоведению : учеб. пособ. – М. : Изд-во МГУ : Изд-во ЧеРо, 1998. – С. 87–97.
8. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 12 : Октябрь 1905 – апрель 1906. – М. : Политиздат, 1968. – С. 142, 144.
9. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 12 : Октябрь 1905 – апрель 1906. – М. : Политиздат, 1968. – С. 146.
10. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 12 : Октябрь 1905 – апрель 1906. – М. : Политиздат, 1968. – С. 146
11. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17 : Март 1908 – июнь 1909. – 1968. – С. 419.
12. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17 : Март 1908 – июнь 1909. – 1968. – С. 419.
13. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969.– Т. 31 : Март – июнь 1917. – 1969. – С. 354.
14. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 38 : Март – июнь 1919. – 1969. – С. 118.
15. Див. докладніше: Рассыльников И. А. Принцип «отделения школы от церкви» как необходимый признак светского государства и его значение в условиях правовой реформы / И. А. Рассыльников // Правовые реформы в России. – Ростов н/Д. : Изд-во СКАГС, 2004. – С. 124–129.
16. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. Т. 1. 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 34.

17. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. Т. 1. 1918–1922 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 79.
18. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр. 819, арк.13.
19. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр. 1223. арк. 50.
20. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр. 819, арк. 4.
21. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm
22. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm
23. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm
24. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm
25. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm
26. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронный ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm
27. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – С. 72.
28. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.1839, арк. 97.
29. ЦДАГО України, ф.1. оп.16, спр.36, арк. 112.
30. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.216, арк. 19.

31. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.749, арк. 68 зв.
32. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.749, арк. 99–100.
33. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.749, арк. 102.
34. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.749, арк. 101.
35. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.748, арк. 42, 72, 76.
36. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр.768, арк. 14 зв. – 15 зв.
37. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр.768, арк. 15 зв.
38. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр.818, т.2, арк. 18.
39. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.748, арк. 92.
40. Держархів Донецької обл., ф.1, оп.1, спр. 1869, арк. 3 зв. – 4.
41. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.1662, арк. 11–12, 19, 173–174.
42. Держархів Вінницької обл., ф.П-30, оп.1, спр.492, арк. 31.
43. Топчій О.С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20 – поч.. 30-х рр. ХХ ст. / О. С. Топчій // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. – Одеса, 2011. – Вип. 21. – С. 172–185.
44. Селянська газета. – 1925. – 24 лютого.
45. Селянська газета. – 1925. – 29 січня.
46. Селянська газета. – 1925. – 9 липня.
47. ЦДАВО України, ф.8, оп.1, спр.818, т.2, арк. 32.
48. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.1450, арк. 22.
49. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр.748, арк. 92.
50. ЦДАГО України, ф.1. оп. 20, спр.1452, арк. 25.
51. ЦДАГО України, ф.1. оп. 20, спр.1842, арк. 2.
52. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 818, арк. 32.
53. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2006, арк.6–6 зв, 23–23 зв.
54. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп.1, спр. 215, арк. 11.
55. ЦДАГО України, ф.1. оп. 20, спр. 2684, арк. 23 зв.
56. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр. 748, арк. 58.
57. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр. 2494, арк. 3.
58. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр. 2917, арк. 82.

59. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 44–45.
60. ЦДАГО України, ф.1. оп.20, спр. 2006, арк. 87; спр. 2494, арк. 5.
61. Ігнатуша О. Характер і динаміка розвитку Спільки войовничих безвірників України (1926–1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні : праці XIII Міжнар. конф. Кн. 1. – Львів, 2003. – С. 264.
62. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2006, арк. 83.
63. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2494, арк. 17.
64. Правда. – 1929. – 9 червня.
65. ЦДАГО України, ф.1. оп. 20, спр. 2917, арк. 75.
66. Конституція (Основний закон) УСРР // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – С. 515.
67. РГАСПИ, ф. 17, оп. 85, д. 363, л. 1–1зв.
68. Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 5, спр. 10, арк. 5.
69. Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 145, арк. 25.
70. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1757, арк. 85.
71. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 749, арк. 99–100.
72. Лисенко О. В. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / О. Л. Лисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. статей. – К., 2011. – Вип. 37. – С. 176.
73. Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 141 – 148 зв. Див. також: Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильєва, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – С. 226–227.
74. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – С. 234.

75. Безвірницький рух в СРСР // Безвірник. – 1931. – № 21–22. – С. 40 ; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – С. 234.
76. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 7, спр. 178, арк. 28 ; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. / О. Ігнатуша). – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – С. 235.
77. Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп.1, спр. 577, арк. 147.
78. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3184, арк. 20.
79. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3124, арк. 25.
80. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 63–64.
81. Держархів Вінницької обл., ф. П-33 оп.1, спр. 1013, арк. 247.
82. Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп.1, спр. 1012, арк. 82–85.
83. Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп.1, спр. 1013, арк. 1.
84. Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп.1, спр. 577. арк. 141–148 зв.
85. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 604, арк. 30.
86. Див. докладніше: Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Харків, 1931 ; Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків. / упор. Ю. Хорунжий. – Кам'янськ-Шахтинський, 1992. – 152 с. ; Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / В. Пристайко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–82 ; Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями / А. Болабольченко. – К., 1994. – 114 с.
87. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 185–186.
88. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 58
89. Пристайко В. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – С. 252.
90. Пристайко В. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – С. 257.

91. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – С. 133–134.
92. Держархів Вінницької обл., ф. П-40, оп. 1, спр. 153, арк. 99.
93. Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / авт-упор. Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. – К. : Либідь, 2009. – 544 с.
94. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 2. – С. 84.
95. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 105, арк. 11, 22.
96. Лисенко О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918 – 1939 рр.) / Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна // Реабілітовані історією. Чернігвська область / упор. О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Чернігів, 2008. – Кн. 1. – С. 24.
97. Реабілітовані історією. Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій. Вип.12. – Миколаїв, 1999. – С. 24 ; Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 1. – К. ; Миколаїв : Світогляд, 2005. – С. 51.
98. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 6824 -С, арк. 2.
99. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 13974 -С, арк. 6.
100. ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. П-2887, арк. 3.
101. ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. П-2887, арк. 73.
102. Зуев Ю.П. Состав и характер религиозности в социалистическом обществе / Ю. П. Зуев // Религия в советском обществе: причины сохранения и проблемы преодоления. – М. : Изд-во АОН при ЦК КПСС, 1984. – С. 4–5.
103. Васильева О.А. Советское государство и деятельность православной церкви в период Великой отечественной войны : дис. ... канд. ист. наук. – М, 1990. – С. 7.
104. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – С. 378, 387–388, 393, 396.

105. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – С. 418–420.
106. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Норма и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб. : Нева : Изд-торг. дом «Летний сад», 1999. – С. 142.
107. Жиромская В.Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев, Ю. А. Полякова. – М., 1996. – С. 98 ; Фирсов С. Л. Была ли безбожная пятилетка? / С. Л. Фирсова // Независимая газета. – 2002. – 30 октяб.
108. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война : сборник церковных документов. – М., 1943. – С. 4.
109. Сообщения из епархий // Журнал Московской Патриархии. – 1944. – № 4. – С. 26 ; Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева / РАН. Ин-т рос. истории. – М., 2001. – С. 44.
110. Сообщения из епархий // Журнал Московской Патриархии. – 1944. – № 4. – С. 16 ; Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева / РАН. Ин-т рос. истории. – М., 2001. – С. 44.
111. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 369, арк. 2–6 ; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К., 1998. – С. 37–38 ; Грідіна І. М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2006. – С. 151.
112. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 30, л. 159.
113. Подкур Р.Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 груд. 2011 р. / Чернігівська обл. держ.

адміністрація, Український ін-т національної пам'яті ; упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна-Поліграф, 2012. – С. 69–70.

114. ГДА СБ України. ф. 9, спр. 68. арк. 7–13.
115. ГДА СБ України, спр. 83509-ФП, арк. 31.
116. ГДА СБ України, спр. 83509-ФП, арк. 26, 31–32.
117. Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 134, спр. 105, арк. 1–18 ; Див. також: Подкур Р.Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 груд. 2011 р. / Чернігівська обл. держ. адміністрація, Український ін-т нац. пам'яті / упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 69–70.
118. Подкур Р.Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 груд. 2011 р. / Чернігівська обл. держ. адміністрація, Український ін-т нац. пам'яті / упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 78.
119. Грідіна І.М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2006. – С. 78; Ярославський Е. М. Федор Михайлович Достоевський против немцев / Е. М. Ярославский // Большевик. – 1942. – № 16. – С. 38.
120. Цит. за: Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни / І. М. Грідіна // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2010. – С. 79.
121. Цит. за: Грідіна І. М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2006. – С. 178.

122. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР / Д. Поспеловский. – М., 1996. – С. 298 ; Одинцов М. И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 66–67 ; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні / О. Є. Лисенко. 1943–1946. – К., 1998. – С. 53–54.
123. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945 [перев. В. Артемова] / С. М. Майнер. – М., 2010. – С. 78.
124. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – С. 204–205.
125. РГАНИ, ф. 5, оп. 16, д. 669, л. 8.
126. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 256.
127. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.1641, арк. 28–30.
128. ГА РФ, ф. 6991, оп. 2, д. 1, л. 2.
129. ГА РФ, ф. 6991, оп. 2, д. 1, л. 38.
130. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-621, оп. 2, спр. 1, арк. 12 зв.
131. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-621, оп. 2, спр. 1, арк. 18, 27.
132. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24. спр.12, арк. 40.
133. Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / О. Бажан // Релігія і церква в історії України : матеріали Міжнар. наук. конф., 14–16 верес. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В.Г. Короленка ; Відділення релігієзнавства ін-ту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – Полтава : АСМІ, 2006. – С. 31.
134. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 1. / В. О. Пащенко.– Полтава : [б. в.], 1997. – С. 27 ; Мартирологія Українських Церков : у 4 т. Т. 1. – Торонто ; Балтимор, 1989. – С. 909.

135. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.) / В. Єленський. – К., 1991. – С. 16.
136. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква 1941–1944 : короткий довідник / Ю. Волошин ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава : АСМІ, 1999. – С. 51.
137. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1997. – Т. 2. – С. 144.
138. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1997. – Т. 2. – С. 148.
139. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – С. 341.
140. ГА РФ, ф. 9547, оп. 1, д. 2, л. 2–3.
141. ГАРФ, ф. Р-9547, оп. 1, д. 1042, л. 19.
142. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-621, оп. 2, спр. 26, арк. 3–5.
143. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1997. – Т. 2. – С. 256.
144. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5069, арк. 240–244.
145. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 5667, арк. 31.
146. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патр. подворье, 1999. – С. 42, 344.
147. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патр. подворье, 1999. – С. 347–348.
148. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 80 ; РГАНІ, ф. 5, оп. 16, д. 650, л. 18–24.
149. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 6, спр. 1635, арк. 39–41.

150. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 1. / В. О. Пашенко. – Полтава : [б. в.], 1997. – С. 261.
151. Правда. – 1954. – 11 листоп. ; Історія релігій в Україні : у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К., 1999. – Т. 3. – С. 448 ; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс/ В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – С. 81.
152. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5028, арк. 100.
153. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 1. / В. О. Пашенко. – Полтава : [б. в.], 1997. – С. 280.
154. Из речи на IV конференции губернских чрезвычайных комиссий 6 февраля 1920 года // В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией. – М. : Политиздат, 1978. – С. 270.
155. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 3.
156. Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / П. Судоплатов. – М. : Олма-Пресс, 2001. – С. 16–17.
157. Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК / П. Г. Софинов. – М., 1960. – 248 с. ; Голенков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д. Л. Голенков. – М., 1986. – Кн. 1. – 333 с. ; Портнов В. П. ВЧК (1917–1922 гг.). – М., 1987. – 208 с. ; Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, И. А. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990. – 345 с.
158. Подкур Р. Ю. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми / Р. Ю. Подкур // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 32.
159. Леонов С. В. Создание ВЧК: новый взгляд / С. В. Леонов // Российские спецслужбы: история и современность : материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997–2000. – М., 2003. – С. 123–124.
160. ГА РФ, ф. Р-9401, оп. 2, д. 511, л. 201–205.

161. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 15–16.
162. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 18.
163. Крапивин М.Ю. Архиепископ Варнава (Накропин) и религиозная политика ВЧК: 1918–1922 годы / М. Ю. Крапивин // Вестник церковной истории. – 2011. – № 3 / 4 (23 / 24). – С. 144.
164. Крапивин М. Ю. Архиепископ Варнава (Накропин) и религиозная политика ВЧК: 1918–1922 годы / М. Ю. Крапивин // Вестник церковной истории. – 2011. – № 3 / 4 (23 / 24). – С. 145.
165. Крапивин М. Ю. Внутриконфессиональные конфликты и проблемы межконфессионального общения в условиях советской действительности (октябрь 1917–конец 1930-х гг.) / М. Ю. Крапивин, А. Г. Далгатов, Ю. Н. Макаров. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2005. – С. 436.
166. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 712.
167. Плеханов А. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы / А. Плеханов // Исторические чтения на Лубянке. 1999. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. – М., 2000. – С. 48 ; Подкур Р.Ю. ВЧК–ГПУ–НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 350–360.
168. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, И. А. Рогожин, В. В. Сташим. – Х., 1990. – С. 95.

169. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К. : [б. в.], 2000. – С. 95.
170. Кульчицький С. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації / С. Кульчицький // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 14.
171. Держархів Полтавської обл., ф. Р-1503, оп. 1, спр. 107, арк. 14.
172. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп.1, спр. 987, арк. 4, 8, 13,20.
173. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 738, арк. 1–4.
174. Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький : особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К. : Стилос, 2002. – С. 82 ; Петров Н. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941 : справочник / Н. В. Петров, К. В. Скоркин ; Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ ; под. ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М. : Звенья, 1999. – С. 99–100.
175. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 944, арк. 1.
176. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 765, арк. 1.
177. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 741, арк. 1.
178. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 788, арк. 1.
179. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 796, арк. 1.
180. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 801, арк. 1.
181. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.7173, арк. 7–8.
182. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.7173, арк. 8.
183. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 760, арк. 2.
184. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 818, арк. 4.
185. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 794, арк. 1.
186. Записка В. Ленина М. Лацису. 4 июля 1919 г. // Ленин Владимир Ильич. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., 1977. – Т. 50 : Письма Октябрь 1917 – июнь 1919 г. – С. 338 .
187. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1917–1921 гг. : сборник документов. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 295.

188. Без грифа «Секретно»: Как воровали большевистские верхи (беседа с историком А. Латышевым) // Российские вести. – 1997. – 25 октября.
189. Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 204, арк. 26.
190. РГАСПИ, ф. 17, оп. 85, д. 173, л. 2, 5.
191. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю., Бабенко Л. та ін. – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 47.
192. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 640, арк. 39–39 зв. ; Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – С. 226–228.
193. Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі / В. Золотарьов. – Х. : Фоліо, 2003. – С. 68.
194. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 30, арк. 41.
195. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 798, арк. 1.
196. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 697, арк. 6–6 зв.
197. Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький : особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К. : Стилос, 2002. – С. 25–26.
198. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3955, арк. 70.
199. ГДА СБ України, Одеса, спр. 16327-П, т. 4, арк. 1065.
200. Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині / О. Лошицький // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227 ; Його ж. «Лабораторія» – 2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. / О. Лошицький // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178.
201. Держархів Полтавської області, ф. Р-3809, спр. 1, арк. 1–91.
202. Пономаренко В. А. Социально-психологическое содержание боевого стресса / В. А. Пономаренко // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 3. – С. 98–102.
203. Держархів Полтавської обл., ф. П-2, оп. 1, спр. 47, арк. 28.
204. Держархів Полтавської обл., ф. П-1, оп. 2, спр. 46, арк. 1–3.

205. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 662, арк. 102, 103–104.
206. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю., Бабенко Л., та ін. – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 23.
207. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 665, арк. 22–25.
208. РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 145, л. 1–3.
209. РГАСПИ, ф. 671, оп. 1, д. 267, л. 22–25.
210. Полянский А. И. Ежов. История «железного» сталинского наркома / А. И. Полянский. – М. : Вече : АРИА-АиФ, 2001. – 400 с. ; Петров Н. «Сталинский питомец» – Николай Ежов / Н. Петров, М. Янсен. – М. : РОССПЭН : Фонд Первого Президента России Б.Ельцина, 2008. – 447 с.
211. Акт об обыске у Ягоды // Родина. – 1999. – № 1. – С. 40.
212. Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький : особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К. : Стилос, 2002. – С. 196–197.
213. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 55, 209.
214. РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 137, л. 1–10.
215. Чекисты: сборник. – М.: «Молодая гвардия», 1972. – С. 14.
216. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 873, арк. 187.
217. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5480, арк. 1.
218. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 11–11 зв.
219. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5480, арк. 1.
220. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 11–11 зв.
221. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 8.
222. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения : [в 2 т.] / Ф. Э. Дзержинский ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1977. – Т. 2 : 1924–1926. – 1977. – С. 125.
223. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 759; спр. 797; спр. 798; спр. 806; спр. 807.
224. ГДА СБУ, м. Полтава, фонд особових справ, спр. 906.
225. 20 лет ВЧК–ОГПУ–НКВД. – М. : ОГИЗ, 1938. – С. 25.

226. Микоян А. И. Славное двадцатилетие советской разведки. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. / А. И. Микоян // 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М. : ОГИЗ, 1938. – С. 29.
227. Микоян А. И. Славное двадцатилетие советской разведки. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. / А. И. Микоян // 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М. : ОГИЗ, 1938. – С. 36.
228. Микоян А. И. Славное двадцатилетие советской разведки. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. / А. И. Микоян // 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М. : ОГИЗ, 1938. – С. 37.
229. Неизвестная Россия. XX век. – М., 1992. – С. 45.
230. Бычков С. Большевики против Русской Церкви. Очерки истории Русской Церкви (1917–1941). – М. : Sam & Sam, 2006. – Т. 2. – С. 173–195.
231. Бычков С. Большевики против Русской Церкви. Очерки истории Русской Церкви (1917–1941). – М. : Sam & Sam, 2006. – Т. 2. – С. 178.
232. Бычков С. Большевики против Русской Церкви. Очерки истории Русской Церкви (1917–1941). – М. : Sam & Sam, 2006. – Т. 2. – С.177.
233. Бычков С. Большевики против Русской Церкви. Очерки истории Русской Церкви (1917–1941). – М. : Sam & Sam, 2006. – Т. 2. – С. 181–182.
234. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 2 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск : М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 355–356.
235. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 49.
236. Бычков С. Большевики против Русской Церкви. Очерки истории Русской Церкви (1917–1941). – М. : Sam & Sam, 2006. – Т. 2. – С. 191, 193–195.
237. Чумаченко Т.А. К вопросу об отставке Г. Г. Карпова с должности председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР / Т. А. Чумаченко // Вестник Челябинского государственного университета. История. –Челябинск, 2008. – Вып. 25. – С. 143.

238. Звенья. – Вып. 1. – М., 1991. – С. 436.
239. Из отчетов Комитета партийного контроля при ЦК КПСС о партийной реабилитации коммунистов в 50-х – начале 60-х гг. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 11. – С. 52–53.
240. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1998. – С. 50 ; Алексеев В. Неожиданный диалог / В. Алексеев // Агитатор. – 1989. – № 6. – С. 42.
241. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 1, арк. 7 ; Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева ; РАН, Ин-т рос. истории. – М., 2001. – С. 109 ; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1998. – С. 53.
242. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева ; РАН, Ин-т рос. истории. – М., 2001. – 214 с. ; Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР / под ред. Н.А. Кривовой ; отв. сост. Ю.Г. Орлова ; сост.: О.В. Лавинская, К.Г. Ляшенко. - М. : РОССПЭН, 2009. – Т. 1. 1945–1953. – 848 с. ; М. : РОССПЭН, 2010. – Т. 2. 1954–1970. – 671 с.
243. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 18, арк. 1, 7–8.
244. Одинцов М. И. Государство и церковь в России. XX век / М. И. Одинцов. – М. : Луч, 1994. – С. 117–118
245. Чумаченко Т. А. К вопросу об отставке Г. Г. Карпова с должности председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР / Т. А. Чумаченко // Вестник Челябинского государственного университета. История. – Челябинск, 2008. – Вып. 25. – С. 142.
246. Из справки о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с 1 марта 1956 г. по 1 марта 1957 г. О выполнении поручений ЦК КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов / под общ. ред. А.Н.Яковлева. – М., 1991. – С. 80.

247. ГА РФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 1649, л. 161 ; Чумаченко Т.А. К вопросу об отставке Г. Г. Карпова с должности председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР / Т. А. Чумаченко // Вестник Челябинского государственного университета. История. – Челябинск, 2008. – Вып. 25. – С. 140.
248. ГА РФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 1649, л. 158–160 ; Чумаченко Т.А. К вопросу об отставке Г. Г. Карпова с должности председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР / Т. А. Чумаченко // Вестник Челябинского государственного университета. История. – Челябинск, 2008. – Вып. 25. – С. 141.
249. ГА РФ, ф. Р-6991, оп. 1, д. 1649, л. 39–40, 41 ; 115–118 ; 228–229 ; д. 1747, л. 14–15; д. 1648, л. 138–138 об., 115–118.
250. Одинцов М. И. Письма и диалоги времен «хрущевской оттепели» (Десять лет из жизни патриарха Алексия) / М. И. Одинцов // Отечественные архивы. – 1994. – № 5. – С. 29
251. Одинцов М. И. Государство и церковь в России. XX век / М. И. Одинцов. – М. : Луч, 1994. – С. 139.
252. Бабенко Л.Л. Чекіст більшовицької епохи: портрет на тлі епохи / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 17.
253. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – С. 254.

Посилання до 3 розділу

1. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 році / В. Верига. – К. : Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – 192 с.
2. Пащенко В. Церковні цінності як порятунок голодуючих: життєва необхідність чи політична авантюра? / В. Пащенко. – К., 2000. – С. 91–105.

3. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995– . – Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х років. – [Б. м.] : [б. в.], 1995. – 280 с.
4. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 768, арк. 9–10.
5. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817, т. 1, арк. 155.
6. Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках / О. Форостюк. – Луганськ, 2000. – С. 13–14.
7. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – С. 77.
8. РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 5, л. 5; д. 47, л. 9–10.
9. Знамя Советов. – 1920. – 23 января (№ 19).
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 160.
11. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817, т. 1, арк. 9.
12. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817, т. 1, арк. 9.
13. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / матеріали упорядкував і зредагував Роман Сербин. – Торонто ; К. : Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний центр ; Ін-т української археографії Академії наук України, 1992. – 700 с. ; Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 році / В. Верига. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 17–25 ; Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с. ; Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан ; НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич : Відродження, 2008. – 273 с. ; Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 10. – С. 38–45 ; № 12. – С. 30–36.
14. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / авт.-упор: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, М. П. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.

15. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 1–12.
16. Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / сост. М. Губонин. – М. : Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богословского Института. – С. 178 ; Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Кн. 1 / сост. Г.Штриккер. – М., 1995. – С. 146–147.
17. ГА РФ, ф. 1065, оп. 1, д. 16, л. 42–42 об.
18. Див. докладніше: Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922–1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. – М. : АИРО-XX, 1997. – 247 с.
19. ГА РФ, ф. 1065, оп. 1, д. 16, л. 46.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 68.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 68 зв.
22. Луначарский А. Кому принадлежит церковное имущество? / А. Луначарский – М., 1922. – С. 14.
23. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1217, арк. 2.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 32–39.
25. Декрет ВЦИК от 27 декабря 1921 г. «О ценностях, находящихся в церквях и монастырях» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г. – М., 1922. – № 19. – С. 215.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 1.
27. РГАСПИ, ф. 17, оп. 60, д. 336, л. 69, 74–77.
28. РГАНИ, ф. 89, оп. 49, д. 9, л. 45.
29. ГДА СБ України, ф.13, спр. 260, т. 2, арк. 34–35.
30. Собрание узаконений и распоряжений. – 1922. – № 19. – С. 217.
31. Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / сост. М. Губонин. – М. : Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богословского Института. – С. 190.

32. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 141.
33. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 143.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 2.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1573, арк. 18.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 9 зв.
37. Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл., ф. Р-5273, оп. 1, спр. 75, арк. 15.
38. Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл., ф. Р-5273, оп. 1, спр. 75, арк. 47.
39. Ніжинський відділ Держархіву Чернігівської обл., ф. Р-5273, оп. 1, спр. 75, арк. 1.
40. Лисенко О., Подкур Р., Железна О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918-1939 рр.) / О. Лисенко, Р. Подкур, О. Железна // Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область Кн. 1 / упоряд.: О.Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна. – Чернігів, 2008. – С. 22.
41. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 191.
42. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 115, 149.
43. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 1.
44. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 5, 9.
45. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1094, арк. 138–138 зв.
46. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 2, арк. 7.

47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-51, оп. 4, спр. 9, арк. 101 зв.
48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк.15.
49. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 20.
50. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 97, арк. 2.
51. РГАСПИ, ф. 17, оп. 60. д. 336, л. 82
52. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 180.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1062, арк. 98.
54. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 31
55. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 26.
56. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 2, арк. 20, 27.
57. РГАСПИ, ф. 17, оп. 60, д. 336, л. 82.
58. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.
59. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 44–45.
60. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1091, арк. 1, 70, 73, 77, 128 зв., 173.
61. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии. – Чернигов, 2006. – С. 17.
62. Религия и Советская власть. Борьба с темнотой // Известия Черниговского Губернского комитета и Губернского комитета Российской коммунистической партии (большевиков). – 1921. – 4 марта.
63. Известия Черниговского Губернского комитета и Губернского комитета Российской коммунистической партии (большевиков). – 1921. – 22 марта.
64. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр.13, арк. 35.
65. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 1859, арк. 40.
66. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1. спр. 817, т. 1, арк. 31–31 зв.

67. Держархів Чернігівської обл., Ф. Р-5273, оп. 1, спр.75, арк. 15 ; Лисенко О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918–1939 рр.) / Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна // Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область. Кн. 1 / упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Чернігів, 2008. – С. 22–23.
68. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – С. 236.
69. Держархів Чернігівської обл., Ф. Р-15, оп. 4, спр. 9, арк. 102.
70. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 3.
71. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр.1089, арк. 2–9; спр. 1090, арк. 8–9.
72. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). Спецвипуск. – С. 41.
73. ГДА СБ України, ф.13, спр. 260, т. 2. арк. 3.
74. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К. : [б. в.], 1993. – С. 45.
75. Алексеев В. Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М., 1991. – С. 227.
76. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–193 ; Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 141–142.
77. Бабенко Л. ДПУ проти священника Василя Зеленцова / Л. Бабенко // Історична пам'ять. – 2002. – № 1–2. – С. 119–122 ; ГДА СБ України, м. Полтава. – Спр. 2765-С.
78. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4636-С, арк. 54.
79. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 2765-С, арк. 39.
80. ГДА СБ України, спр. 72073-ФП, арк. 16 зв.
81. Бабенко Л. Іван Францевич Павловський і перші роки більшовицької влади у Полтаві : матеріали «круглого столу» «Полтавець І. Ф. Павловський і Полтава кінця ХІХ–20-х років ХХ століття» [Електронний ресурс] / Л. Бабенко. – Режим доступу: www.battle-poltava.org/ukr/pavlovsky/

82. Одесский Мартиролог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. – Одесса : ОКФА, 1997. – Т. 2 / сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – 1999. – 800 с. – (Реабилитированные историей). С. 360, 361, 362, 384, 414, 427–428.
83. Див.: Григор'єв М. Ф. Свято-Успенська Пресвятої Богородиці церква с. Стайок: Історичний нарис. (Кагарлицький район Київської області) / М. Ф. Григор'єва, Т. Ф. Григор'єва. – К., 2010. – 184 с.
84. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1304, арк. 45 ; Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 65–67.
85. Алексеев В. Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М., 1991. – С. 74–76.
86. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995– .– Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х років. – [Б. м.] : [б. в.], 1995. – С. 141–142.
87. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 82
88. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 9.
89. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 995, арк. 28–29.
90. ЦДАВО України, ф. .5, оп. 1, спр. 1854, арк. 65.
91. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 178.
92. Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922–1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства / Н. А. Кривова. – М. : АИРО-XX, 1997. – 247 с.
93. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія]

- / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 28–29.
94. Васильева О. Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 годах / О. Ю. Васильева // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 45.
95. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – С. 240–241.
96. Силантьев В.И. Большевики и Православная Церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х. : [б.в.], 1998. – С. 56.
97. Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР : учеб. пособ. / Д. В. Поспеловский – М. : Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 248.
98. Пащенко В. О. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. О. Пащенко, А. М. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – С. 133–134 ; Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 30–31.
99. Тригуб О. П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. П. Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 14.
100. Держархів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.
101. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 341.
102. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 161–163.
103. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12–12 зв.
104. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 77.
105. ВЧК–ГПУ/ сост. Ю.Фельштинский. – Бенсон ; Вермонт, 1989. – С. 7.
106. РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 150, л. 10–12.

107. Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. А.Н.Яковлева ; авт.-сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 27–28.
108. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – 234 с. ; Подкур Р.Ю. Створення мережі секретного інформування ВУЧК–ГПУ на початку 20-х рр. ХХ ст. / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 265–266.
109. Подкур Р. Ю. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов : источниковедческий анализ / Р. Ю. Подкур, В. В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – С. 58.
110. Держархів Вінницької обл., ф. П.-1, оп. 1, спр. 57, арк. 21.
111. Держархів Вінницької обл., ф. П.-1, оп. 1, спр. 500, арк. 2 ; Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках / Р. Ю. Подкур // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.
112. Семененко В.И Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная ЧК. – Х., 1994. – С. 23.
113. Семененко В.И Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная ЧК. – Х., 1994. – С. 23.
114. Подкур Р. Ю. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов : источниковедческий анализ / Р. Ю. Подкур, В. В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – С. 59.
115. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и церковью : в 2 кн. / сост. Герд Штриккер. – М. : ПроPILEI, 1995. – Кн. 1. – С. 215 ; Митрофанов Г., протоирей. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. – СПб., 2002. – С. 233–234.

116. Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога , від дракона...» ДПУ–НКВС проти свободи совісті / А. Л. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 158.
117. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и церковью : в 2 кн. / сост. Герд Штриккер. – М. : ПроPILEI, 1995. – Кн. 1. – С. 215–216.
118. Митрофанов Г., протоирей. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. – СПб., 2002. – С. 233–234.
119. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 92–92 зв. ; оп. 20, спр. 2318, арк. 37–38.
120. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – С. 250–251.
121. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2684, арк. 41, 43.
122. Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97 ; Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. П. Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 19.
123. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.
124. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 61, 64 ; Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. П. Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 18.
125. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 39 ; Киридон А. Час випробувань. Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – С. 80.
126. Киридон А. М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – С. 81.
127. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 38.

128. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 92–93.
129. Киридон А. М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – С. 81.
130. Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 33.
131. Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 32.
132. ГДА СБ України, ф.13, спр. 370, т.15, арк.199 зв., 219 зв., 260 зв.
133. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року / С. Білокінь // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 90.
134. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 1–168.
135. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 11.
136. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.
137. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1 зв.
138. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 30–31.
139. Держархів Одеської області, ф. 3, оп. 1, спр. 390, арк. 72.
140. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 68–69.
141. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 70.
142. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 66.
143. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 67.
144. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 8–10 зв.
145. Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ – НКВС проти свободи совісті / А.Л. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157.
146. Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ – НКВС проти свободи совісті / А.Л. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157.
147. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року / С. Білокінь // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 96.

148. ГДА СБ України, ф.13. спр.193, арк. 68.
149. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 68–69.
150. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.) / А.Л. Зінченко. – К., 1993. – С. 166–167.
151. Ігнатуша О. Православні церкви України (20–30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії / О. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2008. – С. 261.
152. Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 5 ; Тригуб О.П. Поширення ідеї канонічної «автокефалії» в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. П. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 170.
153. Держархів Вінницької обл., ф. Р-197, оп. 3, спр. 14, арк. 4 зв. ; Тригуб О.П. Поширення ідеї канонічної «автокефалії» в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. П. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 171.
154. Держархів Вінницької обл., ф. Р-197, оп. 3, спр. 14, арк. 4 зв.
155. Тригуб О.П. Поширення ідеї канонічної «автокефалії» в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. П. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 171.
156. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 22.
157. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 21.
158. Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 199, арк. 88.
159. Держархів Вінницької обл., Ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 89.
160. Тригуб О.П. Поширення ідеї канонічної «автокефалії» в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. П. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 171 ; Держархів Вінницької

обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 168 ; ф. Р-925, оп. 8, спр. 50, арк. 19 ; ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 6–7.

161. Див. також: Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вінницький держ. пед. ун-т. – Вінниця, 2006. – С. 131.
162. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 495, арк. 15.
163. Тригуб О. П. Поширення ідеї канонічної «автокефалії» в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. П. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 172.
164. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 177, арк. 156.
165. Феодосий (Процюк), єпископ. Обособленческие движения в православной церкви на Украине (1917–1943) / Феодосий (Процюк). – М., 2004. – С. 316.
166. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.1842, арк. 23 ; Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 133.
167. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 24–25.
168. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 134.
169. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 136.
170. Лубенский раскол и «иоанникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии // Вестник церковной истории. – № 1(9). – 2008. – С. 60.
171. Ігнатуша О. Православні церкви України (20–30-ті роки ХХ ст.). Джерела історії / О.Ігнатуша. – Запоріжжя, 2008. – С. 247–248.

172. Лубенський раскол и «іоанникиєвщина» в документах Патріаршої канцелярії // Вестник церковної історії. – 2008. – № 1 (9). – С. 61–68.
173. Лубенський раскол и «іоанникиєвщина» в документах Патріаршої канцелярії // Вестник церковної історії. – 2008. – № 1 (9). – С. 57–59.
174. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 22–23.
175. Держархів Чернігівської обл., Ф. П-8477, оп. 3, спр. 97, арк. 4.
176. Держархів Полтавської обл., Ф. П-9032, оп. 1, спр. 49, арк. 40.
177. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 30.
178. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 4.
179. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 295, арк. 4.
180. Ігнатуша О. «Обновленство» 20–30-х рр. ХХ ст.: витвір ДПУ чи модернізаційний рух в православному середовищі» / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Львів : «Логос», 2004. – Кн. 1. – С. 249–257.
181. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 364.
182. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1а, спр. 116, арк. 47–48.
183. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 79.
184. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 79.
185. Киридон А. Українська автокефальна православна церква і радянська держава (1917–1922) / А. Киридон // Ковчег : наук. зб. з церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів, 2012. – С. 275–299.
186. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 97, арк. 80.
187. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – С. 130.
188. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 4.
189. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 4, 8.
190. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 63.

191. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 5.
192. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 10.
193. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 6, 7.
194. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 9.
195. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819, арк. 23.
196. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 2, арк. 20
197. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 97, арк. 81.
198. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події у контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – С. 136.
199. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 2,18.
200. ГДА СБ України, ф.13, спр. 260, т. 1, арк. 46, 60.
201. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 46.
202. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 38.
203. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 260, т. 1, арк. 60.
204. Держархів Вінницької обл., ф. П-3, оп.1, спр. 30, арк. 95.
205. ЦДАГО України, ф. 1, оп.16, спр. 2, арк. 108.
206. ГДА СБУ України, ф. 13, спр. 370. т. 1, арк. 105.
207. ЦДАГО України, ф. 1, оп.16, спр. 2, арк. 81, 108.
208. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 92.
209. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 199.
210. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 7.
211. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 105 зв.
212. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 354, арк. 19.
213. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко В. Золотарьов ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Служба безпеки України. – К. : Абрис, 1997. – С. 257–258.
214. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 97.
215. Держархів Вінницької обл. ф.П-1, оп. 1, спр. 492, арк. 31.
216. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1, арк. 64.

217. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1, арк. 117–118 зв.
218. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 26.
219. Держархів Чернігівської обл., ф. П-8477, оп. 3, спр. 127, арк. 3 зв., 6 зв.
220. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 451 зв.
221. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 168.
222. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098, т. 45, арк. 19–20.
223. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098, т. 45, арк. 24.
224. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 140 зв.
225. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 105 зв.
226. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 2, арк. 88–89.
227. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 71.
228. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 104.
229. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 82.
230. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 21.
231. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 2 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск : М. : Сиб. хронограф РОССПЭН, 1998. – С. 360.
232. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 193, арк. 76.
233. ГДА СБУ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 140–140 зв.
234. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 198–198 зв.
235. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 260 – 260 зв..
236. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 354, 356.
237. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 66, 68.
238. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 262, 357, 398.
239. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 198.
240. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 19.
241. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 355 зв.
242. Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків : збірник / упор. Ю.Хорунжий. – Кам'янськ-Шахтинський, 1991. – 152 с.

243. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – С. 133.
244. Пристайко В. Справа «Спілки Визволення України» : невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – С. 207.
245. Пристайко В. Справа «Спілки Визволення України» : невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – С. 64.
246. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк.1.
247. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк.1 зв.
248. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 15125-С; спр. 5179-С.
249. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / упор. А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль, 2002. – С. 369.
250. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. : Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. – К., 2002. – С. 304.
251. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 7.
252. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 5.
253. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 8.
254. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 16.
255. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 49.
256. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 63.
257. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 50.
258. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67098-ФП, т. 222, арк. 57.
259. Кошелева Л. П., Наумов О. В., Роговая Л. А. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года / Л. П. Кошелева, О. В. Наумов, Л. А. Роговая // Вопросы истории. – 1992. – № 2–12 ; 1993. – № 2–9 ; 1994. – № 1, 2, 6, 10, 11 ; 1995. – № 2–12.
260. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 7980-С, арк. 60.
261. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 1.
262. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 14 зв.
263. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 18.
264. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 3459-С, арк. 21 зв.

265. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4636-С, арк. 1.
266. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2990, арк. 1 зв.
267. ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. П-13259, арк. 233–239.
268. ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. П-13286, арк. 87–104.
269. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4. арк. 259 зв., 450 зв.
270. ЦДАГО України, ф. 1. оп. 20, спр. 2987, арк. 67.
271. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 11, арк. 191.
272. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 89 зв.–90.
273. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 90 зв.–91.
274. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 4697-С, арк. 1, 12–12 зв.
275. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 14153-С.
276. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 14611-С.
277. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 14611-С, арк. 29.
278. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 16188-С, арк. 1–39.
279. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 13258-С, арк. 1, 21–22.
280. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 16769-С, т. 2, арк. 309
281. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 16769-С, т. 2, арк. 528–550.
282. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю.,
Бабенко Л. та ін. – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 59–84.
283. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 21402-П, арк. 3–8.
284. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 22081-П, арк. 1–116.
285. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 17221-П, арк. 3–133.
286. ГДА СБ України, м. Черкаси, ф. 5625, оп. 1, спр. 10623, арк. 1–23.
287. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2007. – № 2 (29). – С. 9.
288. Бабенко Л. Релігійне життя в архівних джерелах радянських спецслужб: особливості відображення / Л. Бабенко // Релігія і церква в історії України : Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. – Полтава, 2006. – С. 9.

289. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аналіз / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2007. – № 2 (29). – С. 15.
290. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 9048-П, арк. 2–63.
291. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 8572-П, арк. 1–106.
292. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 28866-П, арк. 2–153.
293. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 1715-П, арк. 1–113
294. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 8960-П, арк. 1–44.
295. ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 10519, арк. 1–38.
296. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 16750-С, арк. 74, 79.
297. ЦДАВО України, ф. 8, оп.1, спр. 817, арк. 9; спр. 1223, арк. 50.
298. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817, арк. 8; спр. 818, арк. 61.
299. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 818, арк. 120–122 зв.
300. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 768, арк. 9; ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 19.
301. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 46–47.
302. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2185, арк. 28.
303. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 4.
304. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, спр. 1, спр. 74, арк. 21.
305. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 199, 216.
306. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2184, арк. 3;
307. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 249, арк. 19 зв.
308. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 217.
309. ЦДАВО України, ф. 5, оп.1, спр. 1085, арк. 20
310. ЦДАВО України, ф. 5, оп.1, спр. 2186, арк. 75.
311. Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 2, спр. 411, арк. 24.
312. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 9.
313. Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 2, спр. 411, арк. 16–17.
314. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 83–83 зв.
315. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-64, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 17 зв.
316. Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 2, спр. 1423, арк. 29.

317. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 74, арк. 25 ; Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 1966, арк. 1–88.
318. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2188, арк. 11.
319. Держархів Харківської обл., ф.1, оп.1, спр. 922, арк. 1 зв.
320. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2191, арк. 1, 3–7, 24.
321. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2193, арк. 1–2.
322. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 7, арк. 18, 104.
323. ЦДАГО України, ф. 1, оп.16, спр. 2, арк. 103.
324. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2895, оп. 1, спр. 16, арк. 5.
325. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 68.
326. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 186, арк. 317.
327. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 24–25.
328. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр 3, арк. 9.
329. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 131–132.
330. ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 71.
331. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 383. арк. 6.
332. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 28.
333. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 383, арк. 7 зв.
334. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 24–25, 39–40; спр. 3184, арк. 17–22;
335. Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 141–148 зв.
336. Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. – К. : Укр. письменник, 2009. – 379 с.
337. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2895, оп. 1, спр. 18, арк. 1.
338. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 138.
339. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2186, арк. 77–78.
340. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 88, арк. 11.
341. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, оп. 1, спр. 377, арк. 75–78 ; ф. Р-64, оп. 1, спр. 1, арк. 105–106 ; ф. Р-67, оп. 1, спр. 132, арк. 1–23;.

342. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 46, арк. 59–112.
343. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 190, арк. 8, 10, 12.
344. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 121.
345. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 122.
346. ЦДАГО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 70.
347. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 40, 55.
348. Ливанов В. Антирелигіозна пропаганда в Україні / В. Ливанов // Антирелигіозник. – 1926. – № 5. – С. 29–40.
349. Словник атеїста. – К. : Політвидав України, 1978. – С. 257.
350. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 51.
351. Див. докладніше: Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. / Р. Подкур // Регіональна історія України : зб. наук. праць / гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич. – К., 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.
352. Держархів Полтавської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 27, арк. 17.
353. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 67.
354. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 42.
355. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 22.
356. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 30, арк. 67.
357. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 8.
358. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 40.
359. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.
360. ГДА СБУ України, ф. 13, спр. 370, т. 12. арк. 61, 74, 112.
361. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839, арк. 104.
362. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 60–62.
363. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.
364. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 41.

365. Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 65, арк. 9.
366. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 92.
367. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 7, арк. 18 зв., 47, 68 зв, 71.
368. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4 зв.
369. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 19.
370. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 492, арк. 31.
371. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр.57, арк. 44.
372. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 65.
373. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 9 ; Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 3.
374. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 61.
375. Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 2.
376. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 115–116.
377. Держархів Вінницької обл., ф. П-53, оп. 1, спр. 221, арк. 1.
378. Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1-а, спр. 116, арк. 42.
379. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 106, арк. 12.
380. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 2, арк. 18 зв.
381. ГДА СБ України, ф. 13, спр.370, т. 7, арк. 68 зв.
382. Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках / О. Форостюк. – Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. – С. 102.
383. Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин ; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б). – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1949. – Т. 12 : Апрель 1929 – июнь 1930. – С. 92.
384. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 89, т. 2, арк. 101–103.
385. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 77.
386. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56.
387. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-64, спр. 1, спр. 2, арк. 9.
388. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 4–4 зв.
389. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, спр. 1, спр. 483, арк. 26.

390. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп.1, спр. 106, арк. 2–3.
391. Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 1985, арк. 13.
392. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 102.
393. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, спр. 1, спр. 483, арк. 125.
394. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 383, арк. 6 зв.
395. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 383, арк. 7.
396. Держархів Чернівецької області, ф. Р-621, оп. 2, спр. 2, арк. 10; ф. Р-623, оп. 2, спр. 109, арк. 14-26, 67–75; спр. 124, арк. 1–2.
397. Держархів Чернівецької області, ф. Р-621, оп. 2, спр. 2, арк. 60.
398. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 123.
399. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 126 ; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 3, арк. 6.
400. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 352, арк. 24.
401. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 126–127.
402. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-621, оп. 2, спр. 1. арк. 8.
403. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 9, арк. 20.
404. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – С. 128.
405. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 65, арк. 76.
406. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А.Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 72.
407. Держархів Полтавської обл., ф. П-15, оп. 1, спр. 1054, арк. 168.
408. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період / Л. Бабенко // Краєзнавство : наук. журн. – 2008. – № 1–4. – С. 203–209.
409. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 3833, арк. 121.

410. Держархів Харківської обл., ф. Р-203, оп. 1, спр. 514-а, арк. 1.
411. Держархів Харківської обл., ф. Р-15, оп. 1, спр. 1964, арк. 9.
412. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1217, арк. 104.
413. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1217, арк. 104–104 зв.
414. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 958, арк. 14, 23.
415. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 958, арк. 2–10.
416. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2800, арк. 146–148.
417. Держархів Полтавської обл., ф. Р-15, оп. 4, спр. 9, арк. 101–110.
418. ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 164, арк. 4.
419. ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 164, арк. 8, 9.
420. ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 164, арк. 13.
421. ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 164, арк. 15.
422. ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 164, арк. 34.
423. ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 164, арк. 31, 32.
424. ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 164, арк. 101.
425. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 144 ; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-507, оп. 1, спр. 7, арк. 366.
426. Держархів Харківської обл., ф. 11652, оп. 1, спр. 7, арк. 147.
427. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2198, арк. 257.
428. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 251, арк. 51–57 зв.
429. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 3833, арк. 121.
430. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 295.
431. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 9–15.
432. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 119, арк. 1–3.
433. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 237, арк. 177.
434. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 237, арк. 180.

435. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А.Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 308.
436. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 237, арк. 180–181.
437. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 268–273.
438. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 243.
439. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 244.
440. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 274.
441. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-623, оп. 2, спр. 109, арк. 17–18, 75, 120–129; спр. 94, арк. 5..
442. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 245.
443. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 251, арк. 327.
444. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 251, арк. 328.
445. Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 48, спр. 214, арк. 109–111.
446. Держархів Дніпропетровської обл., ф.19, оп. 33, спр. 73, арк. 189–192.
447. Держархів Одеської обл., ф. 11, оп. 79, спр. 47, арк. 175–177.
448. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, спр. 1, спр. 483, арк. 42.
449. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз: Монографія / В. Т. Окіпнюк. – К.: НА СБУ, 2002. – С. 226.
450. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 5–17.
451. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 14.

Посилання до 4 розділу

1. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 513, арк. 232–243.
2. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 29, л. 29.
3. РГАСПИ, ф.17, оп. 132, д. 9, л. 147–160.
4. РГАСПИ, ф. 17, оп. 125. д. 313, л. 14.

5. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 33, арк. 10–12 ; Шаповал Ю. І. Якого кольору був вересень 1939-го? // Шаповал Ю. І. Доля як історія. – К. : Генеза, 2006. – С. 159.
6. Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом / І. Гриньох // Сучасність. – 1970. – Ч. 7–8. – С. 55 ; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1 / І. Білас. – К. : Либідь, 1994 – С. 308 ; Пащенко В. О. Греко-католики в Україні / В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2002. – С. 16 ; Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 340.
7. Пащенко В. О. Греко-католики в Україні / В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2002. – С. 113.
8. Пащенко В. О. Греко-католики в Україні / В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2002. – С. 17.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 42–45.
10. Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...»: Спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939–1941 рр.) / Л. Бабенко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. Кн. 1. – Львів : «Логос», 2006. – С. 154–161.
11. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – С. 16.
12. Теодорович Н. Ліквідація греко-католицької церкви в СРСР / Н. Теодорович // Український збірник. – Мюнхен, 1960. – Кн. 17. – С. 79.
13. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 26, арк. 208–215.
14. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 25, арк. 1–2.

15. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 68, арк. 27–29 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – С. 58–60.
16. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі / Г. Хомишин // Нова Зоря. – 1931. – 22 берез. ; Гладюк Т. Створення Української католицької народної партії (Української народної обнови): її програма та ідеологія / Т. Гладюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 161–166.
17. Гладюк Т. Створення Української католицької народної партії (Української народної обнови): її програма та ідеологія / Т. Гладюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 161–166.
18. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75142-ФП, т. 1, арк. 148 ; Див. також: Сердюк Н. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого державного архіву СБ України) / Н. Сердюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1 / 2. – С. 452 ; Її ж. Доля Григорія Хомишина (за документами Державного архіву СБ України) / Н. Сердюк // Пам'ять століть : іст. наук. та літ. журн. – 2005. – № 3 / 4. – С. 279–284.
19. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 68, арк. 34 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 60–61.
20. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 26, арк. 208–215 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В.

- Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С.67–68.
21. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 2, арк. 1–163.
  22. РГАСПИ, ф. 671, оп. 1, д. 243, л. 27–28; 36; 37.
  23. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 6.
  24. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 26, арк. 209–210 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 61–64.
  25. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 26, арк. 214.
  26. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 25, арк. 1–6.
  27. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 15-СП, арк. 65.
  28. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 26, арк. 214.
  29. ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-9113. т. 12, арк. 7, 8–9.
  30. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 47, арк. 50–58 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 91.
  31. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка,

- Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 71–77.
32. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 77–80.
33. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 13, арк. 49–50.
34. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 81–82.
35. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 15, арк. 4–12 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 100–101.
36. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 12, арк. 159 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 102.
37. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 14, арк. 159 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ,

- Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 /
упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 104–113.
38. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9119, т. 14, арк. 108–110 ; Ліквідація УГКЦ
(1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред.
В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-
т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ,
Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 /
упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 130–131.
39. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9119, т. 15, арк. 215–216 ; Ліквідація УГКЦ
(1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред.
В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-
т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ,
Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 /
упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 149–150.
40. ГДА СБ України, ф.65, спр. С-9119, т. 15, арк. 156–165.
41. ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-2127, арк. 1–208
42. ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-38400, арк. 1–80.
43. ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-26531, арк. 1–13.
44. Пащенко В. О. Греко-католики в Україні / В. О. Пащенко. – Полтава :
АСМІ, 2002. – С. 19.
45. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9119, т.15, арк. 210–216 ; Ліквідація УГКЦ
(1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред.
В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-
т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ,
Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 /
упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 147–148.
46. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 43, арк. 146–148.
47. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 12, арк. 14–126 ; Ліквідація УГКЦ
(1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред.
В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-

- т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 71.
48. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 32–35 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 114–119.
49. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 35.
50. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 127.
51. ГДА СБ України, ф.13, спр. 398, арк. 30.
52. Українські щоденні вісті. – 1941. – 5 липня.
53. Українські щоденні вісті. – 1941. – 10 липня.
54. ГДА СБ України, ф.13, спр. 372, т. 35, арк. 125.
55. ГДА СБ України, ф.13, спр. 372, т. 37, арк. 266–269.
56. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/news/93024
57. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1 (1939–1953). – К., 1995. – С. 216. ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 216–217.
58. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка,

- Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 306.
59. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т.1 арк. 240–245 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 360–363.
60. ГДА СБ України, ф. 65, спр. 9113, т. 19. арк. 324.
61. ГДА СБ України, ф. 65, спр.С-9113, т. 19 арк. 44–47; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 267–270.
62. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 380–381.
63. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 84–85.
64. О. Ярослав Москалик. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького. Органічно-пневматологічна суть Церкви / [пер. з пол. Н. Николин] / Отець Ярослав Москалик – Львів : Вид. ЛБА; Вид. відділ «Свічадо», 1997. – С. 10.
65. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький / Р. Тожецький // Ковчег : зб. ст. з церковної історії. Число 1. – Львів : Кобза, 1993. – С. 114.
66. Галан Я. Що таке унія: Памфлети / Я. Галан ; упоряд. та автор приміт. Й. Т. Цьох. – Львів : Каменярь, 1983. – С. 50–54.
67. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 81 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–

- 1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 296.
68. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 51–68 ; Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 71, арк. 19–21.
69. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 423, 429.
70. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 278.
71. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 15, арк. 11–12.
72. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 16, арк. 40–43; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 375–379..
73. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 190–222 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 403.
74. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 223–236 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр

- українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 379–392.
75. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 22, арк. 186–187.
76. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 22, арк. 187–188.
77. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 190–222 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 420–424.
78. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 2–24 ; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 353.
79. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 316–322 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 282–284.
80. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 370.
81. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів

- ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 399, 403.
82. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 320, 322.
83. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 320.
84. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 321–332 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 285–296.
85. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 12, арк. 174.
86. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 330.
87. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 333.

88. Бабенко Л. Л. Відображення діяльності митрополита Йосифа Сліпого у документах радянських органів державної безпеки / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2011. – Вип. 1 (25). – С. 69–76.
89. ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-30451, арк. 2–65 ; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 194–195.
90. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 7, арк. 405–416.
91. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 19, арк. 423–437.
92. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 360–363.
93. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 12, арк. 6–8.
94. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 231–270.
95. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 1–6.
96. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 73–74.
97. Донцов Д. Справа Унії. Церква і націоналізм / Д. Донцов. – Дрогобич : Посвіт, 2012. – С. 26–27.
98. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 72.
99. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 33, арк. 161–185.
100. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 29, арк. 101–109.

101. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 29, арк. 111–112 ; Див також: Ярема Р. Відновлення Православ'я на Західній Русі в 1946 р. / Р. Ярема. – К., 2010. – С. 29.
102. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 353.
103. Суттнер Ернст Крістоф. Українське християнство на початку III тисячоліття: Історичний досвід та еклезіологічні перспективи / Ернст Крістофер Суттнер. – Львів : Свічадо, 2001. – С. 119–121 ; Див. також: Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – С. 354.
104. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 26, арк. 46–51.
105. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 100–104.
106. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 277.
107. Росович Вол. З хрестом чи з ножем? // Вільна Україна. – 1945. – 8 квіт.
108. Росович Вол. З хрестом чи з ножем? // Вільна Україна. – 1945. – 8 квіт.
109. Росович Вол. [З хрестом чи з ножем?] // Прикарпатська правда (Станіслав). – 1945. – 13 квіт. ; Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 15 квіт. ; Червоний прапор (Рівне). – 1945. – 15 квіт. ; Радянське слово (Дрогобич). – 1945. – 17, 18 квіт. ; Вільне життя (Тернопіль). – 1945. – 20 квіт. ; Радянська Буковина. – 21 квіт.
110. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68069-ФП, т. 1, арк. 3–5.
111. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 153–154.
112. Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 287–354.

113. Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945р) : документи і матеріали / Н. Сердюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 291–293.
114. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75142-ФП, т. 2, арк. 342.
115. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 4, арк. 3.
116. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 4, арк. 3 зв.
117. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 11, арк. 296.
118. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька Церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег : зб. статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Число 1. – С. 129.
119. Бабенко Л. Л. Відображення діяльності митрополита Йосифа Сліпого у документах радянських органів державної безпеки / Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2011. – Вип. 1 (25). – Полтава : ПНПУ імені В.Г.Короленка. – С. 71.
120. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 1, арк. 37–38.
121. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 2, арк. 8, 20.
122. Бабенко Л. Справа митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 1958–1959 років / Л. Бабенко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. 2007 рік. Кн. 1. – Львів : Логос, 2007. – С. 141.
123. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 1, арк. 60.
124. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 1, арк. 37.
125. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 4, арк. 22–23.
126. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 4, арк. 319.
127. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 4, арк. 269, 271, 287.
128. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 11, арк. 37.
129. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 11, арк. 477.
130. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 11, арк. 479.
131. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 11, арк. 481.
132. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 67829-ФП, т. 11, арк. 503–504.

133. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75142-ФП, т. 1, арк. 1–2 ; Сердюк Н. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого державного архіву СБ України) / Н. Сердюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 457–459.
134. Rublowa Natalia. świadectwo wiary. Protokoły śledztwa i akt zgonu slugi bożego bp. Hryhoria Chomyszyna – ordynariusza stanislawowskiego // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Tom 5 : Miejsce i rola kościoła grekokatolickiego w kościele powszechnym. – Przemyśl 2000. – S. 125.
135. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75142-ФП, т. 1, арк. 66–67.
136. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75142-ФП, т. 1, арк. 38–39.
137. ГДА СБ України, ф. 6, спр. 75142-ФП, т. 2, арк. 348.
138. Сердюк Н. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого державного архіву СБ України) / Н. Сердюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 456.
139. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 119–129.
140. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 231–232.
141. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 24, арк. 208–209.
142. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 261–262.
143. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 267.
144. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 5–6.
145. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 90, арк. 29–30.
146. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1 (1939–1953). – К. : Наук. думка, 1995. – С. 296–297.
147. Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...»: Спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939–1941 рр.) / Л. Бабенко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. 2006 рік. Кн. 1. – Львів : Логос, 2006. – С. 154–161.
148. Винниченко І. Україна у 1920–1980-х роках: депортації, вислання / В. Винниченко. – К., 1994. – С. 62.

149. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква у 1946–1989 роках / В. Марчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 551.
150. РГАНІ, ф. 5 оп. 33, д. 53, л. 1.
151. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1 (1939–1953). – К. : Наук. думка, 1995. – С. 286–289.
152. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 68, арк. 154–155.
153. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1 (1939–1953). – К. : Наук. думка, 1995. – С. 296–297.
154. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 78–79.
155. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 22, арк. 21–23.
156. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 20, арк. 74.
157. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 128–129.
158. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 66–73.
159. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 70–72.
160. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 95–99.
161. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 143–152.
162. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 216–219.
163. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 427–428.
164. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 429; т. 25, арк. 2–2 зв., 3 зв.
165. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 262–263.
166. РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 313, л. 3–4.
167. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 356–363; т. 25, арк. 260.
168. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 29, л. 110 ; Див.: Ярема Р. Відновлення Православ`я на Західній Русі в 1946 р. / Р. Ярема – К., 2010. – С. 32–33.
169. Ярема Р. Відновлення Православ`я на Західній Русі в 1946 р. / Р. Ярема – К., 2010. – С. 34.
170. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів

- ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 2 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 48–52.
171. ГА РФ, ф. 6991, оп. 2, д. 34, л. 3, 10.
172. Білокінь С. «Жив поруч із нами...» / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1991 – 27 черв. ; Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року [Й. Ф. Оксіюка (1894–1991)] / С. Білокінь // Віра. – 1992. – Чис. 3. – С. 6-8.
173. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы : в 3 т. Том 1. Март 1953 – февраль 1956. / сост. Артизов А.Н., Сигачев Ю. В., Хлопов В. Г., Шевчук И. Н. – М. : МФД, 2000. – С. 43 ; РГАНИ, ф. 89, оп. 18, д. 26, л. 1–2.
174. ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 7980-С, арк. 70–121.
175. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 364–365.
176. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 381–389.
177. Держархів Львівської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 212, арк. 1–7.
178. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 88, арк. 164–165.
179. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 21, арк. 11–13.
180. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 8, арк. 19 ; РГАСПИ, ф. 17, оп.125, д. 313, л. 31–38, 49.
181. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 106.
182. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 17-СП, арк. 288.
183. ГДА СБ України, ф. 9, спр. 88, арк. 167–168.
184. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 120–121.
185. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 123–124.
186. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1930–1950) / Богдан Боцюрків ; перек. з англ. Наталії Кочан, за ред. Олега Турія. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С. 125.
187. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 128–130.
188. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 24, арк. 113–114.

189. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 152–153.
190. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 164–165.
191. Підрахунки по Станіславській області достатньо сумнівні через кількість «дяків» – 114 і «дияконів» – 209, ченців і черниць – 234, які чомусь не увійшли до загальної кількості служителів культу.
192. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 258–266.
193. Проведення собору двох єпархіальних управлінь був зумовлений невідповідністю кордонів греко-католицьких єпархій із адміністративно-територіальним поділом західноукраїнських областей радянської доби.
194. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 9–14.
195. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 164.
196. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 245–246.
197. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 2 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 408–409.
198. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 24, арк. 156–159.
199. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 258–266.
200. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 25, арк. 268–269.
201. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – Т. 2 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 410–411.
202. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 1442, л. 172–175
203. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 24, арк. 160–165.
204. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 27, арк. 35.
205. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 250–251.

206. Львовский Церковный Собор. Документы и материалы. 1946–1981. – М., 1982. – С. 63–68.
207. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 244–245.
208. Держархів Львівської обл., ф. Р-1332, оп. 1, спр. 4, арк. 21–23.
209. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви 8 – 10 березня 1946 року у Львові. – Львів, 1946. – С.42–43, 60.
210. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька Церква і радянська держава (1939–1950) / Богдан Боцюрків ; перек. з англ. Наталії Кочан, за ред. Олега Турія. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С. 153.
211. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 23, арк. 54–56.
212. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 22, арк. 307–317.
213. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 260–262.
214. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 33, л. 189–190.
215. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 27, арк. 253–254.
216. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 248–249.
217. Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини : зб. наук. праць. Вип. 8 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Кафедра української літератури ім. академіка Михайла Возняка, Новосадський ун-т. – Львів ; Ужгород : Гражда, 2007. – 526 с.
218. Вежель Л. Гавриїл Костельник як журналіст і літературний критик : дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 190 с. ; Мадей Й. Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 187 с. ; Мірчук І. Філософські погляди Гавриїла Костельника : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – 138 с. ; Кашуба М., Мірчук І. Гавриїл Костельник: філософські погляди. – Дрогобич, 2002. – 140 с. ; Вежель Л. Філософсько-естетична та журналістська діяльність Гавриїла Костельника у руслі

- духовних процесів України першої половини ХХ ст. – К., 2004. – 333 с. ;
Комариця М. Українська «католицька критика». – Львів, 2007 ; Волошин
Ю. Гавриїл Костельник: три листи до московського патріарха // З архівів
ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 416–428.
219. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної
безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка,
Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів
ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП
Сергійчук М.І., 2006 – Т. 2 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – С. 326.
220. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 200–201.
221. ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9113, т. 23, арк. 126–127.
222. ГДА СБ України, ф. 16, спр. 4, арк. 252–253.
223. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1, д. 33, л. 36–37.
224. РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 9, л. 147–160.
225. ГДА СБ України, ф. 3, спр. 7, т. 1, арк. 163–164.
226. Пагіря О. Гавриїл Костельник та ОУН: проблеми стосунків (1941–1948 рр.)
/ О. Пагіря // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 407–
413.
227. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і Радянська держава
(1939–1950) / Богдан Боцюрків ; перек. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. –
Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – С. 164.
228. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 27, арк. 78; спр. 24, арк. 72–73.
229. Войналович В.А. Українська Греко-католицька церква в останні роки
сталінського режиму / В. А. Войналович // Історія України. Маловідомі
імена події, факти : зб. статей. – К. ; Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 347.
230. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 5667, арк. 278.
231. ГА РФ, ф. 6991, оп. 2, д. 256, л. 1.
232. ГА РФ, ф. 6991, оп. 2, д. 256, л. 1–11.
233. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1. д. 1442, л. 23,
234. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 203–205.

235. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1. д. 1442, л. 24.
236. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1. д. 1442, л. 126.
237. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1. д. 1442, л. 23–24.
238. ГА РФ, ф. 6991, оп. 1. д. 1442, л. 28, 31.
239. Держархів Львівської обл., ф. Р-1332, оп. 2, спр. 41, арк. 168–171.
240. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388, оп. 2, спр. 112, арк. 134.
241. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388, оп. 2, спр. 93, арк. 56.
242. РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 213, л. 57.

Посилання до додатків

1. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917 – 1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – С. 140, 142, 166, 228.
2. Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 28. Окремі цифри було опубліковані А. Зінченком без покликання на джерело. Див.: Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ–НКВС проти свободи совісті / А. Л. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 161.
3. Тригуб О. П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. П. Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 20.
4. ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 4, арк. 198.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 7105, арк. 1.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 115–116.
7. ГА РФ, ф. 6991, оп. 2, д. 256, л. 1.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

І. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), м. Київ

Ф 1 Верховна Рада Української РСР, Харків Київ. 1917–1991 рр.

оп. 2

1. Спр. 908. Справа про ворожу діяльність служителів культу, 10.07–15.11.1922 р., 12 арк.

2. Спр. 2538. Положення про Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, 1924 р., 15 арк.

оп. 7.

3. Спр. 171. Листування з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади, 24.06.1931–01.12. рр., 241 арк.

4. Спр. 173. Листування з адмінвідділами райвиконкомів та райміліціями про вилучення та реалізацію культмайна закритих молитовних будинків, 05.01–29.12.1931 р., 85 арк.

5. Спр. 174. Протокол пленуму Всеукраїнської церковної ради, 19.11–21.11.1931 р., 30 арк.

6. Спр. 178. Листування з адмінвідділами виконкомів та райміліціями про реєстрацію статутів релігійних громад, дозвіл виконувати релігійні обряди, 09.01–31.12. р., 111 арк.

Ф. 5 Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, Харків Київ. 1919–1933 рр.

оп. 1

7. Спр. 186. Стенограмма 2 губернского съезда Советов Полтавщины и резолюции по докладам. Отчёт о деятельности чрезвычайной комиссии по защите детей, 27.01–27.08.1920 р., 77 арк.

8. Спр. 510. Переписка по регистрации уставов обществ, союзов, организаций. Списки лиц, получивших деньги от родственников из Америки. Списки религиозных общин, 19.02–21.12.1921 г., 92 арк.
9. Спр. 1085. Материалы отдела по отделению церкви от государства, 02.–29.12.1922 г., 390 арк.
10. Спр. 1089. Дело по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей Вознесенской церкви в г. Виннице, 10–15.05.1922 г., 20 арк.
11. Спр. 1090. Дело по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей Римско-католического костёла в г. Виннице, 10–15.05.1922 г., 9 арк.
12. Спр. 1091. Дело по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей церковей г. Екатеринослава, 22.04–30.10.1922 г., 175 арк.
13. Спр. 1092. Дело по обвинению служителей культа о сокрытии ценностей церковей г. Запорожье, 18.04–8.06.1922 г., 58 арк.
14. Спр. 1093. Дело по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей в с. Твердохлеbove, Кременчугской губернии, 27.05–10.06.1922 г., 51 арк.
15. Спр. 1094. Дело по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей Святогорско-Успенского монастыря, Харьковской губернии, 28.04–05.12.1922 г., 209 арк.
16. Спр. 1854. Протоколы заседаний коллегии Наркомвнудела УССР, 10.03–12.11.1923 г., 333 арк.
17. Спр. 2184. Проект положения о реорганизации отделения при админотделе по отделению церкви от государства в отдел культов, 22.08.1923 г., 8 арк.
18. Спр. 2185. Материалы о деятельности отдела по отделению церкви от государства Наркомвнудела УССР, 18.01–31.12.1923 г., 95 арк.
19. Спр. 2186. Материалы о деятельности ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства при отделах Волынского губернского и окружных исполкомов, 09.02.–03.09.1923 г., 115 арк.

20. Спр. 2188. Материалы о деятельности ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства при отделах Екатеринославского губернского и окружных исполкомов, 25.01.–07.12.1923 г., 53 арк.

21. Спр. 2191. Материалы о деятельности ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства при отделах Подольского губернского и окружных исполкомов. 18.01.–08.11.1923 г., 182 арк.

22. Спр. 2193. Материалы о деятельности ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства при отделах Харьковского губернского и окружных исполкомов, 05.01.–22.11.1923 г., 131 арк.

23. Спр. 2198. Устав епархиального управления синодальной церкви окружных и районных объединений религиозных общин Подольской губернии и переписка с админотделом губисполкома о централизации монастырей и передаче церковью религиозным общинам, 06.01.1923–07.10.1925 гг., 158 арк.

оп. 2

24. Спр. 177. Материалы о деятельности админотделов окрисполкомов Подольской губернии за 1923 / 1924 гг., 343 арк.

25. Спр. 190. Циркуляры Наркомвнуделов РСФСР и УССР, переписка с админотделами губисполкомов о регистрации религиозных общин и служителей культов, их регистрационные карточки, 25.09.1924–29.09.1925 гг., 294 арк.

26. Спр. 198. Протоколы заседаний губернских ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и переписка с ними о закрытии церковью, 03.01–11.03.1924 г., 336 арк.

27. Спр. 251. Материалы о закрытии монастырей, церковью и других молитвенных домов, 26.03.1924–13.10.1925 гг., 790 арк.

28. Спр. 958. Сведения о количестве монастырей, монахов и монахинь по округам, 01.10.1925–26.10.1926 гг., 75 арк.

29. Спр. 962. Переписка с админотделами окрисполкомов о закрытии церковью, 03.03.1925–16.05.1927 гг., 630 арк.

30. Спр. 2167. Полугодовые, квартальные и месячные отчёты о деятельности отделений культов админотделов окрисполкомов за 1925 / 1926 гг., 265 арк.

31. Спр. 2187. Заключение Наркомвнудела УССР на запросы религиозных общин, 30.12.1925–09.10.1928 pp., 37 арк.

оп. 3.

32. Спр. 262. Протоколы заседаний съездов представителей духовенства по округам, 27.10.1927–23.10.1928 pp., 80 арк.

33. Спр. 399. Статистические сведения о количестве служителей религиозного культа и отказавшихся от религиозного сана за 1924 / 25–1926 / 27 гг., 10 арк.

34. Спр. 1054. Циркуляры Наркомвнудела УССР о порядке регистрации религиозных общин, учёте монастырей, 28.01.1928–12.10.1929 pp., 12 арк.

35. Спр. 1056. Выписки из отчётов админотделов окрисполкомов о работе подотделов культов за 1927 / 28 гг., 38 арк.

36. Спр. 1066. Сведения о существующих и закрытых монастырях по округам на 1 января 1929 г., 12 арк.

оп. 5.

37. Спр. 9. Смета особого отдела ВУЧК на 2-е полугодие 1919 г. и заключение финансового отдела Наркомвнудела УССР по ней, 19.03.–21.06.1919 p., 60 арк.

38. Спр. 256. Протоколы расширенных заседаний коллегии, резолюции, циркуляры и приказы ГПУ. Временное положение о взаимоотношении органов ГПУ с рабоче-крестьянской милицией УССР, 15.06.1930–01.11.1931 pp., 71 арк.

Ф. 8 Министерство юстиций УРСР, м. Харків, Київ. 1919–1990 pp.

оп. 1

39. Спр. 768. Циркуляры заведующего ликвидационным отделом Наркомюста УССР об организации деятельности губернских отделов по отделению церкви от государства, 18.08.–28.12.1921 pp., 18 арк.

40. Спр. 817. Постановления, циркуляры ВУЦИК, Совнаркома УССР, Наркомюста УССР и материалы к ним. Том 1, 26.04.–15.10.1921 р., 269 арк.

41. Спр. 818. Материалы Наркомюста УССР. Том .2, квітень–грудень 1921 р., 305 арк.

42. Спр. 819. Переписка с ВУЧК об автокефальной церкви, 05.08.1921–07.02.1922 рр., 23 арк.

43. Спр. 873. Документы о распространении опасных инфекционных заболеваниях на Украине, ведении учёта военнообязанных и борьбе с дезертирством, порядке хранения в кассовых учреждениях наркомфина УССР ценностей, изъятых при арестах и обысках (приказы, инструкции, ведомости, списки, переписка), 10.01.–листопад 1922 р., 479 арк.

44. Спр. 1217. Переписка с учреждениями, организациями, инструкции, циркуляры по вопросам юридического характера, 1.10. – 18.12.1922 р., 108 арк.

45. Спр. 1223. Переписка с учреждениями и организациями по различным направлениям работы юридического характера, 04.01.–01.12.1921 р., 95 арк.

оп. 2

46. Спр. 246. Переписка с редакцией газеты «Селянська правда» о выборных правах бывших священников, 09.12.1924–02.05.1925 рр., 18 арк.

47. Спр. 395. Документы о разработке проекта постановления ВУЦИК и СНК УССР об образовании религиозных групп (проекты постановлений, выписки из протоколов, объяснительная записка, сведения, переписка), 16.04.–26.11.1924 г., 29 арк.

48. Спр. 472. Переписка с юридическим издательством Наркомюста УССР о выполнении циркуляра ГПУ об осуществлении надзора за продажей литературы, 09.04.–12.05.1924 р., 3 арк.

49. Спр. 1408. Документы о выработке проекта постановления ВУЦИК о запрещении пребывания социальноопасным гражданам в крупных центрах УССР (проект постановления, протоколы, выписки из протокола, объяснительная записка, переписка), 28.12.1923–25.02.1924 рр., 33 арк.

**Ф. 4648 Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд), м. Київ.
1943–1994 рр.**

оп. 1

50. Спр. 11. Докладные записки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в Совет Народных комиссаров УССР, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1945 год, 11.05.1945 г., 6 арк.

51. Спр. 18. Документы об изъятии помещений монастырей православной церкви (заклучения, докладные записки, переписка за 1946 год), 72 арк.

52. Спр. 19. Документы о Греко-католической церкви в Западных областях Украины и ликвидация унии (информационная статья, доклады, справка, переписка за 1946 год), 60 арк.

53. Спр. 30. Циркулярные инструктивные письма Совета по делам православной церкви при Совете министров СССР уполномоченным на местах за 1948 год, 06.01.–06.12.1948 р., 15 арк.

54. Спр. 32. Переписка с Советом по делам РПЦ при Совете министров СССР по вопросам, относящимся к церкви за 1948 год, 02.01.–18.06.1948 р., 14 арк.

55. Спр. 40. Информации и докладные записки уполномоченного Совета по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1949 год, 18.01.–25.11.1949 р., 17 арк.

56. Спр. 52. Переписка с Советом по делам РПЦ при Совете министров СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1950 год, 13.01.–20.11.1950 р., 25 арк.

57. Спр. 67. Переписка с Советом по делам РПЦ при Совете министров СССР, относящимся к деятельности церкви за 1951 год, 24.01.–06.11.1951 р., 12 арк.

58. Спр. 81. Приказы и циркулярно-инструктивные письма Совета по делам РПЦ при Совете министров СССР за 1952 год. 30.01.–09.12.1952 р., 80 арк.

59. Спр. 98. Переписка с Советом по делам РПЦ при Совете министров СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1953 год, 08.04.–07.1953 р., 25 арк.

оп. 3

60. Спр. 2. Информации и справки, предоставляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике, 13.04.–27.10.1944 р., 9 арк.

61. Спр. 8. информация Уполномоченного совета по УССР и областных уполномоченных Совета о ходе подготовки и воссоединении униатской церкви с русской православной церковью в западных областях Украины, 25.01.–27.12.1945 р., 166 арк.

62. Спр. 20. Информации и справки Уполномоченного Совета по УССР и областных уполномоченных Совета, переписка по вопросам о воссоединении униатской церкви с русской православной церковью в Западных и Закарпатской областях Украины, 27.02.–28.11.1946 р., 118 арк.

63. Спр. 35. Сведения о действующих церквях, молитвенных домах и монастырях, служителях культа и насельниках православных монастырей, о ходатайствах об открытии церквей и молитвенных домов, 03.02.–29.10.1947 р., 137 арк.

64. Спр. 49. Информации, докладные записки и справки, представляемые в высшие партийные и правительственные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике, 09.02.–31.12.1948 р., 165 арк.

65. Спр. 74. Статистические сведения о православных монастырях и молитвенных домах, о православном духовенстве, о ходатайствах об открытии церквей и молитвенных домов по областям УССР по состоянию на 1.01.1950 г., 94 арк.

66. Спр. 81. Информационные отчёты за 1950 год., 67 арк.

67. Спр. 90. Инструктивные письма и указания областным Уполномоченным Совета по вопросам деятельности религиозных объединений, 0.01.–21.12.1950 р., 16 арк.

68. Спр. 104. Докладные записки областных Уполномоченных Совета о произошедших изменениях в положении и деятельности церкви сравнительно с 1945–1947 гг., 216 арк.

69. Спр. 111. Информационные отчёты за 1952 год, 84 арк.

70. Спр. 127. Информационные отчёты за 1953 год, 80 арк.

**Центральный державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України), м. Київ**

**Ф. 1 Центральный Комитет Коммунистической партии Украины (документы
відділів ЦК КПУ). 1918-1991 рр.**

оп. 6

71. Спр. 13. Протоколы № 5, 6, 11–62 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 02.01.–30.06.1921 р., 135 арк.

72. Спр. 513. Протокол №14 заседания Политбюро ЦК КП(б)У, 01.12.1939 р., 259 арк.

73. Спр. 514. Приложения к протоколу № 14 (пункты 6-411) заседания Политбюро ЦК КП(б)У, 01.12.1921 р., 146 арк.

74. Спр. 912. Протокол № 86 заседания Политбюро ЦК КПУ, 06–11.03.1946 р., 7 арк.

оп. 16

75. Спр. 1. Постанови ЦК КП(б)У про порядок розміщення та використання емігрантів-галичан з таборів у Чехословаччині в УСРР, ставлення

до УКП й колишніх меншовиків та організацію з'їздів цих партій з метою проголошення їх саморозпуску; церковну політику КП(б)У тощо, 12.10.–31.12.1923 р., 14 арк.

76. Спр. 2. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про мирні переговори та лінію кордону з Румунією; галицьке питання; УКП; колишніх меншовиків; фінансову допомогу колишній УСДРП; приведення до виконання вищої міри покарання; Ревраду Українського військового округу; створення АМСРР; антирелігійну роботу; з питань Уповнаркомзаксправ тощо, 15.01.–15.12.1924 р., 145 арк.

77. Спр. 3. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про справи в КПЗУ і КПП; молдавський обком КП(б)У; комісію Українського Червоного Хреста для надання допомоги Західній Україні; питання комісії ПБ ЦК КП(б)У з політичних справ; автокефальну церкву тощо, 02.01.–19.11.1925 р., 169 арк.

78. Спр. 6. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У з питань комісії закордонних та політичних справ; про порядок проходження справ комісії з політсправ; Румунську компартію; ювілей М.С.Грушевського тощо, 09.06.–29.10.1926 р., 94 арк.

79. Спр. 7. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У з питань комісії з закордонних та політичних справ; справи Кабаненка; націоналізації Червоної Армії; про Прикарпатську Україну тощо, 13.11.–23.12.1929 р., 235 арк.

80. Спр. 14. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі, висилку куркульських й колишніх поміщицьких родин; ВУАН; про питання Полтавського та Київського ОПК (процес СВУ); церковну політику; питання НКЮ тощо, 09.01.–23.12.1929 р., 149 арк.

81. Спр. 18. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель, хлібопостачання та засівкампанії; хлібні ресурси України; стан будівництва спецколгоспів; ліквідацію контрреволюційних осередків і розгром куркульських груп; заходи з посилення хлібозаготівель тощо, 05.09.–30.12.1932 р., 104 арк.

82. Спр. 34. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про перевірку рішення ПБ від 11 червня 1939 р.; про будівництво № 1 (КОВО) та мосту через р. Дніпро у Києві; вилучення ворожої радянському ладові літератури з бібліотек і торгівельної мережі; створення політчастини на будівництві № 1 та в 3-х відділах органів НКВС УРСР партійних і комсомольських організацій; втручання партбюро Ворошиловградського та Житомирського обласних УНКВС в оперативну діяльність, 20.06.–13.08.1939 р., 221 арк.

83. Спр. 36. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про організацію відселення польських осадників із західних областей УРСР, забезпечення спецбудівництва КОВО кадрами, забезпечення і обслуговування начальницького складу частин Червоної Армії в західному регіоні; вилучення ворожої радянському ладу літератури з бібліотек і торгівельної мережі; відбір слухачів на курси ГУЛАГ та у міжкrajові школи НКВС УРСР тощо, 09.01.–25.03.1940 р., 126 арк..

оп. 20

84. Спр. 20. Докладные записки, сообщения Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, Центрального украинского железнодорожного ревкома, Центральной организационной комиссии по созыву Всеукраинского съезда Советов, Наркомата военных дел в ЦК КП(б)У о подготовке к созыву Всеукраинского съезда Советов, политическом и экономическом положении на местах, борьбе с контрреволюцией и др. вопросам советского строительства, 05.03.–12.12.1919 р., 74 арк.

85. Спр. 30. Переписка с Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом, Наркоматами УССР, Всеукраинской Чрезвычайной Комиссией, губернскими и уездными исполкомами советов рабочих и крестьянских депутатов и др. советскими органами по вопросам советского строительства, 01.06.–31.06.1919 р., 151 арк.

86. Спр. 166. Переписка с Центральной и губернскими Чрезвычайными комиссиями, Политотделом войск внутренней охраны, окружным штабом

Харьковского военного округа, военной цензурой органов ЧК и др. вопросам, 16.01.–31.12.1920 г., 387 арк.

87. Спр. 216. Инструкции, циркуляры, письма Донецкого губкома КП(б)У о проведении беспартийных конференций, «Партийной недели», субботников и другим организационно-партийным вопросам. тезисы докладов на темы о текущем моменте, об отделении церкви от государства и школы, сичень–грудень 1920 г., 86 арк.

88. Спр. 604. Циркуляры, инструкции, телеграммы ЦК КСМУ об участии комсомольских организаций в сборе продналога, борьбе с голодом, задачах Союза молодёжи, работе среди молодёжи нацменьшинств, создания губотделов по истории молодёжного движения (губистмоллов), создании школ рабочей молодёжи, 12.01.–31.08.1921 г., 158 арк.

89. Спр. 640. Приказы Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (ВЧК) и Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (ВУЧК), 010.01.–01.12.1921 г., 48 арк.

90. Спр. 665. Протоколы заседаний и доклады о работе следственной комиссии при ЦК КП(б)У, разгрузочных комиссий губкомов партии, заявления коммунистов в разгрузочные комиссии об освобождении из предварительного заключения. Выписки из протоколов заседаний губкомов, уездных комитетов КП(б)У, контрольных комиссий о нарушениях партийной законности, 05.01.–27.11.1921 г., 138 арк.

91. Спр. 748. Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о праздновании 4-й годовщины Октябрьской революции, партпросвещении и работе среди нацменьшинств, красноармейцев, антирелигиозной пропаганде, выполнении партийных поручений, борьбе с голодом и др. вопросам. Список важнейших циркуляров и инструктивных писем Агитпропа ЦК КП(б)У, 10.01.–31.12.1921 г., 244 арк.

92. Спр. 749. Положения, тезисы Агитпропа ЦК КП(б)У для агитаторов и прессы о политико-просветительской, внутрипартийной и экономической политике, агитбазах, антирелигиозной пропаганде, работе советских,

партийных, кооперативных и частных издательств, едином плане распределения печатных изданий и др. вопросам, 02.02.–19.11.1921 р., 116 арк.

93. Спр. 995. Циркуляр ЦК КП(б)У об изъятии церковных ценностей. Протоколы заседаний, сводки, телеграммы, письма Центральной комиссии по изъятию церковных ценностей при ВУЦИКе, 20.04.–19.09.1922 р., 42 арк.

94. Спр. 1062. Обзоры, сводки информационного подотдела ЦК КП(б)У для членов ЦК и губкомов партии о состоянии и деятельности Волынского, Донецкого, Екатеринославского, Запорожского, Киевского, Кременчугского, Николаевского, Одесского, Полтавского, Харьковского и Черниговского губкомов КП(б)У, 10.01.1922–05.02.1923 рр., 220 арк.

95. Спр. 1304. Информационные сводки Государственного Политического Управления о политическом и экономическом положении Украины и Крыма, 01–21.01.1922 р., 87 арк.

96. Спр. 1450. Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и изъятию церковных ценностей. Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии о проведённой работе по антирелигиозной пропаганде. Материалы выставки «Религия или наука» и о работе антирелигиозных кружков, 02.01.–12.06.1922 р., 84 арк.

97. Спр. 1452. Телефонограммы (циркулярного характера) губкомам КП(б)У по вопросам агитационно-массовой и культурно-просветительной работы, марксистского образования, проведения политических кампаний, оказания помощи комсомолу в организации лекционной и культурно-массовой работы на селе и др. материалы, 02.02.–10.11.1922 р., 112 арк.

98. Спр. 1573. Постановления ВУЦИКа, инструкции, циркуляры Центрального рабочего комитета помощи голодающим при Южбюро ВЦСПС, изъятию церковных ценностей в помощь голодающим о состоянии работы среди женщин и др. вопросам, 22.01.–20.12.1922 р., 57 арк.

99. Спр. 1662. Телеграммы, сводки Всеукраинской Чрезвычайной комиссии о политическом и экономическом положении в губерниях, сичень–грудень 1923 р., 48 арк.

100. Спр. 1696. Выписки из писем Киевского губкома КП(б)У об активизации фабрично-заводских комитетов, борьбы с сектантством, автокефалией и др. вопросам, 01.01.–24.12.1923 г., 61 арк.

101. Спр. 1757. Доклад, справка, обзор, сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, материальном положении органов ГПУ, деятельности советского аппарата в октябре-декабре 1923 г., борьбе с бандитизмом и др. вопросам, 02.01.–31.12.1923 г., 188 арк.

102. Спр. 1772, Сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, религиозном движении, борьбе с бандитизмом и др. вопросам, 14.02.–20.12.1923 г., 124 арк.

103. Спр. 1839. Резолюции, тезисы Всеукраинского совещания заведующих Агитационно-пропагандистскими отделами губкомов партии. Тезисы Агитационно-пропагандистского отдела о проведении антирелигиозной пропаганды, политико-массовой работы среди молодых членов партии и др. вопросам, 12.01.–26.11.1924 г., 184 арк.

104. Спр. 1842. Протоколы, выписки из протоколов совещаний, заседаний Всеукраинской антирелигиозной комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У, антирелигиозного семинара при Центральном партийном клубе и др., 05.01.–05.11.1924 г., 115 арк.

105. Спр. 1843. Переписка подотдела антирелигиозной пропаганды Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У с ЦК РКП(б), губкомами и окружками партии, советскими органами и организациями, издательствами об усилении антирелигиозной пропаганды, проведении совещаний, издании литературы, программе кружков по антирелигиозной пропаганде и др. вопросам. 23.02.–23.12.1924 г., 134 арк.

106. Спр. 1846. Отчёты, обзоры, сведения губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины в Агитационно-пропагандистский отдел ЦК КП(б)У об их деятельности, о сектантском движении, составе духовенства и др. вопросам, 04.02.–грудень 1924 г., 92 арк.

107. Спр. 1908. Спецсводки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о безработице, настроениях студентов киевских вузов, переписка с ГПУ СССР и др. вопросы, 24.01.–30.12.1924 р., 87 арк.

108. Спр. 1917. Выписки из протоколов заседаний бюро Секретариата Волынского губкома КП(б)У. Переписка с губернской партийной организацией об усилении антирелигиозной пропаганды на селе и др. вопросам, 05.01.–30.12.1924 р., 54 арк.

109. Спр. 2006. Циркуляры и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формы борьбы с ним, 02.01.–24.12.1925 р., 205 арк.

110. Спр. 2099. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом юстиции УССР, Верховным Судом УССР, партийными и советскими органами по вопросам работы органов юстиции, рассмотрению заявлений граждан по обвинительным заключениям, связанным с нарушением советской законности, 02.01.1925–09.01.1926 рр., 88 арк.

111. Спр. 2318. Докладные записки, справки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании Украинской автокефальной православной церкви и др. вопросам. Письмо Всеукраинского православного церковного совета в ЦК КП(б)У с просьбой поместить в газете «Коммунист» опротестование на статью «Контрреволюция под церковным флагом», 01.01.–22.10.1926 р., 69 арк.

112. Спр. 2494. Переписка с партийными органами, тезисы докладов Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной пропаганды. В деле имеется выписка из протокола заседания

Секретариата ЦК КП(б)У о составе Всеукраинской антирелигиозной комиссии, 13.01.–22.12.1927 р., 27 арк.

113. Спр. 2522. Переписка с ГПУ УССР по внутривластным и текущим вопросам. Письма, статьи отдельных граждан по вопросам национальной политики, поступившие в ГПУ УССР и ЦК КП(б)У, 12.01.–31.12.1927 р., 89 арк.

114. Спр. 2524. Спецсводки информационного отдела ГПУ УССР о характерных моментах в политических настроениях крестьян Украины, поступившие в ЦК КП(б)У в порядке информации, 12.01.–16.11.1927 р., 352 арк.

115. Спр. 2551. Обзоры, докладные записки, письма ГПУ УССР в ЦК КП(б)У по вопросам политического и экономического положения республики, текущей деятельности ГПУ, 14.02.1927–3.02.1928 рр., 208 арк.

116. Спр. 2684. Циркулярные письма ЦК КП(б)У, тезисы доклада Агитпропа ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседания Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки, справки партийных и советских органов, 22.02.–03.10.1928 р., 137 арк.

117. Спр. 2800. Докладные записки, спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом настроении рабочих и крестьян; переписка с ГПУ УССР по вопросам деятельности местных отделов, рассмотрении заявлений членов партии и отдельных граждан. Приветствие ЦК КП(б)У органам ГПУ УССР в связи с десятилетним юбилеем ЧК – ГПУ, 04.01.–22.12.1928 р., 236 арк.

118. Спр. 2917. Директивные письма ЦК КП(б)У, Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе во время проведения хлебозаготовок, условиях приёма на курсы окружных партийных работников при ЦК КП(б)У и др. вопросам. Докладные записки Агитпропа о приёме в высшие учебные заведения, состоянии антирелигиозной пропаганды и др. вопросам, 14.01.–05.12.1929 р., 136 арк.

119. Спр. 2990. Спецсводки, бюллетени ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических актах на Украине, 26.09.1929–01.01.1930 рр., 78 арк.

120. Спр. 2994. Докладные записки, письма в ЦК КП(б)У о настроениях населения, закрытии церквей и др. вопросам, сiчень–жовтень 1930 р., 112 арк.

121. Спр. 2998. Докладные записки, письма НКВД УССР в ЦК КП(б)У о закрытии церквей, работе городских банков и др. вопросам, 11.05.–15.10.1929 р., 44 арк.

122. Спр. 3095. Докладные записки Глуховского окружкома партии и Винницкого окрисполкома в ЦК КП(б)У о закрытии церквей, 20.02.–16.06.1930 р., 11 арк.

123. Спр. 3184. Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении в округах, 02.02.–24.12.1930 р., 92 арк.

124. Спр. 3185. Докладные записки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии комитетов незаможных селян, недостатках в проведении антирелигиозной пропаганды, недостатках в охране труда на предприятиях, борьбе с бандитизмом и спекуляцией, ходе подписки на заём «Пятилетка в 4 года» и др. вопросам, 18.01.1930–16.02.1931 рр., 131 арк.

125. Спр. 3191. Специальные сообщения ГПУ УССР о ходе выселения кулаков, беспорядках в сёлах, антиколхозных настроениях среди крестьян, террористических актах против активистов и др. вопросам, 04.01.–22.09.1930 р., 165 арк.

126. Спр. 3195. Сводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У об антисоветских проявлениях на Украине, 09.03.–27.04.1930 р., 209 арк.

127. Спр. 5309. Докладные записки, письма, в т.ч. Центрального Совета воинствующих безбожников в ЦК КП(б)У и др., 05.01.–01.10.1931 р., 184 арк.

128. Спр. 5480. Постановление Комиссии Политбюро ЦК ВКП(б) о прошедших переменах в руководящем составе ОГПУ. Докладные записки, справки ГПУ УССР и его отделов о положении дел на селе, состоянии организации Автодора на Украине, текчести кадров, выхода из колхозов, реагировании рабочих Донбасса на приговор по делу взрыва на шахте № 31, ходе хлебозаготовительной и посевной кампаний, борьбе с

контрреволюционными элементами. Опись сводок ГПУ, 19.01.–29.12.1932 г., 179 арк.

129. Спр. 7002. Спецсообщения органов юстиции и прокуратуры о вскрытии контрреволюционных, антисоветских организаций и групп, других противоправных действиях, 19.01.–26.11.1936 г., 73 арк.

130. Спр. 7105. Справки и спецсообщения в ЦК КП(б)У о наличии в УССР церквей и молитвенных домов, их закрытии и др. вопросам, лютый–ноябрь 1937 г., 124 арк.

131. Спр. 7173. Стенограмма выступления председателя НКВД Украины В.А. Балицкого на совещании работников юстиции в 1935 г., направленная на имя секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косиора в июле 1937 г., 31.06.1937 г., 18 арк.

132. Спр. 7379. Материалы на тему «Что дала Советская власть трудящимся западных областей Украины» (выписки из газет), 1940 г., 41 арк.

оп. 23

133. Спр. 90. Докладная записка, спецсообщения о деятельности сектантов и церковников в Харьковской области в период немецкой оккупации, 24.12.1942–21.05.1943 гг., 51 арк.

134. Спр. 369. Обращение духовенства к верующим, проживающим на оккупированной территории Украины, 22.09.1943–20.06.1944 гг., 220 арк.

135. Спр. 887. Постановление СНК СССР об организации Совета по делам религиозных культов. Справки, переписка о реагировании населения и священников и др. вопросам, 08.06.–29.12.1944 г., 182 арк.

136. Спр. 1625. Спецсообщения, информации о реагировании населения Закарпатской Украины в связи с воссоединением с Советской Украиной, 30.06.–20.07.1945 г., 14 арк.

137. Спр. 1638. Переписка Уполномоченного по делам православной церкви с ЦК КП(б)У и СНК УССР по вопросу объединения православной и греко-католической церкви, 06.02.–03.08.1945 г., 151 арк.

138. Спр. 1639. Информации, отчёты, справки и переписка по вопросам работы уполномоченного Совета по делам религиозных культов и

воссоединения греко-католической церкви с православной, 03.03.–10.10.1945 г., 72 арк.

139. Спр. 1641. Информации о нелегальных религиозных организациях и реагировании населения Украины на аресты духовенства украинской церкви, 26.03.–20.10.1945 г., 12 арк.

140. Спр. 2417. Выступление тов. Хрущёва Н.С. на совещании секретарей обкомов КП(б)У, начальников облуправлений НКВД и НКГБ западных областей в гор. Станиславе 31 декабря 1945 г., 6 арк.

141. Спр. 2434. Справки о фактах нарушения советской законности и допущения нарушений в ведении оперативно-чекистской работы органами НКВД и НКГБ в западных областях УССР, 23–24 .10.1945 г., 19 арк.

142. Спр. 4575. Докладные записки, справки, сводки отдела западных областей ЦК КП(б)У секретарям ЦК КП(б)У тт. Кагановичу Л.М., Хрущёву Н.С., Коротченко Д.С. о проведённых партийных активах в западных областях УССР по обсуждению постановлений ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР – об улучшении политической и хозяйственной работы, о состоянии и подборе кадров и др. вопросам, 12.02.–22.12.1947 г., 45 арк.

143. Спр. 5069. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома, 09.02.–22.12.1948 г., 408 арк.

144. Спр. 5070. Антирелигиозная пропаганда, 22.10.1948–19.04.1949 гг., 19 арк.

145. Спр. 5073. Информация о политических настроениях отдельных групп населения, 01–28.04.1948 г. 24 арк.

146. Спр. 5667. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома, 07.01.–31.12.1949 г., 417 арк.

147. Спр. 5983. Т. 1. Вопросы МВД и МГБ, 06.01.–28.04.1949 г., 414 арк.
оп. 24

148. Спр. 12. Вопросы вероисповедания. церкви и молитвенные дома, 10.01.–11.12.1950 г., 317 арк.

149. Спр. 1950. Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вероисповедания, церкви, молитвенные дома (вопросы уполномоченного Совета по делам религиозных культов и православной церкви по УССР), 27.02.–04.10.1951 г., 30 арк.

150. Спр. 2091. Т. 1. Вопросы МГБ УССР, 02.01.–12.12.1952 г., 158 арк.

151. Спр. 2736. Докладные записки, информации, спецсообщения и справки отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины, Управления охраны МГБ на Юго-Западной железной дороге и других организаций – об антисоветских и буржуазно-националистических проявлениях, 09.01.–16.12.1953 г., 163 арк.

152. Спр. 3532. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины. Отчёты, сообщения и информации Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по Украинской ССР – о церквях, молитвенных домах, о религиозных праздниках, о реагировании духовенства на мероприятия Правительства и о соблюдении законодательства в отношении церкви, 06.01.–29.12.1954 г., 224 арк.

153. Спр. 4263. Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Совета по делам русской православной церкви при СМ УССР, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР – о церквях, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах, 23.01.–10.12.1955 г., 300 арк.

154. Спр. 4704. Копия письма в ЦК КПСС, справки отдела агитации и пропаганды ЦК КП Украины, информации, письма обкомов КП Украины, Уполномоченного по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР – о церквях, религиозных праздниках, сектантским религиозным общинам и др. вопросам, 21.02.–20.12.1959 г., 425 арк.

155. Спр. 5028. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по

делам религиозных культов при СМ УССР и др. организаций – по вопросам научно-атеистической пропаганды, 02.01.–07.12.1959 г., 333 арк.

оп. 31

156. Спр. 1671. Докладные записки, информации и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Уполномоченного по делам религиозных культов при СМ УССР – о ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах, о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О записке Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров УССР», о растранижении общественных и государственных средств на реставрацию действующих церквей, о закрытии Андреевской церкви в г. Киеве на ремонт, 02.01.–06.12.1961 г., 296 арк.

157. Спр. 3833. Довідки, доповідні записки працівників відділу по листах партійних, радянських і громадських організацій про масово-політичну роботу серед населення республіки. матеріали Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР про релігійну обстановку на Україні, 25.08.–20.12.1969 г., 162 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. П-1 Подільській губком КП(б)У. 1917 г., 1919–1925 рр.

оп. 1

158. Спр. 57. Доклады, отчёты и обзоры Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления о политическом и экономическом состоянии Подольской губернии, 01.06.–18.12.1923 г., 246 арк.

159. Спр. 58. Обзор обстановки и условий работы в пограничной полосе, доклады: о деятельности секретной группы Каменецкого окружного погранотделения ГПУ, о состоянии хлебного экспорта на Подолии, о меньшевиках на Подолии, о политсостоянии Подольской губернии и др. материалы и переписка Подольского губернского отдела Государственного Политического Управления (ГПУ), 27.04.1923–19.02.1924 гг., 49 арк.

160. Спр. 116. Тезисы доклада Наркомсобеса на 3-й сессии ВУЦИКа, положение наркомфина РСФСР о шестимесячных курсах по подготовке финансовых работников, докладная записка об увеличении коммунистической прослойки на сахарных заводах Подолии и др. материалы, 07.01.1921–24.12.1923 pp., 26 арк.

161. Спр. 492. Доклад Подольского губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о политическом состоянии Подольской губернии в 1923 году, 03.04.1924 p., 20 арк.

162. Спр. 495. Информационные доклады Подольского Губернского Отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о религиозном движении на Подолии: сектантах, духовенстве, монашестве и т.д., квітень 1924 – лютий 1925 pp., 60 арк.

163. Спр. 500. Информационные бюллетени Отдела политконтроля Государственного Политического Управления УССР о жизни и настроениях крестьян и демобилизованных красноармейцев сёл Подольской губернии, 04.06.1924–18.02.1925 pp., 16 арк.

164. Спр. 501. Спецсводки Учётно-осведомительного отделения Подольского губернского Отдела ГПУ. 2 сентября – 25 ноября 1924 г., 21 арк.

165. Доклады и обзоры Подольского Губернского Отдела ГПУ о политическом состоянии Подольской губернии, 13.09.1924–21.03.1925 pp., 28 арк.

Ф. П-3 Жмеринський повітовий комітет КП(б)У, м. Жмеринка, Жмеринський повіт Подільської губернії. 1920–1923 pp.

оп. 1

166. Спр. 30. Протокол общего собрания коммунистов комячейки Железнодорожного полка ЗКУ ст. Жмеринка, 16–17.11.1921 p., 3 арк.

167. Спр. 31. Протокол общего собрания коммунистов Копайгородской ячейки КП(б)У и сводки о политическом состоянии волости, 06.08–18.10.1921 p., 14 арк.

Ф. П-29 Вінницький окружний комітет КП(б)У. 1923–1930 рр.

оп.1

168. Спр. 577. Директивы, инструкции, телеграммы ЦК КП(б)У и окружного комитета партии по вопросу проведения коллективизации сельского хозяйства и ликвидации кулачества как класса, мобилизации коммунистов на работу в колхозы, 01.01.1929–11.10.1930 рр., 242 арк.

Ф. П-30 Гайсинський окружний комітет КП(б)У Подільської губернії. 1923–1925 рр.

оп. 1

169. Спр. 30. Политсводки, инструктивные письма, докладные записки, месячные отчёты ГПУ о политическом состоянии и борьбе с бандитизмом в округе, 06.02.–01.12.1923 р., 147 арк.

170. Спр. 212. Директивы окружного комитета КП(б)У по агитационно-пропагандистским вопросам, 02.01.–02.06.1925 р., 89 арк.

171. Спр. 215. Докладная записка уполномоченного активиста группы о религиозном движении на территории округа, 10.01.–21.05.1925 р., 16 арк.

172. Спр.492. Информация, оперативные сводки ГПУ, прокуратуры о политическом и экономическом положении в округе и борьбе с бандитизмом, 01.02.–21.12.1925 р., 125 арк.

Ф. П-31 Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У Вінницької області. 1923–1930 рр.

оп. 1

173. Спр. 199. Сведения о наличии религиозных общин и сект на территории округа и материалы антирелигиозной пропаганды, 14.02.–23.12.1926 р., 46 арк.

174. Спр. 379. Политсводки 24-го погранотряда ГПУ о фактах нарушений революционной законности, случаях бандитизма и антисоветских выступлений, 23.01.–28.12.1928 р., 90 арк.

**Ф. П-33 Тульчинський окружний комітет КП(б)У Вінницької області.
1923–1930 рр.**

оп. 1

175. Спр. 65. Обзоры окр.ГПУ о состоянии населения и наличии бандитизма в округе, 01.03.–20.11.1923 р., 10 арк.

176. Спр. 1012. Отчёты и информации окрпарткома о ходе коллективизации сельского хозяйства и выполнения политических кампаний, 18.01.–22.05.1930 р., 120 арк.

177. Спр. 1013. Информации райкомов партии о политическом состоянии районов и коллективизации сельского хозяйства, 05.01.–15.06.1930 р., 269 арк.

Ф. П-39 Бершадський районний комітет КП України Вінницької області. 1932–1991 рр.

оп. 1

178. Спр. 106. Спецсводки и информации райотдела ГПУ о политико-экономическом состоянии района, настроениях крестьян, по вопросам нарушения рев.законности и проверки разных лиц. 05.01.–11.04.1931 р., 103 арк.

**Ф. П-40 Брацлавський районний комітет КП(б)У Вінницької області.
1932–1991 рр.**

оп. 1

179. Спр. 153. Директивы окружного комитета КП(б)У по организационно-партийной и массово-политической работе, 03.01.–03.11.1930 р., 302 арк.

**Ф. П-53 Калинівський районний комітет КП(б)У Вінницької області.
1932–1991 рр.**

оп. 1

180. Спр. 221. Информационные письма, посланные в ЦК КП(б)У о состоянии выполнения хозяйственно-политических кампаний по району, политических настроениях населения, 12.06.–06.12.1931 р., 29 арк.

Ф. П-136 Вінницький обласний комітет КП України. 1932–1991 рр.

оп. 48

181. Спр. 214. Информационные отчёты, докладные записки и справки уполномоченных Советов по делам русской православной церкви, религиозных культов и управления КГБ о наличии и деятельности религиозных общин и сект. 10.01.–28.12.1959 р., 207 арк.

**Ф. Р-197 Подільський губернський адміністративний відділ
Подільського губернського виконавчого комітету Ради робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів. 1919–1925 рр.**

оп. 3

182. Спр. 14. Регистрационные карточки верующих, 18.03.–09.09.1925 р., 7 арк.

оп. 8

183. Спр. 6. Циркуляры Наркомата Внутренних дел УССР, губисполкома, губадминотдела. Переписка с ними и окружными админотделами об антирелигиозной работе, учёте религиозных культов, запрещении «крестовых» религиозных походов, закрытии монастырей и др. вопросам, 22.01.1924–19.01.1925 рр., 256 арк.

**Ф. Р-925 Подільський губернський виконком Ради робітничих,
селянських та червоноармійських депутатів. 1919–1925 рр.**

оп. 8

184. Спр. 8. Постановление СНК УССР, распоряжения ВУЦИКа; протоколы постоянного военного совещания СНК УССР, 12.09.–14.11.1922 р., 16 арк.

185. Спр. 50. Доклады о работе ГПУ и отдела управления (месячные), 10 листопада 1923 р., 22 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. П-19 Дніпропетровський обком КПУ. 1932–1991 рр.

оп. 33

186. Спр. 73. Докладные записки агитационно-пропагандистского отдела Днепропетровского обкома КП(б)У, 1932 р., 231 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. П-1 Донецький губком КП(б)У. 1919–1925 рр.

оп. 1

187. Спр. 797. Информационные сводки Донецкого губернского отдела ГПУ, 14.01.1923 – 28.11.1924 рр., 238 арк.

188. Спр. 1869. Циркуляры, директивы Донецкого губкома КП(б)У, 11.01.–02.12.1924 р., 132 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. П-1 Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України. 1939–1941 рр., 1944–1991 рр.

оп. 1

189. Спр. 3293. Інформація в ЦК КПРС, ЦК Компартії України про обговорення підсумків квітневого (1968 р.), жовтневого (1968 р.) Пленумів ЦК КПРС, ознайомлення партійного активу з матеріалами про події в Чехословаччині, проведення обласної звітно-виборної конференції, посилення боротьби із злочинністю, 1968 р., 52 арк.

Ф. Р-388 Уповноважений Ради у справах релігійних культів при виконкомі Івано-Франківської Ради депутатів трудящих.

оп. 2

190. Спр.112. Документы о наличии и деятельности униатов, покутников, монахов и монахинь, 01.01.1971–30.12.1972 рр., 213 арк.

191. Спр. 129. Інформації, доповідні записки, орієнтировки, відомості, зв'язані з релігією, направлені в місцеві радянські і партійні органи, 1977 р., 138 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. П-3 Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), з жовтня місяця 1952 р. – Комуністичної партії України (КПУ). 1939-1941,1944-1962, 1965-1991 рр.

оп. 1

192. Спр. 4. Протокол 1-ї обласної партійної конференції, м. Львів, 23-24 квітня 1940 р., 191 арк.

193. Спр. 7. Протоколи № 1–8 засідань бюро Львівського обкому КП(б)У, 04.05.–17.06.1940 р., 143 арк.

194. Спр. 60. Информации работников комиссий обкома, райкомов о политработе среди населения, 09.05.–20.07.1945 р., 105 арк.

195. Докладные записки, справки, спецсообщения органов госбезопасности о политнастроениях населения и др. документы, 02.01.–30.12.1944 р., 94 арк.

196. Спр. 71. Докладные записки, справки органов госбезопасности в обком КП(б)У о деятельности УГКЦ в период немецко-фашистской оккупации, 30.08.–09.11.1944 р., 64 арк.

197. Спр. 84. Информации райкомов партии в обком КП(б)У о политнастроении участников совещания крестьян, справки о деятельности УЦК и др. документы, 12.11.–14.12.1944 р., 126 арк.

198. Спр. 190. Стенограмма совещания секретарей райкомов, председателей райисполкомов, начальников райотделов НКВД и НКГБ о массово-политической работе среди населения и борьбе с бандами ОУН-УПА, 10 января 1945 г., 83 арк.

199. Спр. 212. Информации, докладные записки обкома в ЦК КП(б)У о настроениях местного населения в связи с опубликованием статьи В.Росовича (Я. Галана) «С крестом или с ножом», воссоединении ГКЦ с православной церковью. 05.01.–24.12.1945 р., 85 арк.

200. Спр. 237. Информации, справки, спецсообщения НКГБ, НКВД в обком КП(б)У о фактах нарушения соцзаконности, 08.01.–27.12.1945 р., 218 арк.

201. Справки, сведения, докладные записки органов НКГБ в обком КП(б)У о борьбе с бандами, об антисоветской деятельности руководителей римо-католической церкви, 04.01.–11.06.1946 р., 154 арк.

Оп. 2

202. Спр. 90. Стенограмма совещания начальников районных и городских отделов МВД и МГБ по борьбе с бандитизмом, 16 апреля 1947 г., 98 арк.

203. Спр. 228. Справки работников сектора кадров обкома КП(б)У о подборе и расстановке кадров МВД, МГБ, суда и прокуратуры, 10.06.–31.12.1947 р., 58 арк.

204. Спр. 256. Справки о развитии культурного строительства в области, доклад о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов, 01.01.–01.11.1947 р., 41 арк.

205. Спр. 446. Стенограмма совещания секретарей райкомов, горкомов КП(б)У, начальников РО МГБ, МВД, 27 апреля 1948 г., 74 арк.

206. Спр. 458. Информации Львовского обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о политических настроениях трудящихся Львовской области, о настроениях населения г. Львова в связи с убийством Г. Костельника и др. документы, 02.02.–09.09.1948 р., 97 арк.

Ф. Р-1332 Уповноважений у справах релігій при РМ СРСР по Львівській області. 1944–1992 рр.

оп. 1

207. Спр. 3. Дело об объединении униатской церкви православной церковью, 22.05.–23.06.1945 р., 38 арк.

208. Спр. 4. Документы о созыве Собора ГКЦ (письма, списки делегатов, указания и инструкции), 16.02.–02.11.1946 р., 48 арк.

209. Спр. 5. Сведения о количестве православных церквей 1946–1948 гг., 152 арк.

210. Спр. 7. Дело об участии представителей религиозных организаций в съездах и конференциях за границей и др., 26.06.1948–04.08.1949 рр., 42 арк.

211. Спр. 8. Сведения о действующих и снятых с учёта церквях Львовской области, 01.03.–29.12.1949 р., 53 арк.

212. Спр. 9. Переписка Уполномоченного по делам религии по вопросам обложения налогами духовенства и др., січень 1949–вересень 1950 рр., 62 арк.

213. Спр. 10. Сведения о наличии церквей в Львовской области, червень 1951–вересень 1952 рр., 48 арк.

214. Спр. 11. Переписка с облисполкомом о снятии с учёта церквей, 14.01.–19.10.1953 р., 44 арк.

215. Спр. 12. Сведения о православных церквях и молитвенных домах по Львовской области, 0.01.1956–01.01.1959 рр., 100 арк.

216. Переписка Уполномоченного с облисполкомом по вопросу снятия с учёта церквей и молитвенных домов, 08.01.–26.11.1959 р., 43 арк.

оп. 2

217. Спр. 1. Директивы, указания Уполномоченного Совета по делам РПЦ по Львовской области и переписка по их выполнению за 1945 год, 27.02.–17.12.1945 р., 35 арк.

218. Спр. 3. Информационные отчёты и доклады Уполномоченного Совета по делам РПЦ при СМ УССР по Львовской области за 1945 г., 22 арк.

219. Спр. 5. Переписка с Уполномоченным Совета по делам РПЦ при СМ УССР о работе со священниками-униатами, лютий–грудень 1946 р., 55 арк.

220. Спр. 8. Документы Уполномоченного Совета по делам РПЦ при СМ УССР по Львовской области (переписка, отчёты, инструктивные материалы), 01.01.–12.11.1947 р., 131 арк.

221. Спр. 14. Переписка с Уполномоченным Совета по делам РПЦ о предоставлении характеристик на священнослужителей и др. вопросам, 05.01.–14.12.1949 р., 36 арк.

222. Спр. 17. Информационные отчёты и доклады Уполномоченного по делам религиозных культов при СМ УССР по Львовской области за 1949 г., 38 арк.

223. Спр. 19. Переписка Уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Львовской области за 1951 г., 164 арк.

224. Спр. 20. Переписка Уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Львовской области за 1952 г., 231 арк.

225. Спр. 21. Переписка Уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Львовской области за 1953 г., 308 арк.

226. Спр. 22. Переписка Уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Львовской области за 1954 г., 305 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. П-3 Одеський губернський комітет КП(б)У. 1920–1925 рр.

оп. 1

227. Спр. 204. Циркуляры ЦК КП Украины Губернской чрезвычайной комиссии о деятельности органов ЧК. Выписки из протоколов заседаний ГубЧК, 02.04.–24.12.1921 р., 33 арк.

228. Спр. 390. Циркуляры и сводки ЦК КП(б)У, губкома и комиссии по борьбе с антисоветскими партиями о сионистах, маккабистах и др. Списки членов и кандидатов в члены КП(б)У, бывших членами партии левых эсеров, списки членов сионистской организации, 31.08.–02.12.1922 р., 149 арк.

Ф. П-7 Одеський окружний комітет КП(б) України. 1923–1930 рр.

оп. 1

229. Спр. 78. Оперативные сводки Одесского отдела ГПУ и милиции, 07.01.–31.12.1924 р., 240 арк.

230. Спр. 409. Спецсводки окружного отдела ГПУ о настроениях населения, политико-экономическом состоянии округа и др., 02.08.–24.12.1926 р., 356 арк.

231. Спр. 1608. Спецсводки и докладные записки ОГПУ о недостатках в народном образовании, национальных меньшинствах, промышленности, хлебозаготовках и др., 30.07.–21.08.1928 р., 211 арк.

232. Спр. 2212. Спецсводки, докладные записки, почтограммы ОГПУ о настроениях в связи с ликвидацией «Спилки вызволення України», борьбе с правым уклоном, безработице и др., 29.11.–31.12.1929 р., 145 арк.

**Ф. П-11 Одеський обласний комітет Компартії України.
1931–1991 рр.**

оп. 18

233. Спр. 47. Протокол № 44 заседания бюро обкома КП Украины (второй экземпляр), 15 апреля 1961 г., 112 арк.

234. Спр. 118. Информации обкома партии в ЦК КПУ о ходе шефской помощи отстающим колхозам, состоянии сельхозработ в области, проведении зимовки скота, производстве и заготовке продуктов животноводства и др. О недостатках в деле борьбы с преступностью и нарушениями советского законодательства совхозами и православными церквями, 02.01.–13.12.1961 р., 171 арк.

235. Спр. 148. Отчёты, информации отдела в ЦК КПУ о ходе разъяснения и изучения материалов XXII съезда КПСС, январского (1960 г.) пленума ЦК КПСС: о подборе и подготовке пропагандистских кадров, новых формах идеологической работы партийных организаций области, о политическом

просвещении на начало 1961-1962 учебного года. Материалы для бюлетеня отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины о выполнении семилетнего плана развития народного хозяйства, о мероприятиях по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах, 14.01.–16.12.1961 р., 157 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. П-2 Полтавська губерньська контрольна комісія. 1920–1934 рр.

оп. 1

236. Спр. 46. Протоколы заседаний провертройки и партколлегии по проверке партячеек губернского и окружных отделений ГПУ, 24.01.1924–09.08.1925 рр., 36 арк.

237. Спр. 47. Протоколы Полтавской губпровертройки по проверке личного состава губотдела ГПУ, 27 декабря 1924 г., 153 арк.

238. Спр. 61. Протоколы комиссий по просмотру личного состава служащих Полтавского губернского и окружного отдела ГПУ, 28.12.1924–08.02.1925 рр., 30 арк.

239. Спр. 66. Протоколы заседаний комиссии и анкеты по проверке ячейки и личного состава Полтавского губотдела ГПУ, 01.11.1924–22.05.1925 рр., 104 арк.

Ф. П-4 Полтавський окружний комітет КП(б)У, агітпропвідділ. 1925–1932 рр.

оп. 1

240. Спр. 27. Директивные указания, циркулярные письма окружкома КП(б)У райпарткомам, партячейкам об организационно-партийной, агитационно-массовой работе, антирелигиозной пропаганде, перевыборах сельсоветов и др. вопросам, 02.01.–16.12.1925 р., 108 арк.

241. Спр. 41. Информации, докладные записки окружного комитета партии ЦК КП(б)У о кадрах, результатах реорганизации, переизбрании КНС,

итогах изучения постановления июльского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), закрытого письма ЦК КП(б)У, закрытого письма ЦК КП(б)У по Полтавской окружной организации, 25.01.–травень 1926 р., 7 арк.

242. Спр. 44. Постановления второго окружного агитпропсовещания по итогам политпросвещения. Анализ состояния религиозной обстановки в округе и по др. вопросам, сiчень–червень 1926 р., 14 арк.

Ф. П-1 Полтавський губернський комітет ЛКСМ України.

1918–1933 рр.

оп. 2

243. Спр. 46. Криворотченко Лев Митрофанович, 12.02.1924–13.03.1925 рр., 11 арк.

Ф. П-5 Кременчуцький окружком КП(б)У. 1924–1930 рр.

оп. 1

244. Спр. 11. Директивы окружного комитета КП(б)У райкомам партии о проведении «Ленинской недели» по приёму в партию крестьян, об отношении к середняку, о хлебозаготовках, антирелигиозной пропаганде и по другим вопросам, 13.01.–04.11.1925 р., 48 арк.

245. Спр. 40. Протоколы, выписки из протоколов заседаний секретариата окружного комитета КП(б)У. Протоколы заседаний Чрезвычайной комиссии по хлебозаготовкам при окружкоме партии, 05.02.–30.12.1927 р., 32 арк.

246. Спр. 85. Протоколы заседаний партбюро и общих собраний партячек окружного отделения ГПУ, окрсуда, окрфинотдела и железнодорожного узла, 08.01.–19.12.1929 р., 189 арк.

Ф. П-6 Лубенський окружком КП(б)У. 1923–1930 гг.

оп. 1

247. Спр. 41. Информации, докладные записки, сообщения уполномоченного окружного комитета партии, райпарткомов, комфракций

окружкому о перевыборах Советов, антирелигиозной пропаганде, хлебозаготовках и другим вопросам, 01.01.–08.10.1929 г., 27 арк.

248. Спр. 54. Директивные указания окружного комитета КП(б)У районным комитетам партии, комфракциям, партячейкам, окружному комитету ЛКСМУ, уполномоченным окрпарткома о проведении посевкампаний, борьбе с кулачеством, культурно-просветительной работе среди колхозников и по другим вопросам, 07.01.–06.09.1930 г., 73 арк.

Ф. П-9 Лубенська окружна контрольна комісія. 1923–1930 гг.

оп. 1

249. Спр. 7. Еженедельные обзоры политико-экономического состояния округа, 06.09.1925–05.01.1926 гг., 267 арк.

250. Спр. 21. Циркуляры и распоряжения ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, спецотдела ОГПУ о секретном делопроизводстве, о выполнении директив ЦК ВКП(б), о рекомендациях членов партии, об участии коммунистов и комсомольцев в конфликтах и стачках государственных и частных предприятий, 07.02.–04.06.1927 г., 42 арк.

251. Спр. 35. Директивные указания ЦК КП(б)У о бдительности и борьбе с врагами Советской власти, о борьбе с троцкизмом, о выселении бывших помещиков, планы работы президиума ЦК КП(б)У, о ведении секретного делопроизводства, о борьбе с разрушающей деятельностью оппортунистов, 03.01.–30.12.1928 г., 71 арк.

252. Спр. 77. Компрометирующие данные на служащих советских учреждений, 02.02.–03.05.1930 г., 7 арк.

Ф. П-10 Полтавська окружна контрольна комісія. 1920–1934 гг.

оп. 1

253. Спр. 77. Протоколы совещаний троек по чистке Полтавской парторганизации, ведомости и выводы о ходе чистки вузовских и сельпарторганизаций, 24.06.–20.10.1929 г., 18 арк.

254. Спр. 265. Выводы, предложения и протоколы комиссии по чистке партии, партячейки ГПУ гор. Полтавы, 17–22 січня 1930 р., 85 арк.

Ф. П-15 Полтавський обком компартії України. 1937–1963 гг.

оп. 1

255. Спр. 1. Протокол закрытого партийного собрания парторганизации УГБ УНКВД по Полтавской области (копия), 2–6 января 1939 г., 91 арк.

256. Спр. 1054. Стенограмма IV пленума обкома Компартии Украины, 5 марта 1953 г., 168 арк.

оп. 2

257. Спр. 548. Справки отдела, направленные управлению кадров ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о работе отдела за январь-февраль 1946 года, состоянии комплектования кадрами органов суда, прокуратуры, МГБ, МВД, проведения воспитательной работы с руководящими партийными кадрами и по другим вопросам, 08.02.–06.04.1946 р., 83 арк.

258. Спр. 551. Справки отдела, управления НКГБ по Полтавской области о проверке компрометирующих материалов на руководящих партийных и советских работников, 2–20 січня 1946 р., 107 арк.

259. Спр. 1044. Стенограммы областных совещаний заведующих отделами пропаганды и агитации райкомов партии, редакторов газет и заведующих культурно-просветительной работой об идеологической и культурно-просветительной работе в области, 10.03.–04.07.1952 р., 115 арк.

Ф. П-9032 Полтавський губком КП(б)У. 1919–1925 гг.

оп. 1

260. Спр. 28. Информационные сводки, бюллетени Чрезвычайной комиссии (ЧК) и ГПУ губернскому комитету КП(б)У о политическом состоянии на Полтавщине, 01.01.–10.12.1921 р., 33 арк.

261. Спр. 48. Телеграммы, инструкции, положения, справки, заявления, письма губревтрибунала, прокурора, губисполкома и его отделов, союза

потребительских обществ, Госполитуправления губкому КП(б)У, 17.01.–12.12.1922 г., 161 арк.

262. Спр. 49. Отчёты, доклады, политсводки, бюллетени и информации губернского отдела Госполитуправления губкому КП(б)У о политическом состоянии губернии, деятельности еврейской социал-демократической рабочей партии Поалей-Цион, состоянии духовенства в губернии, деятельности сектанства, антисоветских партий, групп, организаций и по другим вопросам, 01.01.–31.12.1922 г., 135 арк.

263. Спр. 50. Отчёты, информбюллетени, доклады, телеграммы губернской Чрезвычайной комиссии и ГПУ губкому КП(б)У о политическом состоянии губернии, о деятельности различных политических партий, духовенства, о проведении кампании изъятия церковных ценностей на Полтавщине, 07.03.–03.11.1922 г., 84 арк.

264. Спр. 51. Отчёт ГПУ УССР о полугодовой деятельности, направленный губкому КП(б)У, сичень–червень 1922 г., 51 арк.

265. Спр. 63. Циркуляры, указания, телеграммы, письма ЦК КП(б)У губкому партии о внутрипартийной, организационной и пропагандистской работе, финансовой политике, назначении и перемещении руководящих партийных работников, о работе с документами и по другим вопросам, 05.01.–31.12.1923 г., 204 арк.

266. Спр. 80. Доклады, информации, политсводки губернского отдела Государственного Политического управления губкому КП(б)У о деятельности антисоветских политических группировок, духовенства на Полтавщине и по другим вопросам, 01.01.–17.12.1923 г., 199 арк.

267. Спр. 81. Госинформсводки губернского отдела Государственного Политического управления губкому КП(б)У о своей деятельности и политическом состоянии Полтавщины, 11.01.–21.12.1923 г., 181 арк.

268. Спр. 93. Отчёт о работе агитпропотдела. Протоколы заседаний Коллегии. Список изъятой литературы в г. Полтаве, 20.01.–09.09.1923 г., 47 арк.

269. Спр. 112. Доклады губотдела ГПУ, 31.01.–1.12.1924 р., 43 арк.

270. Спр. 145. Обзоры политического и экономического состояния Полтавщины, присланные губернским отделом ГПУ губкому партии, 02–20.05.1925 р., 127 арк.

271. Спр. 146. Информационные сводки, обзоры, доклады губернского отдела ГПУ губкому КП(б)У о политическом и экономическом состоянии крестьянства, духовенства, сектанства и политгруппировках Полтавского округа и губернии; настроениях учительства, о борьбе с бандитизмом, 14.01.–23.07.1925 р., 98 арк.

272. Спр. 151. Протоколы заседаний широкой коллегии отдела, бюро нацмена, антирелигиозной комиссии, 01.01.–31.05.1925 р., 29 арк.

Ф. Р-1503 Полтавський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських, червоноармійських депутатів (губвиконком), м. Полтава Полтавської губернії. 1920–1923 рр.

оп. 1

273. Спр. 15. Протоколы заседаний президиума Полтавского губернского партийного комитета за июль–декабрь 1921 года. Двухнедельные, декадные, ежедневные сводки Полтавской губернской чрезвычайной комиссии о политико-экономическом состоянии губернии и другие документы, 03.07.–07.12.1921 р., 131 арк.

274. Спр. 107. Протоколы заседаний Полтавского губернского военного совещания (Губвоенсовещания) за январь–октябрь 1922 г., 08.01.–27.10.1922 р., 13 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У. Відділ організаційно-інструкторський, підвідділ інформаційний. 1919–1925 рр.

оп. 1

275. Спр. 911. сводки Харьковского окружного отделения ГПУ об экономическом и политическом положении, 28.04.–20.12.1923 р., 63 арк.

276. Спр. 922. Политические доклады и отчёты в Богодуховской окружной парторганизации, 01.03.–02.10.1923 р., 119 арк.

277. Спр. 1192. Отчёты, доклады, политписьма и материалы к ним Ахтырского окружкома КП(б)У о состоянии партийной работы, политическом и экономическом положении округа, 10.01.–01.05.1925 р., 197 арк.

Ф. П-2 Харківський обласний комітет КП(б) України. Протокольна частина. 1932–1991 рр..

оп. 1

278. Спр. 129. Протокол № 4 пленума обкома КП(б)У (1 экз.), 15-18 листопада 1934 р., 29 арк.

оп. 2

279. Спр.705. Информация и справки обкома партии, ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по вопросам организационно-партийной и массово-политической работы, 18.01.–15.12.1945 р., 108 арк.

Ф. П-81 Лозовський районний комітет КП(б)У. 1920–1941 рр.

оп. 1

280. Спр.12. Протоколы заседаний районного партийного комитета, 05.01.–28.12.1923 р., 128 арк.

Ф. П-11652 Красноградський окружний комітет КП(б)У. 1925–1932 рр.

оп. 1

281. Спр. 7. Протоколы № 1-59 заседаний бюро окружкома партии, 12.05.–27.12.1924 р., 187 арк.

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1918–1925 рр.

оп. 1

282. Спр. 514-а. Циркуляры и распоряжения НКВД УССР о порядке проведения в жизнь Декрета об отделении церкви от государства и школы. Копии, 1921 р., 27 арк.

283. Спр. 627. Информационные сводки Харьковского губернского отдела Государственного Политического Управления. Копии, 22.05.–29.09.1922 р., 23 арк.

284. Спр. 1421. Переписка об отделении церкви от государства, 1923 р., 277 арк.

285. Спр. 1964. Губернская ликвидационная комиссия по отделению церкви от государства: руководящие материалы об отделении церкви от государства Копии, 1921–1924 рр., 81 арк.

286. Спр. 1975. Отчёты о деятельности Харьковской губернской и подведомственных ей окружных ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и материалы к ним, 1923–1924 рр., 156 арк.

287. Спр. 1985. О закрытии Александро-Невской церкви в г. Харькове, 1924 р., 46 арк.

оп. 2

288. Спр. 1423. Протоколы заседаний Харьковской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с ней, 1923 р., 265 арк.

Ф. Р-845 Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих і селянських депутатів. 1925–1932 рр.

оп. 2

289. Спр. 411. Отчёт о работе отделения культотделок окрисполкома за 1925 год и сообщение о количестве религиозных общин и сект на Украине в 1925 году., 36 арк.

290. Спр. 1052. Документы о закрытии церквей в округе (воззвания и отзывы), 1930 р., 69 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. Р-188 Відділ Управління Черкаського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

1919–1925 рр.

оп. 1

291. Спр. 3. Циркуляри НКВД, отдела управления губисполкома, переписка и др. документи, 22.06.1921–23.12.1922 рр., 237 арк.

Ф. Р-314 Яцковський Климент Якович. 1921–1925 рр.

оп. 1

292. Спр. 5. Циркуляри Черкаського вікаріального управління благочинним по підготовці до окружного зібрання і Всеукраїнському помісному церковному собору, доповіді в Київське єпархіальне управління про свою діяльність, 21.11.1923–07.08.1924 рр., 12 арк.

293. Спр. 6. Матеріали до вивчення оновленського руху в Черкаському і Херсонському округах, 27.06.1924–15.06.1928 рр., 26 арк.

Ф. Р-442-с Шевченківська (Черкаська) окружна Церковна рада УАПЦ. 1921–1925 рр.

оп. 1

294. Спр. 8. Протоколи окружного з'їзду духовництва та списки делегатів, 16.08.–04.1921 р., 16 арк.

Ф. Р-2417 Ладжинська районна рада депутатів трудящих Черкаської області. 1944–1959 рр.

оп. 1

295. Спр. 43. Матеріали в справах релігійних культів, 06.01.–31.12.1949 р., 22 арк.

296. Спр. 49. Накази і обіжні директиви, розпорядження з питань фінансової роботи, доходів релігійних культів, звіти про витрачання коштів на фінансування установ Міністерства збройних сил, 05.01.–30.11.1950 р., 59 арк.

Державний архів Чернівецької області.

Ф. Р-621 Уповноважений у справах російської православної церкви при Раді міністрів СРСР по Чернівецькій області. 1944–1957 рр.

оп. 2

297. Спр. 1. Инструктивные письма Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР и информации Уполномоченного о состоянии дел в области, 01.01.–15.09.1944 р., 50 арк.

298. Спр. 3. Жалобы и заявления церковнослужителей, 15.08.–30.12.1944 р., 18 арк.

299. Спр. 8. Жалобы и заявления церковнослужителей, 02.01.–09.11.1945 р., 38 арк.

300. Спр. 11. Переписка с Советом и Уполномоченным Совета по УССР и другими советскими органами по вопросам церкви и духовенства, 02.01.–29.12.1946 р., 146 арк.

301. Спр. 27. Жалобы и заявления церковнослужителей, 07.01.–23.12.1948 р., 127 арк.

302. Спр. 32. Переписка с Советом и Уполномоченным Совета по УССР и другими советскими органами, 04.01.–24.12.1949 р., 79 арк.

303. Спр. 37. Статистические сведения о действующих церквях и духовенстве за 1948–1949 гг., 35 арк.

304. Спр. 39. Переписка с Советом, Уполномоченным Совета по УССР и другими советскими организациями, 28.01.–12.12.1950 р., 70 арк.

305. Спр. 53. Переписка с Советом, Уполномоченным Совета по УССР и другими советскими организациями, 18.01.–19.12.1952 р., 31 арк.

306. Спр. 65. Статистические сведения о действующих церквях и духовенстве за 1952–1953 гг., 16 арк.

Державний архів Чернігівської області.

Ф. П-470 Чернігівський обком компартії України. 1932–1991 рр.

оп. 1

307. Спр. 77. Докладные записки, справки и др. материалы ГПУ о контрреволюционных повстанческих группах, 1933 р., 43 арк.

308. Спр. 356. Спецдонесения областного управления НКВД о борьбе с бандитизмом, злоупотреблениями и др. вопросам, 1935 р., 24 арк.

Ф. П-8477 Чернігівський губернський комітет комуністичної партії (більшовиків) України. 1918 – 1925 рр.

оп. 1

309. Спр. 370. Телеграмма т. Молотова уездным комитетам КП(б)У и переписка с организациями о мобилизации коммунистов в органы ВЧК и расстановке кадров, 08.08.1921–02.01.1922 рр., 111 арк.

310. Спр. 987. Список, автобиографии ответработников Государственного Политического Управления, 23.02.1923–22.04.1924 рр., 39 арк.

оп. 3

311. Спр. 97. Ежедневный бюллетень информационно-агентурного отделения губотдела ГПУ о политическом состоянии в уездах, 03.06.–29.08.1922 р., 18 арк.

312. Спр. 127. Доклады, информационные сводки Госполитуправления о политико-экономическом положении губернии и борьбе с бандитизмом, 01.04.–21.12.1922 р., 74 арк.

313. Спр. 295. Циркуляры ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и учительском съезде, 05.02.1924–10ю08.1925 рр., 32 арк.

314. Спр. 358. Копии протоколов заседаний антирелигиозной комиссии при Черниговском окрпарткоме, 1925 р., 48 арк.

Ф. Р-15 Чернігівський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Губвиконком). 1918–1932 рр.

оп. 1

315. Спр. 249. Протоколы общих собраний членов МОПРа при Губисполкоме; заседаний ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства по Черниговской губернии и отчёты об их деятельности. Списки сотрудников черниговской городской милиции, окрликвидкома и др., 17.11.1922–24.09.1925 рр., 240 арк.

316. Спр. 382. Доклады и информационные обзоры о политико-экономическом состоянии округа и другая переписка, 01.02.–02.11.1927 р., 104 арк.

317. Спр. 511. Докладные записки, обзоры, переписка с Черниговским окротделом ГПУ о политико-моральном состоянии округа, 02.01.–04.1928 р., 81 арк.

318. Спр. 658. Бюллетени, спецсообщения, доклады и др. переписка с окротделом ГПУ, 04.03.–28.12.1929 р., 46 арк.

319. Спр. 807. Оперативные сводки окротдела ГПУ, 02.01.–11.11.1930 р., 98 арк.

оп. 4

320. Спр. 1. Постановления и распоряжения Совнаркома УССР, губернского комитета обороны Черниговщины, губисполкома об организации и функциях комитетов обороны, о мероприятиях по подавлению кулацких и белогвардейских мятежей, введении военной дисциплины в советских учреждениях, о помощи в уборке урожая семьям красноармейцев, об увольнении с учреждений и организаций бывших служителей религиозного культа и др. вопросам, протоколы Черниговского губернского комитета обороны, списки бывших офицеров, 07.07.–29.08.1919 р., 276 арк.

321. Спр. 9. Информационные сводки и доклады Черниговского Губотдела Госполитуправления и уездных военных совещаний о политическом и экономическом состоянии губернии, 03.05.–24.10.1922 р., 165 арк.

322. Спр. 13. Информационные сводки о политико-экономическом состоянии Черниговской губернии и отчёты о деятельности губернского отдела Госполитуправления, 16.01.1922–05.01.1923 рр., 175 арк.

оп. 5

323. Спр. 10. Доклады губернского отдела Государственного Политического Управления (ГПУ) о политическом и экономическом состоянии Черниговской губернии, сичень–травень 1925 р., 284 арк.

Ф. Р-17 Адміністративний відділ при Чернігівському губернському виконавчому комітеті Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1920–1924 рр.

оп. 1

324. Спр. 46. Уставы, договора, списки членов религиозных общин гор. Нежина и Глуховского района, регистрационные карточки служителей культа Бобровицкого района, 23.07.1923–26.08.1924 рр., 124 арк.

325. Спр. 74. Инструкции НКВД по вопросам культов. Протоколы окрликвидкомов, 20.10.–28.12.1924 р., 73 арк.

326. Спр. 88. Протоколы заседаний Черниговской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. Переписка с окрликвидкомами по вопросу регистрации служителей культа, 17.03.1924–06.07.1925 рр., 52 арк.

327. Спр. 106. Материалы о состоянии религиозного движения на Украине, 20.10.–12.12.1924 р., 65 арк.

328. Спр. 112. Переписка с НКВД по вопросам религиозных сект и общин, молитвенных домов. Анкеты личного состава ликвидкомов, 08.01.–06.10.1924 р., 465 арк.

329. Спр. 165. Циркуляры НКВД о работе отдела культов при губадминотделе, 25.01.–25.12.1925 р., 76 арк.

Ф. Р-51 Виконавчий комітет Синявської волосної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (волвиконком), с. Синявка Сосницького повіту. 1919–1925 рр.

оп. 1

330. Спр. 9. Постановления, инструкции ВУЦИК, СНК УССР, приказы Киевского военного округа, губвоенпродкомиссии о преобразовании военкоматов в военотделы, выполнении продразвёрстки; протоколы волостного съезда Советов, общих собраний граждан сёл волости о перевыборах волисполкома, сельсоветов, 03.12.1920–26.12.1921 рр., 108 арк.

Ф. Р-63 Сновський відділ управління при окружному виконавчому комітеті Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Окрудмінвідділ). 1922–1925 рр.

оп. 1

331. Спр. 116. Циркуляри НКВД, Губотуправа и протокол заседания Черниговской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства, 19.03.–14.11.1923 р., 33 арк.

332. Спр. 179. Циркуляры и инструкции НКВД УССР об отделении церкви от государства, отчёты о деятельности отдела культотдел Сновского окрисполкома, протоколы и списки религиозных общин и др., 03.12.1924–28.05.1925 рр., 311 арк.

оп. 2

333. Спр. 2. Отношения Черниговского исполнительного комитета в Сновский окружной отдел управления (Окротуправу) о запрещении молитвенных собраний в ночное время, кроме принятых обычаям дни, о ведении делопроизводства секретного содержания и др., 19.06.–14.11.1923 р., 9 арк.

Ф. Р-64 Адміністративний відділ Сновського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Сновськ, Чернігівської губернії. 1923–1925 рр.

оп. 1

334. Спр. 1. Циркуляры и инструкции Наркомвнудел, выписки из протоколов заседания малого Президиума ВУЦИКа; переписка с губадминотделом и райисполкомами, списки церковных служителей и др. материалы по вопросам религиозного культа, 04.02.1924–13.05.1925 рр., 196 арк.

335. Спр. 2. Циркуляры Наркомвнудел, распоряжения губадминотдела и переписка с ним по вопросам религиозного культа, 24.10.1924–27.05.1925 pp., 27 арк.

336. Спр. 5 Протоколы заседания окружной комиссии по религиозным делам, 04.01.1925–07.10.1926 pp., 46 арк.

Ф. Р-67 Адміністративний відділ Чернігівського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Чернігів. 1923–1930 pp.

оп. 1

337. Спр. 132. Учётные карточки служащих культа города Чернигова, 22.08.1924–19.08.1925 pp., 30 арк.

338. Спр. 377. Переписка с райадминотделами о служащих культов, списки служащих культа по городу Чернигову и Черниговскому округу, 19.02.1926–10.01.1927 pp., 103 арк.

339. Спр. 473. Постановления окрадминотдела о регистрации уставов религиозных общин; заявления служащих религиозного культа об отказе от религиозного сана; переписка с окрисполкомом и райадминотделами об изъятии колоколов из церквей, о закрытии богослужебных домов и др. административным вопросам, 03.01.–29.03.1930 p., 385 арк.

340. Спр. 483. Заявления служащих культа об отказе от религиозного сана и переписка с райадминотделами о закрытии молитвенных домов, 03.03.–18.08.1930 p., 566 арк.

Ф. Р-77 Виконавчий комітет Максимівської районної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, с. Максимівка. 1919–1925 pp.

оп. 1

341. Спр. 60. Циркуляры Черниговского исполнительного комитета об изъятии запрещённой литературы и по обслуживанию печати и зрелищ, 15.08.1925–08.10.1927 pp., 33 арк.

342. Спр. 371. Послужные списки сотрудников райисполкома и председателей сельских советов, 25.02.–01.10.1925 p., 100 арк.

Ф. Р-203 Ріпкинський волосний комітет незаможних селян (Волкомнезам, ВОЛКНС), м. Ріпки Ріпкинської волості Городнянського повіту. 1919–1925 pp.

оп. 1

343. Спр. 1. Протоколы заседаний селькомнезамов, сведения и переписка с уездным и сельскими комнезамами о количестве собранных пожертвований в пользу голодающих; ведомости об организации, численности и состоянии селькомнезамов; списки служащих волостных и сельских комнезамов, 19.10.1921–14.03.1922 pp., 42 арк.

Ф. Р-305 Чернігівська губернська контрольна комісія и робітничо-селянська інспекція (ГУБКК – РКІ). 1920–1925 pp.

оп. 1

344. Спр.1859. Документы приёма от учреждений губфинотделом ценностей в доход Советской республики; акты приёма работы по ремонту бывшего здания госбанка, 01.02.–24.12.1921 p., 58 арк.

Ф. Р-2895 Відділ управління Новгород-Сіверського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1923–1925 pp.

оп. 1

345. Спр. 16. Циркуляры и распоряжения НКВД и губотдела управления об отделении церкви от государства, сведения о религиозных общинах в Н-Северском округе. Том 1, 29.01.–15.04.1924 p., 24 арк.

346. Спр. 17. Циркуляры и распоряжения НКВД и губотдела управления об отделении церкви от государства, сведения о религиозных общинах в Н-Северском округе. Том 2, 03.01.–23.12.1924 р., 130 арк.

347. Спр. 18. Циркуляры и распоряжения НКВД и губотдела управления об отделении церкви от государства, сведения о религиозных общинах в Н-Северском округе. Том 3, 16.04.–05.11.1924 р., 22 арк.

Ф. Р-8840 Управління Служби безпеки України по Чернігівській області.

оп. 3

348. Спр. 6832. Кедров Пахомий Петрович. 1 листопада 1930 р., 19 арк.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України, м. Київ

Ф. 6 Кримінальні справи на реабілітованих громадян

349. Спр. 67098-ФП. Справа Спілки визволення України. В 237 тт. Т.45. Архівно-кримінальна справа на Чехівського Володимира Мусійовича. 1929 р., 316 арк.

350. Спр. 67098-ФП. Справа Спілки визволення України. В 237 тт. Т. 222. Архівно-кримінальна справа на Товкача Костя Івановича. 1929 р., 380 арк.

351. Спр. 67563-ФП. Архівно-кримінальне дело на Длугановича Сергея Ефимовича, Шаповала Леонтия Прокофьевича, Шаповал Варвару Семёновну и др. 10–12 липня 1952 р., 445 арк.

352. Спр. 67829-ФП. В 11 тт. Архівно-кримінальне дело на Слепого Иосифа Ивановича, Блавацкого Илью Ивановича. В 11 тт. Т. 1. 04.06.1958–04.05.1959 рр., 320 арк.

353. Спр. 67829-ФП. Т. 2, Архівно-кримінальне дело на Слепого И.И. и др., 291 арк.

354. Спр. 67829-ФП. Т. 3, Архівно-кримінальне дело на Слепого И.И. и др., 239 арк.

355. Спр. 67829-ФП. Т. 4, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 337 арк.
356. Спр. 67829-ФП. Т. 5, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 415 арк.
357. Спр. 67829-ФП. Т. 7, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 230 арк.
358. Спр. 67829-ФП. Т. 11, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 508 арк.
359. Спр. 68069-ФП. В 7 тт. Архивно-криминальное дело на Слепого Иосифа Ивановича, Чарнецкого Николая Алексеевича, Будку Никиту Михайловича, Вергуна Петра Ивановича, 11.04.1945–10.05.1946 рр. Т. 1, 315 арк.
360. Спр. 68069-ФП. Т. 2, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 298 арк.
361. Спр. 68069-ФП. Т. 3, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 320 арк.
362. Спр. 68069-ФП. Т. 4, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 194 арк.
363. Спр. 68069-ФП. Т. 5, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 218 арк.
364. Спр. 68069-ФП. Т. 6, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 223 арк.
365. Спр. 68069-ФП. Т. 7, Архивно-криминальное дело на Слепого И.И. и др., 351 арк.
366. Спр. 68270-ФП. Дело правительства УНР. Чеховский Владимир Моисеевич, січень 1921 р. 28 арк.
367. Спр. 69346-ФП. Архивно-криминальное дело на Колесника Панфила Константиновича, Колесник Марию Пантелеймоновну, Колесника Ивана Панфиловича и др. В 4 тт. Т. 1. 19–23 травня 1952 р., 97 арк.

368. Спр. 69346-ФП. Архивно-криминальное дело на Колесника Панфила Константиновича, Колесник Марию Пантелеймоновну, Колесника Ивана Панфиловича и др. В 4 тт. Т. 2. 24.03.–08.05.1952 р., 134 арк.

369. Спр. 69346-ФП. Архивно-криминальное дело на Колесника Панфила Константиновича, Колесник Марию Пантелеймоновну, Колесника Ивана Панфиловича и др. В 4 тт. Т. 3. 22–24 травня 1952 р., 121 арк

370. Спр. 69346-ФП. Архивно-криминальное дело на Колесника Панфила Константиновича, Колесник Марию Пантелеймоновну, Колесника Ивана Панфиловича и др. В 4 тт. Т. 4. 24–29 травня 1952 р., 341 арк

371. Спр. 72073-ФП. Архивно-криминальное дело на Зеленцова Василия Ивановича, 06.07.–09.08.1922 р., 285 арк.

372. Спр. 72577-ФП. Архивно-криминальное дело на Куприенко Петра Александровича, Чупринюк Анисию Сафоновну, Сагатюк Марину Захаровну, Романюк Анну Игнатьевну, 21–28 березня 1953 р., 389 арк.

373. Спр. 75176-ФП. Архивно-криминальное дело на Грицяя Владимира Степановича, 17.01.–19.02.1946 р., 66 арк.

Ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КГБ УРСР

374. Спр. 15-СП. Сборник совершенно секретных, секретных приказов, указаний и ориентировок НКВД - НКГБ за 1940–1941 гг., арк. використаного документа 65.

375. Спр. 17-СП. Совершенно секретные и секретные приказы, директивы и ориентировки НКВД – НКГБ СССР за 1940 – 1954 гг., арк. використаних документів 277–278, 279–282, 284–285, 288–289, 290–291.

376. Спр. 25. Сборник совершенно секретных приказов НКВД УССР за 1939 г., 104 арк.

377. Спр. 26. Директивы НКВД УССР за 1939 год, 221 арк.

378. Спр. 68. Директивы НКВД УССР за 1944 год, 139 арк.

379. Спр. 88. Директивы МГБ УССР за 1945 год, 260 арк.

380. Спр. 89, т. 1. Совершенно секретные и секретные директивы НКГБ УССР за 1945 год, 128 арк.

381. Спр. 89, т. 2. Совершенно секретные и секретные директивы НКГБ УССР за 1945 год, 180 арк.

382. Спр. 90. Подлинники совершенно секретных директив МГБ УССР за 1945 г., 193 арк.

383. Спр. 237. Сборник указаний и приказаний КГБ УССР за 1957 г. Т.2. Арк. використаного документа 167–196.

384. Спр. 251. Сборник указаний и приказаний КГБ УССР при СМ УССР за 1959 г. Т.1. Арк. використаного документа 323–329.

385. Спр. 1626. Сборник совершенно секретных распоряжений и документов ГПУ–НКВД за 1933–1935 гг., 210 арк.

Ф. 13 Колекція друкованих документів.

386. Спр. 1. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной боротьбистской организации, 1934–1935 pp., 62 арк.

387. Спр. 2. Обвинительное заключение по делу «Польской организации войсковой» (ПОВ), квітень 1934 р., 163 арк.

388. Спр. 4. Заключение по делу № 7208 фашистской диверсионно-террористической организации, 8 мая 1935 г., 49 арк.

389. Спр. 5. Днепропетровский областной отдел ГПУ. Особый отдел. Следдело № 930. Обвинительное заключение по делу повстанческой контрреволюционной организации (дело «Сигнал»), 17 июля 1932 г., 62 арк.

390. Спр. 193. Отчёт-доклад о деятельности Киевского губернского отдела ГПУ, 01.01.1923–01.01.1924 pp., 117 арк.

391. Спр. 195. Протоколы заседаний Коллегии ГПУ УССР за 1926 год, 94 арк.

392. Спр. 197. Докладная записка по делу польской контрреволюционной и шпионской организации ксёндзов на Украине (за подписью предс. ГПУ – В. Балицкого), 1930 р., 23 арк.

393. Спр. 253. Отчёт Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при совнарком Укранины за 1920 год. (К 5 Всеукраинскому съезду Советов), 38 арк.

394. Спр. 254. Отчёт о полугодичной деятельности ГПУ УССР, сичень–червень 1922 р., 70 арк.

395. Спр. 260, т. 1. Информационный бюллетень Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии № 29, 16 декабря 1921 – 1 января 1922 гг., 83 арк.

396. Спр. 370, т. 1. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР с 1 по 7 января 1927г., 179 арк.

397. Спр. 370, т. 2. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР с апреля 1927 по май 1929 гг., 191 арк.

398. Спр. 370, т. 3. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за июль – сентябрь 1927 г., 227 арк.

399. Спр. 370, т. 4. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за сентябрь – октябрь 1929 г., 262 арк.

400. Спр. 370, т. 6. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за 1928 г., 184 арк.

401. Спр. 370, т. 7. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за май – июнь 1928 г., 149 арк.

402. Спр. 370, т. 9. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за август – сентябрь 1928 г., 201 арк.

403. Спр. 370, т. 10. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за октябрь – ноябрь 1928 г., 195 арк.

404. Спр. 370, т. 11. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за декабрь 1928 – февраль 1929 г., 282 арк.

405. Спр. 370, т. 13. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за июль – октябрь 1929 г., 496 арк.

406. Спр. 370, т. 14. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за октябрь – декабрь 1929 г., 512 арк.

407. Спр. 370, т. 15. Еженедельные сводки секретного отдела ГПУ УССР за январь – февраль 1929 г., 353 арк.

408. Спр. 382. Обзор о ликвидированной в Черноморском, Майкопском и Армавирском округах нелегальной церковно-монархической организации, возглавляемой епископом Варлаамом (Лазаренко) по состоянию на 30.11.1929 г., 20 арк.

409. Спр. 383. Циркулярное письмо № 37 «О состоянии и перспективах церковного движения и очередных задачах органов ОГПУ». Москва, 1930 г., 9 арк.

410. Спр. 385. Предварительный обзор по делу о всесоюзной монархической контрреволюционной организации церковников «Истинно-православная церковь», ликвидированной Секретным отделом ОГПУ. Москва, январь 1931 г, 23 арк.

411. Спр. 386. Обвинительное заключение по делу ликвидированной контрреволюционной церковно-монархической организации «Истинные» (филиал Всесоюзного центра «Истинно-Православная церковь. Экземпляр 13), февраль 1931 г., 103 арк.

412. Спр. 387. Обвинительное заключение по делу политического и административного центров всесоюзной контрреволюционной монархической организации церковников «Истинно-православная церковь». Москва, 17 августа 1931 г., 94 арк.

413. Спр. 388. Обвинительное заключение по делу повстанческой контрреволюционной монархической, краснодраконовского типа организации «Самосвятцев» и «Иоанитов». Белгород, 20 ноября 1930 г., 137 арк.

414. Спр. 389. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной монархической повстанческой организации Ц.Ч.О. и Украины «Самосвятцев». Воронеж, январь 1931 г, 123 арк.

415. Спр. 390. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной, церковно-монархической организации «Бувцев» (по обвинению Алексея Буй, Каменского, Дулова, Яковлева и др.). Воронеж, 28 июля 1930 г., 78 арк.

416. Спр. 392. Обзор по следственному делу контрреволюционной церковно-монархической организации «Истинного православия» (Экз. №10. Сов. секретно. Москва). 12 февраля 1931 г., 33 арк.

417. Спр. 420, т. 1. Информационные материалы за 1923 – 1924 гг. о деятельности и настроениях украинской общественности, 88 арк.

418. Спр. 452. Политико-экономические характеристики городов и районов Винницкой области за 1950 год, 84 арк.

419. Спр. 455. Паспорт Днепропетровской области за 1950 год, 40 арк.

420. Спр. 464. Паспорт Львовской области за 1950 год, 44 арк.

421. Спр. 465. Том 1. Политэкономические характеристики городов и районов Одесской области за 1950 год, 41 арк.

422. Спр. 472. Политэкономическая характеристика Харьковской области за 1954 год, 39 арк.

423. Спр. 926. Итоги и практика годичной деятельности Одесской ГубЧК с 3 февраля 1920 г. по 8 февраля 1921 г., 80 арк.

424. Спр. 372, т. 33. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг., 1961 р., 354 арк.

425. Спр. 372, т. 35. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг., 1961 р., 298 арк.

426. Спр. 372, т. 37. Сборник документов о структуре и характере деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг., 1961 г., 367 арк.

427. Спр. 376, т. 84. Приложение к сборнику документов о структуре и деятельности ОУН-УПА за 1943–1954 гг., 1961 р., 243 арк.

428. Спр. 398. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности ОУН-УПА за 1943-1954 гг. (прил. к арх. д. № 372), 1962 р., 342 арк.

429. Спр. 1021. Циркулярное письмо ОГПУ № 37 «О состоянии и перспективах церковного движения и очередные задачи органов ОГПУ», 30 марта 1930 г., 10 арк.

430. Спр. 1037. ОГПУ СССР, секретно-оперативное управление, секретно-политический отдел. Обвинительное заключение по делу политического и административного центров всесоюзной контрреволюционной монархической организации церковников «Истинно-православная церковь», 17 августа 1931 г., 96 арк.

431. Спр. 1039. Циркуляр секретно-политического отдела ГУГБ НКВД СССР «Об агентурно-оперативной работе по церковно-сектантской контрреволюции», 10 января 1936 г., 4 арк.

Ф. 16 Секретаріат ГПУ – КГБ УРСР.

оп. 28

432. Спр. 5. Докладные записки о вскрытых органами НКВД УССР контрреволюционных организаций в сельском хозяйстве Украины, 1920, 1932, 1934, 1935 гг., 151 арк.

оп. 31

433. Спр. 105. Докладные записки УНКВД УССР, 1938 г., 238 арк.

оп. 32

434. Спр. 33. Докладные записки и сообщения УНКВД УССР, 1939 г., 298 арк.

435. Спр. 43. Докладные записки и справки по украинских националистах, 2 января–27 июля 1939 г., 184 арк.

436. Спр. 68. Справки о состоянии агентурно-оперативной работы УНКВД Станиславской области, 9 января – 28 декабря 1939 г., 118 арк.

оп. 33

437. Спр. 47. Спецсообщения о реагировании населения УССР на важнейшие события, 1939–1940 гг., 302 арк.

Ф. 65 Справи оперативного обліку КГБ УРСР.

438. Спр. С-9113, т. 1. Групповая агентурная разработка «Рифы», 24.01.1958–09.05.1959 гг., 711 арк.

439. Спр. С-9113, т. 12. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 01.09.1939–18.01.1941 pp., 318 арк.
440. Спр. С-9113, т. 13. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 08.10.1940–03.06.1941 pp., 328 арк.
441. Спр. С-9113, т. 15. Групповая агентурная разработка «Ходячие». 1939 – 1941 pp., 392 арк.
442. Спр. С-9113, т. 16. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 1944–1945 pp., 291 арк.
443. Спр. С-9113, т. 19. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 1944–1945 pp., 411 арк.
444. Спр. С-9113, т. 20. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 08.02.–17.04.1945 p., 454 арк.
445. Спр. С-9113, т. 21. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 13.04.–05.06.1945 p., 480 арк.
446. Спр. С-9113, т. 22. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 07.06.–01.08.1945 p., 424 арк.
447. Спр. С-9113, т. 23. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 30.07.–18.09.1945 p., 433 арк.
448. Спр. С-9113, т. 24. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 01.11.1945–06.02.1946 pp., 457 арк.
449. Спр. С-9113, т. 25. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 14.09.–03.12.1945 p., 475 арк.
450. Спр. С-9113, т. 26. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 06.02.–26.02.1946 p., 411 арк.
451. Спр. С-9113, т. 27. Групповая агентурная разработка «Ходячие», 16.02.–14.05.1946 p., 421 арк.

Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, м. Львів
Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.

452. Спр. П-2127. Архивно-кримінальне дело по обвинению Шурка Степана Ивановича, Шурка Богдана Степановича, Попеля Михаила Андреевича, Кривды Ивана Фёдоровича, Мазура Ивана Степановича, 09.01.1940–17.04.1941 pp., 212 арк.

453. Спр. П-26531. Архивно-кримінальне дело по обвинению Бучинского Иосифа Николаевича, Бучинского Стефана Иосифовича, Бучинской Марии Иосифовны, 09.09.1940–26.06.1941 pp., 36 арк.

454. Спр. П-30451. Архивно-кримінальне дело по обвинению Табинского Петра Васильевича, 19.08.1944 г–1949 pp., 66 арк.

455. Спр. П-32435. Архивно-кримінальне дело по обвинению Галянта Николая Семёновича, 25.06.–24.09.1945 p., 24 арк.

456. Спр. П-34395. Архивно-кримінальне дело по обвинению Шепитька Матвея Нестеровича, 09.08.1948–08.02.1949 pp., 336 арк.

457. Спр. П-34457. Архивно-кримінальне дело по обвинению Шпота Михаила Степановича, 09.01.–26.05.1953 p., 220 арк.

458. Спр. П-38400. Архивно-кримінальне дело по обвинению Макара Степана Антоновича, 03–29 серпня 1940 p., 80 арк.

Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, м. Одеса
Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.

459. Спр. 1715-П. Архивно-кримінальне дело по обвинению Добровольского Николая Михайловича, 27.11.1944–28.02.1945 pp., 113 арк.

460. Спр. 8572-П. Архивно-кримінальне дело по обвинению Котова Петра Фёдоровича, 13.05.–10.07.1947 p., 109 арк.

461. Спр. 8650-П. Архивно-кримінальне дело по обвинению Черкеза Зосима Софроновича, 15.12.1944–27.02.1945 pp., 60 арк.

462. Спр. 8960-П. Архивно-кримінальне дело по обвинению Хреновского Гавриила Андреевича, 28.11.1944–20.02.1945 pp., 51 арк.

463. Спр. 9048-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Пасечника Алексея Тимофеевича, 21.10.1944–14.02.1945 рр., 68 арк.

464. Спр. 10519-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Белинского Филиппа Ивановича, 29.06.1941–05.12.1942 рр., 42 арк.

465. Спр. 12927-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Кондри Серафима Николаевича, 31.07.–26.11.1944 р., 20 арк.

466. Спр. 16327-П. Архивно-криминальное дело о контрреволюционной организации церковников в Одессе. В 5 тт., січень–грудень 1931 р.

467. Спр. 17221-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Гончарова П.К., Овсяникова А.Т., Епура Ф.Ф., Лупашко З.Н., січень–листопад 1937 г., 133 арк.

468. Спр. 21402-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Сагайдаковского Афиногена Никифоровича, червень–листопад 1937 р., 25 арк.

469. Спр. 22081-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Павловского А. И., Антонюка Ф. С., Дудника М. И., Закржевской А. П., Жекова Е. В., березень–жовтень 1937 р., 116 арк.

470. Спр. 28866-П. Архивно-криминальное дело по обвинению Деткова Семёна Селиверстовича, 20.03.–22.05.1947 р., 156 арк.

**Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, м. Полтава
Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.**

471. Спр. 352. Паспорт Полтавской области за 1952 год, 84 арк.

472. Спр. 354. Паспорт Полтавской области за 1953 год, 53 арк.

473. Спр. 1537-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Верещаки Павла Семёновича, 11.10.–19.11.1933 р., 28 арк.

474. Спр. 2765-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Зеленцова Василия Ивановича, 13.08.1925– 24.09.1926 рр., 142 арк.

475. Спр. 3459-С. Агентурное дело № 228 «Липковцы», 08.09.1945–1948 рр., 49 арк.

476. Спр. 4509-С. В 2-х тт. Архивно-следственное дело Редчука М. Т., Мошенца П. Г., Романюка В. Е., Матвеева Е. Б., Рахманейко Ю. Т., Шости Г. Я., 1946–1972 гг.

477. Спр. 4636-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Ковалевского Георгия Павловича, 27.06.1927–09.03.1928 гг., 38 арк.

478. Спр. 4697-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Слухаевского Бориса Петровича, 10.09.1929–29.01.1930 гг., 43 арк.

479. Спр. 4909-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Базилевского Петра Алексеевича, Кузермана Сергея Васильевича, Дашевского Михаила Григорьевича, 26.05.–14.10.1929 г., 39 арк.

480. Спр. 5179-С. Т. 1. Архивно-криминальное дело по обвинению Коллонтая Алексея Маркияновича, Панкратьева Александра Ивановича, Щепотьева Владимира Александровича, Майфета Григория и др., 16.09.1935–19.11.1937 гг., 427 арк.

481. Спр. 5179-С. Т. 3. Архивно-криминальное дело по обвинению Постольника Якова Григорьевича, 30.09.–15.11.1949 г., 35 арк.

482. Спр. 5179-С. Т. 5. Архивно-криминальное дело по обвинению Коллонтая Алексея Маркияновича, Панкратьева Александра Ивановича, Щепотьева Владимира Александровича, Майфета Григория и др., 23.11.1956–05.07.1958 гг., 412 арк.

483. Спр. 6824-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Старчика Василия Васильевича, 2–5 грудня 1937 г., 14 арк.

484. Спр. 7980-С. Т. 1. Архивно-криминальное дело Окснюка Иосифа Фёдоровича, 02.03.1937–19.09.1960 гг., 121 арк.

485. Спр. 13258-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Сергеева Феодосия Васильевича, 27.05.–19.11.1937 г. 31 арк.

486. Спр. 13974-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Яковлева Александра Лукича, 16–27 грудня 1937 г., 28 арк.

487. Спр. 14153-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Слухаевского Николая Петровича, 17.10.1929–02.03.1930 гг., 58 арк.

488. Спр. 14611-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Слухаевского Владимира Петровича, 10.09.1929–19.03.1930 рр., 30 арк.

489. Спр. 16188-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Слухаевского Владимира Петровича, 05.09.–19.11.1937 р., 39 арк.

490. Спр. 16750-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Лютенко Ивана Прокофьевича, 24.09.–21.10.1952 р., 267 арк.

491. Спр. 16769-С, в 2 тт. Архивно-криминальное дело по обвинению Русинова Митрофана Владимировича, 1938 г.

492. Спр. 17323-С. Архивно-криминальное дело по обвинению Масленниковой Домникии Антоновны, Глотовой Дарьи Афанасьевны, Жадько Матрёны Даниловны. 14.12.1950 – 27.01.1951 рр., 288 арк.

493. Спр. 18285-С, в 2 тт. Т. 1. Архивно-криминальное дело по обвинению Проценко Ульяны Алексеевны, Сиротиной Татьяны Афанасьевны. 23.12.1953–11.03.1954 рр., 220 арк.

494. Спр. 18285-С, в 2 тт. Т. 2. Архивно-криминальное дело по обвинению Проценко Ульяны Алексеевны, Сиротиной Татьяны Афанасьевны. 23.12.1953–11.03.1954 рр., 193 арк.

Фонд особових справ співробітників Полтавського губернського відділу ВУЧК – ГПУ.

495. Спр. 697. Дело по обвинению Эбермана Исаия Мордуховича в преступлении по должности, 09.01.–11.02.1920 р., 20 арк.

496. Спр. 738. Личное дело Бунина Александра Аркадьевича, 1920–1922 рр., 4 арк.

497. Спр. 760. Личное дело Масюты Филиппа Лукьяновича, 1920 р., 6 арк.

498. Спр. 771. Личное дело Квицинского Василия Степановича, 08.11.1921–21.10.1922 рр., 18 арк.

499. Спр. 788. Личное дело Добровольской Екатерины Сергеевны, 26.08.1920–16.03.1921 рр., 9 арк.

500. Спр. 794. Личное дело Фраймовича Григория Моисеевича, 05.03.–19.06.1920 р., 40 арк.

501. Спр. 796. Личное дело Диковской Полины Анисимовны, 1919–1921 рр., 15 арк.

502. Спр. 806. Личное дело Дикана Ивана Тимофеевича, 30.12.1919–10.10.1921 рр., 5 арк.

503. Спр. 818. Личное дело Кручи Константина Николаевича, 1920 р., 15 арк.

504. Спр. 906. Личное дело Балона-Орлова Александра Константиновича, 1920 р., 14 арк.

505. Спр. 944. Личное дело Майзингера Альберта Александровича, 1920 р., 11 арк.

**Галузевий Державний архів Служби Безпеки України,
м. Хмельницький**

Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.

506. Спр. П-13259. Архивно-криминальное дело по обвинению Якимовича Л. А., Шанина Н. З., Журковского А. П., Комарницкого П. И., Палецкого С. А., Михасика П. П., 01.03.–15.07.1932 р., 82 арк.

507. Спр. П-13286. Архивно-криминальное дело по обвинению Ситара М. И., Корнковского Н. И., Джерелейко А. П., Мельник В. З., 30.10.1932–23.01.1933 рр., 114 арк.

508. Спр. П-13746. Архивно-криминальное дело по обвинению Кудренецкого М. Г., Мазура И. И., Безпалько И. А., Ткачука И. И., Шкоропата Е. Ф., 09.11.1932–15.01.1933 рр., 58 арк.

Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, м. Черкаси
Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.

оп. 1

509. Спр. 10623. Архивно-кримінальне дело по обвинению Кулинича Павла Васильевича, 12.10.1937–14.08.1938 pp., 50 арк.

510. Спр. 10642. Архивно-кримінальне дело по обвинению Римаревского Иллариона Георгиевича, 04.11.1937–30.06.1993 pp., 43 арк.

511. Спр. 10650. Архивно-кримінальне дело по обвинению Устимовича Степана Петровича, 14.10.1937–15.06.1990 pp., 55 арк.

512. Спр. 10646. Архивно-кримінальне дело по обвинению Мигаль Анны Ульяновны, 02.12.1937–14.12.1992 pp., 52 арк.

513. Спр.10777. Архивно-кримінальне дело по обвинению Шиманского Василия Сергеевича, 23.12.1937–11.03.1992 pp., 63 арк.

514. Спр. 12359. Архивно-кримінальне дело по обвинению Чапли У. П., Лисовой А. П., Нечитайло И. Т., Ивановой Д. А. и др., 22.12.1950–19.12.1991 pp., 466 арк.

515. Спр. 12389. Архивно-кримінальне дело по обвинению Нестеренко Ефима Артёмовича, Нестеренко Парасковии Даниловны и др., 04.03.1950–25.12.1991 pp., 276 арк.

516. Спр. 13612. В 2 тт. Т. 1. Архивно-кримінальне дело по обвинению Плесьяк Пелагеи Константиновны, Андриенко Ольги Даниловны, Анучиной Анны Григорьевны, Дахно Пелагеи Емельяновны, 25.01.–25.03.1952 p., 268 арк.

517. Спр. 13612. В 2 тт. Т. 2. Архивно-кримінальне дело по обвинению Плесьяк Пелагеи Константиновны, Андриенко Ольги Даниловны, Анучиной Анны Григорьевны, Дахно Пелагеи Емельяновны, 25.01.–25.03.1952 p., 265 арк.

Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, м. Чернівці
Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.

518. Спр. П-5237. Архивно-кримінальне дело по обвинению Белей Софии Петровны, 12.02.–11.04.1957 р., 195 арк.

Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, м. Чернігів
Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян.

519. Спр. 164. Агентурная разработка по делу «Чёрное гнездо». 1927 – 1928 рр., 186 арк.

520. Спр. П-270. Архивно-кримінальне дело по обвинению Пилипенко Исаака Тихоновича, 06.05.1938–03.06.1939 рр., 68 арк.

521. Спр. П-2887. Архивно-кримінальне дело по обвинению Линник Ульяны Ермолаевны, 28.06.–11.09.1939 р., 73 арк.

522. Спр. П-14950. Архивно-кримінальне дело по обвинению Зубка Алексея Парамоновича, 26.03.–09.09.1937 р., 102 арк.

523. Спр. П-16448, в 2 тт. Архивно-кримінальне дело по обвинению Гладкова Василия Васильевича (епископ Панкратий), 24.01.–03.07.1944 р.

524. Спр. П-16694. Архивно-кримінальне дело по обвинению Ивановского Семёна Васильевича (архиепископа Черниговского и Нежинского Симона), січень–серпень 1944 р., 222 арк.

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва

Ф. Р-1065 Центральная комиссия по борьбе с последствиями голода (ЦК ПОСЛЕДГОЛ) при всероссийском Центральном исполнительном Комитете. 1922–1924 гг.

оп. 1

525. Д. 16. Постановления (копии) Президиума ВЦИК, докладная записка председателя Центрального духовного управления мусульман внутренней России и Сибири Баруды и переписка с Народным Комиссариатом по делам

национальностей, о тяжелом положении народов Ближнего Востока, необходимости образования хлебного фонда и проведении сборов в помощь голодающим (л. 45, автогр. Калинина), 28.11.1922–17.03.1923 гг.. 55 л.

Ф. Р-6991 Совет по делам религий при Совете министров СССР.

оп. 1

526. Д. 29. Докладные записки Совета по делам РПЦ в ЦК ВКП(б), СНК СССР. т. I, 06.01.–23.06.1945 г.. 202 л.

527. Д. 30. Докладные записки Совета по делам РПЦ в ЦК ВКП(б), СНК СССР. т. II, 26.06.–31.12.1945 г., 219 л.

528. Д. 33. Материалы по воссоединению греко-католической (униатской) церкви с православной церковью в западных областях Украинской ССР и об организации богословско-пастырских курсов в Белоруссии и на Украине (докладные записки, справки, переписка), 16.06.1945 – 27.07.1946 г., 213 л.

529. Д. 1442. Материалы о борьбе с остатками унии в западных областях УССР (доклады, справки), 1957–1961 гг., 196 л.

530. Д. 1648. Докладные записки Совета по делам РПЦ в ЦК КПСС и Совет Министров СССР. т. I, 05.01. – 27.04.1959 г., 166 л.

531. Д. 1649. Докладные записки Совета по делам РПЦ в ЦК КПСС и Совет Министров СССР. т. II, 05.05. – 31.12.1959 г., 244 л.

532. Д. 1747. Докладные записки Совета по делам РПЦ в ЦК КПСС и Совет Министров СССР, 03.01. – 20.12.1960 г., 233 л.

оп. 2

533. Д. 1. Постановления и распоряжения СНК СССР, относящиеся к деятельности Совета по делам русской православной церкви «РПЦ», 14.09.1943–19.11.1944 г., 60 л.

534. Д. 34. Письма патриарха Алексия в Совет по делам РПЦ по вопросам деятельности Московской патриархии. Машинописные копии, 01.01. 1945–25.11.1948 гг., 165 л.

535. Д. 255. Записи бесед председателя и членов Совета по делам РПЦ с патриархом, духовенством и другими лицами, 08.01.–30.12.1959 г., 139 л.

536. Д. 256. Справка о положении православной церкви в Западных и Закарпатской областях Украинской ССР в связи с ликвидацией остатков унии, февраль 1959 г., 16 л.

Ф. Р-9547. Всесоюзное общество «Знание».

оп. 8

537. Д. 1. Документы о деятельности организаций, подведомственных Правлению Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний за 1947 год (протоколы, справки, отчеты), 1947 г., 110 л.

538. Д. 2. Стенограммы лекций по проблемам международного положения и внешней политики СССР, антирелигиозной пропаганды, прочитанных лекторами Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний за 1947 год, февраль–декабрь 1947 г.. 289 л.

Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва

Ф. 17 Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС). 1898, 1903-1991 гг.

оп. 60

539. Д. 44. Переписка агитпропотдела ЦК РКП(б) с центральными учреждениями, наркоматами, профсоюзными организациями и др. о проведении агиткампании, о литературе по антирелигиозной пропаганде, 01.03.–14.11.1921 г., 276 л.

540. Д. 52. Выписки из протоколов, резолюции и письма местных партийных организаций и отдельных членов партии по вопросам антирелигиозной пропаганды. 1921 г., 15.03.–02.05.1921 г., 79 л.

541. Д. 114. Переписка Агитпропотдела ЦК РКП(б) с Московским комитетом РКП(б) и уками о приеме в члены партии, протоколы совещаний при агитпропе МК по антирелигиозной пропаганде, 25.05.–12.11.1921 г., 65 л.

542. Д. 158. Протоколы заседаний комиссии при отделе пропаганды ЦК РКП(б) по антирелигиозной пропаганде, инструкции по антирелигиозным вопросам, 14.12.1921–31.10.1922 гг., 56 л.

543. Д. 336. Протоколы заседаний агитколлегии АПО Московского комитета РКП(б), губернского совещания по агитации и пропаганде, совещаний заведующих уездными агитотделами, политработников милиции; планы и отчёты, сведения, сводки о проведении кампании помощи голодающим, по изъятию церковных ценностей и др., 10.03.–29.12.1922 г., 110 л.

544. Д. 438. Протоколы совещания подотдела пропаганды АПО ЦК РКП(б), заседаний комиссии и подкомиссии по антирелигиозной пропаганде в деревне, 06.04.–18.12.1923 г., 49 л.

545. Д. 509. Протоколы Центральной комиссии при Политпросвете ЦК РКСМ по проведению комсомольской пасхи, переписка с ОГПУ о церковных группах и сектах, 12.09.1923–14.05.1924 гг., 138 л.

546. Д. 535. Переписка с народными комиссариатами, ЦКК, ИККИ, ГПУ, Главпрофобром и др. о выпуске студентов, об антирелигиозной пропаганде, по вопросам церкви, апрель 1923 – май 1924 гг., 186 л.

547. Д. 662. Протоколы заседания коллегии Агитпропотдела Волынского губкома КП(б)У, отчёты, доклады, планы работы, 06.01.1923–20.06.1924 гг., 209 л.

548. Д. 669. Протоколы заседаний коллегии Агитпропотдела Одесского губотдела КП(б)У и бюро антирелигиозной пропаганды при агитпропотделе, 15.03.1923–04.02.1924 гг., 142 л.

549. Д. 793. Доклады, докладные записки, тезисы выступлений Агитпропотдела при ЦК ВКП(б) по антирелигиозной пропаганде, 04.10.1925–06.09.1926 гг., 146 л.

550. Д. 832. Протоколы, стенограммы, докладные записки агитпропотдела при ЦК ВКП(б), совещания по борьбе с антисемитизмом и диспута об антисемитизме, 13.05.1926–декабрь 1928 гг., 182 л.

551. Д. 4. Письма Л. Кагановича И. Сталину, членам Политбюро ЦК КП(б)У и А. Шумскому о проведении партией национальной политики на Украине, 04.03.–17.06.1926 г., 15 л.

552. Д. 70. Материалы Полтавского окружкома КП(б)У, выписки из протоколов заседаний бюро окружкома, информационные письма и др., 21.06.1926–14.12.1927 гг., 26 л.

553. Д. 171. Переписка агитпропотдела ЦК ВКП(б) с ОГПУ, докладные записки, сводки, сведения и др. документы о религиозном движении, 03.01.–10.12.1926 г., 109 л.

554. Д. 173. Переписка Орграспредотдела ЦК ВКП(б) с ОГПУ о задачах работы партийной и комсомольской организаций в погранохране и войсках ОГПУ, 03.03.–24.11.1926 г., 29 л.

555. Д. 288. Докладные записки, сводки, информации и переписка ОГПУ с ЦК ВКП(б) по политическим и другим вопросам, 01.03.–01.11.1927 г., 187 л.

556. Д. 289. Докладные записки и справки информотдела ОГПУ о реагировании различных слоёв населения на опасность войны, о кулацком терроре, о крестсоюзовском движении в деревне, 06.01.–01.12.1927 г., 106 л.

557. Д. 363. Докладная записка А. Островского в ЦК ВКП(б) о фактах беззакония в Кочкарёвском районе Херсонского округа, 27.07.1929 г., 2 л.

оп. 125

558. Д. 181. Проект постановления ЦК ВКП(б), справки, докладные записки и информации отдела пропаганды о настроениях интеллигенции и рабочих в Харьковской области после ухода оккупантов, об усилении религиозных настроений в Пензенской области и др., 04.05.–02.11.1943 г., 55 л.

559. Д. 313. Справки отделов пропаганды и агитации, письма и записки ЦК КП(б)У, советов по делам религиозных культов и по делам РПЦ по вопросам антирелигиозной пропаганды; о состоянии деятельности православной церкви, об активизации духовенства, о работе по разложению униатской церкви в западной Украине и др., 18.02.1945–22.03.1946 гг., 193 л.

560. Д. 335. Справка, выписка из заседания Политбюро ЦК КП(б)У и постановление от 10.01.1945 г. «Об усилении борьбы с украинско-немецкими националистами в Западных областях Украины» и др., 16.01.1945–08.03.1946 г., 20 л.

оп. 132

561. Д. 6. Записки, письма, статьи, справки местных партийных органов, Советов по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при СМ СССР, об антирелигиозной пропаганде, о сведениях по поводу бывшего и вновь посвящённого духовенства и др., июль 1948–ноябрь 1949 гг., 253 л.

562. Д. 7. Записки и альбом диаграмм Совета по делам русской православной церкви с заключением сектора партийной пропаганды о состоянии РПЦ на 1 января 1948 г., 01.01. – 12.02.1948 г., 28 л.

563. Д. 9. Записка Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР и тексты докладов представителей РПЦ на совещании автокефальных православных церквей, июль – август 1948 г., 182 л.

564. Д. 109. Проект постановления ЦК ВКП(б), записки, информации, справки местных партийных органов, Советов по делам РПЦ и религиозных культов с заключениями сектора партийной пропаганды: о фактах совершения религиозных обрядов и массовых молений в несостоящих на регистрации церквях и др., 01. 01. 1949–04. 04. 1950 гг., 135 л.

565. Д. 111. Записки, справки местных партийных организаций, Советов по делам РПЦ и религиозных культов, министерств о материалах к лекции «О научно-атеистической пропаганде», о религиозной пропаганде церковников и др., 12.02.–01.04.1950 гг., 214 л.

566. Д. 497. Записки, письма, информации, сведения, справки местных партийных органов. Совета Министров СССР, Советов по делам РПЦ и религиозных культов, отдельных лиц: о состоянии и деятельности религиозных объединений в СССР в 1951 г., о количестве церквей, монастырей и молитвенных домов, 09.02.1951–14.07.1952 гг., 230 л.

567. Д. 569. Проекты постановлений и распоряжений Совета Министров СССР, записки, письма, телеграммы, справки местных партийных органов, комитетов по делам РПЦ и религиозных культов и др., 03.01.1952–01.03.1953 гг., 295 л.

Ф. 76 Дзержинский Феликс Эдмундович. 1877-1926 гг.

оп. 3

568. Д. 5. Постановления СНК, выписки из протоколов по организационным вопросам, 02.01.–18.10.1918 г., 11 л.

569. Д. 47. Письмо Ф. Э. Дзержинского в ответ на запрос СНК по поводу ходатайства высших церковных органов России разрешить поездку церковной делегации в Константинополь для решения внутрицерковных дел, 21.02.1919 г., 5 л.

570. Д. 134. Записка Ф. Э. Дзержинского Г. Г. Ягоде о постановлениях VIII съезда Советов «О взаимоотношениях центральных и местных органов». «Об опасности нарушения Конституции и превышении власти ЧК», 1920–1921 гг., 5 л.

571. Д. 137. Записки Ф. Э. Дзержинского в ЦК РКП(б) и Совнарком о необходимости организации лечения сотрудников ВЧК, 18.12.1919–06.07.1920 гг., 10 л.

572. Д. 139. Записка Ф. Э. Дзержинского Г. Г. Ягоде с просьбой распорядиться снять его (Дзержинского) портреты со стен подведомственных учреждений, 5 декабря 1920 г., 1 л.

573. Д. 145. Письмо Ф. Э. Дзержинского председателю Азербайджанской ЧК Хандалову с сообщением о передаче Дзержинским в санитарный отдел ВЧК для больных посылки, 29.12.1920–14.01.1921 гг., 3 л.

574. Д. 191. Постановления СНК, заметки и записки Ф. Э. Дзержинского и др., 18.03.1921–06.05.1923 гг., 17 л.

575. Д. 192. Записка Ф. Э. Дзержинского в следственный отдел о расследовании недостойного поведения Н. Тимофеева, выписки из протоколов и др. материалы, 14.03.1921–10.02.1924 гг., 8 л.

576. Д. 194. Докладная записка Ф. Э. Дзержинскому по вопросу организации учёта и регистрации советских, кооперативных, общественных учреждений и предприятий в органах ЧК, 8 декабря 1920 г., 5 л.

577. Д. 196. Письма Ф.Э. Дзержинского М. Я. Лацису и А. В. Луначарскому по поводу письма А. В. Луначарского В. И. Ленину о политике Советского государства в отношении церкви, о возможности использовать влияние митрополита Сергия, 1921 г., 3 л.

578. Д. 227. Письмо и записки Ф. Э. Дзержинского В. Н. Манцеву, Г. Г. Ягоде, В. В. Балицкому о провокационном обращении С. В. Петлюры в Париже в 1926 г., о целесообразности опубликования за рубежом материала о зверствах петлюровцев на Украине и др. материалы, 1921–1923 гг., 1926 г., 9 л.

579. Д. 359. Записки Ф. Э. Дзержинского и справка Секретного отдела ОГПУ по антисоветским организациям среди духовенства с приложением материалов за 1920 год, март 1925 г., 5 л.

Ф. 81 Каганович Лазарь Моисеевич. 1893-1991 гг.

оп. 3

580. Д. 113. Стенограммы выступлений Кагановича Л. М. на Оргбюро – Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам управления, пропаганды и агитации, национальному и другим вопросам, 12.05.1926–декабрь 1927 гг., 1947 г., 228 л.

581. Д. 122. Докладная записка и проект постановления И. В. Сталину «Об улучшении идейно-политического воспитания кадров и о борьбе против проявлений буржуазно-националистической идеологии», материалы выступлений по вопросам идеологической и пропагандистской работы, 1927 г., 1947 г., 235 л.

582. Д. 127. Докладные записки ГПУ УССР и следственное дело на имя Л. М. Кагановича об экономической контрреволюции, националистическом движении на Украине и другим вопросам, 08.01.1926–31.05.1928 гг., 295 л.

583. Д. 144. Стенограммы выступлений Л. М. Кагановича на совещаниях секретарей ячеек, агитаторов и пропагандистов г. Москвы и Московской области, 26.10.1931–17.01.1932 гг., 199 л.

Ф. 606 Академия общественных наук при ЦК КПСС.

оп. 4

584. Д. 6. Планы, темы и списки научных конференций по атеистической пропаганде и докладов на них, проведённых в 1964 – 1970 гг., и др. материалы, 1964–10.03.1972 гг., 21 л.

585. Д. 18. Стенограмма научно-теоретической конференции Института научного атеизма «Методика и результаты конкретных исследований религиозных пережитков». Ч. 1. 22 декабря 1964 г., 74 л.

Ф. 671 Ежов Николай Иванович. 1895-1938 гг.

оп. 1

586. Д. 36. Участие Н.И. Ежова в проведении чистки партии, руководстве проверкой и обменом партийных документов. Записки, справки НКВД УССР о проведённой агентурно-следственной работе со списками арестованных в связи с проверкой партийных документов. Выдержки из дневника С. Портного за 1926–1933 гг., ноябрь – 5 декабря 1935 г., 192 л.

587. Д. 52. О выполнении Н.И. Ежовым отдельных поручений ЦК. Переписка с И. В. Сталиным, Л. М. Кагановичем, Г. М. Маленковым, А. А. Андреевым; записки с информацией о текущей деятельности ЦК ВКП(б), КПК при ЦК ВКП(б) о выполнении поручений по кадровым и другим вопросам, 09.04.1934–21.03.1937 гг., 226 л.

588. Д. 58. Записки и справки Отдела культпропа ЦК ВКП(б), местных партийных комитетов о состоянии партийного руководства воспитательной и

культурной работой, научными и учебными заведениями, партийной учёбе. о реорганизации Отдела культуры и пропаганды ленинизма ЦК ВКП(б), 11.03.–17.04.1935 г., 149 л.

589. Д. 91. Записки Харьковского, Днепропетровского обкомов, Криворожского горкома КП(б)У и проекты постановлений ЦК ВКП(б) о конфликте секретарей Харьковского обкома и ошибках, допущенных обкомами и горкомами в отношении к троцкистской оппозиции, 17.08.1935–08.09.1936 гг., 100 л.

590. Д. 238. Справки ГПУ и УГБ НКВД УССР о деятельности УВО и связи с Польшей и Германией, о блоке националистов с троцкистами и меньшевиками, о связях националистического боротьбистского подполья с троцкистами за 1929–1933 гг., 11.01.1933–21.12.1934 гг., 247 л.

591. Д. 243. Записки и справки НКВД УССР о ходе следствия, протоколы допросов по так называемому делу «Польской организации войсковой» (ПОВ), её националистической работы среди польского населения, о контрреволюционной националистической деятельности униатского духовенства во главе с митрополитом А. Шептицким и др., 17.02.–09.09.1935 г., 257 л.

592. Д. 245. Заявление Н.И. Ежова в Политбюро ЦК ВКП(б) об освобождении его от работы наркома внутренних дел СССР, письма с объяснением причин ухода и характера материалов, хранившихся в Секретариате НКВД СССР, 17.11.–07.12.1938 г., 74 л.

593. Д. 267. Личные письма и записки Н.И. Ежова, 1918–1938 гг., 82 л.

Ф. 89 Ярославский Емельян Михайлович (наст. Губельман Миней Израилевич). 1918–1943 гг.

оп. 4.

594. Д. 14. Ярославский Е.М. Тезисы и статья «О методах антирелигиозной пропаганды», протокол № 64 заседания комиссии по

проведению декрета об отделении церкви от государства при ЦК РКП(б) от 14.02.1925 г., январь–февраль 1925 г., 30 л.

595. Д. 49. Ярославский Е.М. Статья «О задачах борьбы с религией». 1935 г., 9 л.

596. Д. 80. Ярославский Е.М. Доклад и статья «XVIII съезд ВКП(б) и борьба с пережитками капитализма в сознании трудящихся» на собрании актива Союза воинствующих безбожников г. Москвы, 25 апреля 1939 г., (вырезка из газеты «Безбожник»).

597. Д. 83. Ярославский Е.М. Статья «Об антирелигиозной пропаганде в Западных областях Украины и Белоруссии», 1.02.1940 г., (вырезка из газеты «Безбожник»).

598. Д. 115. Протоколы и выписки из протоколов заседаний комиссии и подкомиссий по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) с участием Е. М. Ярославского, 30.01.1923–19.04.1927 гг., 117 л.

599. Д. 118. Письма И. В. Сталину, Ф. Э. Дзержинскому, Л. Б. Троцкому и др. об отсрочке процесса Тихона, о созыве церковного собора и др. Доклад начальника VI отдела СО ГПУ Е. Тучкова о церковниках и сектах, 1923 – апрель 1925 гг., 91 л.

600. Д. 121. Сводки, записки и др. материалы из информотдела ЦК ВКП(б), ОГПУ о религиозном движении в губерниях, охваченных неурожаем 1924 г., июль 1924 г., 17 л.

601. Д. 127. Проект постановления Пленума ЦК РКП(б) по вопросу об отношении к нарушениям п. 13 программы РКП(б) и постановке антирелигиозной пропаганды. Без даты, 6 л.

602. Д. 132. Письма в ЦК ВКП(б), протоколы, материалы об организации антирелигиозных музеев, закрытии монастырей и др. материалы, 01.10.1926–14.11.1932 гг., 64 л.

**Российский государственный архив новейшей истории, г. Москва
Ф. 5 Аппарат ЦК КПСС. 1949–1991 гг.**

Оп. 16 Отдел пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) – ЦК КПСС, 1948–1956.

603. Д. 650. Докладные записки обкомов КПСС о проведении антирелигиозных мероприятий, 1953 г., 211 л.

604. Д. 669. Докладные записки обкомов КПСС о деятельности Русской православной церкви, 1954 г., 163 л.

оп. 33

605. Д. 53. Докладные записки отдела пропаганды и агитации ЦК КПУ о деятельности Русской православной церкви, 1956 г., 183 л.

Ф. 89 Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы.

оп. 18

606. Д. 26. Материалы о проведении депортации населения, 1936 – 1949 гг., 121 л.

оп. 49

607. Д. 9. Стенограммы бесед сотрудников советского консульства с представителями польского правительства, 1949 г., 245 л.

II. Опубліковані документи

608. 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1938. – 64 с.

609. Акт об обыске у Г. Ягоды // Родина. – 1999. – № 1. – С. 40.

610. Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / сост. М. Губонин. – М. : Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – 1064 с.

611. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 1 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск ; М. : Сиб. хронограф. РОССПЭН, 1998. – 599 с.

612. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг. : [в 2 кн.]. Кн. 2 / изд. подгот.: Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск : М. : Сиб. хронограф. РОССПЭН, 1998. – 612 с.

613. «Взять на учет все духовенство...» / публ. Н. Сидорова // Источник. – 1994. – № 6. – С. 102–105.

614. В. И. Ленин и ВЧК : Сборник документов (1917–1922 гг.) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1975. – 679 с.

615. В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией : [сборник / сост. Г.С. Хохлюк]. – М. : Политиздат, 1978. – 414 с.

616. Влада і церква: До 80-річчя Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року. Священники Української Автокефальної Православної Церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму (публікація документів) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук. і док. журн. – 2007. – № 1 (28). – С. 9–61.

617. Вопросы идеологической работы : Сборник важнейших решений КПСС (1954–1961 гг.). – Москва : Госполитиздат, 1961. – 327 с.

618. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания.– За 1914 год. – Петроград : Синодальная Типография, 1916. – 144 с.

619. ВЧК-ГПУ : [сб. документов] / сост. Ю. Фельштинский. – Benson (Vt) : Chalidze, 1989. – 216 с.

620. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / матеріали упорядкував і зредагував Роман Сербин. – Торонто ; К. : Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний центр ; Інститут української археографії Академії наук України, 1992. – 700 с.

621. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України ; Голов. архів. упр. при КМ України, ЦДАВО України ; упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 237 с.

622. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : зб. док. та матеріалів / авт.-упор: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, М. П. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.

623. Декрет ВЦИК от 27 декабря 1921 г. «О ценностях, находящихся в церквях и монастырях» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1922 г. – М., 1922. – № 19. – С. 215.

624. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 р. – Львів : Вид-во Президії Собору, 1946. – 174 с.

625. Законодательство о религиозных культах / под ред. В. А. Куроедова. – М. : Юрид. л-ра, 1971. – 336 с.

626. Записка В. Ленина М. Лацису. 4 июля 1919 г. // Ленин Владимир Ильич. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., 1977. – Т. 50 : Письма Октябрь 1917 – июнь 1919 г. – 624 с.

627. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. – Х. : Укрголовліт Третя друкарня ім. т. Фрунзе Держтресту «Харполіграф», 1929. – 1172 с. – (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).

628. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917–1921 гг. : сб. документов / ред. коллегия: Г. А. Белов [и др.]. – М. : Госполитиздат, 1958. – 511 с.

629. Из отчетов Комитета партийного контроля при ЦК КПСС о партийной реабилитации коммунистов в 50-х – начале 60-х гг. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 11. – С. 52–53.

630. Коммунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви : [сборник]. – М. : Госполитиздат, 1961. – 111 с.

631. Коммунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви : [сборник]. – М. : Госполитиздат, 1959. – 119 с.

632. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : [в 2 т.] / ред. колегія: В. В. Юрчук (голова) та ін. – К. : Політвидав України, 1977. – Т. 2. – 648 с.

633. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду : зб. док. і матеріалів. – К. : Держполітвидав УРСР, 1962. – 184 с.

634. Культурне життя в Україні. Західні землі : документи і матеріали / НАН України, Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. – К. : Наук. думка, 1995– .–

Т. 1 : 1939–1953 / упоряд. Т. Галайчак [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – 749 с.

635. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ: нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – ....

Т. 1 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – 920 с.

636. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / заг. ред. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав., Ін-т історії НАН України ; від. по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Держ. арх. служби безпеки України. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006 – ....

Т. 2 / упоряд. С. Кокін [та ін.]. – 2006. – 804 с.

637. Львівський церковний собор : документи й матеріали, 1946–1981 / Г. Чубас. – Л. : Вид. Патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. – 215, [16] с.

638. Львовский церковный собор, 1946–1981 : Документы и материалы. – М. : Моск. патриархия, 1982. – 224 с.

639. Мартирологія українських церков : [у 4 т.]. – Торонто : Смолоскип, 1987– .–

Т. 1 : Українська Православна Церква : документи, матеріали, християнський самвидав України / за ред. О. Зінкевич. – 1987. – 1207 с.

640. Мартирологія українських церков : [у 4 т.]. – Торонто : Смолоскип, 1987– .–

Т. 2 : Українська Католицька Церква : документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд., за ред. О. Зінкевич. – 1985. – 839 с.

641. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, Держ. архів Служби Безпеки України ; упоряд. С. Кокін [та ін.] ; заг. ред. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.

642. Неизвестная Россия. XX век : Архивы. Письма. Мемуары / Моск. гор. об-ние архивов. – М. : Ист. наследие, 1992. – 480 с.

643. О религии и церкви : Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1981. – 176 с.

644. О религии и церкви : Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М. : Политиздат, 1977. – 144 с.

645. О религии и церкви : сб. документов. – М. : Политиздат, 1965. – 128 с.

646. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск : Дніпро, 1994. – 234 с.

647. Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. – К. : Укр. письменник, 2009. – 379 с.

648. Петров С. Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской православной церкви (1921–1925 гг.) / отв. ред. Н. Н. Покровский. – М. : Рос. полит. энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 408 с.

649. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР / под ред. Н. А. Кривовой; отв. сост. Ю. Г. Орлова; сост.: О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко. – М. : РОССПЭН, 2009. – Т. 1. 1945–1953. – 848 с.

650. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР / под ред. Н. А. Кривовой; отв. сост.

Ю. Г. Орлова; сост.: О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко. – М. : РОССПЭН, 2010. – Т. 2. 1954–1970. – 671 с.

651. «Подвергнуть аресту и привлечь к судебной ответственности». ВЧК-ГПУ и патриарх Тихон. 1917–1925 гг. / публ. М. И. Одинцова // Исторический архив. – 1997. – № 5–6. – С. 141–155.

652. «Политических разговоров не замечено» (Дело «Донской монастырь»: рапорты агентов наружного наблюдения) // Источник. – 1996. – № 5. – С. 58–68.

653. Правда про унію : документи і матеріали / упоряд. : В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич та ін.; редкол. В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1965. – 376 с.

654. Правда про унію : документи і матеріали / упоряд. : В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич та ін.; редкол. В. Ю. Маланчук, М. М. Олексюк, Ю. Ю. Сливка. – 2-е вид., доп. – Львів : Каменяр, 1968. – 448 с.

655. Правда про унію : документи і матеріали / упоряд. : Ю. Ю. Сливка (кер. кол.), В. О. Бунченко, Н. Врадій та ін.; редкол.: Д. А. Яремчук (голова), І. С. Голодненко, Ю. Ю. Сливка та ін. – 3-є вид. – Львів : Каменяр, 1981. – 448 с.

656. «Применить к попам высшую меру наказания» // Источник. – 1995. – № 3. – С. 114–131.

657. Про релігію і атеїзм : [зб. док. і матеріалів] / упоряд., вступ. ст. і прим. Б. Лобовика, Р. Приходька. – К. : Політвидав України, 1973. – 260 с.

658. Реабилитация: как это было : Документы Президиума ЦК КПСС и др. материалы : [в 3 т.] / сост.: А. Артизов и др.. – М. : МФД Материк, 2000–. – Т. 1 : Март 1953 – февраль 1956. – 2000. – 502 с.

659. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М. : Политиздат, 1991. – 461 с. – (Библиотека журнала Известия ЦК КПСС.)

660. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнародний благодійний

фонд «Україна 3000» ; упоряд. В. Борисенко [та ін.] ; відп. ред. В. Даниленко. – К. : Стилос, 2007. – 603 с.

661. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и церковью : [в 2 кн. : пер. с нем.] / сост. Г. Штриккер. – М. : Пропилеи, 1995.– Кн. 1. –1995. – 399 с.

662. Русская православная церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и церковью : [в 2 кн. : пер. с нем.] / сост. Г. Штриккер. – М. : Пропилеи, 1995.– Кн. 2. – 1995. – 464 с.

663. Русская православная церковь и Великая Отечественная война : сб. церковных документов. – М. : Московская патриархия, 1943. – 100 с.

664. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства / Издаваемое Нар. ком. юстиции. Отдел второй. – М., 1922. – № 19.

665. Советская деревня глазами ВЧК - ОГПУ - НКВД = Les campagnes soviétiques vues par la Tchèque - O.G.P.U. - N.K.V.D : 1918–1939 : док. и материалы : [в 4 т.] / Ин-т рос. истории РАН и др.; Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : РОССПЭН, 1998– .–

Т. 1 : 1918–1922 / сост.: Л. Борисова (отв.) и др; редкол.: А. Берелович (отв. ред. и др.). – 1998. – 861 с.

666. Список громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїлу на початку Великої Вітчизняної війни// З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 438–439.

667. Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Х. : [б. в.], 1931.

668. Щапов Я. Н. Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917–1941 : документы и фотоматериалы / Я. Н. Щапов. – М. : Издательство Библийско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – 352 с.

III. Промови, виступи та статті партійних і громадський діячів

669. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения : [в 2 т.] / Ф. Э. Дзержинский ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1977– .–

Т. 1. 1897–1923. – 1977. – 494 с.

670. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения : [в 2 т.] / Ф. Э. Дзержинский ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1977– .–

Т. 2 : 1924–1926. – 1977. – 534 с.

671. Ленин В. И. Социализм и религия // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968– .–

Т. 12 : Октябрь 1905 – апрель 1906. – М. : Политиздат, 1968. – 576 с.

672. Ленин В. И. Об отношении рабочей партии к религии // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968– .–

Т. 17 : Март 1908 – июнь 1909. – 1968. – 656 с.

673. Ленин В. И. Доклад о текущем моменте. 24 апреля (7 мая) 1917 г. // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969– .–

Т. 31 : Март – июнь 1917. – 1969. – 672 с.

674. Ленин В. И. Пункт программы в области религиозных отношений // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969– .–

Т. 38 : Март – июнь 1919. – 1969. – 580 с.

675. Ленин В. И. О значении воинствующего материализма // Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969– .–

Т. 45 : Март 1922 – март 1923. – 1970. – 729 с.

676. Луначарский А. В. Кому принадлежит церковное имущество? / А. Луначарский ; Главполитпросвет. – М. : ГИЗ, 1922. – 15 с.

677. Маркс К. К еврейскому вопросу / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения : [в 50 т.]. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1955– .–

Т. 1 : (1839–1844). – 1955. – 663 с.

678. Микоян А. И. Славное двадцатилетие советской разведке. Доклад на торжественном заседании в Большом театре. 20 декабря 1937 г. / А. И. Микоян // 20 лет ВЧК-ОГПУ-НКВД. – М. : ОГИЗ, 1938. – С. 20–29.

679. Сталин И. В. Сочинения / И. В. Сталин ; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б). – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1949– .–

Т. 12 : Апрель 1929 – июнь 1930. – 1952. – 398 с.

680. Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях / Н. С. Хрущев // Реабилитация: политические процессы 30–50-х годов. – М., 1991. – С. 24.

IV. Мемуарна література

681. Краснов-Левитин А. Лихие годы. 1925–1941. Воспоминания / А. Краснов-Левитин. – Париж, 1977. – 457 с.

682. Никодим (Н. С. Руснак), митрополит. Жереб, визначений Богом: Спогади, поезії. – Вид. 2-е доп. – Х. : Майдан, 2004. – 352 с.

683. Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків. / упоряд. Ю. Хорунжий. – Кам'янськ-Шахтинський, 1992. – 152 с.

684. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...» : автобиография / Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). – М. : Изд-во им. Святителя Игнатия Ставропольского, 2001. – 208 с.

V. Публікації в періодичній пресі

685. Безвірницький рух в СРСР // Безвірник. – 1931. – № 21–22. – С. 40.

686. Білокінь С. «Жив поруч із нами...» / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1991 – 27 черв.

687. Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року [Й. Ф. Оксіюка (1894–1991)] / С. Білокінь // Віра. – 1992. – Чис. 3. – С. 6–8.

688. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1991. – 10 січ.
689. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – № 12. – С. 17–18.
690. Інкулинець Ю. Лиходій в греко-католицькій рясі / Ю. Інкулинець, Й. Кость, А. Манкулич // Закарпатська правда. – 1945. – 20 квіт. – № 47 (74).
691. Ливанов В. Антирелигиозная пропаганда в Украине / В. Ливанов. // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 29–40.
692. Лубенский раскол и «иоанникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии // Вестник церковной истории. – 2008. – № 1 (9).
693. По ком звонит церковный колокол ? // Зеркало недели. – 2002. – № 11 (386). – 23–29 март.
694. Религия и Советская власть. Борьба с темнотой // Известия Черниговского Губернского комитета и Губернского комитета Российской коммунистической партии (большевиков). – 1921. – 4 март.
695. Росович В. З хрестом чи з ножем? / В. Росович // Вільна Україна. – 1945. – 8 квіт.
696. Фирсов С. Л. Была ли безбожная пятилетка? / С. Л. Фирсова // Независимая газета. – 2002. – 30 октяб.
697. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі / Г. Хомишин // Нова Зоря. – 1931. – 22 берез.
698. Ярославський Е. М. Федор Михайлович Достоевський против немцев / Е. М. Ярославский // Большевик. – 1942. – № 16. – С. 38.

VI. Монографічні дослідження

699. Алексеев В. А. «Штурм небес» отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / В. А. Алексеев. – М. : Россия Молодая, 1992. – 304 с.
700. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М. : Политиздат, 1991. – 400 с.

701. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття : Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 432 с.

702. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки : Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2004. – 344 с.

703. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 364 с.

704. Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької / Йорг Баберовскі. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.

705. Бажан О. Г. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 331 с.

706. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с.

707. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.

708. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів : МП Свобода, 1992. – 124 с.

709. Бендас С. Священики-мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 394 с.

710. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М., 1990. – 246 с.

711. Бердяев Н. Духовные основы русской революции / Н. Бердяев. – СПб. : РХГИ, 1998. – 432 с.

712. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 т. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994– .–

Кн. 1. – К. : [б. в.], 1994. – 428 с.

713. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 т. / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994– .–

Кн. 2. – [Б. м.] : [б. в.], 1994. – 685 с.

714. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління СРСР : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1999. – 447 с.: іл. – (Україна у ХХ ст. ; том 1).

715. Болабольшенко А. СВУ – суд над переконаннями : наукове видання / А. Болабольшенко. – К. : УКОП «Кобза», 1994. – 114 с.

716. Бонч-Бруевич В. Д. «Живая Церковь» и пролетариат / В. Д. Бонч-Бруевич. – М. : Жизнь и знание, 1923. – 62 с.

717. Борщевич В. Т. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст. / В. Т. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.

718. Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1930–1950) / Богдан Боцюрків ; пер. з англ. Наталії Кочан; за ред. Олега Турія. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.

719. Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук: Вид-во фонд. Вл. Мстислава, Митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. – 392 с.

720. Бычков С. Большевики против Русской Церкви. Очерки истории Русской Церкви (1917–1941). – М. : Sam & Sam, 2006. – Т. 2. – 432 с.

721. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева ; РАН ; Ин-т рос. истории. – М. : ИРИ, 2001. – 214 с.

722. Васильев В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Віола. – Вінниця : Логос, 1997. – 536 с.

723. Введенский А. И. Церковь и государство : (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918–1922 г.) / прот. А. И. Введенский, зам. пред. Высш. церк. упр. рус. православ. церкви. – М. : Мосполиграф, 1923. – 252, [1] с.

724. Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб : Исторические очерки / Д. В. Веденеев. – К. : К.И.С., 2008. – 432 с.

725. Вежель Л. Філософсько-естетична та журналістська діяльність Гавриїла Костельника у руслі духовних процесів України першої половини ХХ ст. / Л. Вежель. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003. – 335 с.

726. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 році / В. Верига. – К. : Вид-во ім.Олени Теліги, 1996. – 192 с.

727. Веселова О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан ; НАН України ; Інститут історії України. – Дрогобич : Відродження, 2008. – 273 с.

728. Винниченко І. Україна 1920–1980-х роках: депортації, вислання / І. Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 126 с.

729. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – К. : Українська Православна Церква Київського Патріархату, 1998– .–

Т. 4 : ХХ ст., ч.1. – [Б. м.] : [б. в.], 1998. – 384 с.

730. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А.Войналович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.

731. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.). – Полтава: АСМІ, 1997. – 127 с.

732. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви / О. Воронин ; Товариство святого апостола Андрія Первозваного. – Кенсінгтон : Воскресіння, 1990. – 64 с.

733. Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини : зб. наук. праць. Вип. 8 / Львівський національний університет ім. Івана Франка, кафедра української літератури ім. академіка Михайла Возняка, Новосадський університет. – Львів ; Ужгород : Гражда, 2007. – 526 с.

734. Галан Я. О. Що таке унія : Памфлети / Я. О. Галан ; упоряд. та автор приміт. Й. Т. Цьох. – Львів : Каменярь, 1983. – 104 с.

735. Голенков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Давид Голиков. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1986– .–

Кн. 1. – 1986. – 332, [1] с.

736. Голенков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Давид Голиков. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1986– .–

Кн. 2. – 1986. – 396, [1] с.

737. Голенков Д. Л. Правда о врагах народа / Давид Голиков. – М. : Алгоритм, 2006. – 446, [1] с.

738. Григор'єв М. Ф. Свято-Успенська Пресвятої Богородиці церква с. Стайок: Історичний нарис (Кагарлицький район Київської області) / М. Ф. Григор'єв, Т. Ф. Григор'єва. – К., 2010. – 184 с.

739. Гринів О.І. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог./ О.І. Гринів. – Львів: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1994. – 157 с.

740. Грідіна І. М. Православні віруючі України в роки Другої світової війни / І. М. Грідіна ; Донец. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – 222 с.

741. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період / С. І. Здіорук [та ін.] ; ред. С. І. Здіорук ; Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2006. – 402 с.

742. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х – 1980-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.

743. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Полтав. обл. держ. адміністрація, Обл. редакційна колегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», Управління Служби безпеки України в Полтавській області, Держ. архів Полтавської області; упоряд. В. А. Войналович, О. О. Нестуля; гол. ред. П. Г. Шемет. – Полтава: [б. в.], 2002. – 254 с.

744. Довганич О. У жорнах сталінських репресій: з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з РПЦ, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. / О. Довганич, О. Хланта; передм. В. Бедя. – Ужгород: Карпати-Гражда, 1999. – 126 с.

745. Донцов Д. Справа Унії. Церква і націоналізм / Д. Донцов; [редкол.: О. Баган, І. Гаваньо, П. Іванишин та ін.]; відп. ред. і упоряд. О. Баган; літ. ред. І. Михаць]; Наук.-ідеол. центр ім. Д. Донцова [та ін.]. – Дрогобич: Посвіт, 2013. – 48 с.

746. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін: [б. в.], 1990. – 69 с.

747. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В. Є. Єленський. – К.: Республіканський Центр духовної культури, 1991. – 72 с.

748. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 420 с.

749. Железногорский Г. А. Советская власть и церковь / Г. А. Железногорский. – Х.: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1925. – 84, [1] с. – (Обществ.-правовая б-ка: Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем гос-ве).

750. Жилюк С. І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні / С. І. Жилюк. – Житомир: Полісся, 2000. – 164 с.

751. Жилюк С. І. Обновленська церква в Україні (1922–1928 рр.). / С. І. Жилюк. – Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002. – 384 с.

752. Жиромская В. Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В. Б. Жиромская, И. Н. Киселев, Ю. А. Поляков; Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. – М. : Наука, 1996. – 150, [2] с.

753. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу : Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

754. Зінченко А.Л. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський / А.Л. Зінченко. – К: Українська видавнича спілка, 2003. – 156 с.

755. Золотарьов В. ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941 / В. Золотарьов; упоряд. О. А. Ємельянов; вступ. ст. Ю. Шаповал. – Х. : Фоліо, 2003. – 477 с.

756. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: гнеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 438 с.

757. Історія релігії в Україні : [у 10 т.] Т. 3. Православ'я в Україні / за ред. проф. Анатолія Колодного. – К. : Центр духовної культури, 1999. – 560 с.

758. Кандидов Б. П. Вредительство, интервенция и церковь / Б. П. Кандидов. – М. : Безбожник, 1931. – 72 с.

759. Кандидов Б. П. Голод 1921 и церковь / Б. П. Кандидов. – М. ; Ленинград : Московский рабочий, 1932. – 92 с.

760. Кандидов Б. П. Религиозная контрреволюция и интервенция 1918–1920 гг. : [очерки и материалы] / Б. П. Кандидов. – М. : Безбожник, 1930. – 198 с.

761. Кандидов Б. П. Церковный фронт в годы мировой войны / Б. П. Кандидов. – М. : Атеист, 1927. – 147 с.

762. Кандидов Б. П. Церковь и гражданская война на Юге : [материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны] / Б. П. Кандидов. – М. : Безбожник, 1931. – 295 с.

763. Кандидов Б. П. Церковь и Октябрьская революция / Б. П. Кандидов. – М. : Безбожник, 1929. – 31 с.

764. Кандідов Б. Церква та шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій / Б. Кандідов. – К. : Держвидав політ літератури, 1939 . – 141 с.

765. Кашеваров А. Н. Государство и церковь : из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви. 1917–1945 гг. / А. Н. Кашеваров. – СПб. : СПб ГТУ, 1995. – 142 с.

766. Кашеваров А. Н. Православная Церковь и Советское государство. (1917–1922) / А. Н. Кашеваров. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, Общество любителей церковной истории, 2005. – 442 с.

767. Кашуба М. Гавриїл Костельник : філософські погляди / М. Кашуба, І. Мірчук. – Дрогобич : Вимір, 2002. – 140 с.

768. Киридон А. М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

769. Князева Е. Н. Одиссея научного разума: Синергетическое видение научного прогресса / Е. Н. Князева. – М. : Ин-т философии РАН, 1995. – 229 с.

770. Князева Е. Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – К. : URSS. 2007. – 272 с.

771. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

772. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Монографія / А. Колодний. – Львів : СПОЛОМ, 2005. – 336 с.

773. Комариця М. Українська «католицька критика»: феномен 20–30-х рр. ХХ ст. / Мар'яна Комариця ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики». – Львів, 2007. – 328 с.

774. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 371 с.

775. Крапивин М. Ю. Внутриконфессиональные конфликты и проблемы межконфессионального общения в условиях советской действительности (октябрь 1917 – конец 1930-х гг.) / М. Ю. Крапивин, А. Г. Далгатова, Ю. Н. Макаров. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 2005. – 624 с.
776. Краси́ков П. А. На церковном фронте (1918–1923) / П. А. Краси́ков. – М. : Юрид. изд-во НКЮ, 1923. – 312 с.
777. Краснов-Левитин А. Э. Очерки по истории русской церковной смуты : [в 3 т.] / Анатолий Левитин, Вадим Шавров. – Torino : Einandi, 1977. – Т. 3. – 419 с.
778. Кривова Н. А. Власть и церковь в 1922–1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства / Н. А. Кривова. – М. : АИРО-XX, 1997. – 247 с.
779. Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицкий. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
780. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе / В. А. Куроедов. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1984. – 256 с.
781. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Норма и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб. : Журнал «Нева» : Изд-торг. дом «Летний сад», 1999. – 316 с.
782. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк : [б. в.], 1956. – 111 с.
783. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 1998. – 404 с.
784. Лукин Н. М. Революция и церковь / Н. М. Лукин. – М. : Красная Новь, 1923. – 36 с.
785. Маймескулов Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Х., 1990. – 345 с.
786. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945 / С. М. Майнер ; [пер. В. Артемова]. – М. : РОССПЭН : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 453 с.

787. Макаров Ю. Н. Органы ВЧК-ГПУ-ОГПУ и Православная Российская Церковь (1919 –1927 гг.) / Ю. Н. Макаров. – Сочи : Изд-во СГУТиКД, 2007. – 252 с.

788. Матвиенко М. П. История Харьковской епархии (1850–1988) / М. П. Матвиенко. – Х. : Богослов, 1999. – 225 с.

789. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1990–1927 / протоиерей Г. Митрофанов. – СПб. : Сатисъ, 2002. – 442 с.

790. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.

791. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття) : [монографія] / Л. Л. Місінкевич ; НАН України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Хмельницький ун-т управління та права, Національна спілка краєзнавців України. – К. ; Хмельницький : [Вид-во ХУУП], 2009. – 424 с.

792. Мозохин О. Б. Менжинский: интеллигент с Лубянки / Олег Мозохин, Теодор Гладков. – М. : Яуза Эксмо, 2005. – 440, [2] с.

793. Національна безпека України, 1994–1996 рр. / ред. кол.: О. Ф. Бєлов (голова), І. Ф. Бінько, С. Л. Пирожков, М. П. Рубанець, О. П. Янішевський. – К. : Національний ін-т стратегічних досліджень, 1997. – 198 с.

794. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995– .– Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х років. – [Б. м.] : [б. в.], 1995. – 280 с.

795. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995– .– Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр. – [Б. м.] : [б. в.], 1995. – 216 с.

796. Одинцов М. И. Государство и церковь в России. XX век / М. И. Одинцов. – М. : Луч, 1994. – 171 с.

797. Одинцов М. И. Государство и церковь : История взаимоотношений. 1917–1938 гг. / М. И. Одинцов. – М. : Знание. 1991. – 64 с.

798. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. И. Одинцов. – М. : Российская академия государственной службы (РАГС), 1995. – 222 с.

799. Одинцов М. И. Русские патриархи XX века : Судьбы Отечества и Церкви на страницах арх. док / М. И. Одинцов ; Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – М. : Изд-во РАГС, 1999. – Ч. 1 : «Дело» патриарха Тихона ; Крестный путь патриарха Сергия. – 334 с.

800. Окунев Я. «Смена вех» в Церкви / Я. Окунев. – Х. : Кооп. изд-во «Пролетарий», 1923. – 24 с.

801. Опалко Н. Хресний шлях Йосифа Сліпого / Н. І. Опалко ; Тернопільський експериментальний ін-т педагогічної освіти. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2002. – 48 с.: іл. – (Серія «Видатні діячі духовної культури України»).

802. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Ю. Парамонов Л. Бабенко, та ін. – Полтава : АСМІ, 2005. – 206 с.

803. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский : материалы к биографии / Украинская Православная Церковь, Черниговский Свято-Успенский Елецкий монастырь ; сост., авт. вступ. ст. А. Ф. Тарасенко. – Чернигов : [б. и.], 2006. – 200 с.

804. Пащенко В. О. «Ніч минула, а день наблизився ...»: держава і православ'я в Україні: 20-ті роки / В. О. Пащенко. – К. : [б. в.], 1994 – 168 с.

805. Пащенко В. О. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. О. Пащенко, А М. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 336 с.

806. Пащенко В. О. Греко-католики в Україні / В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2002. – 616 с.

807. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К. : [б. в.], 1993. – 188 с.

808. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 1. / В. О. Пащенко. – Полтава : [б. в.], 1997. – 354 с.
809. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України : в 2 ч. Ч. 2. / В. О. Пащенко. – Полтава : [б. в.], 2001. – 736 с.
810. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років / В. О. Пащенко. – К. : [б. в.], 1994. – 249 с.
811. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940–початку 1990-х років / В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 631 с.
812. Петров Н. В. «Сталинский питомец» – Николай Ежов / Н. В. Петров, М. Янсен. – М. : РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 447 с.
813. Петров Н. В. Первый председатель КГБ Иван Серов / Н. В. Петров. – М. : Материк, 2005. – 416 с.
814. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монографія / В. Г. Пилипчук ; Служба безпеки України, Ін-т оперативної діяльності та держ. безпеки. – К. : НКЦ СБ України, 2008. – 256 с.
815. Плаксин Р. Ю. Крах церковной контрреволюции 1917–1923 гг. / Р. Ю. Плаксин. – М. : Наука, 1968. – 193 с.
816. Подкур Р. Ю. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов : источниковедческий анализ / Р. Ю. Подкур, В. В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – 372 с.
817. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К. : Рідний край, 2000. – 238 с.
818. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
819. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : [б. в.], 1954. – 125 с.

820. Полянский А. И. Ежов. История «железного» сталинского наркома / А. И. Полянский. – М. : Вече : АРИА-АиФ, 2001. – 400 с.
821. Портнов В. П. ВЧК, 1917–1922 / В. П. Портнов. – М. : Юрид. лит., 1987. – 208 с.
822. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 511 с.
823. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – Изд. 5-е. – М. : Комкнига, 2005. – 296 с.
824. Пристайко В. Справа «Спілки Визволення України» : невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 447 с.
825. Регельсон Л. Трагедия русской церкви : Ч. 1–3 / Лев Львович Регельсон. – Париж : [б. и.], 1986.
826. Регельсон Л. Л. Трагедия русской церкви, 1917–1945 / Лев Львович Регельсон ; послесл. прот. Иоанна Мейендорфа. – Paris : YMCA-PRESS, 1977. – 625, [3] с.
- 827.** Репресована церква: Про трагічну долю Української Греко-Католицької Церкви. – Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1994. – 526 с.
828. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / А. В. Річинський ; упоряд. А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – 448 с.
829. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
830. Сергійчук В. І. Нескорена церква : Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / [упоряд. і авт. прим.] Володимир Іванович Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 494 с.

831. Сидак В. С. Революцію назначить... : Экспорт революции в операциях советских спецслужб / В. С. Сидак, В. А. Козенюк. – К. : Генеза, 2004. – 248 с.

832. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х. : Харьк. гос. политехн. ун-т, 1998. – 232 с.

833. Синергетическая парадигма : синергетика образования : [сборник] / Рос. акад. наук, Ин-т философии ; [ред.-сост., О. Н. Астафьева, Г. Ю. Ризниченко, отв. ред. В. Г. Буданов]. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 592 с.

834. Сотник О. М. Сумщина Християнська (Нариси з історії релігійного життя) / О. М. Сотник. – Суми : Козацький вал, 1999. – 139 с.

835. Софинов П. Г. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. (1917–1922 гг.) / П. Г. Софинов. – М. : Госполитиздат, 1960. – 248 с.

836. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ : ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.

837. Сторчовий В. М. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки XX ст. / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко. – Коломия : ВПТ «ВІК», 2001. – 68 с.

838. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років : [монографія] / Я. В. Стоцький. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.

839. Струмилин С. Г. Бог и свобода / С. Г. Струмили. – М. : Красная новь, 1923. – 70 с.

840. Судоплатов П. А. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / Павел Судоплатов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 381, [1] с. – (Серия «Досье»).

841. Суттнер Ернст Крістоф Українське християнство на початку III тисячоліття : Історичний досвід та еклезіологічні перспективи / Ернст Крістоф Суттнер ; [пер. з нім. та наук. ред. О. Турія]. – Львів : Свічадо, 2001. – 168 с.

842. Сухоплюев І.К. Українські автокефалісти / І. К. Сухоплюев. – Х. : Червоний шлях, 1925. – 62 с.

843. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : [монографія] / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

844. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православної церкві / О. П. Тригуб. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. Петра Могили, 2009. – 312 с.

845. Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / авт-упоряд. С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивіл, Ю. Шаповал. – К. : Либідь, 2009. – 544 с.

846. Фельдман Д. М. Терминология власти: Советские политические термины в историко-культурном контексте / Д. М. Фельдман. – М. : Рос. гуманитарный ун-т, 2006. – 484 с.

847. Феодосий, митрополит. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943) / Феодосий (Процюк) Митрополит Омский и Тарский. – М. : Изд-во Крутиц. подворья О-во любителей церков. истории, 2004. – 635, [4] с.

848. Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. – Луганськ : РІО ЛІВД, 1999. – 199 с.

849. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Герман Хакен ; [пер. с англ. Ю. Данилова]. – М. : Мир, 1985. – 422 с.

850. Цыпин В., протоиерей. Русская церковь (1917–1925 гг.) / протоиерей В Цыпин. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 1996. – 452 с.

851. Чекисты : [сборник / сост. Л. Корнешов ; конс. В. Андрианов, В. Коровин]. – М. : Молодая гвардия, 1972. – 436 с.

852. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 481 с.

853. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К. : [б. в.], 2000. – 402 с.

854. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко В. Золотарьов ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Служба безпеки України. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.

855. Шаповал Ю. І. Доля як історія / Ю. І. Шаповал ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Центр історичної політології. – К. : Генеза, 2006. – 448 с.

856. Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький : особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К. : Стилос, 2002. – 468 с.

857. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття : Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 557.

858. Шкаровский М.В. Иосифлянство : течение в Русской православной церкви / М. В. Шкаровский. – СПб. : Мемориал, 1999. – 399 с.

859. Шкаровский М. Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с.

860. Шкаровский М. В. Петербургская епархия в годы гонений и утрат, 1917–1945 / М. В. Шкаровский. – СПб. : Лики России, 1995. – 207 с.

861. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве : (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – Изд. 3-е, доп. – М. : Изд-во Крутиц. подворья ; О-во любителей церков. истории, 2005. – 423 с.

862. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Я. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 374 с.

863. Ярема Р. Відновлення Православ'я на Західній Русі в 1946 р. / Р. Ярема. – К. : ТОВ Видавнича компанія «КИТ», 2010. – 188 с.

864. Ярославский Е. О религии / Е. Ярославский ; [подбор текстов, вступ. статья, примеч. и общая ред. М. М. Шейнмана].– М. : Госполитиздат, 1957. – 640 с.

VII. Наукові статті

865. Александров І. В. Священномученик Аркадій (Остальський) / І. В. Александров, Є. Р. Тіміряєв, І. А. Кучерук // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир, 2008. – Кн. 2. – С. 106–112.

866. Алексеев В. Неожиданный диалог О встрече Сталина с руководством православной церкви / В. Алексеев // Агитатор. – 1989. – № 6. – С. 41–44

867. Алексеев В. А. Была ли в СССР «безбожная пятилетка»? / В. Алексеев // Диспут. – 1992. – № 2. – С. 12–23.

868. Ахапкин Ю. Новые документы В. И. Ленина (1920–1922 гг.) / Ю. Ахапкин, И. Китаев, В. Степанов // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–197.

869. Бабенко Л. Л. Сільські священники як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П. Ковалевського) / Л.Л. Бабенко // Український селянин : Зб наук. праць. – Черкаси : РВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 11–16.

870. Бабенко Л. Л. Селянський фактор в антирелігійній політиці більшовицької держави у міжвоєнний період: реалії протистояння / Л.Л. Бабенко // Український селянин : Зб наук. праць. – Черкаси : РВ ЧДУ, 2004. – Вип. 8. – С. 280–285.

871. Бабенко Л. Л. Участь органів ВУЧК – ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Л. Бабенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук. і док. журн. – К., 2004. – С. 410–428.

872. Бабенко Л. Л. Чекіст більшовицької епохи: портрет на тлі епохи / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 4–19.

873. Бабенко Л. «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...»: Спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939-1941 рр.) / Л. Бабенко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. Кн. 1. – Львів, 2006. – С. 154–161.

874. Бабенко Л. ДПУ проти священника Василя Зеленцова / Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2002. – № 1–2. – С. 119–122.

875. Бабенко Л. Переслідування священнослужителів у перші повоєнні роки : причини, цілі, методи (за матеріалами УСБУ в Полтавській області) // Історія релігій в Україні : праці XIII-ї міжнар. наук. конф., (Львів, 20–24 трав. 2003 р). / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Львів. від-ня ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, від-ня релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. – Львів, 2003. – Кн. I. – С. 76–82.

876. Бабенко Л. Справа митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 1958–1959 років / Л. Бабенко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. 2007 рік. Кн. 1. – Львів, 2007. – С. 138–147.

877. Бабенко Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період / Л. Бабенко // Краєзнавство : наук. журн. – 2008. – № 1–4. – С. 203–209.

878. Бабенко Л. Л. Відображення діяльності митрополита Йосифа Сліпого у документах радянських органів державної безпеки / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2011. – Вип. 1 (25). – С. 69–76.

879. Бабенко Л. Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні / Л. Л. Бабенко // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, А. І. Гуржій та ін. ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 181.

880. Бабенко Л. Релігійне життя в архівних джерелах радянських спецслужб: особливості відображення / Людмила Бабенко // Релігія і церква в історії України : матеріали Міжнар. наук. конф., 14–16 верес. 2005 р. / Полтав.

держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; Відділення релігієзнавства ін-ту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – Полтава, 2006. – С. 3–13.

881. Бажан О. Антирелігійна політика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / О. Бажан // Релігія і церква в історії України : матеріали Міжнар. наук. конф., 14–16 верес. 2005 р. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; Відділення релігієзнавства ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. – Полтава, 2006. – С. 31–38.

882. Бажан О. «Великий терор» на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / О. Бажан // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К., 2007. – № 1 (28). – С. 109–121.

883. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аналіз / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2007. – № 2 (29). – С. 7–18.

884. Без грифа «Секретно»: Как воровали большевистские верхи (беседа с историком А.Латышевым) // Российские вести. – 1997. – 25 октяб.

885. Белоконь С. И. Следственные дела ЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ как исторический источник / С. И. Белоконь // Тоталитаризм в России (СССР). 1917–1991 гг. : оппозиция и репрессии. – Пермь, 1998. – С. 38–42.

886. Білан Г. І. З історії Соборів обновленської Церкви в Україні / Г.І. Білан // Історичний журнал. – 2004. – № 6–7. – С. 62–65.

887. Білан Г. І. Обновленська Церква в Україні (від виникнення до II Собору) / Г. І. Білан // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 27. – С.42–46.

888. Білокінь С. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) / С. Білокінь // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 102–117.

889. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року / С. Білокінь // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 89–106.

890. Білокінь С. Смерть митрополита Липківського / С. Білокінь // Людина і світ. – 1992. – № 4. – С. 27–34.

891. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? / С. Білокінь // Наше минуле : журнал незалежної історичної думки. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 4–6.
892. Білокінь С. І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС / С. І. Білокінь // Проблеми історії України. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 90–101.
893. Борщевич В. Отець Никанор Пашкевич – правдивий український душпастир / В. Борщевич // Реабілітовані історією : в 27 т. Рівненська область. – Рівне, 2006. – Кн. 1. – С. 452–460.
894. Борщевич В. Життя і пастирські труди отця Данила Штуля / В. Борщевич // Реабілітовані історією : в 27 т. Рівненська область. – Рівне, 2006. – Кн. 1. – С. 460–468.
895. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька Церква в катакомбах (1946 – 1989) / Б. Боцюрків // Ковчег : Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Число 1. – С. 123–153.
896. Бухарєва І. Політичні репресії проти священників Української автокефальної церкви / І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25). – 230 с. ; – 2006. – № 1/2 (26/27). – 336 с.
897. Васильєва О. Русская православная церковь и советская власть в 1917–1927 годах / О. Васильєва // Вопросы истории. – 1992. – № 8. – С. 40–50.
898. Васильєва О. Ю. Русская православная церковь в 1927–1943 годах / О. Ю. Васильєва // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 35–46.
899. Васильєва О. Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 годах / О. Ю. Васильєва // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 40–54.
900. Васильєв В. Ю. Інформування Л. Кагановича органами ДПУ УСРР в 20-х рр. ХХ ст. / В. Ю. Васильєв // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. Вип. 21. – К., 2002. – С. 336–349.

901. Веденєєв Д. В. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 104–126.

902. Верт Н. Введение / Н. Верт // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х–первая половина 1950-х гг. : собр. док. : в 7 т. Т. 1 : Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.

903. Войналович В. А. Реформатська церква на Закарпатті у пошуках шляхів самозбереження (друга половина 40-х – 60-і роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // Наукові записки : збірник. Вип. 21. – К., 2002. – С. 306–316.

904. Войналович В. А. Українська Греко-католицька церква в останні роки сталінського режиму / В. А. Войналович // Історія України. Маловідомі імена події, факти : зб. статей. Вип. 19. – К. ; Донецьк, 2001. – С. 341–351.

905. Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20–30-х роках / В. А. Войналович // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–1950-ті роки : збірник. – К. ; Миколаїв, 2000. – С. 38–51.

906. Волошин Ю. Гавриїл Костельник: три листи до московського патріарха / Ю. Волошин // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук. і док. журн. – 2001. – № 2. – С. 416–428.

907. Волошин Ю. Радянська влада і УГКЦ (1945–1946 рр.) / Ю. Волошин // Український час. – 1994. – № 1 (13). – С. 63–65.

908. Волошин Ю. В. Ліквідація Української греко-католицької церкви / Ю. Волошин // Визвольний шлях. – 1996. – № 3. – С. 335–349.

909. Волошин Ю. В. «Самоліквідація» Ужгородської унії : (До 50-річчя спроби знищення Греко-католицької церкви) / Ю. В. Волошин // Людина і світ. – 1999. – № 1. – С. 34–38.

910. Воробьєв А. Церковный раскол на Украине / А. Воробьєв // Антирелігійні питання. – 1924. – № 1 – С. 27–45

911. Воронкін О. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959–1970 рр.) / О. Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 71. – С. 73–78.

912. Галамай О. М. Безбожницька політика радянської держави (20–30-і роки ХХ ст.) / О. М. Галамай // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 152–156.

913. Галамай О. М. Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 159–164.

914. Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 81–84.

915. Галамай О. М. Українське обновленство на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 291–295.

916. Гладюк Т. Створення Української католицької народної партії (Української народної обнови): її програма та ідеологія / Тарас Гладюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 161–166.

917. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.

918. О. Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом / отець І. Гриньох // Сучасність. – 1970. – Ч. 7–8 (115–116). – С. 153–181.

919. О. Гриньох І. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом (продовження) / отець І. Гриньох // Сучасність. – 1970. – Ч. 9 (117). – С. 53–76.

920. Грідіна І. М. До питання про релігійне життя в Україні під час нацистської окупації / І. М. Грідіна // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К. ; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 126–132.

921. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни / І. М. Грідіна // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 74–80.

922. Грідіна І. М. Православні монастирі України під час Другої світової війни / І. М. Грідіна, П. В. Добров // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – К., 2000. – С. 237–241.

923. Грідіна І. М. Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати? / І. М. Грідіна // Історичні та політологічні дослідження : матеріали міжнар. наук. конф. «Велика війна очима молодих дослідників», Донецьк, вересень 2000 р. – Донецьк, 2000. – № 1 (3). – С. 180–183.

924. Дудка Л. О. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920–1930-х рр. / Л. О. Дудка // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. Вип. 63. Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами / відп. ред. та упоряд. Г. В. Самойленко ; Ніжинський держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – С. 138–144.

925. Дяків В. Фольклор «Калинівського чуда» / В. Дяків // Історія релігій в Україні : праці XIII-ї Міжнар. наук. конф. Кн. 1. – Львів : «Логос», 2003. – С. 235–241.

926. Егберт Ян. Типологія форм масового знищення людей / Ян Егберт // Сучасність. – 1992. – № 11. – С. 44–60.

927. Єленський В. Є. Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 1950 – поч. 1960-х років / В. Є. Єленський // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 271–285.

928. Єленський В. Є. Суво́ра «відлига»: Замітки про церковну кампанію кінця 50-х–початку 60-х років / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 21–25.

929. Єленський В. Є. Церкви України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого / В. Є. Єленський // Церкви і національне відродження / Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1993 – С. 37–48.
930. Зінченко А. Доля церковних дзвонів у 20-30-ті рр. в Україні / А. Зінченко // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 97–106.
931. Зінченко А. Л. «Це влада не від Бога, від дракона...» ДПУ–НКВС проти свободи совісті / А. Л. Зінченко // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157–163.
932. Змерзлый Б. В. Обновленческое движение в Крыму в 1922–1929 годах / Б. В. Змерзлый // Крымский архив.– 1999. – № 4. – С. 164–177.
933. Зуев Ю.П. Состав и характер религиозности в социалистическом обществе / П. Ю. Зуев // Религия в советском обществе: причины сохранения и проблемы преодоления. – М., 1984. – С. 4–5.
934. Ильина З. Д. Религия и власть: из рассекреченных архивов Курского ОГПУ / З. Д. Ильина, В. Г. Карнаевич // Клио. – 2000. – № 2. – С. 260–265.
935. Ігнатуша О. Характер і динаміка розвитку Спільки воєвничих безвірників України (1926–1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні : праці XIII-ї Міжнар. наук. конф., (Львів, 20–22 трав. 2003 р.). – Львів, 2003. – Кн. I. – С. 263–269.
936. Ігнатуша О. «Обновленство» 20-30-х рр. XX ст.: витвір ДПУ чи модернізаційний рух в православному середовищі» / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. Кн. 1. – Львів, 2004. – С. 249–257.
937. Ігнатуша О. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20–30-х рр. XX ст. / О. Ігнатуша // Наукові праці : наук.-метод. журн. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв, 2003. – С. 92–98.
938. Ігнатуша О. М. «Вселенська церква нас не визнає...» / О. М. Ігнатуша // Людина і світ. – 1998. – № 3. – С. 33–36.
939. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–189.

940. Капітан Л. Ідеологічна підготовка ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатті (повоєнний період) / Л. Капітан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2011. – Вип. 22. – С. 105–109.

941. Капітан Л. Ліквідація Греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945–1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова / Л. Капітан // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 71–83.

942. Карпушин М. П. Государственная безопасность / М. П. Карпушин // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 7: Гоголь-Дебит. – С. 151–153.

943. Киридон А. Українська автокефальна православна церква і радянська держава (1917–1922) / А. Киридон // Ковчег : наук. зб. з церковної історії. Число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів, 2012. – С. 275–299.

944. Козлов В. П. Тяжкое бремя правды / В. П. Козлов // Вестник Российской академии наук. – 1997. – Т. 67, № 3. – С. 237–240. – (Организация исследовательской деятельности).

945. Костриця М. Ю. Церковний та просвітницький діяч (Н. Н. Абрамович) / М. Ю. Костриця // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир, 2008. – Кн. 2. – С. 79–80.

946. Кошелева Л. П. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года / Л. П. Кошелева, О. В. Наумов, Л. А. Роговая. // Вопросы истории. – 1992. – № 2–12 ; 1993. – № 2–9 ; 1994. – № 1, 2, 6, 10, 11 ; 1995. – № 2–12.

947. Крапивин М. Ю. Архиепископ Варнава (Накропин) и религиозная политика ВЧК: 1918–1922 годы / М. Ю. Крапивин // Вестник церковной истории. – 2011. – № 3/4 (23/24). – С. 113–156.

948. Кризь терни... // Людина і світ. – 1999. – № 9. – С. 31–32.

949. Кульчицький С. Історія і час: Роздуми історика / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 3–10.

950. Кульчицький С. Правда і тільки правда (суб'єктивні замітки «офіційного» історика) / С. Кульчицький // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 65–73.

951. Кульчицький С. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації / С. Кульчицький // Архівно-слідчі справи репресованих : наук.-метод. аспекти використання : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 10–18.

952. Леонов С. В. Создание ВЧК: новый взгляд / С. В. Леонов // Российские спецслужбы: история и современность : материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997–2000. – М., 2003. – С. 123–124.

953. Лисенко О. Є. М. С. Хрущов і церква в Україні під час Великої Вітчизняної війни / О. Є. Лисенко // М. С. Хрущов і Україна : матеріали наук. семінару, 14 квіт. 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – С. 51–60.

954. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / О. Лисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. статей. – К., 2011. – Вип. 37. – С. 166–180.

955. Лисенко О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918–1939 рр.) / О. Лисенко, Р. Подкур, О. Железна // Реабілітовані історією : у 27 т. Чернігівська область. Кн. 1 / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна. – Чернігів, 2008. – С. 22–24.

956. Лисенко О. Є. Держава і релігійні конфесії в Україні (1943–1945 рр.) / О. Є. Лисенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : зб. наук. праць. – К., 2004. – Т. 2. – С. 155–209.

957. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995 – № 3. – С. 73–80.

958. Лисенко О. Є. Релігійне життя в Україні (1941–1946) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – Кн. II. – С. 177–230.

959. Лисенко О. Є. Релігійні питання в теорії та практиці українського націоналізму у першій половині ХХ ст. / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50.

960. Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / О. Лошицький // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ : наук.-док. журн. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227.

961. Лошицький О. «Лабораторія» – 2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. / О. Лошицький // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ : наук.-док. журн. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178.

962. Макаров Ю. Н. Власть, ВЧК и Русская православная церковь в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) / Ю. Н. Макаров // История и историки в контексте времени : сб. науч. тр. – Краснодар, 2003. – Вып. 1. – С. 4–26.

963. Макаров Ю. Н. ВЧК и Русская православная церковь (1919–1921 гг.) / Ю. Н. Макаров // Клио : журнал для ученых. – 2003. – № 3 (22). – С. 67–85.

964. Макаров Ю. Н. Органы государственной безопасности как инструмент преодоления религиозного влияния: поиск и выработка механизмов вмешательства в жизнедеятельность Православной Российской Церкви (1919–1921 гг.) / Ю. Н. Макаров // Человек. Сообщество. Управление: Актуальные проблемы исторической науки. – Краснодар, 2006. – С. 63–74.

965. Малинова Г. Л. Дело церковной контрреволюционной организации (1931 год) / Г. Л. Малинова // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Том 1 / уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов ; Іст.-мемор. вид. – Одеса, 1997. – С. 697–709.

966. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква у 1946–1989 роках / В. Марчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 549–558.

967. Михайлуца М. Здійснення органами ДПУ–НКВС України репресій проти православної церкви на Одещині (1930-ті–1940-ві рр.) / М. Михайлуца // З архівів ВУЧК–ГПУ–КВД–КГБ : наук.-док. журн. – 2004. – № 1/2. – С. 429–450.

968. Михайлуца М. І. Репресоване духовенство на Одещині у 1940–1945 рр. (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області) / М. І. Михайлуца // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 355–361.

969. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38–45 ; № 12. – С. 30–36.

970. Наместников А. Трагедия русского православия / А. Наместников // Свободная мысль. – 1998. – № 6. – С. 114–119.

971. Никонов В. Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий. К 50-летию служения в священном сане / В. Никонов // Журнал Московской Патриархии. – 1952. – № 3. – С. 10–24.

972. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікопольський // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.

973. Носов С. Обновленчество 20-х и 90-х годов: неразрывная преемственность / С. Носов // Современное обновленчество – протестантизм восточного обряда. – М., 1996. – С. 30–70.

974. Одинцов М. Униаты и советская власть (встреча в Москве. Декабрь 1944 г.). Публикация документов / М. И. Одинцов // Отчественные архивы, – 1994. – № 3. – С. 56–71.

975. Одинцов М. И. «...Мы должны быть искренними по отношению к советской власти» / М. И. Одинцов // Вопросы научного атеизма. – М., 1989. – Вып. 39. – С. 292–331.

976. Одинцов М. И. «Дело» патриарха Тихона / Вступительная статья, комментарии и публикация документов / М. И. Одинцов // Отечественные архивы. – 1993. – № 6. – С. 46–71.

977. Одинцов М. И. «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину. 1943–1946 гг. / Комментарии и публикация документов / М. И. Одинцов // Исторический архив. – 1994. – № 3. – С. 139–148 ; № 4. – С. 90–112.

978. Одинцов М. И. Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / вступ. ст., комментарии и публикация документов / М. И. Одинцов // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 123–140

979. Одинцов М. И. О встрече И. В. Сталина с руководителями Русской православной церкви 4 сентября 1943 г. / М. И. Одинцов // Атеистические чтения. – М., 1990. – № 19. – С. 52–55.

980. Одинцов М. И. Письма и диалоги времен «хрущевской оттепели» (Десять лет из жизни патриарха Алексия) / М. И. Одинцов // Отечественные архивы. – 1994. – № 5. – С. 25–83.

981. Одинцов М. И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 66–67.

982. Пагіря О. Гавриїл Костельник та ОУН: проблеми стосунків (1941 – 1948 рр.) / О. Пагіря // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ : наук.-док. журн. – 2009. – № 2. – С. 387–416.

983. Пащенко В. О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні / В. О. Пащенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ : наук.-док. журн. – 1994. – № 1. – С. 51–58.

984. Пащенко В. О. Православне обновленство – справа ДПУ / В. О. Пащенко // Людина і світ. – 1993. – № 10–12. – С. 34–39.

985. Пащенко В. О. Церковні цінності як порятунок голодуючих: життєва необхідність чи політична авантюра / В. О. Пащенко // Рідний край : наук.-публіц. худ.-літ. альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2000. – № 2 (3). – С. 91–105.

986. Плеханов А. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы / А. Плеханов // Исторические чтения на Лубянке. 1999. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. – М., 2000. – С. 46–52.

987. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.

988. Подкур Р. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 2009. – № 2. – С. 8–21.

989. Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х–на початку 1930-х рр. / Р. Подкур // Регіональна історія України : зб. наук. праць / гол. ред. В. Смолій, відповід. ред. Я. Верменич. – К., 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

990. Подкур Р. Ю. ВЧК–ГПУ–НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 350–360.

991. Подкур Р. Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р. Подкур // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнар. наук. конф., Корюківка, 14 груд. 2011 р. / Чернігівська обл. держ. адміністрація,

Український ін-т нац. пам'яті ; упоряд.: С. В. Бутко, Р.І . Пилявець. – Чернігів, 2012. – С. 69–70.

992. Подкур Р. Ю. Діяльність УНКВД Вінницької області під час «Великого терору» 1937–1938 рр. / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 215–216.

993. Подкур Р. Ю. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х–1990-ті рр.) / Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.) : бібліографічний покажчик / [авт. вступ. стат.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов ; упоряд.: С. Калитко, Р. Подкур, О. Рубльов, Л. Шевченко]. – К., 2007. – С. 4–36.

994. Подкур Р. Ю. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.) / Р. Ю. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 2009. – № 2. – С. 137–138.

995. Подкур Р. Ю. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми / Р. Ю. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 2004. – № 1/2. – С. 17–35.

996. Подкур Р. Ю. Створення мережі секретного інформування ВУЧК-ГПУ на початку 20-х рр. ХХ ст. / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін. ; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 265–266.

997. Покровский Н. Н. Документы Политбюро и Лубянка о борьбе с Церковью в 1922–1923 гг. / Н. Н. Покровский // Ученые записки Российского православного университета апостола Иоанна Богослова. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 125–174.

998. Покровский Н. Н. Политбюро и Церковь. 1922–1923 гг. Три архивных дела / Н. Н. Покровский // Новый мир. – 1994. – № 8. – С. 186–213.

999. Пономаренко В. А. Социально-психологическое содержание боевого стресса / В. А. Пономаренко // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 3. – С. 98–102.

1000. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / В. Пристайко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 1994 – № 1. – С. 70–82.

1001. Рассыльников И. А. Принцип «отделения школы от церкви» как необходимый признак светского государства и его значение в условиях правовой реформы / И. А. Рассыльников // Правовые реформы в России. – Ростов н/Д., 2004. – С. 124–129.

1002. Русначенко А. М. Український національний фронт – підпільна група 1960-х рр. / А. М. Русначенко // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 81–94.

1003. Савельев С. Н. Бог и комиссары (к истории комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) – антирелигиозной комиссии) / С. Н. Савельев // Религия и демократия. На пути к свободе совести. – СПб. ; М., 1993. – С. 164–216.

1004. Сафонов Д. В. Патриаршая церковь и обновленческий раскол. 1923–1924 гг. / Д. В. Сафонов // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты : сборник докладов и материалов межрегион. науч.-практ. семинаров и конф., 2002–2004 гг. – М., 2004. – С. 350–357.

1005. Семененко В. И Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная ЧК. – Х., 1994. – С. 23–35.

1006. Сердюк Н. С. Українська греко-католицька церква та радянські органи державної безпеки (1939–1941 рр.) / Н. С. Сердюк // Українознавство : календар-щорічник. – К., 2003. – С. 153–156.

1007. Сердюк Н. С. Доля Григорія Хомишина (за документами Державного архіву СБ України) / Н. С. Сердюк // Пам'ять століть : іст., наук. та літ. журнал. – 2005. – № 3/4. – С. 279–284.

1008. Сердюк Н. С. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого державного архіву СБ України) / Н. С. Сердюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 2004. – № 1/2. – С. 451–480.

1009. Сердюк Н. С. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства / Н. С. Сердюк // Пам'ять століть. – 2005. – № 3. – С. 279–284

1010. Сердюк Н. С. Репресії органів НКВС – НКДБ щодо УГКЦ / Н. С. Сердюк // Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – К., 2006. – Т. 1. – С. 13–14.

1011. Сердюк Н. С. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали / Н. С. Сердюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : наук.-док. журн. – 2003. – № 1 (20). – С. 287–354.

1012. Степаненко В. Н. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одному из важнейших направлений развития советского образа жизни (1971–1975 гг.) / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 20–25.

1013. Стоколос Н. Г. Етноконфесійна політика III Рейху і моральний стан православ'я в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / Н. Г. Стоколос // Християнство і мораль. – К. ; Тернопіль, 2001. – С. 141–149.

1014. Стоколос Н. Г. Етноконфесійна політика Рейху в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / Н. Г. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 19. – С. 70–78.

1015. Стоколос Н. Г. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України / Н. Г. Стоколос // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 47–54.

1016. Сухоплюев И. К. Майский собор автокефалистов Киевщины 1921 г. / И. К. Сухоплюев // Антирелигиозная пропаганда : сб. материалов. – Х., 1922. – С. 149–155.

1017. Сухоплюев И. К. Новый этап в церковном движении / И. К. Сухоплюев // Знамя коммунизма (Харьков). – 1922. – № 9–10. – С. 71–77.

1018. Сухоплюев И. К. Украинское автокефальное движение / И. К. Сухоплюев // Партийный работник. – 1922. – № 10. – С. 20–26.

1019. Сухоплюев И. К. Церковный раскол / И. К. Сухоплюев // Агитпропаганда. – 1922. – № 6. – С. 67–83.

1020. Сухоплюев И. К. Церковный раскол в России и на Украине / И. К. Сухоплюев // Путь к коммунизму. – 1922. – № 8–9. – С. 189–200.

1021. Таран Л. В. Про кризу сучасної української історіографії / Л. В. Таран // IV Міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серп. 1999 р. : доповіді та повідомлення. – Одеса ; К. ; Львів, 1999. – Ч. 2. XX століття. – С. 23–26.

1022. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30–39 ; 1999. – № 1. – С. 85–91.

1023. Теодорович Н. Ліквідація греко-католицької церкви в СРСР / Н. Теодорович // Український збірник. – Мюнхен, 1960. – Кн. 17. – С. 77–93.

1024. Терещенко Р. Викорінюючи служителів культу / Р. Терещенко // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2009. – Кн. 1. – С. 558–562.

1025. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький / Р. Тожецький // Ковчег : зб. статей з церковної історії. – Львів: [Б.в.], 1993. – Ч. 1. – С. 114–125.

1026. Топчій О. С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20–поч. 30-х рр. XX ст. / О. С. Топчій // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. – Одеса, 2011. – Вип. 21. – С. 172–185.

1027. Траф'як М. В. Парти́йне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої

п'ятирічки / М. В. Траф'як, Є. В. Паньків // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1974. – Вип. 70. – С. 103–109.

1028. Тригуб О. П. Поширення ідеї канонічної «автокефалії» в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. П. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVII. – С. 170–175.

1029. Тригуб О. П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. П. Тригуб // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 10–26.

1030. Фесенко А. М. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921–1923 рр. / А. М. Фесенко // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. Історичні науки. – С. 120–125.

1031. Хвиля А. Автокефалія / А. Хвиля // Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы / под. ред. В. Уласевич. – Х., 1925. – Вып. 2. – С. 26–31.

1032. Чемерис В. Священик, син священика ... / В. Чемерис // Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ, 2009. – Кн. 1. – С. 654–663.

1033. Чумаченко Т. А. К вопросу об отставке Г. Г. Карпова с должности председателя Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР / Т. А. Чумаченко // Вестник Челябинского государственного университета. История. – Челябинск, 2008. – Вып. 25. – С. 138–144.

1034. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України / Н. Яковенко // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – С. 118–123.

1035. Luukkanen A. The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party: 1917–1929 // *Studia Historica* (Helsinki). – 1994. – Vol. 48.

1036. Rublowa Natalia. świadectwo wiary. Protokoły śledztwa i akt zgonu slugi bożego bp. Hryhoria Chomyszyna – ordynariusza stanisławowskiego // Polska –

Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Tom 5: Miejsce i rola kościoła grekokatolickiego w kościele powszechnym. – Przemyśl 2000. – S. 125.

1037. Sydorenko A. Post-colonialism and Ukrainian historiography // Український історик. – 1999. – Т. 34, № 2–4 (141–143). – С. 143–161.

VIII. Дисертації. Автореферати дисертацій

1038. Абдуллаєва М. А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення: кінець XVIII – 30-і рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Маріанна Абдуллаєвна Абдуллаєва ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 233 с.

1039. Белоглазов Р. М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Р. М. Белоглазов ; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2001. – 234 с.

1040. Білан Г. І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. І. Білан. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

1041. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко ; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.

1042. Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 258 с.

1043. Борщевич В. Т. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Т. Борщевич ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 203 с.

1044. Васильєва О. А. Советское государство и деятельность православной церкви в период Великой отечественной войны : дис. ... канд. ист. наук / Ольга Юрьевна Васильєва. – М, 1990.

1045. Вежель Л. Гавриїл Костельник як журналіст і літературний критик : дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.08 / Л. Вежель ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 190 с.

1046. Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Юрій Володимирович Волошин. – Полтава, 1997. – 17 с.

1047. Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Гамалай. – К., 2006. – 20 с.

1048. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гордієнко. – К., 1999. – 18 с.

1049. Грідіна І. М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 19 с.

1050. Демидович Л. С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.С. Демидович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 210 с.

1051. Жилюк С. І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / С. І. Жилюк. – К., 2005. – 31 с.

1052. Змерзлий Б. В. Політика радянської держави щодо російської православної церкви у Криму в 1921–1929 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Змерзлий. – К., 2001. – 18 с.

1053. Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква (1917 – 1930) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. М. Ігнатуша ; Харківський ун-т. – Х., 1993. – 255 с.

1054. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви України в умовах модернізації (XIX – 30-ті роки XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / О. М. Ігнатуша ; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 520 с.

1055. Канталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ж. В. Канталінська ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.

1056. Мадей Й. Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Й. Мадей ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 187 с.

1057. Макаров Ю. Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД СССР (окт. 1917 – конец 1930-х годов) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Юрий Николаевич Макаров ; С.-Петербур. гос. ун-т. – СПб., 2007. – 48 с.

1058. Мірчук І. Філософські погляди Гавриїла Костельника : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / І. Мірчук ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – 138 с.

1059. Одинцов М. И. Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. И. Одинцов. – М. : РАГС, 1996. – 50 с.

1060. Пашенко В. О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20–30-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Володимир Олександрович Пашенко ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 80 с.

1061. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Едуард Петрович Петровський ; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – 20 с.

1062. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Р. Ю. Подкур ; Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 274 с.

1063. Преловська І. М. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського православного церковного собору УАЦП 14–30 жовтня 1921 року : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ірина Миколаївна Преловська ; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – 192 с.

1064. Рибак І. В. Політика Радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917–1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Рибак. – Черкаси, 2008. – 20 с.

1065. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. С. Сердюк ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 190 с.

1066. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. С. Сердюк ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 22 с.

1067. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Іванович Силантьєв ; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.

1068. Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Е. П. Слободянюк ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 20 с.

1069. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Н. Г. Стоколос ; Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 37 с.

1070. Ченцов В. В. Документы органов госбезопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. На материалах Екатеринославской губернии : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.09 / В. В. Ченцов. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.

ІХ. Науково-довідкова література та навчальні посібники

1071. Архівно-слідчі справи репресованих : науково-методичний аспект використання : зб. наук. пр. – К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998. – 161 с.

1072. Волошин Ю. В. Українська автокефальна православна церква 1941–1944 : короткий історичний довідник / Ю. Волошин ; Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка ; Українська асоціація релігієзнавства. – Полтава : АСМІ, 1999. – 51 с.

1073. Галузевий державний архів СБУ : путівник / ГДА СБУ; авт.-упоряд. В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Х. : Права людини, 2009. – 136 с.

1074. Гранкіна О. В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. : метод. рек. / О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. – К. : Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997. – 35 с.

1075. Дамаскин (Орловский) Мученики, исповедники и подвижники благочестия российской православной церкви XX столетия : Жизнеописания и материалы к ним / Иеромонах Дамаскин (Орловский). – Тверь : Булат, 1992– .– Кн. 1. – 1992. – 237 с.

1076. Дамаскин (Орловский) Мученики, исповедники и подвижники благочестия российской православной церкви XX столетия : Жизнеописания и материалы к ним / Иеромонах Дамаскин (Орловский). – Тверь : Булат, 1992– .– Кн. 2. – 1996. – 526, [1] с.

1077. Ігнатуша О. М. Православні церкви України (20–30-ті рр. ХХ ст.) : Джерела з історії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. М. Ігнатуша ; ДВНЗ «Запорізький національний ун-т». – Запоріжжя, 2008. – 307 с.

1078. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / за ред. А. Колодного, П. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.

1079. Історія християнської церкви на Україні : релігієзнавчий довідковий нарис / ред. О. С. Онищенко. – К. : Наук. думка, 1991. – 104 с.

1080. Коцур В. П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 314–316.

1081. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917 – 1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – 766 с.

1082. Мемориальное кладбище Сандормох. 1937: 27 октября – 4 ноября (Соловецкий этап) / сост. И. А. Резникова; сопровод. текст В. В. Иофе ; Международное о-во «Мемориал». – СПб. : Мемориал, 1997. – 171 с.

1083. О религии и церкви : хрестоматия / сост. : Ф. Гаркавенко, И. Галицкая, А. Курантов, Э. Филимонов ; ред.: И. И. Бражник, Ф. И. Долгих. – М. : Госполитиздат, 1963. – 599 с.

1084. О. Ярослав Москалик. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького : органічно-пневматологічна суть Церкви / Отець Ярослав Москалик ; [пер. з пол. Н. Николин]. – Львів : Вид. ЛБА; Вид. відділ «Свічадо», 1997. – 127 с. – (Посібники з богослов'я).

1085. Одесский Мартиролог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. – Одесса : ОКФА, 1997– .–

Т. 1 / сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – 1997. – 752 с. – (Серия «Одесского Мемориала»).

1086. Одесский Мартиролог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. – Одесса : ОКФА, 1997– .–

Т. 2 / сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – 1999. – 800 с. – (Реабилитированные историей).

1087. Одесский Мартиролог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. – Одесса : ОКФА, 1997– .–

Т. 3 / сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – 2005. – 896 с. – (Научно-документальная серия книг «Реабилитированные историей»).

1088. Одесский Мартиролог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. – Одесса : ОКФА, 1997– .–

Т. 4 / сост. Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – 2006. – 959 с. – (Научно-документальная серия книг «Реабилитированные историей»).

1089. Петров Н. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941 : справочник / Н. В. Петров, К. В. Скоркин ; Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ ; под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М. : Звенья, 1999. – 502 с.

1090. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР : учеб. пособ. / Д. Поспеловский. – М. : Библейс.-богосл. ин-т св. апостола Андрея, 1996. – 408 с.

1091. Реабілітовані історією. Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій : [наук.-док. сер. книг] / Миколаїв. облдержадмін., Держарх. Миколаїв.обл. ; редкол. обл. кн. наук.-докум. сер. вид. «Реабілітовані

історією» ; авт.-уклад.: В. М. Вашкевич та ін. – Миколаїв : Вид. МФ НаУКМА, 1999– . –

Вип. 12 : Березанський та Очаківський райони. – 1999. – 50 с.

1092. Реабілітовані історією. Миколаївська область / [голов. ред. кол. : Тронько П. П. (голова) та ін.]. – К. ; Миколаїв : Світогляд, 2005– . – (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» : у 27 т.).

Кн. 1 / обл. ред. кол.: Садиков О. В. (голова) [та ін.]. – 2005. – 870 с.

1093. Реабілітовані історією. Полтавська область : у 27 кн. / ред. кол.: П. Т. Тронько (голова гол. ред. кол.), С. А. Соловей (голова обл. ред. кол.) та ін.; НРП ; Центр по досл. історії Полтавщини Полтав. ОДА. – Полтава : АСМІ, 2010. – 432 с. – (Реабілітовані історією: Полтавська область; Кн. 1).

1094. Реабілітовані історією. Полтавська область. Кн. 5 / упоряд. О. А. Білоусько. – К. ; Полтава : Оріяна, 2007. – 720 с.

1095. Религиозные объединения на территории Харьковской области и основные тенденции их деятельности : метод. рек. в помощь лектору / Харьк. обл. орг. о-ва «Знание» УССР, Науч.-метод. совет по пропаганде науч. атеизма ; [сост. В. А. Арсеньев]. – Х. : [б. и.], 1980. – 26 с.

1096. Русская Голгофа. Бутово : месяцеслов-синодик. – М. : Храм святых новомучеников и исповедников российских в Бутове, 2005. – 188, [3] с.

1097. Синодик гонимых, умученных, в узах невинно пострадавших православных священно-церковнослужителей и мирян Санкт-Петербургской епархии, XX столетие / Рус. Православ. Церковь, Моск. Патриархат, С.-Петербур. Епархія ; [сост. А. А. Бовкало и др. предисл. протоиер. Вл. Сорокин ; введ. А. К. Галкин]. – СПб. : Альфа, 1999. – 123 с.

1098. Словник атеїста. – К. : Політвидав України, 1978. – 263 с.

1099. Стоколос Н. Г. Спроби українізації та автокефалії православної церкви (20–30-ті роки ХХ ст.). Церковне життя в Україні під час Другої світової війни (1939–1944) // Історія релігії в Україні : навч. посіб. – К., 1999. – С. 287–301, 517–534.

1100. Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960 : довідкове вид. / О. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара та ін.; НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005.–

Ч. 1 : 1946–1952. – 2005. – 286 с.

1101. Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960 : довідкове вид. / О. Андрощук, О. Г. Бажан, Г. Б. Басара та ін.; НАН України, Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005.–

Ч. 2 : 1953–1960. – 2005. – С. 287–612.

1102. Философские взгляды на религию К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина / А. С. Попов и др. // Лекции по религиоведению : учеб. пособ. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – С. 87–97.

1103. Экономическая и национальная безопасность : учебник / под. ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2005. – 768 с.

Х. Интернет ресурси

1104. Бабенко Л. Іван Францевич Павловський і перші роки більшовицької влади у Полтаві : матеріали «круглого столу» «Полтавець І.Ф.Павловський і Полтава кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / Л. Бабенко. – Режим доступу: http://www.battle-poltava.org/ukr/pavlovsky_2012/

1105. Бухарин Н. Азбука коммунизма [Электронний ресурс] / Н. Бухарин, Е. Преображенский. Режим доступа : https://www.marxists.org/russkij/bukharin/azbuka/azbuka_kommunizma.htm

1106. Кузеванов В. А был ли геноцид православия в Украине? / В. Кузеванов // [Електронний ресурс]: Режим доступу: arhive.nbuv.ua/portal/soc_gum/TKZh/2009_33/1_3Kuzevanov.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А.

**Реорганізація підрозділів НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ СРСР
щодо «церковної лінії» у 1938 – 1967 рр. [1, с. 140, 142-166, 228]**

з 28 березня 1938 р.	12 відділення 4 відділу 1 управління НКВД СРСР
з 29 вересня 1938 р.	10 відділення 2 відділу ГУГБ НКВД СРСР
з 26 лютого 1941 р.	4 відділ 3 (секретно-політичного) управління НКГБ СРСР
з 13 серпня 1941 р.	4 відділ 3 (секретно-політичного) управління НКВД СРСР
з 16 травня 1943 р.	5 відділ 2 (контррозвідувального) управління НКГБ – МГБ СРСР
з 4 травня 1946 р.	Відділ «О» (оперативна робота по духовенству всіх конфесій) МГБ СРСР.
з 6 грудня 1949 р.	2 відділ 5 (секретно-політичного) управління МГБ СРСР. Його завданням була боротьба з «ворожими та антирадянськими елементами, робота проти клерикалів, пошук авторів, поширювачів антирадянських листівок і анонімних документів.
з 24 березня 1953 р.	5 відділ 4 управління МВД СРСР
з 30 березня 1954 р.	7 відділ 4 управління (боротьба з антирадянським підпіллям, націоналістичними формуваннями і ворожими елементами) КГБ при Раді Міністрів СРСР
з 4 травня 1955 р.	6 відділ 4 управління КГБ при Раді Міністрів СРСР
з 29 травня 1956 р.	4 відділ 4 управління КГБ при Раді Міністрів СРСР
з 23 червня 1959 р.	3 відділ 4 управління КГБ при Раді Міністрів СРСР

з 15 лютого 1960 р.	11 відділ 2 головного (контррозвідального) управління КГБ при Раді Міністрів СРСР
3 грудня 1964 р.	8 відділ 2 головного (контррозвідального) управління КГБ при Раді Міністрів СРСР
з 23 липня 1967 р.	4 відділ (контррозвідальна робота у середовищі релігійних, сіоністських і сектантських елементів і проти зарубіжних релігійних центрів) 5 управління КГБ при Раді Міністрів СРСР

Додаток Б.

Кошторис на агентурно-оперативну роботу по «церковній лінії» Могилів-Подільського окружного відділу ГПУ УСРР на 1928 – 1929 рр. [2]

Назва витрат	На місяць	На рік
Оплата інформаторів і зв'язки з ними по «тихонівцях», синодах, УПЦ, УАПЦ та єврейському духівництву (на рік, руб.)	100 руб.	1200 руб.
На підтримку синодального єпархіального управління	100 руб.	1200 руб.
На підтримку інформаторів та зв'язки з ними по сектантству	50 руб.	600 руб.
Разом	250 руб.	3000 руб.

Додаток В.

Динаміка вербування агентури з усіх православних течій, які були причетні до розколу Руської православної церкви [3, с. 20]

Конфесія	Кількість секретних співробітників		
	1923 р.	1926 р.	1928 р.
Український екзархат РПЦ (тихонівці)	30	84	82
Українська синодальна церква (обновленці)		84	82
Соборно-єпископська церква		36	36

**Заплановані арешти духовенства та віруючих
станом на 7 листопада 1929 р. по округах УСРР [4]**

Округ	єпископів	священиків	дяків	мирян
Артемівський	–	1	1	3
Бердичівський	–	3	–	–
Білоцерківський	–	5	–	2
Вінницький	–	4	–	1
Дніпропетровський	–	6	1	11
Кам'янець-Подільський	1	7	2	3
Кременчуцький	–	2	1	5
Криворізький	–	3	–	3
Могилів-Подільський	–	4	–	–
Одеський	1	1	–	–
Полтавський	–	7	2	7
Проскурівський	–	2	–	4
Роменський	–	8	–	7
Уманський	–	12	1	7
Харківський	–	1	–	18
м. Харків	–	–	1	7
Чернігівський	–	1	1	2
Черкаський	–	4	–	9
	2	71	10	89

**Статистичні дані про наявність церковників у Вінницькій області
станом на 20 березня 1937 р. [5]**

	Релігійний актив	Служителі культу	Безприходні служителі культу
Тихонівці	29450	124	97
Синодали	18325	111	35
Старообрядці	1450	2	1
Католики	2450	–	–
Іудеї	12150	134	26

**Відомості видатків сільського населення УСРР на релігійні потреби
у 1924 – 1925 сільськогосподарському році [6, арк. 115-116]**

Губернія	Сума (руб.)
Волинська	1 380 000
Донецька	564 000
Катеринославська	1 500 000
Київська	2 718 000
Одеська	1 630 000
Подільська	2 458 000
Полтавська	1 540 000
Харківська	940 000
Чернігівська	1 128 000

**Статистичні дані про результати переходу в православ'я парафій
УГКЦ [7, л. 1]**

Області	Всього було церков	Із них			Недіючі уніатські церкви	Всього священиків колишньої УГКЦ	Возз'єдналося із православ'ям	Не возз'єдналися із православ'ям	Із них діють як уніати
		Зареєстровані як православні	Незареєстровані, але діють як православні	Незареєстровані, але діють як уніатські					
Львівська	681	617	29	5	30	409	305	104	27
Тернопільська	822	805	–	–	17	372	332	40	13
Станіславська	696	648	18	13	17	304	237	69	16
Дрогобицька	691	641	20	–	30	252	226	26	9
Закарпатська	541	511	–	–	–	304	196	108	26